ІВАН ПТАШНІКАЎ

МСЦІЖЫ

РАМАН

Мінск
«Юнацтва»
1994

ББК 84(4Бел)6
П87
УДК 882.6-93

Для старэйшага школьнага ўзросту

Мастак У. П. Ісачанка

Пташнікаў І.
П 87 Мсціжы: Раман: Для ст. шк. узросту / Маст. У. П. Ісачанка.— Мн.: Юнацтва, 1994.— 352 с., [1 л.] партр., іл.— (Шк. б-ка).
ISBN 5-7880-0903-0.

Падзеі, апісаныя ў рамане, адбываюцца ў беларускай калгаснай вёсцы пяцідзесятых — шасцідзесятых гадоў. Героі кнігі — калгаснікі, механізатары, урачы, рабочыя леспрамгаса.

Пра нашу рэчаіснасць, пра любоў чалавека да роднай зямлі, пра яго клопаты аб захаванні прыроды пранікнёна і з хваляваннем расказвае аўтар.

П 8820600000—086 / М 307(03) — 94 78—94

ББК 84(4Бел)6

ISBN 5-7880-0903-0

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

1

Вецер зайшоў з Вострава...

Сыры і густы, ён падзьмуў па палудні з-за ракі на Выганчык, гонячы мокрыя, калючыя, наабіваныя зялёныя сасновыя іголкі, што адмерзлі за зіму ў маразы, і тонкую, як папера, жоўтую сасновую кару з верхалля, якая блішчала на зямлі, мокнучы на снезе, і чарнела ўгары над галавой, што сажа, дзе яе круціла і глытала, як у прорву.

Запахла лесам — свежым дрэвам і мокрым снегам.

Пах лесу ў Мсціжы пачынала прыносіць усягды на згон зімы, калі ў доўгія, па тыдні, адлігі адтавалі сосны і чарсцвелі, высыхаючы на калючым, суровым ветры, ад якога трэскаюцца рукі і сіверае твар.

Мсціжы — вёска на беразе Жоглаўкі. Вёску абышлі з трох бакоў балоты па звіле ракі. На поўначы за Мсціжамі пачыналася доўгае пагор'е, якое падыходзіла аж пад самую Вілію і Курачовы Цяні,— шырокае, роўнае, парослае па жоўтым пяску, які летам здалёку відаць на сонцы, маладняком і старасвецкімі рэдкімі, пакінутымі на пасеках, абгарэлымі знізу соснамі, нацягнутымі смалой і ад таго цвёрдымі, як камень, не даткнуцца тапаром. Парaслі яны, не зачэпленыя падсочкай за свой век, аж у самае неба, папрысядалі ў камлях ад цяжару, каб апірацца цвярдзей на старасці.

Невядома было, адкуль яны цягнулі смалу на адным чэрствым жоўтым пяску, які выдзімала ветрам і на якім не ўсюды браўся расці мох і верас. Можа яны даставалі яе сваім ралатым, як сохі, карэннем глыбока з-пад пяску і гліны?

І Вілія і Жоглаўка, што ўпадала ў яе за Луськім пад Каменам, падмывалі пагор'е з двух бакоў, вылізваючы з-пад беражніц белае, чырвонае і сіняе — у розны колер — круглае і адпаліраванае некалі каменне — гальку.

Дробнае, з гарох, і буйное, па яйку, яно, падсохлае, блішчала на сонцы і пахла востра і едка — шкіпінарам. З-пад высокіх жоўтых беражніц апаўзаў пясок, і было відаць чырвонае сасновае карэнне — ішло ў зямлю.

...Хмары адразу зрабіліся шэрыя, як попел, віселі высока над галавой, там, дзе летам хадзіла сонца, і, не баючыся ветру, паволі-паволі ехалі з-за Вострава. Здавалася, краталіся не яны, а ўсё неба сунулася над зямлёй з паўднёвага захаду на паўночны ўсход немаведама куды...

У канцы Мсціж пад Луськім, дзе, як кінуць вокам, цямнеў лес чорнымі шырокімі палосамі, адна пад адной, слалася смуга, як мокры дым, хаваючы з вачэй і неба і зямлю.

Усё роўна як звечарэла; сонца, схіліўшыся з паўдня, пачало патухаць за хмарамі.

Пабліжэў за фермай лес, здавалася, падышоў да сілосных ям. Зрабіўся шэры снег.

Калі вецер заходзіў з Вешак — прама з поўдня, з-за балота, на Выганчык пад вёску ляцела бурае, пацёртае, як пальцамі сухая мультанка, альховае лісце, якое не лягло пад снег — было абвіта ў шмат столак ля галля хмелем і зімавала на дрэве. Яго абіваў цяпер вецер і церусіў, як хто ўмеццем з тока.

З трухой гнала шэрую, пажваканую, што ў мяліцы, выпетралую на Падбалоцці папараць; слала па снезе дубовае жоўтае лісце, якое перастояла зіму, не баючыся ветру,— шырокае, крамянае, хоць пячы на ім яшчэ хлеб.

Выганчыкам цягнула доўгую, як пуга, рудую балотную смычку і круціла белы, зматаны ў клубкі мох з чорным, вузкім і тонкім, як накрышаным, лісцем багунніку — на чыстым балоце пад Вешкамі асеў падапрэлы снег, агаліўшы курганне, і яно каторы ўжо раз ад восені высівервала на марозе.

Здалёку было чуваць, як за фермай на ўчастку стагнаў лес, трывожна, глуха, што летам, мокры ад дажджу; калыхаўся, згінаючыся, аж трашчала верхалле. Вецер, рвучыся з балота на лагі пад вёску, шалеў, ныючы ценка і калюча ў ніцай лазе і разгатым пад'ялеўцы на Падбалоцці ў імшарах і захліпаючыся ў сплеценым, як ператкaным, ельніку ля самай вёскі. Вырываючыся ў прагал над засыпанай снегам уровень з беражніцамі замёрзлай Жоглаўкай, ён гудзеў у кам-

лях старасвецкай сухой альхі, што ў коміне, выючы і скуголячы на ўвесь свет; сціхаў і пачынаў нанава з самага нізу, з хрыпаты, як хто вабіў ваўкоў.

З-за ракі, з Вострава, вецер раптам пагнаў нізкія, цвёрдыя, як убітая зямля, сівыя хмары. Яны беглі над грэбляй, над голым альшэўнікам і над хатамі, над самымі стрэхамі, на Загуменне, за ферму на леспрамгасаўскі ўчастак. Абганялі, чаплялі краямі адна адну, як крыгі на вадзе, калі вясной пойдзе рака. У прагалах між імі было відаць шэрае, цяжкае неба — аблажыла надаўга, не на адну ноч...

Над Загуменнем падняліся вароны, дзвюма кучамі — высака, дастаючы да хмар, і віселі, кратаючы крыллем, на адным месцы: ляцелі проці ветру. Вецер закручваў іх і кідаў на зямлю за доўгія ля лесу кароўнікі па адной, што камень за каменем, не згледзець вокам. Пасля вароны падымаліся зноў, круцячыся і дзеручы горла.

На грэблі ля самага маста вецер адразу скінуў старую нагнутую ўдоўж дарогі старасвецкую вольху — паклаў цераз крыніцу; на беразе ракі ля броду, недалёка ад маста за аселіцамі, куды ганялі паіць кароў з фермы і коней з участка, перакуліў карыта. Яно было відаць з вёскі, з гэтага канца,— ляжала, скінутае з асінавых плашак ля чорнай прорубкі, доўгае, абабітае ад лёду, як кавалак бярна.

У вёску вецер падзьмуў якраз у вуліцу, упіраючыся ў хату Вялічкі: яна стаяла на павароце. Свістаў у платах і старых лазовых вітках, як увосень у калючай мятліцы на аселіцы; уздзіраў і гнаў санным следам стоўчаныя падковамі сена і друзалкі лёду. Скідаў снег з хат, біў у шчыты і рваў салому ў некага з пуні са страхі ў другім канцы вёскі — яе гнала па снезе па гародах стаймя, жоўтую, як са свежых кулёў, высокую, у рост чалавека; калыхаў старыя Бацяновы сосны на дзядзінцы ля фермы, гнуў да стрэх разгатыя чорныя ліпы ля вуліцы, заварочваў паднятыя дыба асверы на дварах ля студняў; асверы скрыпелі, шчапаючы папалам ралатыя сохі і махаючы вочапамі, як цапамі...

Людзі, настаўляючы каўняры, выходзілі з хат, далучаліся адзін да аднаго і ішлі ў грамаду на вуліцу да Андрэя Вялічкі — з хаты ў яго выносілі везці хаваць Верку...

Рыкала ў хлявах скаціна, як усё роўна чуючы бяду.

Гаманілі ля лесу ля Ям, мужчыны: на ўчастак, як усё роўна ўцякаючы, пагналі возчыкі коней, запрэжаных у кары з казой.

Калі галасы сціхалі, пачыналі стагнаць ля фермы Бацяновы сосны і шумеў, аж разрываючыся, вецер, несучыся праз вёску на ўчастак — у белы, затканы ля лесу шэрай смугой, свет...

Андрэй Вялічка хадзіў па хаце з адной палавіны ў другую, у ботах, у расшпіленай паддзеўцы — у чым вярнуўся з двара. Шапку, чорную, маленькую, з доўгімі вушамі, з патрэсканым сухім скураным верхам і выліня-лымі белымі матузкамі, ён трымаў у руках, не лучаючы зачапіць яе ў парозе ля печы на доўгі цвік ля самай юшкі, дзе ўсягды вешаў сушыць, прыйшоўшы з дажджу. Ён не надзяваў яе на галаву з той мінуты, калі пасля палудня вынеслі ў дамаўі з хаты на вецер Верку і паклалі на сані... І на могілкі і назад праз усю грэблю ён ішоў, сціснуўшы шапку пальцамі, як у абцугі, і нядаўна стаяў ля ганка ў цямне на ветры, жмакаючы яе, аж пакуль не разышліся з двара людзі — яму трэба было ўчапіцца хоць за што рукамі. І каб адбіралі шапку — ён бы не даў: здавалася, пасля Веркі ў яго не засталося цяпер ні дачкі, ні хаты, ні двара — толькі адна шапка ў руках.

Ён падыходзіў у першай палавіне ў парог, апіраўся рукой аб нізкі вушак у дзвярах ля судніка і доўга глядзеў на падлогу, зацярушаную ад людскіх ног пяском і свежымі — яшчэ пахлі — яловымі дробненькімі, як пільсць, іголкамі: у сенцах былі пасланы пад ногі лапкі. На іголкі свяціла лямпачка са старога жоўтага абажура, і ад іх blішчала ўваччу. Пасля ён ішоў праз дзверы ў перагародцы ў другую палавіну хаты да сцяны ад вуліцы, на якой віселі ходзікі з апушчанай нізка, да самай лавы, чорнай гірай: сталі. Чуў, як ціха стукаюць аб падлогу боты, стрэпае за шафай за абоямі мыш і б'е ў вокны вецер. Балелі, рэзаліся ад агню вочы, нылі ногі да калень, а ён усё ступаў і ступаў па хаце з канца ў канец. Здавалася, ішоў бы і ішоў у чысты свет, аж пакуль бы не зваліўся з ног.

Пасля ўжо, сеўшы ў другой палавіне на лаву пад ходзікі,— пачуў, як стукнула аб сцяну гіра і ўпёрлася ў плечы,— ён паклаў на рог стала на белы абрус пад локаць шапку. На другім канцы на стале ляжалі бу-

ханкі чорнага хлеба з магазіна. Хлебам пахла на ўсю хату.

Андрэй убачыў, як на ніжніх шыбах на акне растае шэры лёд з умёрзлымі расцягнутымі чорнымі ніткамі — перад бальніцай у вялікія маразы яшчэ шыла Верка, седзячы ля акна. З падаконніка, сабраўшыся, капала на падлогу вада. Верка ўсягды клала на мокры падаконнік анучу, хадзіла пасля ў парог і выкручвала ў цабэрак.

Вада капала і капала на падлогу. Ад сцяны пахла глінай.

Ён доўга глядзеў на сцяну ля акна, павярнуўшы набок галаву, і не пазнаваў. Пасля ўспомніў, што на сцяне вісела люстэрка, вялікае — у ім можна было нагнуўшыся ўгледзець сябе да палавіны. Люстэрка прынялі ў шафу два дні назад — прыняла Балюта ноччу, калі ў хату ўняслі з двара з саней Верку. На тым месцы на сцяне — цёмная паласа, з шыбіну: за люстэркам не выцвілі абоі. Калі ён зірнуў у чорнае і бліскучае ад яркай лямпачкі акно ў гарод, дзе шастаў вецер,— адвярнуў вочы ад сцяны,— згледзеў адразу дзве верхнія шыбы... Адна — меншая, вузейшая, што ўсё роўна прыжмурылася. Ён уздрыгнуў: глянуў зноў на вішнёвы абажур над галавой — у другой палавіне вісеў вішнёвы абажур — і на шыбы ў акне: колькі пражыў у хаце, сам устаўляў вокны, а гэтага не знаў. Нібыта Верка глядзела на яго: у яе было адно меншае вока, як прыплюшчанае...

Андрэй тады закрыўся рукамі...

Уваччу адразу закруціліся белыя, як абрусы, скібы снегу... Глыбокі, у пахі чалавеку, снег — вярнуў усю зіму, як з шуфля,— зляжаўся ля могілак за частыя пасля Новага года адлігі і ўставаў перад бульдозерам скрылямі, што лёд на рацэ. Скрылі лезлі адзін на адзін вышэй бульдозера, крышыліся спадыспаду і, рассоўваючыся ў бакі, адкочваліся далёка па снезе дробнымі друзалкамі.

Вецер, рвучы зверху, пасыпаў іх густым сінім дымам...

На могілкі не было следу, і бульдозер рабіў дарогу нацянькі па полі. Гроб снег з самай зямлі, падчэпліваючы чорную, сухую, у грудах, раллю, і яна, паказаўшыся на вочы, абсыпалася і хавалася паміж белых скрылёў...

Андрэй падумаў, што на дварэ яшчэ горш шалее вецер, здавалася, аж чуваць на лаве, як ходзяць ходырам сцены. Трашчала за перагародкай ля коміна столь, вецер недзе падымае страху, аж пакуль не сарве з матачыны; цененька, як іголкай, калола холадам у шчаку — дзьмула аднекуль праз падвойныя вокны. Нудна, што чалавечым голасам, звінела шыба — абдзёрла недзе знадворку ветрам кіт.

Андрэю здалося, што плачуць на могілках Верчыны стрыечныя сёстры, плачуць усе тры, захінаючыся хусткамі, і іх на такім ветры зусім не чуваць: вецер — гаварыць цяжка — дзьме з усяго поля на могілкі, скідае з ног. Сёстры пазгіналіся, чуць стаяць, пабралі адна адну пад пахі.

Сёстры паехалі адразу дамоў, у Вейна — гэта аж за Вешкі — яны ўсе жылі там, жыла там да замужжа і Верка; спяшаліся, не пабаяліся і ветру: змагліся, дома скаціна на чужых астаўлена каторыя ўжо суткі, пачалося безгалоўе, вецер нарваў адлігу, пырскае дождж, можа крануцца на рацэ лёд — чуць ліпеў, калі сюды ехалі, падпарыўся пад снегам, ля берагоў выступіла наверх вада... Варочайся тады, аб'язджай кругом — на Вешкі — за блізкі свет. Дня мала...

З Верчынымі сёстрамі паехаў у грамадзе, стаўшы ззаду на сані на палазкі, Падбярэцкі з Вешак, не захацеў ісці заўтра раніцай. Хаця і ў яго балелі ногі, хапіла: кленчыў гэтулькі, пакуль рабілі дамаўё, яму біў ломам — пазбіваў аб груду рукі...

Падняўшы галаву, Андрэй як усё роўна нанава ўбачыў лямпачку над самай галавой. Яна гарэла яркім белым агнём — павінна была гарэць пасля Веркі ўсю ноч, і ад агню рабілася яшчэ большая хата. Большая і пустая...

Калі расстаўлялі ў хаце сталы, пазычыўшы ў суседзяў, выносілі ложкі. Забралі з кутка з другой палавіны і Верчын ложак — ён стаяў ля сцяны ад двара — і цяпер не ўняслі. Ложак стаіць у варыўні ў сенцах, не дае расчыніць насцеж дзвярэй — не прайсці.

На месцы ложка ў кутку ў хаце пуста, як усё роўна там яма. Андрэй доўга глядзеў у кут на шырокую чорную паласу на сцяне ля падлогі — пад ложкам было сыра. Ён пачуў, што ў яго мокрыя ў ботах ногі. Выцягнуў іх з-пад лавы на хату, на відно, убачыў, што яны ў жоўтым пяску з могілак...

«Колькі шлэпаў, прыйшоўшы, а пясок не абцерушыўся. Прыліп...» — падумаў Андрэй.

Ён быў клікнуў Вольку, дачку; тады ўспомніў, што дачкі ў хаце няма: баялася дома спаць, і яе павяла да сябе Балюта. У хаце ён цяпер адзін як палец.

Пачуў, што холадна ад сцяны ў спіну ля самай паясніцы: дзьмула з акна. Мусіць, каб асталася адна Верка, з ёй былі б сёстры, не паехалі б адразу, ці прыйшлі б бабы з вёскі, а ён мужчына, з ім ніхто не астаўся... Нешта гаварыла, адыходзячы, Балюта, але ён ужо не помніць...

Круціла на дварэ, вецер шорхаў па акне, як вехцем саломы; пайшоў дождж, ад агню было відаць, як зацерушыла знадворку шыбы дробнымі кроплямі. Кроплі спаўзалі ў адну нітку і цяклі па шыбах, як слёзы. Пасля пайшоў снег, густы, па лапцю; здавалася, як хто за акном махаў рукамі. Снег гнала ветрам з Выганчыка з-за ракі, і ён, што матылі на агонь, ляцеў з усяго свету ў адны толькі вокны да яго, Вялічкі, у якіх сярод ночы гарэлі дзве лямпачкі — у першай і другой палавіне.

Вецер гудзеў у коміне, ныў, як увосень на гародах у плоце; бразгала юшка, што скаварада на прыпечку. Па хаце ганяла холад, аж краталіся аддзёртыя за гэтыя дні ля дзвярэй у перагародцы абоі.

Андрэй тады ўстаў з-за стала і, асцярожна ступаючы, як баючыся разбудзіць каго, пайшоў у парог да печы.

«Юшку не залажылі. Памерзнем пад раніцу...» — падумаў ён, нібыта ў хаце былі ўсёй сям'ёй: ён, дачка і Верка, як да хваробы...

«Хваробы...» — злякнуўся ён пасля і падумаў, што ніколі такой не чуў, пакуль Верка была здаровая, што яна адразу адняла ў Веркі нагу. Нагу хацелі адрэзаць вышэй калена... Верка тады хадзіла б на мыліцах. Мала, вун, людзей пасля вайны ходзіць на мыліцах? Але Верку не ўгаварылі. Угаварылі б — і цяпер можа б жыла...

Андрэй зноў доўга закідаў у парозе на цвік шапку, пакуль закінуў. Убачыў, што на падлозе ля печы і на прыпечку насыпана чорнай сажы — нагнала ветрам з коміна, перш не было. Печ была заслонена новай бляшанай засланкай, і на засланцы, напрыліпаўшы, дрыжалі сухія камячкі сажы.

Стаўшы нагой у падпрыпечку на нешта мяккае,

мусіць, на анучы, якімі адцэджвалі гаршкі, ён узяўся зверху за цёплы комін, пасунуўшы вострую лучыну, адчыніў дзверцы і занёс у пальцах юшку — паклаў на круг.

У вочы дыхнула халодным гарам ад перапаленай старой цэглы; рванула з рукі дзверцы — яны бразнулі і як прыстылі да месца. Завывала ў коміне, як усягды, калі гарэла сажа.

Трашчала столь над самай галавой, як хто па ёй бегаў ад сцяны да сцяны; яшчэ горш усхадзіўся вецер, сцёбаў па акне, нібыта выбівалі мех; пад бэлькай пачаў кратацца жоўты абажур, памаленьку, з боку на бок. Андрэю здалося, што калышацца столь, сцены і падпрыпечак. Саскочыў тады на падлогу: кружылася ў галаве і як усё роўна што далёка звінела — аж на ўчастку.

Пастаяўшы, падышоў да акна. Акно было проці печы, вялікае, пад столь. Ён упёрся каленькамі ў лаву і, расставіўшы рукі, узяўся за шпалёўкі, баяўся, што не ўстоіць на нагах.

Згорбілася на спіне паддзеўка, і ён пачуў, што ў яго мокрыя плечы: пачынаюць стыць.

Цёмна было ў акне, гарод пад раку быў увесь чорны, здавалася, у ім недзе глыбака на дне ляжыць белы снег — свежы, найшоў ужо звечара. І плот у гародзе ад самай варыўні аж да логу быў чорны, як абгарэў. Здалося, што яму няма канца: пералез цераз раку на Выганчык і пайшоў дарогай па грэблі на край свету...

Ля плота Андрэй кожны дзень — раніцай і ўвечары — ганяў з участка да ракі паіць леспрамгасаўскіх коней...

Пасля ён убачыў у акне, як у цьмяным старым люстэрку, свой цень, з жоўтым ад агню тварам, з раскінутымі, што распятымі, рукамі. Было нават відаць, як над круглым, з даланю, лобам рассыпаліся на рад нястрыжаныя валасы, вісеў на ўсю шыбу вузкі доўгі нос — глюгай, і блішчалі, як адкуль здалёку, круглыя вялікія вочы. Доўгая голая шыя хавалася ў паднятым каўняры ад паддзеўкі. Андрэй успомніў, што каўнер наставіў ад ветру ўжо дома, выходзячы на вуліцу, дзе ўсаджваліся на сані Верчыны стрыечныя сёстры.

Ён зноў пачуў, што яго кінула ў холад, што мокрыя плечы, і адышоўся ад акна.

«У такую буру хаваюць вісельніка... А Верка ціха

жыла і памерла ціха, намэнчыўшыся...»

Кроплі вады на шыбах сталі відаць здалёку, парабіліся па гарошыне, застывалі — змярзаліся. Вецер зрабіўся калючы і шорсткі, як усё роўна скроб па шкле.
~~— У сенцах~~ на страсе заляпала аб латы драніца — дагэтуль не было чуваць — і стукала без аддухі, як хто сек тапаром на дрывотні. Краталася, уздрыгваючы, за дзвярыма на кубельцы века, зазвінела парожняе вядро: стаяла высака на шафарні. Вецер шастаў у сенцах: ля клямкі калыхалася кудзеля — ён яшчэ з восені абтыкаў дзверы.

Доўга стукала ў сенцах, тады пачало стукаць на двары, ля студні. Калі рваў вецер, было відаць праз акно, як з варыўні далёка на гарод, на снег аж да яблыні, адносіла адну за адной драніцу: раскрывала страху.

Пасля раптам затрашчала на двары, як усё роўна ламала тофель, здрыганулася хата, і ў парозе пад бэлькай, над самай галавой, зашастала цыбуля — віселa ў вянках на шастку: на яе церусіўся са столі пясок. Заскакаў угары абажур, расчыніліся насцеж дзверы, у хату цераз парог на падлогу сыпанула снегу.

Ударыла ў сенцах немаведама чым. Звалілася на падлогу з шафарні вядро і прыкацілася аж да парога.

Зноў зазванілі ў вокнах шыбы і закалыхалася пад столлю лямпачка...

«Страху рве з хаты...» — падумаў Андрэй, бегучы на двор.

Дзверы ў сенцах былі не зачынены — не зачыніў, мусіць, ён сам, калі варочаўся ў хату, і аж у кут да шафарні, дзе пасля вайны стаялі жорны, нагнала свежага белага снегу, што мукі. Снег ля ганка быў мокры і слізкі, зверху браўся скарынкай, прымярзаў: чуваць было пад нагамі. У вочы зверху з хлева са страхі гнала сухі белы пыл, як дым, і ён ліп да твару. Не давала глядзець.

Расхінула паддзеўку; сцебанулі па лбе мокрыя валасы — шапка асталася ў парозе на цвіку ля юшкі; вецер упёрся і не даваў ісці, гнаў назад, у сенцы.

Стары высокі тофель, што рос у гародчыку пад хлевам, сагнуўся аж да зямлі. Ля страхі быў відаць прагал — свіцілася шэрае неба. Чорнае разгатае галлё мітусілася ў цемнаце і патрэсквала, як на агні,— на мерзла.

З хаты сарвала палавіну страхі — ад двара. За-

дзёрла недзе адарваўшы ад перакладзіны і, адламаўшы старыя дубовыя крукі ў ключах, падхапіла і адкінула на гародчык пад вуліцу. Страха, перавернутая ўгару ключамі, ляжала на снезе, зачапіўшыся рогам за частакол ад вуліцы. З частакола звесіліся абламаныя латы і скрыпелі, калышучыся.

Рваў вецер. На дрывотні пад варыўнёй у вярсце бітых дроў ныла падзёртая бяроста, хлопаючы, што курыца крыллем. Крук ад асвера закінула за парканне, і ён кратаўся, нагнуўшыся на двор на дрывотню, як падсечаны. У хлеве стукала карова — рагамі ў сцяну.

Андрэй пачуў, што яго прабірае наскрозь. Зашпіліў на ўсе гузікі паддзеўку — яна была мокрая спераду і пачынала лубянець. Па ёй слізгалі рукі. Калола ў пальцы, у пупышкі, як іголкамі; пальцы рабіліся цвёрдыя, што костачкі. Ён пачуў, як у яго раптам абвялі рукі і не слухалі зусім ногі — не адарвеш ад зямлі, каб ступіць...

«Трэба клікнуць людзей... Раскідае ўсяго па бярне»,— падумаў ён, гледзячы на белую ў цемнаце матачыну над хатай, па якой стукала другая палавіна страхі — ад гарода,— і скрыпелі крукі ў ключах, суха, як хто рэзаў пілой.

Ля паркана ў канцы шліхты буркнуў сабака — Гладкага, Андрэй пазнаў. Сабака падняў галаву, сачыў. Ля яго відаць была чорная пляма, не зацярушаная снегам. Днём рэзалі цяля: пасля Веркі трэба было садзіць людзей за стол — рэзаў Падбярэцкі,— і чорная пляма асталася ад крыві. Сабака, відаць, сядзеў над кішкамі. Падбярэцкі кінуў іх пад паркан, усім на вочы, не схінуў нават за хлеў — рукі адваліліся б...

«Каб жыла Верка — гэтага б не было... Чужыя людзі...» — падумаў ён і ўспомніў, як Падбярэцкі — лысы, бліскучы і нейкі маленькі — упіўся за сталом, зачырванеўшыся, як ад палу. Выціраў падслепаватыя вочы, як усё роўна плакаў: «Яшчэ каб па адной, сусед, то і до-о было б!..» З-за стала яго вывела ў сенцы Балюта.

Пра Падбярэцкага ён думаў, ужо лезучы на страху на сеначкі па шырокіх варотах, якія служылі замест плота ў гародчык між сенцамі і варыўнёй. Вароты былі зроблены густа з дошак — не лучыць нагой у дзірку. Драбіну ад сеначак прынялі, калі выносілі з хаты Верку...

Сеначкі былі накрытыя траской — абрэзкамі, што

асталіся ад хаты, вузкімі, сукаватымі — пад шэрсць. Абрэзкі паскручваліся — крылі імі даўна, да вайны, — павылазілі з-пад цвікоў і, рассоўваючыся, ламаліся пад нагамі. Андрэй тады папоўз на каленях, шукаючы рукамі палкі, якія былі папрыбіваны зверху, каб зручней лазіць на гару. Палкі абмерзлі, паслізлі і вышмыкваліся з рук.

Калі ён учарэпіўся за дзядок, падумаў, што са страхой знясло і шчыт ад двара,— шчыты з аполкаў былі папрыбіваны да дзядкоў. Абхапіўшы яго рукамі, пачуў, што кратаецца і дзядок, і матачына, і верхняе вянцо пад нагамі, на якім ён стаяў з ботамі, як прыляпіўшыся.

Вецер круціў на вышках пясок і гнаў у вочы: шчыт ад вуліцы быў цэлы; упіраўся ў грудзі, нібы хацеў скінуць на двор на зямлю. Займала дыхаць, падгіналіся ў каленях ногі... Скрыпелі, не сціхаючы, крукі ў ключах — страху ад горада падымала і падымала ветрам, і яна як усё роўна хліпала ўгары над матачынай.

«Узарве комін...— падумаў Андрэй, аж цяпер угледзеўшы пад страхой шырокі прысадзісты ляжак, пабелены, што прысыпаны снегам.— Раскіне па цагліне, не знойдзеш...»

Скочыўшы на гару, на мох і пясок, ён наткнуўся бокам на куфар. Стары вялікі куфар усцягнулі на гару, яшчэ калі не быў забіты шчыт і не былі зроблены маленькія дзверцы, як пралезці. Верка загадала: куфар увесь час стаяў у сенцах на зямлі — гніў. На гары ў яго ссыпалі кожную восень ячмень: лазіла Верка.

«Раскідае ўсяго...» — зноў падумаў Андрэй, узлезшы на куфар з каленькамі.

Выпрастаўшыся, ён дастаў рукой да матачыны — яна была слізкая зверху, бралася лёдам,— пасля другой рукой ухапіўся за дубовы крук у ключы. Пачуў, што яго падымае на куфры разам з ключом. Можна палящець на гарод са страхой к чорту матары! Трэба скарэй прывязаць ключы да матачыны — другога ратунку не будзе.

Перад вачыма вецер ганяў на шастку сухія венікі — яны шасталі, як папера,— і кружкі жоўтых лык: былі добра відаць у цемнаце, ківаліся.

Ён адразу ўхапіўся за кружок — шорсткае, сухое лыка калолася ў пальцы; рвануў, але кружкі былі туга

звязаны. Тады яму цюкнула ў галаву, што лыка — не ратунак: парве, як саломіну...

Адшпіліўшы дзягу, ён пацягнуў з усёй сілы за спражку. Дзяга вышмаргнулася з пецель, пырснула ў шчаку дужка ад спражкі... Закінуўшы дзягу наверх на ключ, ён аперазаў матачыну і падцяў спаднізу, што сабаку пад пашчэнкі, завязаўшы на два вузлы. Страха ля коміна адразу перастала хліпаць. Тады ён стаў на край куфра — на круглым веку няёмка было стаяць — і ўхапіўся рукамі за крук у другім ключы, якраз пасярод страхі. Крук вышмыкнуўся з ключа, і Андрэй паляцеў з куфра ў пясок і мох, не ўстояў на нагах.

Упаўшы, намацаў рукой круг тоўстага тэлефоннага дроту. Дрот ляжаў на гары, ускінуты яшчэ да вайны, калі ля вёскі па гародах вялі лінію на заставу да Віліі. Дрот секлі на цвікі прыбіваць латы да ключоў, як пераквалі перад самай вайной страху. Лежачы дагэтуль, ён паржавеў, зрабіўся шурпаты, што паклёваны.

Стаўшы на калені і знайшоўшы канец дроту, Андрэй вобмацкам адматаў яго з круга — дрот не хацеў выпроствацца, вырываўся з рук — і пачаў гнуць у пальцах, як у абцугах, з усёй сілы... Дрот гнуўся штораз у новым месцы, здавалася, яшчэ больш цвярдзеў, рабіўся што стальны; запахла ржой і грэтым жалезам, як у кузні стала горача ў пальцы. Тады Андрэй падняў круг перад сабой — круг быў цяжкі — і, перанёсшы, паклаў на куфар. Ускочыўшы на века, тузануў за канец дроту ў дзве рукі — круг падсунуўся да ног — і, сагнуўшы, пачаў вобмацкам прасоўваць дрот між лат над ключом.

За матачыну дрот зачапіць было лягчэй, і Андрэй, злавіўшы ў рукі два хвасты, пачаў скручваць, сціснуўшы ў кулаках, як павіваў вяроўку. Круціў доўга, сцяўшы зубы, аж пакуль зноў не стала горача ў пальцы.

Дрот адламаўся, вышмыкнуўшыся з пальцаў, глуха стукнуў па веку. Андрэй пачуў, як павяла галава, і ўхапіўся рукой за шасток з венікамі...

Вецер рвануў з двара з усёй сілы, ударыўшы, як чым цяжкім, у шчыт ад вуліцы. Зноў натужылася над галавой страха, падымаючыся з матачыны; трашчала, грукаючы ключамі; скрыпела — соўгаліся крукі — і падскоквала, як усё роўна рвалася з ветрам у белы свет... Было чуваць, як звініць дрот на матачыне ад натугі...

«Лопне... і тады не ўстоіць комін...» — падумаў Андрэй.

Пад нагамі дрыжаў куфар; здавалася, кратаецца ўся хата і пад ёю ходзіць зямля...

Скочыўшы з куфра, Андрэй пачуў, што ззаду ўпаў круг дроту — зачапіў нагамі. Шукаў, абдзіраючы рукі. Падбегшы пасля да шчыта, ён учапіўся за дзядок і палез да матачыны. Лезці не даваў дрот, цягнуў назад — быў акручаны ў два разы ля локця.

Вецер біў цяпер у самы кут на гары — гудзеў, што ўсё роўна агонь... Андрэй абхапіў адной рукой дзядок, другой пачаў запіхаць канец дроту за ключ. Падсунуўшыся вышэй і заклаўшы ногі за падпоркі ў дзядку — рукі былі незанятыя — ён акручваў і акручваў пасля дрот ля ключа і ля матачыны, цягнучы знізу са столі, круціў ля вушэй у дзядку, пакуль зусім не абвялі рукі...

Вецер біў, упіраючыся ў шчыт, яго гнала сюды, на гару, з усяго свету. Пайшлі крупы, калючыя, што жарства. Секлі па лбе, па шчоках, адскоквалі ад страхі і сыпаліся за шыю.

Страху цяпер падкідала ля сцяны, яна стукала глуха і цвёрда, як па мёрзлай зямлі.

Андрэй падумаў, што страху ўсё роўна скіне, разам з матачынай, бо ветру не дае ходу шчыт.

Трэба зрываць шчыт...

Пад рукамі нічога не было, і Андрэй пачаў стукаць кулаком у латы ля дзядка. Стукаў і чуў толькі, як упіралася рука ў цвёрдае дрэва.

Саскочыўшы, ён поўзаў па гары, мацаючы мокры мох і пясок, пакуль ля самага коміна не лучыў пад калена паўцагелак. Паўцагелкамі закладалі пасля вайны ўжо дзірку ў коміне, прывёзшы іх з участка. Яны былі паленыя.

Б'ючы паўцагелкам у лату, Андрэй думаў, што ў сенцах за шафарняй стаіць тапор, што, каб палез па яго, то ўжо не падняўся б на гару, не змог бы.

Дрыжала лата, дрыжалі рука і галава, як усё роўна развальвалася на чарапкі, а ён біў без аддухі па лаце ў адным месцы, па самай першай, знізу, пакуль не пачуў, што яна стала ад'язджаць. Тады пачаў біць па другой, па сярэдняй, з большай сілай. Ад паўцагелка адскоквалі дробныя вострыя кавалачкі і ўпіваліся ў шчаку, як брытва. Запішчалі цвікі ў дзядку і ў ключах

пад страхой, і ён убачыў, як шчыт спачатку адтапырыўся, асунуўся ўніз, скрабануўшы па застрэшку, тады яго як усё роўна хто падхапіў і кінуў на вуліцу. Ззаду за шчытам хлынуў вецер.

Андрэй падышоў да куфра, апёрся рукамі на века. Дыхаў з сябе, як пасля плачу,— доўга, з хліпаўкай. З ілба на рукі пасыпаўся цёплы пот; пацёк па шчоках на шыю. Чуваць было, змокла ўся спіна, да паясніцы.

Убачыўшы блізка ля сябе белы комін, Андрэй падумаў, што страха цяпер будзе стаяць: прывязана да матычыны трыма месцамі. Другую палавіну ўсцягнуць. Прыйдуць заўтра мужчыны, падымуць з гарода і ўсцягнуць... Падбярэцкі з братамі Канэцкімі з участка, Гладкі з вёскі, Рускі...

Не шасталі ля вуха венікі, на дварэ пацішэла; не калыхаліся, як перш, на шастку ў кружочках лыкі. Ля коміна Андрэй згледзеў два белыя касільны — краталіся, як усё роўна чые тонкія рукі,— косы віселі на ключы: на адной была яшчэ сцябачка, забыліся зняць, і цяпер, махаючыся з боку ў бок — зноў хапіў вецер,— яна стукала па касільне ля пальца, і ад таго глуха звінела ўгары каса.

Андрэю тады горача зрабілася ў грудзях... Гарачыня лезла ў горла, як усё роўна збіралася задушыць...

Калі ён заплюшчваў вочы, перад ім усё адно краталіся косы — немаведама дзе... Пасля яму здалося, што ён з Веркай на Доўгіх за ракой...

Яны ідуць адно за адным, махаючы касамі ў густой, цёмнай на крыніцы мокрай сінюсе і рабінцы. Ідуць ад лесу да самай ракі ў альшэўнік — аж за трое ганей,— вязнучы па калені ў рудзе ў крыніцы пад лесам, тупячы косы ў цвёрдым, што пні, куп'і на сухім каля леташняга стажар'я і чуць адкідаючы з-за пляча мятліцу з канюшынай, злежаную, прыбітую дажджом, густую, не ўткнуць касы, ля самага альшэўніку ля ракі.

Ныюць пад вухам рэдкія худыя камары; пахне кіслай рудой і бабком балота; пахне прывялая ўчора за дзень у пакосах — была пагода — рабінка, і аднекуль густа патыхае кменам, што ўсё роўна з аселіцы; мусіць, з беражніцы, дзе кмен, перастояўшы, высах на сонцы.

Холадна на крыніцы ў босыя ногі, калі яны правальваюцца ў руду, і спадыспаду, з гразі, ідуць наверх вялікія, круглыя, сіняватыя, што качыныя яйкі, бурбалкі; мякка ў пяты на чорным торфе на сухім, дзе каса

рэжа траву з мохам і зямлёй, і колецца ў ступні, не стаць на беражніцы пасля зрэзанай высокай, у пахі, мятліцы, што жыта... На беражніцы трэба сунуць ногі па зямлі, прыгінаючы пні з-пад травы. Успорваеш тады пальцамі мурашнікі — чорныя бугаркі торфу з шэранькімі сухімі крапінкамі пясочку,— і мурашкі паўзуць ззаду па нагах высака на лыткі і кусаюць, аж мярцвеюць ногі.

Верка ідзе спераду, становіцца часта, і тады Андрэй бярэ ў яе з рук касу і доўга водзіць бруском па клёпе — клёп зрэзаўся за дзень — пасля махае сцябачкай, спрытна, з імпэтам, трымаючы касу за нос адным пальцам, аж у вочы пырскае сухі пясок: сцябачка вымазана ў глей. Верка мазала сцябачкі глеем у бродзе ў рацэ, калі ішлі на балота. Пасля яго бруска і сцябачкі Верка лёгка ідзе наперадзе з касой — здаецца, сама стала лягчэйшая, не правальваецца ў балота, і Андрэй, закідаючы касу, бачыць толькі спадылба, як махаецца ўперадзе белае касільно, з боку на бок, з боку на бок...

Чуваць нават, як вострa свішча Верчына каса: жыжык... жы-жык...

На балоце ўсюды звоняць косы і блішчаць на гарачым па паўдні сонцы; на балоце ўсюды белыя хусткі: косяць адны бабы — першы год пасля вайны. Андрэй нікога не бачыць. Верка, тонкая, лёгкая, спрытная, без хусткі, валасы ў касе на патыліцы, азіраецца з-за пляча на яго, відаць аж здалёку яе вочы, блішчаць — Верка, мусіць, смяецца... І мільгае ў яго перад вачыма новае белае касільно... Ад лесу да ракі, да беражніцы, ад ракі да лесу... Ад раніцы да самага вечара... І заўтра яно будзе стаяць у вачах, і паслязаўтра, і ўсё лета, аж пакуль у Мсціжах не справяць пакоссе...

З гары ён злазіў ціха, баючыся паслізнуцца на сенначках на свежым снезе. Памякчэла шэрань, чуваць было пад нагамі: садліжыць. Вецер сыпаў зверху з-за страхі густую імжу, што праз рэшата.

У сенцах Андрэй адразу зашчапіў за сабой кручок. Дзверы ў хату былі расчынены насцеж, прываліліся да шафарні, закрыўшы куток, дзе некалі стаялі жорны. Ён намацаў клямку, пераступіўшы парог, доўга бразгаў, не мог зачыніць.

Калі сеў ля акна ад вуліцы, там, дзе сядзеў перш, і заплюшчыў вочы, паклаўшы галаву на стол на рукі, зноў у вачах пачалі пераварочвацца высокія. як пасеча-

ныя на кавалкі, вострыя, белыя скібы. Белыя, як Верчын твар.

Ён тады застагнаў, не падымаючы са стала галавы.

Не чуў, што, даўшы волю, стогне моцна, на ўсю хату, і што на двары аціхае вецер.

2

Зайшло сонца, і праз соснік на рог канюшні, на вёску, была відаць паласа чырвонага неба, вузкая, як ручнік. Нізка, ля самай зямлі яна пералівалася і дрыжала яркім агнём, і ад таго Андрэю здавалася, што сонца зайшло зусім блізка за Луськім у канцы Загумення. У прагале над дарогай, што вяла з участка ў вёску, таўклі свежы мак камары, цэлай плоймай, як іх нагнала сюды з усяго лесу. Яны добра былі відаць здалёку на ядранай чырвані: мітусіліся чорнымі макавінамі, што ўсё роўна сыпаліся зверху, сеючыся праз сіта. Ад іх рабілася шэра ўваччу. Камары дрыжалі і ля канюшні ля дзвярэй над самай лужынай, што нацякла з-пад лёду і стаяла, запеніўшыся, як укісла. Ля дзвярэй была падсунута граблямі чорная з зімы патруха і чыста падмецена гальнікам да самай зямлі. Зямля адтавала ўвачавідкі, рабілася мокрая. Патруха і шума былі ссунуты і са сцежкі ля падстрэшніка, што вяла на дарогу цераз леташняе бульбянішча; на сцежцы быў відаць чысты, белы, як цукар, лёд — раставаў па краях і пеніўся, што мыла. Кранутая граблямі зямля пахла свежай раллёй і бульбай. Блішчала ля канюшні перааранае ўвосень мокрае бульбянішча — цьмянымі палосамі-гранкамі; ля самай дарогі яго ў паводку размыла вада, нагнаўшы свежага пяску аж да дзвярэй да канюшні. У вымытай па калені канаве ля дарогі быў відаць белы камень і высака над ім сасновае карэнне — тоўстае, па пальцу, і тонкае, як на кошыкі: зайшло ад лесу да самай канюшні. Абмытае вадой, яно цяпер падсыхала ў канаве на вясновым сіверы і пахла смалой. З яго яшчэ капала вада, збіраючыся ў кроплі; на жоўтым пяску ў канаве на дне былі павыклёваны круглыя ямкі.

У лесе здалёку былі відаць латочыны белага снегу. Снег ляжаў у старых ямах і ў ламах пад соснамі, дзе зімой наганяла гурбы, і ў маладым пажаўцелым сосніку, дзе яго не даставала пад лапкамі сонца. У сосніку

ля зямлі папоўз сівы туман, нават відаць, як ён падымаецца ў лагчыне за дарогай, што пара, нібы там паставілі, выняўшы з печы, гаршкі з бульбай — хай ачахне перад самай вячэрай, каб не сыпаць мокрую на стол на абрус. Далей, за канторай, туман заслаў усю пасеку: нічога не відаць — там, на імшары, яшчэ ўсюды ляжаў снег, за дзень раскіс і цяпер мок у вадзе.

Адтуль пахла прэлым мохам, сырой смалой і брусніцамі — адтавала балота.

З вышэйшага месца, ад канторы і ад кучы рудога пілавіння, дзе была перш лесапілка, сцякла вада да сушылкі і да кузні і блішчала там, пад самым лесам, як цёмнае шкло. За дзень ад сонца ачарсцвеў ля канторы дзядзінец, стаў шэры. Шэрая зрабілася і страха на канторы — доўгай новай будыніне на дзве палавіны, з жоўтага чэсанага сасновага бярвення, з доўгімі, вузкімі, цёмнымі калідорамі, з ганкам, з вялікімі вокнамі аж пад страху; шэрая стала кузня за пераараным бульбянішчам і Агульніца — пасека за дарогай... Шарэла, падсыхаючы, пясчаная дарога проці кучы пілавіння, за якой ляжалі ў штабелях белыя бярозавыя метры; падсыхала шума і каменне ля кузні, дзе стаялі сцягнутыя калёсы і цьмяна блішчалі здалёку нявышараваныя яшчэ пасля зімы ржавыя шыны на колах — на тралёўку на калёсах выехалі толькі тыдзень назад; шэрыя рабіліся дошкі на страсе на канюшні — сохлі, падымаючыся і карабацячыся ад сонца — на чорных суках блішчала смала.

Андрэю здавалася, што голы пасля зімы ўчастак пахне аднымі коньмі... Пахне сенам і зляжалым гноем канюшня; пахнуць потам хамуты з расчыненых дзвярэй з кладоўкі; пахне конскімі капытамі ад кузні, струганымі стамескай і дзёртымі наждаком, дзе кожны дзень лепіць Падбярэцкі коням гарачыя, яшчэ сінія падковы, аж ідзе дым, і заганяе ў капыты, як у дрэва, мяккія бліскучыя белыя вухналі... Нават леташняе бульбянішча, збітае падковамі і размешанае на гразь ля канюшні, пахла конскім потам...

Пасля пацягнула свежасцю з Курачовых Цянёў, з імшар, нібы хто дыхаў: чуваць была смала, мокры мох і пілавінне ад лесапілкі. Зляжалае ў кучы, ад смалянога дрэва, яно пахла шкіпінарам, густа, аж лезла ў нос. Здалося, што гэта ён сам, Андрэй, пахне шкіпінарам — нацёрся дома пасля вячэры, перад печчу, кладучыся

спаць. Ён усю зіму націраў плячо: яно ныла і ныла кожны раз, «на змены», як гаварыла Верка; застуджанае, балела ноччу, аж ламала — не заснуць. Ён тады ўставаў з ложка і хадзіў па хаце, натыкаючыся ў цемнаце на шафу ля сцяны, на перагародку і на ўслончык ля стала ў першай палавіне, пакуль не пачыналі балець натруджаныя за дзень на ўчастку ногі. Хадзіў і чуў, як балючае левае плячо цягне і цягне ўніз, крывячы ўсяго; кліча з ложка з другой палавіны Верка — была яшчэ дома, не ў бальніцы...

Левае плячо стала ніжэй пасля Камена, як Андрэя параніла ў блакаду ў акопе асколкамі ад міны з нямецкага мінамёта, калі ляжалі ў абароне...

Калі пачынала ныць плячо, не памагалі ні фуфайка, ні цёплыя вязанкі — Верка звязала іх аж дзве, як яшчэ была здаровая. Андрэй, калі палілася ў печы, грэў вечарам плячо перад чалеснікам, седзячы на краі ўслона, каб не замінаць Верцы, цёр нанач шкіпінарам, а не было шкіпінару — націраў самагонкай.

Цяпер, пасля Веркі, пачала аднімацца рука. Калі не пагрэе вечарам плячо, рукі не падняць, і, каб зачэрпнуць аўса і насыпаць у кармушку, доўга трэба церці руку, седзячы на мяхах у кладоўцы. Бывае, так і не дасць рады: носіць вядро з аўсом і сена адной рукой — пад пахай.

Андрэй думаў, што рука аднімаецца пасля таго, як ён прывязваў страху... Адразу тады пачуў... Не мог ужо ўзяць нічога на плечы, калі назаўтра прыйшлі мужчыны. Памагаў толькі: падпіхаў адной рукой і камандаваў — крычаў на ўвесь двор мацней за ўсіх: «Раз-два — узялі» — а ўзяць не мог. Крычаў ад злосці.

Ля кузні былі відаць белыя стружкі — там удзень Падбярэцкі часаў клён на абады і габляваў бярозавыя ляжэйкі. Стружкі ляжалі, як усё роўна зімой на двары ў Ганькі, калі памерла Верка. Ганька жыла цераз вуліцу, і ў яе рабілі дамаўё. Андрэй доўга глядзеў да кузні.

Пачуў, што ўсюды стала ціха; не чуваць было нават, як капала ў размытую канаву вада,— мусіць, падчарсцвеў пясок. І шэрая зямля, і стрэхі, і густое, як сінька, неба, і чырвоны соснік за плячыма, дзе ачахла зара,— усё было ціхае, як застыла. Ціхае, далёкае і невядомае, нібы ўгледжанае нанава пасля доўгага часу, хоць усё было кожны дзень на вачах: і канюшня, і лес, і зямля.

Зямля са снегам пад нагамі зімой; з граззю, з сыпкім сівым пяском, сасновымі шэрымі шышкамі і дробнай дзяцельніцай — летам; з цвёрдай, што камень, грудай позна ўвосень, калі зямля грукала пад ботамі на ўвесь свет і аж звінела, як парожняя... Зямля, па якой ён ходзіць ужо скора паўвека...

Звінела ў вушах. Ен падумаў: гэта ад цішыні і спакою. Прыйшла ўжо і будзе вясна, паяўлялася яна сёлета цяжка, як дзіця на свет,— з болем і крыкам...

А можа так ціха ад таго, што тут, на ўчастку, ён адзін. Адзін пасярод лесу... З канторы раз'ехаліся і Унук, і Шура — у раён. Паадпрагаўшы коней, разышліся возчыкі: Федзя сёння магазін не адкрываў; вартаўнік, стары Бохан, прыйдзе пазней, калі ўжо сцямнее. Коні ўсе да аднаго ля ракі...

«Скора і коней не будзе,— падумаў ён,— як прыгоняць тралёвачнікі...»

Ціха, пуста. Ідзе толькі з расчыненых дзвярэй з сушылкі, дзе вісяць хамуты, рэдкая пара. Пачынае шарэць. Пад сасной, на рог канюшні, відаць белы снег — ляжыць, як пласт, прыцярушаны зверху цёмнай карой і сенам.

Золка за плячыма, ные і ные ўсярэдзіне, як на што нядобрае.

У цішыні ля вёскі, ля ракі, заірзалі коні. Ядрана, здаецца — можна нават пазнаць якія. Рэха далёка ідзе лесам, недзе туды пад Доўгія.

Пасля робіцца яшчэ горш ціха. На паддзеўку, на плячо, са страхі з канюшні ўпалі доўгія жоўтыя сасновыя іголкі — аж чуваць, здаецца, было, як яны круціліся ўгары.

Зноў заірзалі коні. Ля сілосных ям і зусім блізка ля кузні, за дарогай у Агульніцы. Ірзалі, як усё роўна спуджаныя ноччу на начлезе, калі цíснуліся на Доўгіх пад раніцу да агню, дзе тлелі ў вогнішчы ў попеле адны галавешкі — на Доўгія з Курачовых Цянёў падыходзілі ваўкі. Андрэй натапырыўся, пастаяў, тады прайшоў дарогай пад кузню да самага склепа з бочкамі, дзе дзень і ноч парыў Падбярэцкі абады. За кузняй на дарозе ўбачыў коней — двое. Коні былі братоў Канэцкіх. Браты Канэцкія разам ездзілі адзін за адным на тралёўку, побач ставілі коней у праварынах у канюшні, і тыя, выпражаныя, усюды былі ўпобачкі. Два чорныя, рослыя, з шырокімі крыжамі і доўгімі грывамі рысакі

былі падобныя адзін на аднаго, як і самі браты Канэцкія — у братоў былі аднолькавыя вочы і голас: зблытаеш,— храплі, фыркалі, махалі галовамі і баяліся падыходзіць да кузні.

Андрэй падумаў, што коні бягуць з Доўгіх. Лучылі туды зімовай дарогай, калі выбеглі з пасекі. Распаўзліся недзе па ўсім лозе ля ракі, ідучы ад вады: цяпло пачулі. У маразы ўжо ўвосень іх ад платоў ля вёскі, каля якіх яны ішлі да ракі, на Доўгія не загнаў бы і сабакамі...

Увосень і зімой коней не трэба было і ганяць да вады, не трэба было садзіцца конна ні раніцай, ні вечарам — хадзілі самі. Толькі калі ўсё было на канюшні спарадкавана — разраўняны ў праварынах гной і закладзена за драбіны сена,— Андрэй садзіўся тады на Сібірака — шырокага, як печ, і куртатага, з зямлі нагу закінеш,— які добра бег рыссю, і на ім можна было дагнаць, не паганяючы, нават коней братоў Канэцкіх, і ехаў ззаду за ўсімі, седзячы на спіне, як дома на лаве — спусціўшы ногі на адзін бок і ківаючыся, што клюючы носам перад сном. Зімой, у вялікія маразы, трэба было прасякаць у бродзе пролабку і наліваць у карыта вады — не ўсе коні лезлі на беразе на лёд, наравіліся,— тады ён вёз з сабой тапор ззаду на спіне пад дзягай і вядро на назе, зачапіўшы валёнкам за почапку. Трухаў конь, чуваць было, як ззаду стукае яму па спіне тапарышча і бразгае ціхенька перавесла ў вядры ў вушках. Коні пасля лесу, нацягаўшыся за дзень, не хацелі піць: прыйдуць да ракі, пастаяць на беразе, стрыножыўшыся і адтатурыўшы ніжнюю губу, паспяць і не нагнуцца да вады — ні ў раку, ні ў карыта. Тады ім трэба было сіляць вядром ваду і падносіць да носа. Пілі, цэдзячы праз зубы: вада была як лёд. Андрэй адучаў іх, гнаў у раку, шлеіў пугай, а калі ўжо не пілі ў рацэ, паіў тады сам. Шкадаваў: коні пасля дзялянак часта не нагіналіся і да кармушак. Стаялі і стагналі аж да поўначы, тады пачыналі хрумскаць, дастаючы з-за драбіны сена, калі ўжо мерзлі ад холаду.

Два чорныя, як смала, кані братоў Канэцкіх зрэзалі рог бульбянішча, гразнучы і падкідаючы камякамі раллю, і, спатыкаючыся на карэнні, беглі лесам да другога канца канюшні: там былі расчынены насцеж дзверы. Андрэй, вярнуўшыся, пабег ім наперад цераз канюшню — папрасаджваюцца ў праварынах, здурнеўшы.

Пазнаходзіўшы праварыны ў левым кутку, коні стаялі ні жывыя ні мёртвыя, форскалі толькі, не могучы аддыхацца. Пачуўшы Андрэя, сталі хмыліцца і круціцца ў праварынах — не падыходзь... Ён заклаў здалёку палкі, нокаючы на ўсё горла,— прыбягуць астатнія гуртам, счэпяцца, стануць грызці адзін аднаго і рэзаць вострымі падковамі. Коні далі закрыць за сабой праварыны, падварочвалі толькі галовы і бліскалі з куткоў з цемнаты сінімі, як шклянымі, вачыма.

— В-воўча лыка... Стойні няма. Укусіла ўжо халерая...

Андрэй, выйшаўшы з канюшні, пастаяў ля дзвярэй, адчыніў іх шырэй, як мага, падсунуў падніз пад адну палавіну бярозавы бурвалак, аскоблены падковамі і ўкачаны ў гной. Ля другой уткнуў у зямлю вілкі, якімі насіў у яслі са сцірты з двара сена,— вілкі не палезлі глыбака ў зямлю, упёрліся ў лёд.

Коней ад ракі доўга не было. Зноў стала ціха, нават не грукала ў праварынах. Недзе блізка ў вёсцы, мусіць, на ферме, гаманілі людзі. У тым баку стукаў і стукаў глуха тапор — у некага на дрывотні. Запахла дымам з коміна — лясны дым пахне па-інакшаму. Чуваць было, як недзе ў бок Луськага гудзе трактар і шуміць на Доўгіх рака. Праляцелі вароны, кучкай, нізка, над самай страхой, аднекуль з вёскі і падаліся за кузню ў Агульніцу. Над пасекай, дзе яны схаваліся, ужо было цёмнае неба: вечарэла. Нылі камары, мітусіліся перад вачыма.

Коні зноў беглі ад кузні; не ўсе, палавіна — ён падлічыў; беглі рыссю, абганяючы адзін аднаго, круцілі галовамі, як ад аваднёў. Андрэй стаяў ля дзвярэй, і коні, мінаючы яго, лезлі аж са скуры, хоць у яго не было ніякага ўрučча. Ён чуў толькі, як чвякае ў іх пад нагамі разбалабашаная свежая гразь; з гразі выткнуўся канец бомкі, якой зачынялі праварыну, на яе наступілі падковы, і яна, задраўшыся ў рост чалавека, суха стукнула па сцяне, пырснуўшы граззю.

За коньмі ў канюшню ён не пайшоў — самі пазнаходзяць праварыны — узгарэліся, як падсмаленыя...

Астатнія коні ішлі ад ракі соснікам па выбітай сцежцы, па якой хадзілі зімой і летам. Сцежка вяла ад канюшні на шырокую пясчаную дарогу да Мсціж, паабапал якой раслі старыя сосны і бярозы-чачоткі і стаялі тэлефонныя слупы.

Зімой, калі Андрэй у маразы ехаў додніцай да ракі, правады гудзелі ў белых ад інею бярозах на розныя галасы, усё роўна як у Курачовых Цянях вылі кучай ваўкі... Аж шорах ішоў па спіне.

Правады цяпер ля дарогі віселі ціха, і коні ішлі адзін за адным, як і кожны дзень, да вады. Чуваць было, як грукае ў іх пад нагамі зямля і трашчаць сасновыя сучкі ў валежніку.

Коні былі яшчэ мокрыя, не абсохлі пасля дзялянкі, хоць і стаялі доўга ў канюшні, пакуль ісці да вады... Усюды блішчалі мокрыя цёмныя спіны, не вылінялыя яшчэ пасля зімы і нячыста выдзертыя згрэблам; шырокія, як на печ, бурыя, з чорнай паласой пасярэдзіне, крыжы, адкормленыя, мяккія, хоць кладзіся на іх без падушкі; плоскія, перахлябістыя бакі з павыдзіранай на скабах пільсцю аж да крыві — аб рагаччо ў лесе — і збітыя хамутамі на мазалі плечы. Маталіся доўгія, заплеценыя самі сабой у косы, чорныя, як смаль, і рудыя, як падпаленыя, грывы, перакінутыя між вушэй на лоб; а то, стрыжаныя, тырчалі ўгару шчоткай, калючай, не даткніся,— у іх панабіралася пылу ад старога сена з-за драбіны і патрухі ад аўса; маталіся хвасты — кароткія, абстрыжаныя, і доўгія, павыцягваныя па валасіне, рэдкія, як жыта; мільгалі і хаваліся з воч пазбіваныя аб верхаллё і пні да гузакоў калені; плоскія, шырокія і маленькія, зграбныя, як вытачаныя, капыты; і адусюль глядзелі на яго, Андрэя, вочы: сінія і вялікія — блішчалі, як шыбы ў цёмнай без агню хаце; маленькія, зыркія — пырснуць жоўтым агеньчыкам, як іскрай, і схаваюцца пад густой грывай; а то паглядалі змучаныя, хворыя ад натугі за доўгія гады, прыкрытыя зверху павекамі, вочы, што глядзяць у зямлю, пад ногі, і не хочуць глянуць на чалавека.

Гэта былі яго, Андрэевы, коні, якіх ён ведаў многа гадоў, гэтаксама як і людзей, што, прыходзячы ў канюшню, летам на зары, а зімой додніцай, пры ліхтарах, выводзілі коней з праварын на аброцях; на двары ля кладоўкі ўспіралі ім цераз галовы хамуты, якія высыхалі за ноч і не хацелі лезці коням цераз вочы; абцягвалі наберткамі, падкладаючы іх пад хвасты, і пасля, трымаючы ў руках фарбаваныя тоўстыя дугі, запіхалі коней задам у доўгія бярозавыя аглоблі...

Канюшня адразу пачала фыркаць, сапсці і ірзаць; грукалі аб сцяну кармушкі; звінелі бомкі пад нагамі

ў коней; шапацела сена, накладзенае за драбіны на ўсю ноч; хрумсцеў на зубах авёс, прынесены нядаўна з кладоўкі, што была пасярод канюшні, і насыпаны бляшаным вядром — ладнай меркай — у кармушкі. Зазвінеў перакулены бачок — стаяў парожні ля дзвярэй ля кладоўкі: палез некатары, не дабегшы да сябе ў праварыну, шкодзіць...

Андрэй ішоў па канюшні і, падымаючы з гною бомкі, закладаў іх у праварынах у зазубні ў слупах — па дзве: і зверху і знізу. У самых памаўзлівых коней забіваў яшчэ кулаком над бомкамі ў дзіркі дубовыя калочкі, што віселі на аборках.

Бомку з-пад калочка конь ужо не выб'е ні галавой, ні нагамі — астатнія будуць спакойныя ўсю ноч. А то выганяюць з праварын адзін аднаго і ядуць чужы авёс з кармушак.

Коні аціхалі: хрумсцеў толькі на зубах авёс, шастала на ўсю канюшню сена і маталіся павыстаўленыя на праход з праварын хвасты.

Андрэю яшчэ на дары, калі ён стаяў ля паветкі, здалося, што не было Сібірака. Хаця, дзе ты іх усіх згледзіш...

Цяпер, падышоўшы да праварыны, дзе стаяў Сібірак, Андрэй убачыў, што праварына пустая. Сібірака не было. Андрэй мінуў парожнюю праварыну: Сібірак недзе ў кладоўцы. Дзверы ў кладоўку не зачынены на клямку, піхнуў і — там. Нічым не пажывіцца: авёс у мяхах. Як загрузілі, прывёзшы днём, так і ляжыць.

Дзверы ў кладоўцы былі зачынены, і Андрэй адразу пайшоў шыбчэй. Не мог жа іх конь зачыніць за сабой.

Падышоўшы да кладоўкі, убачыў, што дзверы на клямцы. Вярнуўшыся, стаў ля праварыны. Глыбокая, раскошная, дзе ўсягды кратаўся ля кармушкі нізкі і шырокі рудаваты Сібірак, як бярозавы жук у баразне, яна была пустая. Не верачы, Андрэй зайшоў усярэдзіну. У праварыне было ціха і цёпла, як у хаце. Шуршала, злягаючыся, высака ўгары за драбінай, як дастаць малому Сібіраку, сена — доўгая сухая мятліца, як салома. Андрэй падумаў, што наклаў лішняга.

Ля кармушкі на чорным, убітым капытамі гнаі жаўцела жменька рассыпанага аўса. Свежыя зярняты, па адным, былі нацярушаны і пад кармушкай.

Зачыніўшы канюшню, Андрэй адышоўся сцежкай аж у соснік. Усюды было ціха. Пырхалі толькі сініцы,

нейкія дробныя, з арэх, угары на сасне над галавой, пішчалі цененька і востра, як чаго баючыся. Зверху церусілася дробненькая труха і зялёны падсохлы мох — кавалачкамі. Было чуваць, як нехта ўсё яшчэ гаманіў на Загуменні ля вёскі, галёкаючы, і глуха грукала ў канюшні драбіна аб сцяну. На вільготнай сцежцы былі добра знаць конскія сляды — падковы seklі мох і шыллё і даставалі пяску. У ямкі ад слядоў набягала вада.

У маладым сосніку, што рос далей пад вёску, ля дарогі ляжаў снег вузкай доўгай белай паласой. Над ім вісеў густы туман, і далей не было відаць лесу. Пацягнула сырасцю і золлю.

Андрэй падумаў, што бачыў Сібірака ззаду за коньмі. Хаця ззаду Сібірак ніколі не хадзіў. Прысадзісты, рухавы і злосны, ён шнырыў, як памаўза, між усімі і грыз, каго няўзлюбліваў, і малога і старога. Цішэў толькі тады, калі чуў цуглі — белыя, шырокія, як расплясканыя, якія знайшоў недзе яму стары Шынкевіч. Стары Шынкевіч з Найдорфа, адразу, як толькі вярнуўся пасля вайны з сынам з Германіі — у вайну ў блакаду яго з сынам на Паліку злавілі немцы,— прыйшоў у леспрамгас. З сынам. У леспрамгас тады, хто быў у Германіі, ішлі ўсе. Калі на ўчастак прыгналі Сібірака, ніхто яго не браў: ламаў у возе аглоблі — не будзеш жа кожны дзень стаяць ля кузні, робячы на прагрэсіўку!

Стары Шынкевіч узяў — не такое бачыў. Дастаў недзе дзеля гэтага пляскатыя цуглі, як смяяліся ўсе, хоць цуглі тут нічым не памагалі: стары чалавек быў вопытны і патрафляў каню.

Шынкевіч і сам быў нечым падобны на Сібірака. Нізкі, шырокі ў плячах і рухавы, вада не ўстоіць, нават бровы ў яго хадзілі хадуном увечь час; ён усягды быў між людзей, як і Сібірак між коней.

«Сібірак згубіцца не мог...» — падумаў Андрэй. Ён яшчэ доўга стаяў, слухаючы, тады пачаў свістаць, як усягды,— клікаў. У канюшні заірзалі коні братоў Канэцкіх — ён пазнаў, і зноў зрабілася ціха.

Шарэла, пацямнела паласа снегу ля дарогі, хаваючыся ў густым, як аўсяны кісель, тумане. З лапак зверху стала капаць на зямлю пад ногі вада.

Андрэй падумаў, што дарэмна стаіць,— ідзе ноч.

«Адбіўся, падла... Ніколі такога не было...»

Вярнуўшыся на ўчастак да канюшні, Андрэй узяў

у кладоўцы, дзе сохла збруя, аброць з доўгімі тасьмовымі павадкамі, што трапіла пад рукі, вывеў з канюшні каня меншага Канэцкага — конь стаяў першы ў праварыне з прыходу, зашчапіў на кручок дзверы і доўга яшчэ свістаў, стоячы ля паветкі і трымаючы каня за повад.

Па сырым лесе глуха ішлі водгаласкі; форскалі за сцяной коні. У вёсцы забрахаў сабака, як усё роўна пачуўшы свіст. Ускочыўшы на каня з зямлі — конь доўга не даваўся, круціўся на месцы,— Андрэй аб'ехаў па гразкім бульбянішчы канюшню і завярнуў на сцежку, якой ішлі коні ад ракі. Сцежкай няёмка было ехаць: лезлі сасновыя лапкі, і даводзілася нагінацца аж на шыю каню і адхінаць суччa рукамі — ламаць. Конь сам ішоў сцежкай, па слядах, і Андрэй не стаў выязджаць на дарогу. Падумаў, што коні не хочуць ісці дарогай, а ідуць выбітай сцежкай, якой хадзілі ўсю зіму, калі дарога была занесена снегам аж у пахі. Прывычка ў жывёлы.

Ля сілосных ям сцежка гублялася; коні тут, было відаць, рассыпаліся і гарцавалі па полі па раллі. Бегалі нават па бульбяных ямах — знаць здалёку сляды. Андрэй аб'ехаў ямы — нідзе нікога.

Ён хацеў падскочыць на ферму, але там ужо не было людзей. Ды і леспрамгасаўскія коні на калгасную ферму не хадзілі.

Ад Ям добра былі відаць Мсціжы: ферма — высокі, пад неба асвер ля студні, доўгія шэрыя будыніны — кароўнікі і канюшня; стары, даваенны яшчэ, свіран; бліжэй да лесу — цялятнік і парнік: з коміна з парніка ішоў дым; старыя сосны з бацяновым гняздом на дзядзінцы і чорныя ўроскідку хаты і хлявы ўдоўж вуліцы... З фермы, з дзядзінца, цякла ў вуліцу вада — шваргатала па каменні.

Зачвякала ў каня пад капытамі гразь — конь пайшоў навыцяжку, шукаючы цвярдзейшага месца. Андрэй пераехаў вуліцу, усю ў белым, вымытым наверх у паводку каменні, і завярнуў ля платоў да ракі па конскіх слядах.

З вёскі пахла дымам — альховымі дрыўмі, што асталіся яшчэ ад зімы на дрывотнях, і раскалочанай сырой зямлёй.

У канцы платоў на лагу конь граз па калені.

Разлілася рака, стагнала недзе далёка на Доўгіх...

Сібірака не было...

Ляжала толькі на беразе доўгае белае асінавае карыта, высака на легарах, абчарсцвела, і ад яго пахла свежым дрэвам.

І на аселіцы ля маста, і ля ракі на лагу, і на сухім буі ля лесу Сібірака не было. Андрэй падумаў, што ўсюды шэра і пуста, як у познюю восень. За ракой на Выганчыку азвалася кнігаўка, закігікала, як не ўмеючы, і сціхла.

Шваргатала ля маста ў старых застаўках рака; блізка ў вёсцы, у Балюты ці ў Гладкага, загарэўся ў хаце агонь, блякла і цьмяна, як у слату. Краклалі абчарсцвелыя за дзень пасля пагоды асверы на дварах, звінелі парожнія вёдры. Бразгаў падковамі конь аб каменне ў гразі...

За цёмным альшэўнікам за грэбляй заблішчалі, што ўсё роўна высака на гары, дробныя агні. Гэта ў Луськім. Луськае — доўгая вёска, расцягнутая ўдоўж дарогі на Вострава — у сельсавет.

Лог быў здрабежаны капытамі ад платоў аж да ракі. Ля кустоў, ля альшэўніку, было гразка. Конь правальваўся за калені, і Андрэю давялося павярнуць на буй, на белы сівец, які, падсохлы за дзень на сонцы, шастаў пад нагамі ў каня, што салома.

«Якая ведзьма пагнала іх за буй... Сляды знаць...— падумаў Андрэй.— Пусці толькі. Распаўзліся...» — Ён падумаў яшчэ, што трэба, пакуль відна, ехаць па слядах пад Доўгія. Сібірак мог там угразці на крыніцах. Вёрткі...

Але конь не пайшоў за буй на лагі. Стаў гразці ля альшэўніку ў крыніцах: лёг на жывот, спатыкнуўшыся, і, устаўшы, чуць выцягнуў з гразі заднія ногі. Дрыжаў, як чортведама чаго, не пайшоў уперад, хоць забі. Адскочыўся на сухо, атросся ад гразі і натапырыў вушы ў белы бярэзнік за крыніцу.

Андрэй падумаў, што коні перайшлі цераз крыніцу, выбраўшы месца па старой дарозе: усю зіму хадзілі сюды з участка на тралёўку ў пушчу пад Вешкі.

І другі раз конь цераз крыніцу не пайшоў, граз.

Сцямнелася. Ля лесу ядрана быў відаць леташні сухі сівец — стаў белы, як снег. Пачарнелі абсадзістыя сосны, штораслі з краю ў бярэзніку, парабіліся, як стагі сена. На Доўгіх у тумане закрычалі ўстрывожаныя кнігаўкі.

Андрэй падумаў, што на Доўгія ад вёскі ноччу не лучыш, і павярнуў каня ў соснік, які рос сярод поля і праз які ішла дарога да Ям і на ўчастак.

У лесе зусім сцямнела, угары над галавой не былі ўжо відаць тэлефонныя правады, блішчалі толькі цьмяна шкляныя кубачкі. На дарозе стаялі чорныя шырокія лужыны, ля іх яшчэ ляжаў снег.

Сляды былі толькі ля кузні, больш коні нідзе дарогі не пераходзілі.

Ля кузні Андрэй павярнуў у Агульніцу — на пасеку. Дарогу на пасецы ў паводкі прыгладзіла сівым пяском, і на ёй добра былі знаць конскія сляды — чорныя ямкі. Дарога вяла лесам пад Доўгія.

Пацела ў каня шыя — не адсопся яшчэ пасля дзялянкі; пад пахі, пад незашпіленую паддзеўку яму, Андрэю, гнала холад; было свежа і лёгка дыхаць у абсохлым лесе.

На пасецы ў дробным нізкім сосніку конь стаў спатыкацца на дарозе аб пні, Андрэй тады хапаўся ў дзве рукі за грыву: нічога ўжо не бачыў уперадзе.

У Бярэзніку пад нагамі ў каня зноў зачвякала вада; пасля конь улез у гразь, як і на лагу. Падкорчыўшы ногі, адразу апусціўся на калені і клаўся на бок, каб ссадзіць ездака. Андрэй сцебануў яго шляёй. Конь, напяўшыся, рвануў з усіх чатырох, скочыў уперад і лёг у гразь на жывот. Андрэй пачуў, як сталі мокнуць ногі — набраў у боты цераз халявы вады.

Конь, перабіраючы пад сабой нагамі, граз яшчэ глыбей і біў аб зямлю галавой. Андрэй захінуўся даланёй: заляпала ўсяго — і шчокі і вочы. Моклі ў вадзе калені, і ён, злаўчыўшыся, скочыў з каня, дастаўшы да сухога. Конь, выцягнуўшыся, зачапіўся пярэднімі нагамі за карэнне на дарозе, вылез з гразі і пачаў бегаць па сухім кругá Андрэя, атрасаючыся.

Прывязаўшы каня, Андрэй прайшоў па карэнні ў самы альшэўнік. Ногі ў ботах лезлі на той свет. Падумаў, што далей не праедзеш: цёмна, не відаць, дзе пад нагамі суха, дзе гразь, можна ўсадзіць каня.

Вярнуўшыся, ён перавёў каня назад цераз гразь і сеў конна. Было мокра і холадна ў ногі. Конь увесь зрабіўся слізкі ад гразі, не даткніся.

Ад'ехаўшыся з балота ў лагчыну, Андрэй стаў і доўга слухаў.

Блізка на Доўгіх азваліся дразды, густа, як іх быў

там поўны альшэўнік. На ўсходзе пабялела неба. У самым кутку ля ракі зружавеўся лес — збіралася ўсходзіць поўня.

— Гэ-гэ-э! — закрычаў Андрэй на ўвесь голас, аж скочыў пад ім, спужаўшыся, убок конь і стаў храпсці. Рэха азвалася з-пад вёскі і здалёку з-пад Вешак, дзе мігцела неба.

Зноў зрабілася ціха. Тады Андрэй пачаў свістаць. Працяжна, доўга, аж пачуў, што баляць вусны. Не ўцярпеўшы, заірзаў у яго ля самага вуха конь Канэцкага.

— Цьфу, зараза... Пужаць толькі...— плюнуў Андрэй. Пасля загаварыў да каня, як да чалавека, змучыўшыся за ўвесь вечар: — Трэба гнаць цябе ў канюшню і вярнуцца шукаць падлу. Захлынецца дзе ў гразі...

Назад па вільготным пяску конь мякка бег рыссю, апусціўшы галаву аж да зямлі...

У поўнач, калі поўня была над Вешкамі, вісела ў тумане белая і халодная, што зімой, Андрэй знайшоў Сібірака — у самым кутку на Доўгіх у жыліне пад Жоглаўкай, дзе было суха. Сібірак ляжаў недалёка ад старой яловай вывараткі ў пад'ялеўцы, закіданы з галавы да ног павыдзіранымі з зямлі куртатымі маладымі сасонкамі і ламаччам. Блішчэла толькі з-пад лапак ад месяца белая падкова — Андрэй згледзеў яе здалёку.

Ён не пайшоў бы ў жыліну пад Жоглаўку — хадзіў ля ракі па крыніцах, дзе Сібірак мог угразнуць,— каб не пачуў быў раптам, як недзе блізка пахне маладая крапіва. Што ўсё роўна дома накрышылі яе на стале на дэнку, яна ляжыць, не мытая яшчэ і не ўсыпаная ў гаршчок з варам, і пахне на ўсю хату, аж зрывае нос.

Ён тады стаў глядзець пад ногі. Згледзеў, што папората зямля, як усё роўна цягнулі ў жыліну сукаватае дрэва. Нагнуўшыся, падняў са свежага чорнага торфу і паднёс да вачэй тонкае белае карэнне. Карэнне пахла крапівай...

Па чорным следзе ён і прыйшоў у жыліну да вывараткі.

Забегшы каню з галавы, убачыў, што ў таго перагрызена шыя ў адным і ў другім месцы. Адсоўваючы ад галавы мокрае рагачча, ён урабіў у кроў рукі. Пры месяцы яны былі чорныя, як ад торфу.

Па спіне пайшоў шорах. Горка зрабілася ў роце, адразу высах язык.

«Гэта не рысь...— падумаў ён, адыходзячыся.— Не яе знакі...»

Яму здалося пасля, што ў яго ззаду нехта стаіць.

3

Калі на ганку скрыпнулі пад нагамі дошкі, Андрэй падумаў, што не помніць, скрыпелі яны тут ці не,— колькі хадзіў у кантору, не чуў. Пасля, калі ён ішоў, падлога скрыпела і ў калідоры, нават угіналася пад нагамі; скрыпелі дзверы, калі ён адчыняў іх неяк спопаразку, як напужаны; скрыпела падлога і ў самой канторы, аж да парога. Вымытая, жоўтая, высокая, як здалося,— пад самыя вокны,— можа таму, што вокны былі вялікія, на ўсю сцяну пад столь,— падлога аж блішчала, і на яе боязна было ступіць, прыйшоўшы з двара.

Андрэй выцер ногі аб вузенькі, шэры, у дробную палоску палатняны палавік, пасцелены ля самых дзвярэй, і пайшоў наўкасяк да стала, за якім сядзеў начальнік участка Унук — адзін на ўсю вялікую і парожнюю, як пуня, кантору: Шуры — бухгалтара — за сваім сталом ля акна ад двара не было. Пад нагамі ўсё скрыпелі дошкі, цененька і дробна: чыр-чыр, як боты на нагах.

Андрэй падумаў, што, мусіць, спяшыць, і прыцішыў хаду. Пачуў, як стукае ў грудзях,— моцна, аж аддае ў левую руку і ў плячо. І калі Унук крануўся за сталом, выціраючы скамечанай чырвонай хустачкай лысіну і адрываючыся ад папер, і пад ім заскрыпела новае, з круглым сядзеннем, крэсла, Андрэй аж уздрыгнуў. Зняў шапку, сказаў:

— Здраствуйця...

Крэсла яшчэ больш заскрыпела, Унук устаў; на «здраствуйця» нічога не сказаў, кіўнуў толькі галавой — здалося, не яму, Андрэю, а некуды за вялікае акно на канюшню. Унук быў высокі, вышэй за шафу, якую ён схаваў за плячыма. Шафа была расчынена з аднаго боку, і ў ёй унізе на паліцы блішчаў з-пад папер стары сапсаваны прыёмнік. Андрэй круціў яго некалі часта сам: у вёсцы тады не было яшчэ радыё.

Унук быў у чорным шырокім і доўгім касцюме, з-пад калашын тырчалі толькі бліскучыя, загнутыя ўверх тупыя насы ад паўбацінак. Галава ў яго была сівая, лысая, стрыжаная ля вушэй і на патыліцы пад машын-

ку. Валасы адраслі і тырчалі каля лысіны вострымі пераблытанымі іголачкамі, як у маладога вожыка. Ён глядзеў адразу і на Андрэя, і на грубку ў парозе. Андрэй падумаў, што ў канторы лішне ўжо напалена, ад грубкі нават чуваць, як ідзе дух, аж пацееш. Вочы ў начальніка былі жаўтаватыя і блішчалі; адтапыраная ніжняя вусна адцягнулася ўніз, да яе як усё роўна была прыклеена папяроса. Але Унук рэдка курыў; на вусне ў яго расла дзічка.

«Унук «разнясе ў пух», калі адзін у канторы,— падумаў Андрэй.— Добра, што ён адзін. Ніхто не будзе чуць...»

— Ну, што — зарваўся?.. Зноў Унук за цябе аддувайся...— начальнік, здавалася, зусім не злаваў і гаварыў ціха, недзе сабе пад нос. У яго толькі пабольшалі вочы і яшчэ больш абвісла губа. Пасля ён, паказаўшы на крэсла, загаварыў мацней: — Садзіся. Не люблю, як перада мной тырчаць, вочы мазоляць. Такога каня запароць. Ды я цябе ў пух...— Унук быў памаўчаў: — Думаеце, што калі прыгоняць трактары, то коней ужо на мяса ваўкам? Будзеш адвічаць... Садзіся...

Андрэй не сеў. Павярнуўся толькі плячыма да акна, каб бачыць добра Унука — Унук выйшаў з-за стала. Той паглядзеў на яго, Андрэя, усміхнуўся сам сабе, падцяўшы абвіслую вусну, і больш не прасіў садзіцца. Забегаў ад стала да шафы і назад:

— Такога каня... І маўчыць, як... І што цяпер з табой рабіць? Пад суд? Дык цябе ж нядаўна судзілі... Чым ты адчытаешся за каня, ты падумаў? Віцінар — ён так і сказаў: «віцінар», як гаварылі ўсе ў Мсціжах — тут не паможа. Акт не складзеш, не спішаш... Менінгіт мінуўся... Гэта вам не адразу пасля вайны... Што носам сапеш? Да ракі не паехаў — не. Самі коні ў нас і лес возяць, і ваду п'юць, і пад ваўкоў ідуць, пад мядзведзяў. Днём... Мы толькі ім пад хвост глядзім, і дзяржава нам за гэта зарплату плаціць... Яшчэ і ў кантору не даклікацца. Пасланцы трэба... Ты знаеш, якога каня ўгробіў? Чым [redacted] адчытаюся? — Унук з размаху ткнуў сабе доўгім пальцам у грудзі, аж хруснула: не то палец, не то ў грудзях. — Не глядзі на мяне. Збедніўся... Май ідзе. Пакуль прышлюць трактары... Конь. Гэта план. А план — гэта-а...— начальнік так і не сказаў, што такое план. Прыціх, выняў руку з кішані са штаноў, стаў, не бегаў ад стала да шафы і назад, і глядзеў угару

на сцяну, падняўшы галаву. На сцяне над вокнамі ў рад віселі партрэты — пад шклом, у новенькіх жаўтаватых рамках.

Пасля ён пачаў хадзіць па канторы — наўскасяк з кута ў кут. Апусціў плечы, сагнуўся і круціў сваёй вялікай лысай галавой — глядзеў пад ногі. Насупіўся і стаў моршчыцца — відаць, не любіў скрыпу.

Андрэй падумаў, што трэба было адразу заявіць начальніку, не чакаць цэлыя суткі, пакуль ён прыедзе ў панядзелак. Конь усё роўна за гэты час не ўваскрос, а людзі даняслі. Але ж начальнік участка жыве аж у Востраве, у кантору ездзіць з дому ў брычцы, а ўчора была нядзеля, і ён не прыязджаў. Хаця, трэба было сказаць адразу бухгалтару Шуры, пазваніла б у сельсавет, там бы клікнулі Унука. А можа яна і пазваніла? Трэба было асядлаць якога ўчора раніцай ды пад'ехаць самому. Ці сягоння падпільнаваць ды першаму падысці да брычкі... Позна прыйшло ў галаву, а начальнік прыехаў рана.

Андрэй падумаў пасля, што не паехаў да Унука і не падбег да брычкі, бо не баіцца яго. А што б Унук зрабіў, учора пачуўшы? Пацалаваў мядзведзя пад хвост? Каб баяўся Унука, паехаў бы. А ён, Андрэй, яго ніколі не баяўся і цяпер не баіцца. Крычыць той, сапе недзе пад сябе ў шырокія ноздры, як конь, аж яны ходырам ходзяць, а яму, Андрэю, хоць бы што. Рабі што хочаш. Толькі неяк пуста зрабілася ўсярэдзіне, калі Унук пачаў крычаць, пасля заныла, ціха і недзе глыбока. Здалося, яшчэ яму, што ён, Андрэй, адзін. Няма ні Унука, ні канторы, ні канюшні за акном, ля якой, запрагаючыся, мітусяцца возчыкі, а ўсюды лог, чысты лог з рудой леташняй травой, і недзе далёка, аж пад Доўгімі, коні...

Зноў скрыпнула ля стала пад Унукам падлога, заірзаў на двары конь, і зноў стала ціха. Холадна зрабілася за плячыма, усё роўна як за каўнер капнула і пацякла з сырой страхі з канюшні вада... І тады яму раптам прыйшло ў галаву, што сёння яшчэ не бяда, што бяда недзе наперадзе, што яе яму не абысці...

Ён падняў галаву... Унук стаяў ля стала, абапёршыся рукой на край, і глядзеў на яго, Андрэя. Вочы ў яго паменшалі, памякчэлі, як пачыналі ўсё роўна шкадаваць. Але Андрэй яму не верыў.

Ён зноў апусціў галаву. Зглядзеў на краі стала шырокую, чырвоную пасля двара, начальнікаву руку

Рука прыціснула невялікую сінюю паперку — накладную...

Было ціха, не скрыпела падлога; ззаду за грубкай, за сцяной, стукала нечым бляшаным Шура — бухгалтар, што жыла ў маленькім пакойчыку з самага прыходу. Дзвярэй у пакойчык з цёмнага калідора ніколі не было відаць. Унук, мусіць, адправіў яе з канторы, каб астацца аднаму, не можа быць, каб Шура яшчэ спала: да Унука яна выбягала кожны раз першая. Устаўшы рана, глядзела ў акно, абапёршыся на падаконнік: чакала.

Ля канюшні крычалі возчыкі, смяяліся, нехта біў у жалеза, і яно бразгала, як парожняе вядро,— мусіць, шына на раз'езджаным коле.

Было яшчэ чуваць, як дыхае Унук, аж холад ішоў ад стала яму, Андрэю, на рукі.

Андрэй падумаў: хай бы лепш Унук крычаў. Калі ён крычаў, благога нікому не рабіў... Накрычыць — і ўсё, заўтра ўжо смяецца. А так — недзе думае, што рабіць. А калі думае, то дадумаецца. А можа ўжо ведае, толькі не рашаецца сказаць? А раз не рашаецца, то ясна. Гаварыў бы ўжо, не цягнуў.

Андрэй пачуў, як яму раптам зрабілася ўсяму горача. Стала мокрая за плячыма кашуля і цяжкая падзеўка, хоць ты яе скідай. Па шчацэ пацёк пот, усё роўна як хто, дражнячыся, павёў тоненькай саломінкай.

Бразнулі, адчыніўшыся, у грубцы дзверцы. Андрэй павярнуў галаву: зусім забыўся, што паліцца грубка. Стаяў чуць не прыпёршыся да яе плячыма.

— У пот кінула?..— Унук раптам закрычаў ля стала на ўсю кантору. Андрэй ступіў яшчэ бліжэй да грубкі. Заскрыпела падлога.— То горача, то холадна?.. Знаю я вас... Натварыў, цяпер што з цябе возьмеш... Што? Можа скажаш? Можа скажаш яшчэ, дзе я дзену старога Шынкевіча? Стаіць вунь ля канюшні: глядзіць, як людзі запрагаюцца. Ен жа да мяне прыйдзе. Што я скажу? Сукі церабіць з тапаром выпраўлю? Дык ён не пойдзе, не хоча... Ды і як я возчыка пастаўлю з тапаром?.. А план хто мне зробіць? Трактары яшчэ не прыйшлі. А дырэктар леспрамгаса? Што ён запяе? — Андрэй згледзеў, што Унук, калі крычаў, пазіраў у акно, на двор да канюшні, дзе збіліся ў кучу возчыкі і махалі рукамі. Андрэю здалося, што яны паказваюць на кантору.— Вы хоць ведаеце...— Унук быў раптам пацішэў,—

што ёсць людзі вышэй за вас?.. Вышэй за нас з табой? Што мы ім скажам? Можа так і скажам, што план наш да мая кату пад хвост? Ды я цябе...— Унук зноў закрычаў: — Самога ў лес! Замест каня. Не пагляджу, што ў цябе хворае плячо. Душу з вас з усіх выню, а вывазку вы мне дасцё да мая...— начальнік зноў глядзеў у акно.— Гэта ж дадумацца... Дзе коні прападаюць. Зноў акты... Віцінара заві... Якія тут, у чорта, мядзведзі? Калі яны ў нас былі? Тут нешта ты, хлапец, гэтымі самымі круціш... Усадзіў каня ў балота... Я сам пад'еду зірну...— Унук павярнуўся ля стала і аж пабег па канторы, лёгка так, нават падлога пад ім не скрыпела.— Я чалавек кручаны, мяне на мякіне не правядзеш... Я быў і ў чорта на рагах... Думаеце, калі прыганяць трактары, то коней ужо ў балота?

Андрэй хацеў сказаць, чуць не зляцела з языка, што ў чорта на рагах начальнік можа і быў, толькі гэта на дабро яму не пайшло, калі так гаворыць. Рот ужо нават раскрыў і павёў языком па вуснах. Мог нават сказаць, што начальнік ці надта разумны, ці зусім дурны. Шатун, як ён зваў цяпер мядзведзя,— звер, і галодны вясной, як чорт знае хто... «А што было б, каб ён выйшаў на дарогу, калі ты, разумны гэткі, ехаў у дзялянку? Можа б ён цябе і не зачапіў, можа ён начальства баіцца, не рашыўся б падняць лапу, а што штаны былі б у цябе мокрыя, то ўжо былі б... Ручаюся...»

Унук зноў пацішэў, вярнуўся да стала, стаяў бачком да Андрэя, схаваўшы чырвоныя рукі ў кішэні ў штаны, і глядзеў усё на двор да канюшні.

— Ты там ішоў... Чаго яны? — кіўнуў ён галавой у акно.

— Я-а...— Андрэй заікнуўся, пачуўшы, як яму цяжка гаварыць: высахла ў роце. Каб і хацеў што сказаць — не скажа. Ён зноў змоўк і падумаў, што Унук можа і праўда ўсяго баіцца: план, конь, людзі рукамі махаюць...

— Ну? — Унук чакаў, глядзеў у акно і чакаў.

Сама лепш было б сказаць: «Схадзі сам і паглядзі», але Андрэй раптам падняў галаву, са злосцю, аж уздрыгнуў увесь:

— Вінаваты — адкажу... І за каня і за мядзведзя. Не ўцяку, няма куды...

Унук не даў яму гаварыць:

— Чэсны такі... Ён адкажа... Ды ты знаеш, Вялічка,

што гаворыш? Цябе ж ужо судзілі. Дык што? Мне цябе — другі раз пад суд? Ты ж знаеш, што там па галоўцы не гладзяць? Разгільдзяй... Ды я цябе вон бы... Ты мне ўсіх коней... Толькі мне не дадуць. З каго тады будуць браць па суду? З маёй, можа, кішані? Га? З тваёй інвалідскай пенсіі? Скажы, маць тваю барабан... Ён яшчэ зверам глядзіць, гаварыць не хоча. А можа я на цябе не хацеў дзела заводзіць, можа толькі... Конская матка не здохла, знаю. Дык ты — на дыбы. Віджу, што ў цябе ўсярэдзіне, хоць ты і вачэй не падымаеш. Дык знай: на менінгіт каня не спішу. Недагледзеў? Недагледзеў. Адвічай сам. Мог да ракі ззаду схадзіць за коньмі, сцежка ўжо сухая, калі лянішся ехаць конна. Мог праветрыцца... Званю дырэктару леспрамгаса і дакладваю... Будзеце знаць... калі я ўжо для вас...

Ён павярнуўся спіной да Андрэя і глядзеў на тэлефонны апарат. Чорны тэлефонны апарат стаяў на шырокім жоўтым падаконніку, блізка ля самага начальніка. На апараце грукнула гарбатая чорная трубка, і закалыхаўся ля сцяны скручаны шнур — начальнік, павярнуўшыся, мусіць, крануў рукой.

Андрэй толькі цяпер пачуў, як гудзяць тэлефонныя правады. Яны гудзелі кожны раз зімой у маразы, калі ён, закінуўшы коням сена, прыходзіў у кантору і сядзеў ля цёплай грубкі, падкідаючы дровы і мяшаючы Шурынай качаргой галавешкі... Сядзеў да самай поўначы. Часта да самай поўначы сядзела і Шура, стукаючы на ўсю кантору костачкамі — складала ведамасці...

Унук нагнуўся да тэлефоннага апарата і выняў з кішэні руку...

Гудзелі правады, і на дварэ гаманілі людзі, усё мацней і мацней — ішлі, мусіць, да канторы... Нехта ўскочыў на ганак: задугалі цяжкія ногі і заскрыпела падлога — было чуваць аж тут, ля стала ў канторы. Пасля на ганку доўга грукалі не сціхаючы — з усіх ног. Калідорам нехта як усё роўна бег...

Адхінуліся дзверы — іх піхнула да сцяны нечая дужая рука высака ўверсе — і ў парозе наперадзе ва ўсіх заківалася, апіраючыся на палку, Шура — невялікая, чарнявая, з круглым тварам і расчэсанымі на рад валасамі жанчына гадоў за трыццаць. Андрэй яе добра не ведаў, казалі, што яна з бежанцаў, з-пад Смаленска, асела недзе ў гэтым баку яшчэ перад прыходам нашых.

Бухгалтарам робіць даўно, як толькі пабудавалі кантору.

Шура ківалася наперадзе ў возчыкаў і глядзела здалёку на Унука. Сядзела недзе ўсю раніцу ў акне, падпёршыся, сачыла за дваром, ведала, мусіць, усё, што там робіцца, і цяпер бегла бараніць начальніка.

За ёй, наступаючы на пяты, ішоў старэйшы Канэцкі. Высокі, чорны — адпусціў бараду, не галіўшыся з тыдзень,— шыракаплечы, ён быў упоравень з Унукам. Зімовая, рудая, з аўчыны, шапка ў яго была ссунута на патыліцу, і вушы, матляючыся, даставалі да плячэй. Чорная фуфайка, вынашаная да белага на жываце і на локцях, была расшпілена, пад ёй гарэла, як пер'е на грудзях у пеўня, новая, чырвоная, у клетку, рубашка, купленая тут, на ўчастку, у магазіне — такіх рубашак навязлі нядаўна. Канэцкі, здавалася, глядзеў не на Унука, а некуды ў расчыненую шафу.

Шура стаяла ўжо, прыпёршыся паясніцай да стала і падняўшы рукі, а Канэцкі ўсё яшчэ ішоў. У шырокіх гумовых ботах, вялікіх на яго нагу, ён шлёпаў па падлозе, як на дварэ па лужыне. За ім сыпалі ў кантору ўсе возчыкі — занялі парог і кут ля грубкі. Жоўтая падлога ў іх пад нагамі адразу зрабілася шэрая ад пяску і гразі; скруціўся ў некага пад абцасамі вузкі памыты палатняны палавічок; пасля яго, зачапіўшыся, нехта пацягнуў за грубку.

Унук праўду казаў, што ён быў «у чорта на рагах»... Стаяў, адвярнуўшыся спінай, ля акна, і, здаецца, не чуў ні груку, ні гоману. Нібыта ў канторы былі, як і перш, толькі ён, Унук, і Андрэй.

— У дзялянцы гразь!.. З'ездзілі ўчора, папрабавалі... Коні гразнуць, колы гразнуць... Дзе дарожніцы?.. Чаму не далі дарожніц?..

Канэцкі гаварыў, аж крычаў, і размахваў рукамі. У парозе, ззаду за ім, загудзелі; нехта ціха вылаяўся, не ўважаўся ні Унука, ні Шуры...

Унук падняў і паклаў на тэлефонны апарат трубку, адвярнуўся да акна. Зірнуў, прыплюшчыўшыся, здалёку ў парог, дзе вылаяліся, ступіў да акна і падаў руку Канэцкаму, якраз на рог стала — павітаўся.

— Дык во хто рукамі махае...— сказаў, як самому сабе,— у парозе адразу ўсе сціхлі, каб чуць,— стаяў і ўсміхаўся, нібы зусім нядаўна не ён і крычаў на Андрэя, нібы не махаў рукамі ля стала Канэцкі і ў парозе ніхто не лаяўся.

Канэцкі быў змоўк, пасля зноў закрычаў:

— Дзе дарожніцы? Чаму не далі?

— Не далі, бо дырэктар леспрамгаса не даў... Паны... Ім ужо дарожніц падавай... А машыны тады ў леспрамгасе — на прастой?.. Самі будзеце масціць... Лужы ўжо не маглі аб'ехаць, з дзялянкі паварочаліся... У мяне самі будзеце і масціць, і ездзіць. І дарожніц я вам не дам. А не — прэміяльныя як карова языком зліжа... Далоў... І не дасі мне план — сам далоў. У мяне так. Скора прыйдуць на тралёўку трактары, тады хоць на ўсе чатыры стараны... Размахаліся...

Унук выйшаў з-за спіны ў Шуры; Канэцкі саступіў яму, шлёпнуўшы гумовымі ботамі і пакінуўшы доўгія і мокрыя сляды на падлозе. Але Унук ішоў не да возчыкаў, а да яго, Андрэя. Падышоў блізка, аж упёрся жыватом — ад чорнага касцюма запахла нафталінам,— і нагнуўся. Андрэй згледзеў, што ў начальніка цесная рубашка, не тоўпіцца шыя ў каўняры і гатовы вось-вось адскочыць верхні белы гузік. Калі Унук загаварыў, гузік стаў падскокваць аж уверх пад падбародак.

— Хлопчыкі... Хлопчыкі...— падымаў ён руку яшчэ на возчыкаў, як адгароджваўся. Пасля апусціў і паляпаў яму, Андрэю, па плячы: — Ідзі, Вялічка, рабі. Ваўкі, мядзведзі... Ёсць людзі вышэй нас, разбяруцца. Ідзі.

Андрэй, ідучы да парога, стараўся ступаць, каб не скрыпела падлога; ён яшчэ баяўся надзець шапку, камячыў у руках. Ён чуў: усе цяпер глядзяць на яго. Маўчаць, як вінаватыя, што ў яго бяда... Недзе шкадуюць цяпер. А ён гэтага не любіў.

Возчыкі не далі яму дайсці да дзвярэй:

— Што чалавека гоніш?..

— Памагчы трэба...

— Па дзесятцы скінем — вот табе і конь... Такія грошы палучаем...

— А што ён, Вялічка,— павінен быў кожнага каня за хвост дзяржаць?

— І адкуль падышлі мядзведзі? Не было ж...

— Цяпер, брат, ідзі і азірайся...

— Га-га-га...

— Вось жа прывыклі людзей ганяць. А куды яго гоніш? А ты нам дарожніц даў?

— Хлопчыкі... Хлопчыкі...

— Дайце прайсці чалавеку... Не стойце ў парозе. Давай дарожніц...

— Хлопчыкі... Хлопчыкі...

Крычалі ўжо ў яго ззаду: і возчыкі і Унук.

У самых дзвярах на парозе стары Шынкевіч з ланцугом на руцэ саступіў яму з дарогі: абапёрся на грубку.

Андрэй ішоў па калідоры, а яму нікуды не хацелася ісці ад мужчын; бачыў, як адмыкаў магазін Федзя, малады, чарнявы, у сіняй новай фуфайцы і ў зімовай шапцы са скураным жоўтым верхам — здымаў з дзвярэй шырокую, як шына ад полаза, чорную завалу. У калідоры ля сцяны — на праходзе на двор — стаяў яго веласіпед, увесь у жоўтай гразі, на рулі вісела кірзавая — у гарошак — новая чорная сумка.

У канторы крычалі на розныя галасы; крычала і Шура, прарэзліва, злосна: «знімала прагрэсіўку».

«Невядома, як яно было б, каб не ўбеглі возчыкі. Ад начальніка ўсяго можна чакаць,— падумаў Андрэй.— Пад гарачую руку аддасць і пад суд і пад цуд... Хаця пазней пазвоніць дырэктару, калі людзі разыдуцца».

На ганку зноў скрыпелі пад нагамі дошкі, а на дварэ, калі ён ішоў, гудзелі правады. Здавалася, над самай галавой.

4

Пад бочкай, доўгай і чорнай, з-пад карасіны, на кучцы жару ляжалі галавешкі — хвасты ад новых абадоў з ясеню. Сырыя, яны падсыхалі на агні, і тады іх хапала полымя — бегла па кары і падымалася ўгару. Высокае, даставала аж пад бочку, роўнае і ціхае — не было ветру, яно кідала далёка ад сябе белыя водсветы, і здавалася, што нехта вялікі калышацца ля кузні, нагінаючыся да самай зямлі.

На агні адставала ад дрэва кара; шэрая, яна корчылася, што гадзюка, і з яе капала вада, лучала на жар, пенілася і высыхала. З агню ішла цёплая пара; пахла саладухай — ад ясеню.

Вечар быў ціхі, і ноч пачалася ціхая і цёплая. З участка ўжо ўсе разышліся; у канторы гарэў агонь толькі ў Шуры ў акне — ядрана blішчаў здалёку, аж калоў у вочы. Было відаць — крятаўся чорны цень, бегаў па сцяне: па хаце хадзілі. На дарозе ў вёску бліскаў і пату-

хаў цьмяны агонь ад фары, як з рукава,— нехта позна паехаў з участка на веласіпедзе.

Стукалі ў канюшні драбінамі коні: з'еўшы авёс, палезлі даставаць сена. Не любяць балота. Папрывыкалі да мурагу, і то — растрасі кожную каславачку ў жмені. Ляскаталі на ферме калёсы; у Луськім, ідучы на гару, гудзелі машыны.

У бочцы кіпела вада, булькала пераліваючыся: ад агню было цёпла, і Андрэй, седзячы на шырокай яловай сукаватай калодцы, на якой Падбярэцкі сек вечарам дровы, расшпіліў паддзеўку, зняў і накінуў на плечы. Яна ссунулася і ўпала ззаду на зямлю, як толькі ён крануў рукамі.

Пахла дымам, гарам ад мазуту, мусіць, ад бочкі, разагрэтай зямлёй і паранкай, усё роўна як у прысаку пяклася бульба. Ад жару высыхала зямля і побач бралася агнём — тлела — леташняе чорнае шыллё, кара і белыя пянькі сіўцу. Ад агню было горача ў шчокі, і Андрэй цёр іх цвёрдай даланёй.

У Агульніцы за кузняй збіраўся туман; густы і сіні, як дым, ён поўз палосамі цераз дарогу да канюшні — у сырое месца, дзе ляжаў лёд.

Падбярэцкі прыйшоў ад кузні, як усё роўна выпаўз з туману. Без фуфайкі — яна, перавернутая, ляжала воддаль ля агню,— у адной зімовай суконнай шапцы з завязанымі зверху вушамі і ў чорнай сацінавай доўгай рубашцы. Нёс перад сабой у ахапку дровы — як ашчапіць — адных чосаных ясеневых «хвастоў». Паднёс, пасыпаў на зямлю ля фуфайкі, згінаючыся, што ў хаце ля печы, усё роўна як баяўся нарабіць стуку. Белыя ясеневыя калодачкі грукалі адна аб адну і звінелі.

— Так во ўсю жызню...— загаварыў ён і выцерся даланёй.— Ад дрэва — да кавадла, ад кавадла — да дрэва. Шмаруеш і стукаеш дзень-ноч. Добра, што хоць не г... пахне, а дрэвам...— Ён сагнуўся і адной рукой ускінуў на жар па адной усе калодачкі, што прынёс. З-пад бочкі паваліў дым, белы, густы, затрашчалі калодачкі, зашыпелі і пачалі сквярціся.— Ясень... Падсохне, пыхне, што лучына...— Падбярэцкі гаварыў як сам сабе, не гледзячы на Андрэя. Пайшоў, прынёс фуфайку, ускінуў на плечы і прысеў на нагах ля самага агню, абапёршыся рукамі на калені. Моршчыўся ад дыму і дыхаў, як змарыўшыся: — А скляпок гэты...— махнуў

ён рукой.— Дзелавыя людзі, называецца, вялікае начальства... А абады сваімі рукамі гнём... Не могуць гатовага прывязці. Нейдзе ж яны ёсць, нехта ж і яшчэ на калёсах лес возіць, не адны мы. А тут — днём ля кавадла круціся, калодкі длубай, як дзяцел, а ноч усю — «самагонку» гані... Х-хе... Я, калі наймаўся... дык тады... А цяпер сказалі — рабі... Не хочаш — Пушкін за цябе не зробіць. Унук так і сказаў.— Падбярэцкі высмаркаўся і зноў выцерся даланёй. Ад агню зрабіўся ўвесь чырвоны, як бурак.— Рабіць я-то ўмею. Зноў жа — скляпок... Яму выкапаў... Сек рыдлёўкай, як дурны, калі зямля яшчэ была ўмерзшы. У метар дзёўб. Я-то зраблю...— Падбярэцкі зноў выцерся. Пацеў, але ад агню не адсоўваўся.— Удаўжыню — тры метры з лішнім длубаў. А бярвенне... Ачашы, прапазі, праімшы пакулай, каб ні жмені пары не вылезла. Упарыць жа ясень трэба дай бог...— Ён зыбнуўся на нагах, падумаў.— Начальства... Каб прывязці гатовыя колы з другога ўчастка... Дык мне дудкі і бочкі вазі. Усё роўна што гар гнаць. Хе-хе... А колы ў лесе на пнях трашчаць... Рвуць абады, як дурны анучы... У самом-то дзеле... План усё, план... Унуку — толькі план. Пакуль заменяць колы на трактары — загавеем. Сам не спіць, і ты не спі... Пар ясень... Шчапай калоды...— Ён устаў, падышоў да бочкі, прыклаў зверху даланю, тады ўзяў у жменю трубку — тонкую, новую — і пайшоў, як усё роўна асморгваючы яе; правяраў. Трубка была даўгая, і ён таптаўся на жоўтым пяску ў сваіх кірзавых ботах, як казёл, пакуль дайшоў да скляпка, абсыпанага зямлёй і абтаптанага нагамі. Зверху, дзе трубка хавалася ў зямлю, ён доўга пляскаў далонямі і гладзіў, як збіраўся садзіць у печ булку хлеба... Падышоў да дзверцаў, прысеў на калені і сядзеў нагнуўшыся: нюхаў. З дзверцаў ішла пара. Пасля падняўся і, стоячы, доўга глядзеў на скляпок. Вярнуўшыся на сваё месца, кінуў на зямлю фуфайку, сеў на яе, уціснуўшы ў пясок, і плюнуў сабе пад ногі:

— Адняў гэты скляпок рукі... У самом-то дзеле...

— Ва ўсіх рукі, не ў цябе аднаго,— Андрэй сказаў, не гледзячы на Падбярэцкага. Нагнуўшыся да агню, ён павёў па хворым плячы даланёй, як усё роўна паказваў, што і ў яго ёсць рукі.

— Хе-хе... Запеў... Знаю, што ва ўсіх. І ў начальніка ж ёсць...— Падбярэцкі ўстаў і падышоў да Андрэя.

Глядзеў зверху, прыплюшчыўшыся, усміхаўся і маўчаў. Пасля зноў плюнуў сабе пад ногі — цыркнуў праз зубы: — Толькі рука руцэ розніца... Для мяне ў яго рука не паднялася, каб... скажам, прагрэсіўку падпісаць за скляпок... Не захацела. Капаў зямлю? Дык у той дзень не махаў малатком. Коратка і ясна. Каб яна яму адсохла, яго рука... Так я яму і лягу цяпер крыжам... Я-то зраблю... І абады выгну і колы... Але... Я чакаў прагрэсіўку, і ён хай пачакае... Жызня, брат, такая штука. Я калодку кручу, другі мне прагрэсіўку круціць, а табе во... У самом-то дзеле... Паклікаў цябе аднаго... Гэта ён умее. Адзін на адзін што хочаш можна, а яшчэ больш можна, калі зусім адзін. Унука многія баяцца. А калі чалавека людзі баяцца, які ён чалавек...

Андрэй маўчаў: не хацелася гаварыць. Не хацелася і ісці дамоў — балелі ногі. За дзень абабіўся... Аціхла, улягласся, як усё роўна недзе на дно, трывога. Часта ён ішоў туды, куды зусім не думаў, тады доўга стаяў на адным месцы, пакуль вярнуцца... Коней ён спарадкаваў, як заўсёды. Цяпер толькі не хацелі ісці ў вёску ногі.

Калі пачаў гаварыць Падбярэцкі і паказваць галавой на кантору, выцягваючы шыю з шырокага каўняра, як адкуль з ямы, Андрэй пачуў, што ў яго зноў усё загарэлася ўсярэдзіне... Перш ён не думаў, што будзе рабіць,— само рашыцца, рашыць Унук. Пазвоніць і рашыць. Прыедзе ветэрынар, тады следчы, пачнуць дапытвацца. Спачатку ў яго, пасля — у каго скажа начальнік. Ён-то ўжо калі завядзе дзела... Пасля прышлюць позву, жоўценькую паперыну — прынясе пісьманоска з пошты, загадае распісацца і той кавалачак, дзе ты распісаўся, аддзярэ і занясе на пошту. Аддзёрты кавалачак ад позвы пойдзе назад, у суд,— на другі дзень яго завязуць на паштовай машыне з Вострава. Позвы Андрэй не баяўся, баяўся таго кавалачка, на якім распісваўся. Распісаўся — усё роўна як сам сябе ўкалоў. А як жа не распішашся, калі там такая графа ёсць з чорнай вузенькай рыскай; і пісьманоска не пойдзе з хаты, будзе стаяць у парозе. Не распішашся — другую прышлюць, і ўчастковы можа прыехаць... Фарафонаў... Прыедзе, паставіць каня з калясьмі на вуліцы ля варот, закруціць лейцы за частаколіну, будзе ісці ў хату і глядзець з двара ў акно. Пасля адчыніць дзверы і з-за парога яшчэ засмяецца: «Дастукаўся...» Фа-

рафонаў усягды смяецца, за кожным словам. Глядзіць у вочы, не зміргне, усё роўна як сочыць, каб ты куды не ўцёк са сваіх вуглоў...

— Ды плюнь ты і на Унука і на гэтага каня... Жыў будзеш... Спішуць. А то сядзіш, як усё роўна зноў бабу пахаваўшы... Не шэнціць табе... У самом-то дзеле. Баба, конь... Як толькі галава яшчэ трывае... Сядзіць на карку... Я дык бы ўжо даўно запіў. Але я табе скажу без абрэзкаў: чалавек жывучы, жыў будзеш... У самом-то дзеле.

Падбярэцкі зноў крануў Андрэя за плячо. «Не прастынь, сыра»,— пасля падняў з-пад ног фуфайку сабе на плечы і сеў на зямлю. Ясень трашчаў на агні пад бочкай, шыпеў; ад бурвалкаў адставала кара, як адклейвалася, і пад ёй бегаў сіні дымок. Ад агню было цёпла і відна, як ад добрай лямпы ў хаце. Падбярэцкі задзёр галаву і, паклаўшы рукі на грудзі, церабіўся: соваў пальцамі ў прарэх у рубашцы між гузікаў. Чырвоныя круглыя яго шчокі пачырванелі ад агню, як наліліся крывёю. Пасля ён заплюшчыўся, схаваўшы глыбака пад лоб левае вока — яно было меншае: зрабіўся што сляпы.

Андрэй раптам успомніў, што Падбярэцкага раоочыя часта звалі Камбала, не баючыся, і ў вочы і зачы; падумаў — калі Падбярэцкі адварочвае галаву ад агню, шчака ў яго з заплюшчаным вокам робіцца шэрая, і тады ён зусім падобны на камбалу, якую прывозіць у магазін у вузкіх дашчаных скрыначках Федзя...

Ён усміхнуўся і сам заплюшчыў вочы, каб, божа барані, не згледзеў Падбярэцкі...

Здалося, што ён дома, на двары ля ганка. Стаіць на ветры, абапёршыся локцем на вушак у сеначках, без павалакана, у адной рубашцы. З сеначак на двор падае агонь і відаць пратаптаны абуткам свежы снег — у хату прыйшлі адразу бабы, як толькі ён прывёз Верку,— прывяла Балюта. Яму сказалі выйсці: бабы будуць мыць Верку. Ён сам занёс з сеначак у хаты начоўкі — вялікія, ліповыя, яшчэ белыя, не пачарнелі,— у якіх Верка мыла кожны раз адзежу, і паставіў ля печы на два ссунутыя ўслончыкі.

Верку недзе мыюць ля печы бабы, а ён стаіць на двары на ветры і не ведае, за што зачапіць рукі. Чакае, пакуль з хаты выйдзе Балюта і загадае. Балюта сёння

яму ўсё загадвае, сам ён, здаецца, нічога і не думае рабіць, пакуль яна не падыдзе...

... У хлеве, чуваць, гавораць мужчыны, прыйшлі рабіць дамаўё — дастаюць дошкі з-пад сена. Крычаць нечага да Падбярэцкага. Падбярэцкі, чуваць, смяецца сабе над нос...

Гэта было ўжо раніцай...

Андрэй уздрыгвае, трэ пальцамі вочы — рэжацца пад павечкамі...

Падбярэцкі сядзіць ля агню, ловіць пальцамі рукаво — расшпіліўся гузік і вылезла белая рука — і ніяк не можа злавіць. Гаворыць нешта і смяецца... Рука ў яго — голая па локаць — цяпер уся чырвоная; і жар пад бочкай чырвоны і густы... І гарыць, як усё роўна бліщчыць плямай на шырокім двары...

Калі Падбярэцкі махнуў рукой, Андрэю здалося, што той атрасаецца ад крыві — зарэзаў цяля ў канцы двара ля паркана за асверам... Ля ног у яго нацягнуў крывёю белы снег.

Андрэю зрабілася холадна, ён аж скалатнуўся.

— Хаця, ты праўду казаў... Само яно ўсё рашыцца...— Падбярэцкі злавіў рукаво за жоўты і плоскі, як капейка, гузік.— Усё рашаць вышэйшыя людзі...

Андрэй зірнуў на яго — Падбярэцкі, зашпіліўшы рукаво, зноў церабіўся і цыркаў праз зубы ў агонь. Твар у яго зноў рабіўся то шэры, то чырвоны — Падбярэцкі круціў галавой.

Андрэй пачуў, што стыне, седзячы ля агню. Апусціўшы рукі, ён падняў з зямлі паддзеўку і накінуў на плечы. Сагнуўся ў крук на калодцы і нахінуўся ўперад, да агню. На яго зноў зірнула прыплюшчанае вока.

— Усё рашаць вышэйшыя людзі... Ты то справядлівы, знаюць. А чаго даб'ешся? Клікалі цябе? Клікалі. Дык ты ж нават і не сеў на крэсла. Горды. А Унук гэтага не любіць. Гордаму тады дробра быць...— Падбярэцкі памаўчаў, так і не сказаўшы, калі добра быць гордаму.— А нам, брат, з табой... Вот ты не сеў. І добра зрабіў. Я сам гэтага Унука не люблю. Але ж не сядзь, калі просяць, то ён цябе пасадзіць на такое крэсла, што мулка будзе сядзець... Запішчыш...— На Андрэя зноў зірнула прыплюшчанае вока, усміхнуўшыся недзе з-пад самага лба. «Хай бы ён сеў да агню другім бокам»,— падумаў Андрэй.— Ты не дурны, ведаеш, што я хачу сказаць...— прыплюшчанае вока зноў павярнулася да

агню.— Нам з табой, відаць, трэба садзіцца, калі просяць. Мы маленькія людзі, як гаварыў доктар Шавенка, што жыў да вайны ў Востраве. Што круціш галавой? Не мог папрасіць? У самом-то дзеле...

— Што папрасіць? — спытаўся Андрэй.

— Што, што... Я чалавек прамы... Папрасіць, каб неяк памаглі. Ну, што ты выйграў? Што выйграеш, калі не папросіш? Нам без гэтага, каб не папрасіць, няма як, я чалавек прамы. Ты папросіш, ён віцінара папросіць. Ты не вінаваты: звяры па лесе ходзяць. Але ж ты не пайшоў да ракі, распусціў коней... Ды ён, кінь ты, і прасіць не будзе. Пальцам кіўне і — будзе акт. Даўна тут пасля вайны ад мінінгіту валіліся коні, як мухі?.. А падвядуць пад суд — чым расплацішся? Цябе не апраўдаюць. Што глядзіш так? Раз Унук не за цябе... Дурны...

Падбярэцкі памаўчаў, цыркнуў праз зубы ў агонь і зноў павярнуўся да Андрэя прыплюшчаным вока:

— Схадзі заўтра. Мне самому праціўна, але схадзі-і-і... Мы — маленькія людзі... як гаварыў доктар Шавенка.— Падбярэцкі згорбіўся і развёў рукамі.— Холадна яшчэ, маць яго так...— вылаяўся ён пасля: — Спераду пацееш, а ззаду цябе цісне.— Падбярэцкі доўга кратаў плячыма, папраўляў фуфайку.— У нас з табой, брат, калі з'ехала адзежына з плячэй — змерзнеш. Мы — маленькія людзі, як гаварыў доктар Шавенка. Помніш ты яшчэ яго? Да вайны сына нашага вылечыў. І ў вайну ён быў першы год. Да бабы да сваёй я яго пры немцах прывозіў. Дзе ён дзеўся, ніхто не ведае. Гаварылі, паліцэйскія забралі, калі яўрэяў з Вострава ў раён вязлі. Пытаюся раз у яго: што ж гэта будзе, немцы ж аж пад Масквой? «Мы — маленькія людзі...» — сказаў ён. Аж цяпер помню...

Падбярэцкі зноў гаварыў пра Унука і «вышэйшых» людзей, і Андрэй падумаў, што Унук не «вышэйшыя» людзі. Ёсць яшчэ дырэктар леспрамгаса — яму ж званіў Унук. Бачыў Андрэй дырэктара і ў канторы на сходцы, калі той, чорненькі і маленькі, удвая меншы за Унука, лысаваценькі, выступаў, стоячы за сталом. Гаварыў моцна, дзяркага і махаў рукамі. Бачыў і ў канюшні — дырэктар прыходзіў у канюшню з Унукам многа разоў, але ніколі з ім, Андрэем, не гаварыў. Яго, Андрэя, не клікалі, нічога ў яго не пыталіся, а сам ён не падыходзіў. Чаго? Папрасіць закурыць? Дык лепш пра-

сіць у рабочых, ■ то Унук як гаркне... Не-е... Да начальства ён не падыходзіў.

Дырэктара ён бачыў здалёку. Блізка бачыў толькі касіра Вулю, калі той прыязджаў з дырэктарам. Вуля не то што гаварыў усягды з ім, Андрэем, а нават вітаўся за руку. Можа таму, што ведаў ад вайны? Але ж ён з усімі вітаўся. Вуля быў невысокі, тонкі, худы з твару, з вялікім, загнутым уніз носам, з ладнай лысінай на макаўцы і сіпаты. Гаварыў, як прастуджаны ці як у яго ўсё роўна высахла ў роце. У гадах, пачаў сівець ля вушэй.

Вуля кожны раз падыдзе і падасць руку, а не — то здалёку крыкне: «Здароў, Вялічка! Як жывеш?» Вуля ўсіх ведаў. Зарплату ён возіць з таго часу, як пасля вайны зрабілі ўчастак. Дырэктары мяняліся, а ён — не.

Вуля і «вышэйшы» за Унука. Прыязджае ён на ўчастак кожны раз з дырэктарам у брызентавым «казле», а то і аднаго, бывае, прывозіць шафёр. Машыну гоняць аж за дваццаць пяць вёрст з раёна — Вуля нагамі не ходзіць. І калі ён вылазіць з машыны, заціснуўшы скорчаны чорны вялікі партфель пад пахай, Унук адразу падбягае да яго і падае руку — згледзіць кожны раз у акно, каб і заняты быў,— пасля вядзе ў кантору. Ідзе наперадзе, адчыняе дзверы і ўсё аглядаецца назад цераз плячо — гаворыць з Вулем. І ў канторы сам вешае Вулеў плашч на цвік ля шафы і Вулю самога садзіць у сваё крэсла. І пакуль не нагаворыцца — не пускае рабочых у кантору: «Ведамасці падпісвае». Рабочыя тады згруджваюцца ў калідоры.

Пасля Вуля сам адчыняе дзверы і просіць ісці «распісацца за палучку».

Вуля «вышэйшы» за Унука. Унука рабочыя не слухаюць, хоць ён і крычыць на ўсіх, стоячы ззаду за Вулем ля расчыненай насцеж шафы...

Вуля наперад табе скажа, колькі налічана ў ведамасці, нават і капейкі назаве. Можаш сам і не глядзець. Вуля ніколі не ашукае. Вуля аддае да капейкі. Прывозіць у партфелі дробязь — палавіну палатнянага мяшэчка — і ставіць перад сабой на стале: «Вазьмі. Твая капейка. Мне яна не трэба». Але ніхто ніколі ў яго дробязі не бярэ, бо Вуля ўсіх помніць і з усімі вітаецца за руку. Вулю любяць...

Андрэй думае, што Вуля «вышэйшы» і за Федзю і за Унука. Можа і над ім ёсць «вышэйшыя» людзі, ды-

рэктар леспрамгаса ці яшчэ хто, але іх Андрэй не ведае...

Падбярэцкі ўсё гаварыў пра начальніка і пра «вышэйшых» людзей. Падгортваў шырокай ясеневай карыной вуголле пад бочку, церабіўся, цёр даланёй чырвоную шчаку, хаваючы зусім прыплюшчанае вока, і гаварыў. І ў Андрэя аднекуль пачала ісці злосць і на Падбярэцкага і на Унука... Ен аж падняўся і адсунуў далей ад агню калодачку. Усе хочуць рашаць за яго, Андрэя. І Унук, і нават Падбярэцкі рашае. Сядзіць ля бочкі, чырвоны і выпацканы ў сажу, і бубніць толькі пра адно...

«Не старайцеся,— падумаў ён.— Андрэй усё зробіць сам, зможа. Ніхто за яго не будзе рашаць: ні Вуля, ні Унук». Унук падпіша ведамасць, Вуля прывязе на «казле» і аддасць яму, Андрэю, палучку, і ўсё. Астатняе ён рашыць сам. Сам. І на судзе — сам, і ў хаце — сам, і з конькмі — сам. Ніхто за яго ім ні сена не разнясе, ні гной з-пад ног на двор да паветкі не выкіне, не ўпэцкае рукі. І ён усё рашыць сам. Ні грязіць яму не трэба, ні плакаць па ім ноччу на ўчастку ля агню, выціраючы сляпыя вочы... І прасіцца ён не пойдзе, хай хоць цяпер яго бяруць адгэтуль, садзяць на машыну і вязуць у суд.

Ен хацеў сказаць пра гэта Падбярэцкаму... Але Падбярэцкага ён знаў. «Кінь ты, Андрэй... Дурны... У самом-то дзеле... Ты што, іх не ведаеш?» — Падбярэцкі другога не скажа: у яго свая мерка, як аршын, ні вышэй ні ніжэй: мы — маленькія людзі...

Зноў у душы паявілася трывога. Пасля, калі на яго лыпнула прыплюшчанае вока і зноў усміхнулася, Андрэя хапіла злосць, другі ўжо раз. І на Фарафонава — мацюкаецца ў хаце. І на Вулю. Прыязджаюць з партфелямі пад пахай на «казле», іх вядуць у кантору начальнікі, дзверы наперадзе адчыняюць. Іхніх коней звер не зарэжа. «О-ё-ёй, Вялічка... Да чаго ты дажыў... Зноў толькі распішашся за палучку».

Суду ён не баяўся. Прыйдзецца з'ездзіць у раён, калі прышлюць павестку. Самому можа і не трэба будзе шукаць машыны, можа леспрамгасаўская пойдзе з участка — пад'едзе... Пасядзіць паўгадзіны перад чырвоным сталом у напаленай хаце з белымі грубкамі і пафарбаванай падлогай. Пасядзіць, паслухае... Будуць гаварыць за чырвоным сталом адно, а ты будзеш думаць пра сваё. Каб і хацеў, дык усё роўна думаеш не

пра тое, пра што гавораць за сталом, а пра сваё. І зусім нічога не баішся. Чакаеш толькі, каб скарэй усё скончылася, каб вылезлі з-за чырвонага стала людзі і сказалі: можна ісці дамоў. Думаеш яшчэ седзячы, што дамоў далёка, а на дварэ вечарэе. Але гэта ўжо не страх: адпусцілі.

Седзячы перад чырвоным сталом, не хочацца глядзець на людзей. Глядзіш у падлогу, яна, выцертая нядаўна мокрай анучай, высыхае; яшчэ сям-там у ямках, дзе сукаватыя дошкі, блішчыць на фарбе вада... Ад грубкі пахне сырымі бярозавымі дрыўмі і дымком, як і ля бочкі ад агню...

Людзей многа і не прыйдзе. Ён жа нікога не забіў. На такі суд людзі не ідуць.

Падбярэцкі падняўся, падышоў да скляпка і, нагнуўшыся, зноў загрукаў кулаком па дзверцах — са скляпка пайшла белая пара. Запахла рашчынай.

— Ты нешта сягоння маўчыш і маўчыш... Зусім нос звесіў... У галаву ўзяў... Х-хе... Галава, як і бочка, во, з вадой. Падкінь агню — трашчаць будзе. Дурны чалавек. У самом-то дзеле... не такія ў людзей былі беды. І беды прайшлі, і людзей тых ужо няма...— Падбярэцкі вярнуўся ад скляпка да агню і роўненька, адну на адну, паклаў на жар галавешкі — на вугалок, як усё роўна дзіця складала «хатку»...— Нагарэла жару, цяпер трэба нясці плашкі і закладаць на ўсю ноч. Каб толькі бочкі не рванула. Ясень раніцай будзе як ануча. Вузлом завяжу, маць яго барабан. А то яшчэ можа ўвесь заход пойдзе на дровы... Нічога. Хоць насіць тады не трэба будзе ад кузні. Х-хе... Дрэва — гэта табе... Яго як ні чашы, як пальцам па ім ні стрэпай — не ўгадаеш, ці ты яго сагнеш, ці яно цябе ў дугу скруціць... Дрэва, брат, як мядзведзь. Ты яго гнеш, а яно табе па лбе — трах! І чэрап у цябе голы і скура аж на патыліцы... Я, брат, знаю: і звяроў і дрэва. Настраляўся і начасаўся. Нажыўся, нагледзеўся. У звяроў — адзін аднаго... А пасля яны ўжо разам на адных. Калі трэба бывае ваўкам абсадзіць лася — збіраюцца і ідуць, акружаюць. Аблава: як у людзей. Згаворваюцца, ці што? Рэдка гэта бывае, у вялікі голад, але людзі бачылі. Голад застаўляе ваўка сабрацца. Праўда, звер зверам. Гэта не чалавек. Аблажылі, нажорліся — і адразу разбягаюцца. Разам жыць не хочуць... Яшчэ воўк на паскудства ў кучу бяжыць, калі прыспічыць адзін на аднаго ска-

каць... Тут у яго ўжо не так, як у людзей. Х-хе-хе... Звяроў я знаю... Узагнаны мядзведзь — гэта табе не воўк... Зімой яго яшчэ рэзчыкі пад Вешкамі відзелі... І на снезе задам сядзеў, як чалавек, і на асіну лазіў у дупло. Калі ж іх ганяюць, як усё роўна па пекле: і ласёў, і мядзведзяў. Каб у нас мядзведзі вяліся. Не-е... А вось ачуліся. Помню, яшчэ мой бацька расказваў, як яны прыходзілі ў вёску і калоды з пчоламі варочалі. Эге-е... За прыгонам яшчэ было. Пасля яны ад нас сышлі: ні слыху ні дыху. Вайной іх зрушылі недзе са свайго месца, паразганялі па ўсёй зямлі. Звяры гэтага не любяць. Зверу свая хата дарага... Так не кіне, не пойдзе ў белы свет бадзяцца з месца на месца, калі не згоняць. А калі папёр яго з дому голад — ідзе здалёку назад, у сваё гняздо... А тут. Блакады такія былі, фронт ішоў, а цяпер леспрамгас. Дзялянкі, бензапілы, чугрэі. Равуць, як дурныя... Груку і стуку больш, чымся ў вайну. Скора зверу і схавацца не будзе дзе. Звер гэтага не любіць, не церпіць. А мядзведзь... Ды яшчэ ўзагнаны... Воўк спаткаўся з табой — убок, цалуй яго пад хвост. І логава кіне: бяры ваўчанят у крыло і нясі здавай у раён, палучай прэмію: і боты і фуфайку. А мядзведзь — не воўк. Рэдка калі зад пакажа, як спудзіш. Ён-то баязлівы, пуду баіцца. А паспрабуй спудзь яго, калі ён за тры вярсты цябе добра чуе. Мядзведзь — не воўк. Спаткаўся — і фуфайка твая далоў, і боты, і скура паляціць. І косці на аскалёпкі... Мядзведзя, брат, не чапай. Ён-то на чалавека сам не нападзе. Але ж ён думае, што ты ідзеш на яго. На лбе ж у цябе не напісана, хто ты. Мядзведзь — гэта... А тут яшчэ ўзагнаны. Ён жа галодны, як сатана, і злосны. Мядзведзь, брат, дужы ад прыроды. А прырода яшчэ лепшых выбірае. Слабы ў звяроў дохне, а калі не дохне — яго рвуць другія.

Падбярэцкі хадзіў кругá бочкі. Зойдзе з аднаго боку, возьмецца рукой за дудку, тады абатрэ руку аб штаны і заходзіць з другога, кашляючы і кашляючы ад дыму з-пад бочкі.

— У цябе будзе закурыць? А то мае недзе ў павалакане ў кузні... Не? Чорт з ім... Пайду па дровы — прынясу...— Ён зноў лапаў за дудку.— Вот ім,— паказаў ён яшчэ раз рукой на кантору,— суды, акты. А таго не ведаюць, што, калі гэты звер да нас унадзіўся, то не аднаго яшчэ каня абложыць. Пакуль не ад'есца, далёка

ад гэтага месца не пойдзе. У мядзведзя так. Што ён, дурней Унука? Мяса не любіць? Унук свой акт, а мядзведзь — свой. Пачакае дні са тры, пакуль мяса запахне, і ад каня толькі акт і астанецца. А можа і больш пачакае, цяпер яшчэ холадна, не лета...

Падбярэцкі падсоўваў да агню старымі кірзавымі ботамі попел — гроб разам з сырой зямлёй.

— Акты ім пісаць, акты. А гэтымі актамі... Мы ж з табой не дурныя. А-а-акты... Калі яны хочуць што, дык тут страляць мядзведзя трэба. Што падскочыў? Ты думаеш, ён адным канём здаволіцца? Пасля зімы яму, каб ад'есціся... прорва трэба! І, ты думаеш, ён пашкадуе цябе? Што на цябе Унук накрычаў?.. Унук — акт, а ён яшчэ аднаго — жах... Тады ты не так паскачаш! Маўчыш? У самом-то дзеле. Скажы хоць што...— Падбярэцкі стаяў і глядзеў на Андрэя. Адным вокам — вялікім і круглым, тады другім — вузенькім, прыплюшчаным.

— Скажу, не бойся. Нешта ты сёння размахаўся надта... Усіх да аднаго грызеш...

— Х-хе... Галодны ўсягды адразае таўсцейшую лусту хлеба...

— За мяне не кусай. Я ніколі нікога не кусаў.

— Сам ты не ўкусіш. Справядлівы... А справядлівых... Ты, брат, не ўкусіш... А каго ты ўкусіш, каб і хацеў? Унука? Мядзведзя? Хе-хе-хе...— Падбярэцкі засмяяўся і зноў схаваў вочы пад лоб.— Дык я табе скажу: хай мядзведзя Унук сам кусае. Можа ён і абламу захоча зрабіць, як некалі на ваўкоў. Але я не крануся. Тут, перш чымся двухстволку з запечка дастаць, трэба габляваць дошкі. А ты нядаўна іх габляваў... А тады дачка зусім сіратой астанецца...

— Не кратай ты толькі нічога...— Андрэй сказаў ціха, як ахрыпшы, і затрос рукамі, але Падбярэцкі яго не пачуў.

— А мядзведзь тут пажыве...— гаварыў ён, задзёршы на галаве шапку і выціраючы лысіну.— На Доўгіх каля Жоглаўкі. Адтуль ён у любы час падасца за Вешкі ў пушчу. Пярэйдзе раку — і цалуй яго... Але пакуль ён пойдзе — табе дык хоць ты вядром насі ў канюшню ваду. Са студні ад канторы. Ды і сам яшчэ дрыжы. Каму гэта хочацца, каб ламалі косці... Тут, брат, жарцікі малыя. Тут толькі каб хто смелы знайшоўся. І то-о... І ты страляў з ружжа, і я... Адзін раз то ты стрэліш...

А можа і ні разу. Мядзведзь, брат, жалеза чуе. Паднясі блізка — і з плячэй не справішся зняць... У самом-то дзеле... Тут, брат, ці смелы пайсці можа, ці той, каму жыць абрыдла... Не нам з табой хадзіць. Мы — маленькія людзі, як гаварыў доктар Шавенка...

Падбярэцкі зноў смяяўся.

— А што тут доктар?

— Х-хе... Без доктара не абыдзешся. Мядзведзь — не лось...

— Лася ты не чапай. Думаеш, калі я тады маўчаў, дык ужо і век не загавару,— Андрэй стаў падымацца з калодкі, памалу, як усё роўна не могучы.— Суд у мяне яшчэ адзін наперадзе...

— Ну-ну... Ды кінь ты... У самом-то дзеле. З табой падабру. А ты — на ражон... Было — прайшло. І нічым я табе не памагу.— Падбярэцкі памаўчаў.— Нам, брат, з табой лепш ужо на печы сядзець. За комінам. І ласі хай там самі дохнуць, і мядзведзь твой хай ідзе куды на Палік. Не бойся... З'есць падлу і сыдзе за Вешкі. У лесе гэтулькі груку. Тапары, пілы. Станцыі. А калі і яшчэ адну падлу абложыць, то воўк яе рэж. Унук па гэтым жыць будзе.— Падбярэцкі ўсміхнуўся.— Скора ўсіх гэтых коней к чорту пагоняць. Прыйдуць трактары. І ўчастку скора гэта самае. Гавораць ужо. Ну, колькі тут таго лесу асталося? Рэжам ужо ў Агульніцы, у сябе пад носам. А там — пад Полацк, вун... Так што і коней — воўк іх рэж. Не трэба будуць ні табе коні, ні мне кавадла.— Падбярэцкі плюнуў.— А ён нудзіцца. Перажываеш — дык мякчэйшы будзь з Унукам. Во, чорт, курыць хочацца. Здохнеш без папяросы. Мякчэйшым трэба быць. А то — як вожык. Справядлівы. Аддувайся цяпер сам. Я яму як чалавек. Сам пагаварыць не можаш — я магу. Я дабро помню. Унук не такі ўжо камень, каб пад яго вада не падцякла. Знойдзем і ваду. А так — дурны ёсць, на дурным і паедуць. Толькі давай. Цьфу...

Падбярэцкі яшчэ раз плюнуў, абышоў бочку, падняў з зямлі фуфайку — была звалілася ў яго з плеч, калі ён уставаў — і, узяўшы пад паху, пайшоў па дарозе да кузні. Па плашкі. Адышоўшыся, стаў. Зняў шапку і выціраў лысіну. Нешта яшчэ гаварыў, бо з рота ў яго ішла пара. Зноў, мусіць, пра Унука — паказваў рукой на кантору.

Андрэй яго ўжо не слухаў. Калі падняўся — пачуў,

як забалела глыбака пад лапаткай параненае вайной плячо, аж не давала крануць рукой. Пацяжэла паддзеўка, ляжала на плячах, як усё роўна мех з аўсом, не даючы выпрастацца.

Калі Падбярэцкі яшчэ раз паказаў на кантору, Андрэю зрабілася ўсяму горача...

Пасля ён падумаў, што гэта ад агню.

5

На дарозе яму доўга было цёмна ўваччу, і ён зноў падумаў, што гэта ад агню. Пасля зімы пацямнеў лес і ўсюды была чорная зямля: і пад нагамі, і ўперадзе на дарозе, і за дарогай на полі... Адышоўшыся — схаваўся ўжо ззаду агонь, не міргаў і не скакаў уваччу, калі Андрэй азірнуўся,— ён добра бачыў уперадзе дарогу: знаць былі дзве крывыя, зігзагамі, чорныя каляі ад калёс, і побач — справа — блішчала вузенькая сцежка, як усё роўна пасыпаная свежым белым пяском.

Ён баяўся сысці са сцежкі, каб не лучыць у калдобіну. На ўчастак з вёскі вяла даўнейшая дарога, па ёй яшчэ да вайны ездзілі ў дровы, мінаючы шырокую, ездавую, ля якой цяпер стаялі тэлефонныя слупы. Там, едучы ў вёску з возам, трэба паганяць пад гару, а тут роўная, цвёрдая, як убітая, зямля з дзерняком. За гэтыя гады, калі ў сосніку стаў участак, акутыя вострымі па краях шынамі колы парэзалі дзярняк на дарозе,ператапталі гарбатае сасновае карэнне, якое летам пахла смалой і трухлінай, і панавыбівалі глыбокіх, у калена, калдобін.

У калдобінах цяпер у нізкім месцы стаяла вада — роўна з берагамі.

Калі ён спатыкнуўся на сцежцы, зачапіўшыся, і стаў спопаразку, дарога раптам як усё роўна калыхнулася перад ім, і далёка наперадзе ён згледзеў падводу. Конь з калясьмі. На возе сядзіць у белай хустцы Верка, і побач з ёй у такой жа белай хусцінцы маленькая дачка. Першая... Калі ён абапёрся рукой аб сасну ля сцежкі, каб не паляцець носам, яму здалося, што ён і сам ля воза — абапёрся аб ляжэйку ў калёсах...

Яны едуць дамоў з лесу, дзе ў іх пад Курачовымі Цянямі зямлянка. Зямлянкі там не ў адных іх. Усе хаваюцца ад бамбёжкі.

Ён ідзе ля калёс, абапёршыся на ляжэйку, чуе нават, як прыціснуў рукой лейцы. У перадку, на Верчыных босых нагах, ляжыць пуга з кароткім белым пад'ялеўцавым пугаўём. Верка паганяла ёю каня, калі ехалі ў лес: спяшаліся — нехта крыкнуў на вуліцы, што гудзяць самалёты.

Верка спіць, намарыўшыся за дзень. Звесіла галаву набок, на плячо, і спіць. Кратаецца ўся разам з калясьмі на карэнні. Спіць і маленькая дачка. Прыхінулася да Веркі, падсунулася пад паху. Белая хустка з'ехала ёй на лоб, закрыла вочы — ці можа Верка насунула ад камароў? Дачка так ужо і будзе спаць, не вячэраўшы. Верка не стане яе будзіць: не дабудзішся, крыку толькі наробіш. Перанясе, узяўшы перад сабой, з калёс у хату, пакладзе на ложак у запечку і накрые дзвюма пасцілкамі. Канчаецца лета, у хаце, калі не паліць, ухо холадна ноччу.

Справіцца б толькі заўтра раніцай даць дачцэ малака з-пад каровы. Дзіцяці пяты год — сáма расці. Трэба будзе не заспаць, пабудзіць Верку яшчэ додніцай. Пакуль дзіця раскратаеш... Можа выйсці так, што зноў паедуць пад Курачовы Цяні галодныя...

Калі ён працёр вочы, на дарозе нікога не было. Ляскаталі толькі далёка калёсы на жалезным ходзе, ціха і дробна: нехта паехаў наперадзе, паганяючы каня. Па лесе пайшло рэха — як усё роўна хто ззаду на ўчастку кляпаў касу: стукаў часта малатком па бабцы.

Андрэй агледзеўся. Агню відаць не было. Пачуў раптам, як запахла дымам. Падумаў, што дымам пахне ён сам, абкурэў ля бочкі, седзячы з Падбярэцкім.

Зноў заляскаталі калёсы, далёка, недзе ўжо аж ля фермы, і яму зноў здалося, што наперадзе паехала Верка. Трэба дагнаць калёсы, Верка спіць. Яшчэ скіне дачку пад кола на карэнні...

Ён пайшоў быў з подбегам. Пасля прыцішыў хаду. Пачуў, як зрабіліся цяжкія ногі.

Кожны раз раніцай і вечарам ён ходзіць соснікам гэтай дарогай, якой яны ездзілі з Веркай пад Курачовы Цяні і вазілі маленькую першую дачку. Кожны раз як усё роўна даганяе калёсы з Веркай і дачкой, астаўшыся ззаду, хоць няма ўжо ні Веркі, ні першай дачкі — памёрла перад самым канцом вайны, прастудзіўшыся. Не ўберагліі.

Яшчэ больш пабялела ўперадзе сцежка, зрабілася

як зацярушаная снегам: ужо добра сцямнела. Ён не помніць, доўга яны сядзелі каля агню ці не, пакуль андрымоніў Падбярэцкі. Не вернешся ж у кантору, не паглядзіш на ходзікі, што вісяць на сцяне ля шафы пад партрэтамі. Ён успомніў, як у першыя гады, калі не было з сабой сярнічак, станавіўся на лаву і пальцамі мацаў стрэлкі. Рабіў гэта часта, калі коням яшчэ далёка да додніцы трэба было даваць авёс... Бывала, што ходзікі стаялі — часта станавіліся, хоць былі і новыя, дрэнныя, мусіць, купілі,— ён званіў тады па тэлефоне ў Вострава на пошту. Знімаў трубку з тэлефоннага апарата з кручка — тады яшчэ ў канторы быў тэлефонны апарат з ручкай, вісеў на сцяне — і круціў за ручку. Доўга круціў, пакуль там, у Востраве, не будзіў тэлефаністку. І калі ў трубцы чуваць было: «Ало, я вас слушаю»,— пытаўся «врэмя». Па тэлефоне можна было пытацца «врэмя» — Андрэя ўжо ведалі дзяўчаты ў Востраве: «Зноў гэты стары»,— і казалі: «Чэцверць втарога... Ох, не мяшайце вы нам...» Званіла ў Вострава часта і Шура: «Дзевушкі, скажыце, пажалуста, врэмюшка...» Не пытаўся «врэмя» толькі Унук. Уключаў кожны дзень у шафе прыёмнік і звяраў свой наручны вялікі круглы гадзіннік, які прынёс «з партызан», «па Маскве». «Нямецкія, барахляць...— падганяў ён кожны раз стрэлкі.— Немца яшчэ таго помню...»

Было цёмна, не пасвятлела, хоць недзе ўжо ўзышла поўня. Сосны парабіліся бурыя, аж чорныя. Сярод іх былі відаць маладыя белыя, як ад снегу, бярозы — плямамі. Не ляскаталі больш калёсы, усюды было ціха, і недзе з сасновых лапак на зямлю капала вада: кап! — ядрана, са звонам — лучала ў калдобіну. Вада капнула і на руку, калі ён крануў лапку: на шыллі вісела раса, як пасля дажджу. Слізка стала пад нагамі на сцежцы.

Адышоўшыся пад самае поле да ям, ён пачуў, што пахне зямля. Сырым вільготным мохам, як у дождж, які залёг на цэлы тыдзень і імжыць дзень і ноч, прамочваючы зямлю ў штых; прэлымі старымі яловымі пнямі, якія павыгнівалі ўсярэдзіне, стаяць — адны паточаныя чэрвем адаробкі; з-за вялікай дарогі пахла нарэзанымі і пашчапанымі бярозавымі дрыўмі — метрамі, якіх накладзена ля ўчастка цэлыя шліхты, не прайсці; ад бульбяных ям несла жвіраватым пяском, як усё роўна з зямлянкі пад Курачовымі Цянямі, куды яны ўцякалі ад бамбёжкі. Жвірам патыхала і са старых даваенных

разбураных зямлянак — адных ям, што ў лесе за вялікай дарогай,— якіх нарылі ў трыццаць дзевятым годзе, калі нашы пераходзілі граніцу і ў лесе стаяла кавалерыя. З поля ад Лазы пахла свежай, як нядаўна ўзоранай, раллёй і зялёнай травой, што ўсё роўна і не было зімы,— кранулася, відаць, расці рунь. Здавалася, яшчэ чуваць, як пахне аж тут, у лесе, падчарсцвелай пасля зімы вёскай: абсохлымі шэрымі хатамі і выветранымі парожнімі, без сена, хлявамі, падсмяглымі гародамі і вуліцай, па якой з раніцы да вечара бегаюць босыя дзеці з чырвонымі, што буракі, нагамі...

Угары над лесам, у прагале, блішчалі маленькія дробненькія зоркі, усё роўна як свіцілася неба. Яго зацягнулі нізкія чорныя дажджавыя хмары — хмурылася звечара; на ўсходзе, над Доўгімі ля Жоглаўкі, хмары парабіліся бурыя, як ад пажару, і былі відаць праз лес — там недзе за імі свяціла поўня.

Калі Андрэй выйшаў на поле да бульбяных ям, калёсы былі ўжо ў вёсцы — стукалі ціха па каменні на вуліцы. На полі было відней, на ямах вісеў туман, густы, сіні, як дым на балоце за ракой, калі летам гарыць торф. Туман хаваў з воч усё поле ля фермы і цягнуўся шырокім хвастом удоўж Загумення да Лазы. Ля Лазы на руні ён вісеў у два рады: на самай зямлі і, другой паласой угары — упоравень лесу, белы, што абрус.

Неба на ўсходзе над лесам было бурае, угары над галавой дробныя зоркі ўвачавідкі зніклі — мусіць, на прагал насунулася хмара.

На дарозе ля ям была сухая, цвёрдая зямля, лучалася каменне і белы, падсохлы за дзень на калючым сонцы, сівец — шамчэў пад нагамі. Было ціха і цёпла, як летам, і здавалася, што гэтай ноччу кранулася расці трава.

У вёсцы ні ў каго не было агню; не ляскалі калёсы, не скрыпелі вароты, толькі ў кароўніку на ферме кашляла карова, доўга і хрыпата, Андрэй аж спыніўся.

Уваходзячы ў вуліцу, Андрэй узяўся рукой за плот, за жэрдку, і яшчэ раз агледзеўся: на ферме ўсё яшчэ кашляла карова. Фермы відаць не было — схавалася ў тумане.

На плоце, на жэрдках, падсохла кара, пакарабацілася і трэскалася пад рукой.

Плот упіраўся ў яго, Андрэеў, хлеў. Сцены ад вуліцы ў хлеве былі яшчэ мокрыя і ў цемнаце здаваліся

чорныя, як вугаль. З хлева пахла сенам, густа, як чаем. Ля самай сцяны ад вуліцы ляжаў мурог з аселіцы. Яго касілі самы першы і клалі падніз — толькі цяпер сталі даваць карове.

Блізка, ля самай сцяны, дыхала карова — мусіць, павярнуўшыся галавой да вуліцы, даставала з вышак між жэрдзя сухі бульбоўнік. Яна кожны раз, калі яе даіла Верка, задзірала пад столь галаву і даставала языком бульбоўнік. Верка тады тоўхала яе рукой — баялася, каб яна, выцягнуўшыся, не ступіла нагой і не перакуліла вядро з малаком.

Запахла сырадоем — карова, мусіць, дыхнула пад страху на вуліцу: ад яе кожны раз, каля яна дыхала, пахла сырадоем.

У Андрэя зусім падагнуліся ногі: здаецца, падоіць зараз Верка карову — чуваць, як шуміць малако ў поўным вядры,— таўхане яшчэ раз яе ў бок, каб яна саступіла з праходу, дала прайсці з вядром да дзвярэй, і выйдзе на двор. Згледзеўшы яго, Андрэя, на вуліцы, паставіць вядро на зямлю ля ганка, ля вугла, і пойдзе адчыняць яму вароты — яна кожны раз вечарам чакала яго. Адшчэпіць кручок, адыдзецца разам з варотамі, зробіць яму, Андрэю, праход і будзе чакаць, пакуль ён зойдзе з вуліцы:

— Вот добра, што якраз на вячэру...

Ён пойдзе наперадзе і, ля ганка ўзяўшы вядро з малаком, панясе ў хату — паставіць на лаўку ў пароз пад суднікам. Верка, зачыніўшы сенцы, будзе ісці ззаду са збанкамі ў руках — возьме іх у сенцах з шафарні, дзе яны сохлі памытыя і перавернутыя ўверх дном, каб у іх не лазілі каты...

Вароты яму ніхто не адчыніў; яны, намоклыя за вясну, аселі, і, адшчапіўшы кручок, іх трэба было падымаць і нясці на руках: дзёрлі зямлю.

Ужо ля варот ён згледзеў, што ў хаце гарыць цьмяны агонь: завешана было акно — свяцілася толькі адным краем, і ў гародчык на двор, пад маладую разгатую рабіну, што расла ад вуліцы, падала вузкая жоўтая палоска. У гародчыку бліснула вада — пад рабінай доўга ляжаў лёд, не раставаў.

Андрэй падумаў, што ў вёсцы толькі ў аднаго ў яго гарыць агонь... Агонь гарэў кожны раз, калі яго чакала Верка.

Дзверы ў сенцах не былі зашчэплены з сярэдзіны на

кручок, і Андрэй ціха адчыняў іх, баючыся, каб не нарабіць скрыпу. У сенцах доўга вадзіў па вушаку рукой — не мог знайсці клямкі.

Клямка была маленькая, слізкая і халодная.

У хаце ў парозе адразу запахла духам з печы — была заложана юшка, і ён пачуў, як яго страсанула: змёрз, мусіць,— яшчэ халодныя ночы. Пасля ён пачуў, як пахне з печы варанай бульбай, і падумаў, што галодны.

— Волька...— клікнуў ён ціха з парога дачку.— Дзе ж яна?..— спытаўся, як у каго чужога, і, уключыўшы ў першай палавіне агонь, пайшоў за перагародку, не знімаючы паддзеўкі.

У другой палавіне ніхто не адзыўнуўся; шасталі толькі на сцяне ад вуліцы ходзікі і на коміне кранула лучыну котка — падняла на яго, Андрэя, галаву.

Волька спала на ложку ў хустцы і ў старой Верчынай фуфайцы. Нават гумовыя Верчыны боты з ног не скінула. Чакала, мусіць, яго доўга, хадзіла па двары, тады прыйшла ў хату, прылягла і заснула.

«Дзіця ты маё, дзіця...» — падумаў ён і ўздыхнуў. Тады зноў паклікаў:

— Волька...— Ціха, як і першы раз.

Волька спала — сапла носам на ўсю хату.

«Хай спіць,— падумаў ён.— Нацягалася. Заўтра ж у школу...».

Павесіўшы паддзеўку на цвік у перагародцы ля праходу, за які была зачэплена белая тасьма ад занавескі, ён падышоў да ложка, сцягнуў у Волькі з ног боты, тады, павярнуўшы на спіну, расшпіліў фуфайку і выцягнуў з-пад плячэй. Прынёс з першай палавіны з запечка пасцілку, накрыў. Выключыў агонь. Пастаяў яшчэ ў дзвярах, паглядзеў на Вольку: «А ці вячэрала яна?..» Падумаў яшчэ, што трэба было б адвязаць хустку, але зноў пабаяўся разбудзіць.

Калі ён сядзеў за сталом, нагнуўшыся над міскай з малаком, чуў, як ціха-ціха ў хаце... З-за стала не было чуваць, як сапла Волька — лягчэй стала дыхаць, калі лягла на спіне; не пела курню котка і не шорхала лучынай — скочыла з коміна на печ, калі Андрэй, дастаючы з печы гаршчок з бульбай, бразнуў засланкай.

Ён еў — сёрбаў кіслае малако з лыжкі моцна, на ўсю хату, каб не было ціха. Ён не хацеў, каб было ціха.

Бульба ў гаршку за засланкай ужо астыла. Рассы-

пастая, халаднаватая і мокрая — Волька дрэнна адцадзіла,— бульба, здавалася, пахла паранкай. І малако кіслае было цёплае — стаяла на акне, прынесенае, мусіць, даўна з сяней з шафарні.

Чэрпаючы лыжкай, ён чуў, як чапляецца за нешта локцем. Павярнуў галаву — збоку на стале ляжалі Вольчыны кнігі, складзеныя на заўтра. Падумаў, што дагэтуль іх не згледзеў...

Калі ён, павячэраўшы, выключыў агонь і, распрануўшыся, лёг у запечку на ложак — у вачах адразу забегала полымя пад бочкай на ўчастку і замітусіўся Падбярэцкі... «Камбала...» — падумаў Андрэй і пацёр вочы. Агонь цяпер забегаў па сцяне і застыў угары ля печы — белай плямай з чорнымі рамамі ад акна — якраз там, дзе ў вайну ў вялікія маразы былі падвешаны палаткі і спала Верка...

Андрэй падняўся на локаць і глянуў у акно ад гарода. Было відна, і ён згледзеў адразу збанок з малаком на падаконніку і на стале Вольчыны кнігі... Пасля па вачах сцебанула калючым агнём...

«Фары...» — падумаў ён і адхінуўся.

Агонь ад фар кожны раз быў відаць з грэблі, калі з Луськага ішлі машыны: шырокая белая паласа з чорнымі рамамі ад акна доўга стаяла на сцяне, калі машыны былі ля могілак, тады рабілася ярчэйшая — машыны міналі грэблю, бегла да печы, скакала па чалесніку, вузела, як на лучыніну, і патухала — машыны паварочвалі ў вёску.

Пасля шырокая і яркая, аж белая, паласа ад акна загарэлася на дзвярах і адразу патухла пад суднікам — машыны ішлі з вёскі ля хаты... Гудзелі цяжка, аж раўлі, і ад іх звінелі шыбы ў вокнах.

«Прычэпы...— падумаў Андрэй, пачуўшы, як машыны бразгаюць ланцугамі.— Вольку ўзбудзяць...»

Волька спала, не прачнулася.

«На ўчастак ідуць так позна. Гразлі недзе на дарозе. Пойдуць, відаць, пад Вешкі па дрэва...» — падумаў ён і заплюшчыў вочы.

За перагародкай павярнулася на ложку Волька і зноў пачала сапці носам — моцна, на ўсю хату. Скочыла з печы на падлогу котка, зашлэпала ў парог. Ля судніка пад лаўкай зазвінела бляшанка з-пад малака.

Ён доўга ляжаў, заплюшчыўшы вочы, і не мог за-

снуць. Рэзалася пад павечкамі, сціскала галаву — у патыліцы. І дрыжала ўсярэдзіне...

Нарэшце ён адплюшчыў вочы і доўга ляжаў, гледзячы ў шэрую столь; сон — як рукой зняло. Пачынала звінець у галаве, ціненька, што ўсё роўна вецер дзе кратаў шыбіну...

Ён падняўся і сеў на ложку, звесіўшы босыя ногі. Згледзеў, што павіднела ў хаце і святлей зрабілася на дварэ,— мусіць, ужо высака паднялася поўня і раз'ехаліся хмары.

У хлеве пачала стукаць карова, рагамі аб сцяну — ён пазнаў,— як усё роўна закруцілася за повад. Ён пачакаў, тады ўстаў, уссунуў на босыя ногі боты — яны стаялі ля печы,— ускінуў на плечы паддзеўку і пайшоў з хаты, кінуўшы расчыненыя дзверы.

Карова больш не стукала, было чуваць, як яна жуе жваку. У хлеў ён не пайшоў, пастаяў толькі ля дзвярэй і вярнуўся да ганка. Не хацелася ісці ў хату, і ён зачыніў у сенцах дзверы. Падышоў да варот, што былі прывязаны між сенцамі і варыўнёй, і, абапёршыся на верхнюю дошку, глядзеў на лог за гароды. На Доўгіх ціха шваргатала рака — вярнулася ўжо ў берагі, і ззаду, на ўчастку, гудзелі машыны.

Пасля на ўчастку стала ціха. Над Доўгімі пабялела неба; з-за чорнага, падпаленага па краях воблака паказаўся беражок поўні.

Адразу павіднела; за плотам у гародзе на чорнай раллі было відаць абсохлае белае каменне, хоць збірай яго і насі пад плот на мяжу.

Тады раптам на Доўгіх, там, дзе заружавеўся туляг, зараўло — глуха, што ў яму. Андрэй пачуў, як у яго падымаюцца дыба валасы і па спіне пабег шорах. Аж страсанула.

Пасля на Доўгіх зараўло яшчэ раз — мацней і ядраней. Ноч была ціхая, і адгалоскі аж пераліваліся: паплылі на ўчастак і за грэблю ў Луськае, адгукаючыся далёка, недзе аж пад самымі Вешкамі...

Пасля адразу ўсё сціхла, і над Доўгімі выплыла з-за туляга жоўтая поўня...

Андрэй стаяў, учарэпіўшыся за дошку у варотах.

«Што гэта магло быць?.. Аж зямлю падымае... Ваўкі так не адзываюцца...»

Ён доўга стаяў, абапёршыся на вароты, і чакаў. Усюды было ціха: і на Доўгіх, і на ўчастку, і ў вёсцы. На

двары і ў гародзе ад месяца зрабілася яшчэ відней; на лагу ля ракі пабялеў туман — вісеў доўгай, выгнутай уверх паласой.

У хляве зноў загрукала рагамі карова; падалі голас куры, як загаварылі адна да адной; захлопаў крыллем певень, што ўсё роўна біў па чым; цераз вуліцу ў Ганькі скрыпнулі дзверы...

Яму здалося, што яго клікнула з хаты Волька.

Калі ён, зашчапіўшыся ў сеначках на кручок, вярнуўся ў хату, Волька спала, як і перш, на ўсю хату.

Яго зноў хапіла стужа, і ён, не скідаючы паддзеўкі, прыхінуўся ў парозе плячыма да чалесніка.

«Што там магло быць? — зноў падумаў ён.— Гэта не ваўкі...»

Стужа не праходзіла. Сцягнуўшы з ног боты, ён лёг на ложак і накрыўся паддзеўкай.

Заснуў ён, калі поўня, выйшаўшы з-за варыўні, свяціла з гарода ў акно — якраз яму ў вочы.

6

Прайшло тры дні.

Дома ён збіраўся як усягды летам на начлег. Прыйшоўшы з участка яшчэ калі не зайшло сонца,— аўса нанач у кармушкі насыпле Падбярэцкі: запазніліся прывезці, сена ён заклаў сам,— Андрэй не вячэраў — не хацелася. Стаў адразу пераабувацца. Доўга выціраў усярэдзіне гумовыя боты ад ліпкай вільгаці старой крамнай анучай; перамяніў штаны — дастаў з-за коміна з кутка вынашаныя сівыя ватовікі: учарашнюю ноч на Доўгіх было холадна ў дваіх картовых штанах — зуб на зуб не лучаў пад раніцу. Скура пад адзежай рабілася халодная, як лёд...

Паддзеўка была сухая, заляпана толькі ў падале ў гразь. Трэба ўзяць яшчэ фуфайку; цесна будзе, не крануць плячамі, затое не будуць ляскаць зубы.

У пячурцы, ля вядра з вадой, ён дастаў з-пад рукавіц карабок сярнічак, паклаў у паддзеўку, у кішаню,— паддзеўка вісела на цвіку ў нагах ля ложка; пайшоў у другую палавіну, адчыніў шафу — яна стаяла ля сцяны ад вуліцы,— у ёй цяжка, са скрыпам адчыняліся дзверы: абвіслі завесы; у шафе ўзяў з верхняй паліцы з кутка чатыры цёмныя бронзавыя патроны — тыя, што браў учора,— патрос імі ля вуха, кожным —

порах у патронах шастаў, як пясок; пастрэпаў ногцем жоўценькія новыя капсулі — яны блішчалі, як залатыя; пасля пайшоў паклаў патроны ў кішаню да сярнічак. Падумаў, што патронаў хопіць: нашто іх многа — у двухстволцы яшчэ два: у адным ствале і ў другім. Дрэнна, каля давядзецца страляць многа разоў. Звера б'юць адным стрэлам... Другі раз можаш ужо і не стрэліць, як гаворыць Падбярэцкі. Трэба толькі памяняць патроны з двухстволкі — дзве начы ў халодным ствале... Добра было б, каб былі жаканы. Дранкулька — яна і ёсць дранкулька. Увайшла і выйшла. Але дзе ты іх возьмеш...

Зняўшы са сцяны двухстволку — яна вісела ля самай печы, высака, дзе некалі быў палок,— ён сеў на ложак. Асцярожна «пераламаўшы», выцягнуў ногцямі патроны са ствалоў, паклаў іх ля сябе на пасцілку; глянуў у ствалы проці акна: яны суха блішчалі, як вышараваныя. Пасля выняў новыя патроны з кішані з паддзеўкі, зноў доўга шастаў кожным ля вуха — пораху насыпаў больш, чымся на шрот, адмераў, каб толькі не парвала рулькі — і асцярожна, як баючыся, запхнуў іх у ствалы. Двухстволку зноў павесіў высака на сцяну. Трэба было б пачысціць ствалы, калі ідзеш на такое. Ствалы чысцяць кожны раз, калі выносяць ружжо з хаты, хоць і не стралялі. Але яно вісела ад учарашняга ў запечку; у запечку суха. Ды і позна ўжо, звечарэе скора, не агледзішся. У ствол нічога не магло лучыць, раса можа. Яна дагэтуль дзесяць разоў высахла, бяды вялікай няма. Толькі каб не падвёў капсуль і не затраслася рука. А хто яе ведае, руку. Яна хоць і свая, але ж яна збоку...

Трэба было б і прыстрэліцца. Хаця, двухстволка свая. Не забраў Фарафонаў пасля суда — вот і думай пра яго як хочаш. Прыехаў назаўтра ў вазку, сам адчыніў вароты на двор. Адпяў каня ля асвера, пастукаўся, зайшоў у хату.

— Выйдзі мурагу падкінь пад нос майму фэрдалу... Вынесі з хлева. У мяне пад пасцілкай асака. Штаны рэжа, скаціна і не нюхае. Ды і асаку змалаціў на патруху, трасучыся за такую даль. Ездзіш усё да вас, да гэткіх... І адкуль вас набралася... Есць у мяне на мушцы яшчэ адзін... Ты ведаеш хто. Пакрыў... На сябе ўзяў. Ён бы цябе не пакрыў... Пападзецца ён яшчэ мне ў рукі... Сам... Я з яго вачэй не спускаю. Ну, дзе твая ламачы-

на? Давай сюды. Суд, называецца... Па галоўцы гладзіць... У мяне б вы забыліся навек, у якім баку лось дыхае! Што той штраф. Аддасі і зноў пойдзеш з ламачынай псаваць жывёлу. У мяне б ты... вун куды закурэў... Да белых мядзведзяў... Хаця, хто б тады перадачу насіў у бальніцу тваёй жонцы? Дзіцё адно дома. Чорт іх ведае... Дзяцей сваіх не шкадуюць. Думай за іх, ездзі па хатах. У мяне б ты гэту сваю ламачыну пёр бы перад сабой аж у раён у міліцыю, як міленькі... Прынёс бы і паклаў акуратненька перада мной. Раздурылі вас гэтыя суды... Штрафуюць...

Андрэй тады стаяў у дзвярах у другую палавіну, абапёршыся рукой аб перагародку, і не кратаўся з места. «Бяры сам,— падумаў ён,— і сена з хлева, і двухстволку са сцяны ў запечку, і хоць усё з хаты. Не гразіся толькі і не лезь у душу. Горка там і без цябе».

Фарафонаў, відаць, здагадаўся, што ён, Андрэй, думае. Усміхнуўся бліскучымі вачыма, выцер даланёй, як усё роўна ад поту, круглы чырвоны твар, паказаў яму сысці ўбок і пайшоў у другую палавіну.

Доўга хадзіў па хаце, шнырачы ўсё вачыма то па сценах, то па кутках, як шукаў чаго... Пастаяў быў ля стала, што ўсё роўна збіраючыся сесці. Тады вярнуўся і пайшоў адразу ў запечак. Ткнуў нагой пад ложак, адхінуў на вешалцы на сцяне ля печы кажух, узяўшы за палу.

— Самагонку даўно гнаў? — павярнуў ён на хату галаву; вочы ў яго ўсё яшчэ блішчалі.

— Вас чакаў. Рассядуся зараз і пачну.

— Ну-ну... Ты мне... — Фарафонаў выскачыў з запечка на хату, як абвараны. Паправіў на галаве — насунуў на вушы — чорную зімовую шапку, як усё роўна кубанку, якія насілі партызаны, суха смаргануў носам: — Яшчэ нарываешся?..— аж закрычаў ён.— Ды я цябе... Ану, нясі здавай ружжо...

— Бярыце самі, раз вас прыслалі. Вун, на сцяне.

— Ты, гэта, дзе так навучыўся?..— Фарафонаў падышоў бліжэй і паправіў кабуру, чорную, старую, вышмальцаваную — яна вісела ў яго збоку на кажусе на дзязе,— тады адразу аціх, вылаяўся і бліснуў вачыма, як адкуль з цемнаты. Вярнуўся ў запечак і, падняўшыся здалёку на пальчыкі,— баяўся прыхінуцца да адзежы на вешалцы,— зняў двухстволку са сцяны адной рукой. Пайшоў, паклаў на стале ля акна; яна груткнула,

як немаведама што цяжкое. Закалыхалася, звесіўшыся, старая вузенькая дзяга; Андрэй насіў яе яшчэ ў партызанах, падпяразваў штаны, цяпер прычапіў да двухстволкі. Адшпіліўшы сумку, Фарафонаў выцягнуў ружовую паперку і паклаў на стол побач ля ружжа. Падаў доўгі новы зялёны карандаш.

— Распішыся... І глядзі ў мяне.

Андрэй падышоў да стала і ўзяў карандаш.

— Унізе ў графе... Вун, галачка стаіць...— Фарафонаў нагнуўся над сталом, паказваючы,— зноў у яго заблішчалі вочы.

Андрэй распісаўся, стаяў, не адыходзячыся, і глядзеў у акно — у гарод. Пад варыўнёй на цвёрдую ўтаптаную дарожку нацерушыла дробнага снегу, як інею. Аднекуль узяўшыся, з дарожкі ўзляцела варона, змахнуўшы крыллем снег, як венікам. Ён падумаў, што цяпер ужо і вароны не застрэліш... Пачуў пасля, як Фарафонаў гаварыў ля стала:

— Зарубі сабе на носе...— і ляпаў даланёй па ружовай паперыне.— Глядзець на вас, зладзеяў, не хочацца. Ну, што прыліп? Як там твая баба? — Фарафонаў, здалося, раптам памякчэў.

— Ды памрэ баба...— сказаў Андрэй, усё яшчэ гледзячы ў акно.

— Во-во... Яшчэ адна бяда ў хату ідзе, а ён што думае... Страляе па лесе. Добра. Чорт з табой. Бяры сваю ламачыну... Схавай толькі з вачэй, каб людзі не відзелі. Як сціхне ўсё, хоць зайца калі падстрэліш. А так — прададуць яе ў скупачным за паўцаны. Думаеш, Фарафонаў дык ужо... Аформлю. Толькі калі што пачую... Адвеціш у два разы. Больш я нічым не памагу. Прыеду, забяру і ламачыну і цябе разам. Ну? Глядзі бабу, Вялічка...— Фарафонаў узяў са стала ружовую паперку, дзе распісаўся Андрэй, і паклаў яе недзе на дно ў сумку. Пасля запхнуў туды карандаш і выйшаў адразу з хаты, стукнуўшы дзвярыма.

Андрэй зноў згледзеў, як з дарожкі ля варыўні ўзляцела варона.

Вот і думай пра Фарафонава як хочаш...

Трэба было прыстрэліцца. Не страляў жа ад ляся. Дагэтуль магла і мушка дзе аб сцяну збіцца, ды і ў самога недзе ўжо і вочы і рука не тыя. Але дзе станеш страляць?.. З вёскі далёка чуваць...

Андрэй узяў двухстволку і наставіў у акно — на

Выганчык. У канцы вузенькай цьмянай дарожкі між рулек убачыў мушку — прыпаянае макавае зерне. Згледзеў адразу, што з выганчыка ідзе чалавек — выйшаў з кустоў з балота і спускаецца ўніз да маста.

«Балюта...» — пазнаў ён і як спужаўся ўсё роўна. Падумаў, што дрыжыць рука. Левая... Мусіць, ад пляча: плячо баліць, не сціхае ніяк.

«З'ездзіўся... Не стралец ужо, калі рука дрыжыць...»

Дачкі дома не было, але ў печы яна ўжо выпаліла: з-за засланкі пахла прыгаркамі бульба. Есці яму не хацелася — блажыла.

«Добра, што дзяўчыны няма. Будзе думаць, што я на ўчастку. Не дзіцячая гэта забава...» — падумаў ён і ціха закінуў двухстволку на плячо — рулькамі ўніз. Адпусціў спражку — пабольшыў дзягу, каб не тырчаў высака прыклад. Наверх ускінуў паддзеўку; пазасоўваўшы рукі ў рукавы, зашпіліўся на ўсе гузікі — адной рукой: левая сягоння балела, і ў паддзеўцы цяпер было цесна.

Шапку ён яшчэ трымаў у руках і, надзеўшы, агледнуўся на хату. Убачыў парваныя абоі на перагародцы ля дзвярэй у другую палавіну. Разбівалі дошкі, калі выносілі Верку ў дамаўі: цесна было прайсці мужчынам. І цяпер яшчэ не прыклеілі абоі, збольшага прылепіла тады дачка варанай бульбінай.

Горача зрабілася ўсяму, і ён адчыніў дзверы.

«Каб хаця не спаткацца з дачкой...» — падумаў ён у сенцах.

На дварэ было чырвана, як ад пажару. Заходзіла сонца — схавалася за нечую страху далёка ў вёсцы — страха была як усё роўна ў агні і здалёку здавалася зусім маленькай, з засланку ў печы. І неба ў тым канцы над усёй вёскай было чырвонае, як жар; воддаль, на Загуменні пад Лазу, у небе стаяў высокі, роўны з асверам на ферме, жоўты слуп. Ад сонца, здавалася, аж перасыпаўся ўвесь, як сухі пясок...

Ціха было і ў вёсцы, і на Загуменні, і на двары. Ля студні хадзілі куры, высака падымаючы ногі — там блішчала здалёку вада. Таўклі мак камары, дзвюма кучамі: ля хлява і над трасочнікам на дрывотні.

Калі ён адчыняў вароты ў гародчык, убачыў, як пад прызбай пайшла расці чырвоная крапіва — дробненькім лісцем; палез з зямлі хрэн — белымі трубачкамі. Учора яшчэ пад прызбай было гола.

Пералезшы ля варыўні цераз плот, ён выйшаў на леташняе бульбянішча і, адышоўшыся, убачыў сонца. Яно, круглае, чырвонае і вялікае — па грудзі чалавеку, было над самым лесам на Загуменні і, здавалася, цяжкое — не пакаціў бы адзін. Стаяла доўга і не збіралася заходзіць, пасінела толькі па краях, і на яго можна было глядзець, не хаваючыся.

На бульбянішчы ля самага сосніку хлюпала яшчэ пад нагамі гразь, у барознах блішчала вада, і ён, беручы вышэй, пад жоўтыя калгасныя капцы з бульбай, думаў, што трэба было б пайсці з участка, як і ўчора.

Ён лучаў нагамі на белае каменне. Згледзеў, што выцягвае ботамі чорную вільготную зямлю з белым доўгім карэннем.

За бульбянішчам пачыналася пасека і цягнулася пад самыя Доўгія. Яе карчавалі ля вёскі за соснікам, перад самай ужо вайной: першы раз тады тут пасеялі жыта.

І цяпер на пасецы было пасеяна жыта — у вочы кідалася рунь жоўтымі пляйстрамі: сапрэла ў гразі пад снегам.

Зіма летась клалася на гразь.

Дарога вяла цераз самую рунь. Яе вытапталі яшчэ ўвосень — ездзілі пад Доўгія па атаву: ля ракі на лагу было гразка.

На пасеку аж да дарогі заходзіў бярэзнік — шэры, разгаты, яшчэ зусім малады. У бярэзніку стаяла вада, пенілася на зямлі, як сок у карыце. Падняўшыся наверх, у ёй плавала чорнае леташняе асінавае лісце, як разапрэлыя падасінавікі ў поліўцы, і дробнае растапыранае сасновае шылле. З вады тырчалі старыя сасновыя пні, паказваліся галоўкі доўгага белага моху і багунніку.

На дарозе хадзілі шпакі — жменькай, забягалі адзін аднаму наперад, вялікія, чорныя. Падымалі галовы, глядзелі на яго, Андрэя, і зноў беглі адзін за адным — не баяліся. Андрэй убачыў, што паточана дарога, як рэшата. У дзіркі пад нагамі асыпаўся пясок, белы, дробненькі, што мука з-пад падсітка.

У падсмяглых калдобінах зелянела вымытае ў паводкі белае карэнне — трава яшчэ не пайшла расці. Леташняя ляжала на самай зямлі, прыбітая капытамі, сівая, жоўтая. Падсохла і шастала пад нагамі.

На пасецы яму зайшло сонца.

Неба зрабілася чыстае, ядранае.

«На пагоду...» — падумаў ён.

За соснікам была відаць вёска — сівыя, як сухое асінавае лісце, хаты.

Запахла гарэлым, як дымам з коміна. Ён падумаў, што ветру няма, дым з вёскі сюды не дойдзе, стаў і круціў галавой. Праз бярэзнік на балоце пад Вешкамі згледзеў дым, сіні, як туман. Падумаў, што гарыць Падбалоцце: падкінуў нехта агню ў сухі сівец. Пачуў, што ёсць вецер, маленькі, дыхае з таго боку, несучы гар. Вецер пад ноч можа ўсхадзіцца, і тады і лог і балота будзе касіць агнём, як касой. Пастаяла сонца, абвеяла ветрам сівец, і ён цяпер што порах.

Пачало гарэць за ракой, за балотам, высака на лагу, і адгэтуль быў відаць агонь — бегаў, як у каго далёка ў Вешках па страсе.

Адышоўшыся, Андрэй у прагал убачыў, што дым заслаў увесь лог — гарэла там, мусіць, даўна, толькі ў вёсцы не было чуваць гару.

Дым слаўся нізка, па самай зямлі, збіраўся ў кутках на балоце і поўз на Доўгія.

Калі Андрэй спусціўся ў лагчыну, балота ўжо не было відаць.

Усюды стаяў дым, што ад пажару, густы, ліпкі, кіслы, як усё роўна гарэла мокрая салома,— ад яго аж пяршыла ў горле.

Пасля Андрэй убачыў, што і ў канцы пасекі, дзе рос малады соснік, збіраецца дым маленькімі вузкімі палоскамі. Калі Андрэй, сышоўшы з руні, пайшоў пасекай па старым леташнім белым сіўцы, дыму ўжо быў повен кут, якраз як і тады, калі яны ў блакаду, адступіўшы з Камена, ляжалі ў вырытых на пасецы ля сосніку акопах. Дыму тады была поўная пасека; па іх немцы лупілі і лупілі з мінамётаў, і ад мін гарэў сівец.

Як усё роўна з таго часу нічога не змянілася, як усё роўна кожную раніцу возчыкі і не разбіраюць на ўчастку коней, не выводзяць іх за аброці з праварын і не ўспіхаюць ім на галовы вынесеныя з сушылкі распараныя цёплыя хамуты. Нібыта кожную раніцу не крычаць браты Канэцкія на ўсю канюшню; нібыта і не ляскочуць па карэнні за кузняй калёсы, калі раз'язджаюцца возчыкі, паганяючы коней; нібыта і ён, Андрэй, выправіўся не на Доўгія, а ідзе пасекай у акопы, і на плячы ў яго не двухстволка, а вінтоўка, без шомпала, з самаробным

белым прыкладам, якую яму далі адразу, калі ён прыйшоў у лагер, і якая б'е ў плячо, аж зубы сціскаеш — трэба страляць, кожны раз баючыся.

Як усё роўна нічога і не змянілася за гэтулькі гадоў...— зноў падумаў Андрэй. Толькі цяпер ён ля коней; пайшоў у канюшню на ўчастак, бо пасля таго, як яго параніла ў плячо і як ён вярнуўся з горада, дзе рабіў адразу пасля вайны, адсыхала рука. А без яе не пойдзеш ні з тапаром, ні з пілой. Нікуды не годны: ні ў возчыкі — трэба з зямлі падняць дрэва за камель; нават сукі церабіць не пойдзеш — што ты там нацярэбіш адной рукой. Добра яшчэ, што сена можа нанасіць коням за драбіны і разнясці ў кармушкі з кладоўкі авёс. Авёс ён носіць у адной правай руцэ, а калі разбаліцца плячо — носіць адной правай рукой і сена: бярэ ахапачак пад паху, як гуляе ўсё роўна...

Не-е, многа чаго змянілася за гэтыя гады... Толькі ён астаўся падзяўбаны і балючы, і зямля — уся пасека, як і ён, у ямах ад мін аж цяпер яшчэ. Ямы пааставаліся, што ўсё роўна пасля карчоў, неглыбокія, жоўтыя ад пяску, у іх нацерушылася ўжо роўным пластам сасновага шылля з лісцем, і на дне пачаў расці сівы мох і дробненькі верас...

Пашчапаныя мінамі пні нанава патачылі чэрві і падзяўблі дзятлы. Пні даўно ўжо не пахнуць гарам; гар астаўся толькі ў яго, у Андрэя, на душы. Пасля засыплюцца і ямы ад мін — будзе кожны год патроху абрывацца з берагоў зямля; а там, калі раскарчуюць пасеку да самага лесу і пусцяць плугі, стане роўнае поле. Бароны павыцягваюць наверх хвасты ад мін; круглыя і чырвоныя, яны будуць ляжаць на полі, што бульба. Іх пазбіраюць дзеці, пазаносяць у вёску і стануць качаць па вуліцы і па дварах, гуляючы, аж пакуль не ўтопчуць дзе пад хлевам у гразь — схаваюць з вачэй наўсягды.

Зямля зраўняецца. Ямы астануцца толькі ў яго на целе — спераду і ззаду на левым плячы, неглыбокія, чырвоныя яшчэ, як нядаўна апечаныя. Хоць ты і не знімай ніколі з сябе кашулі, хоць ты і не хадзі з рабочымі мыцца ў лазню на ўчастку...

Забалела плячо пад ружжом... Ён сціснуў зубы, як і кожны раз, і пайшоў памалу, чуючы, як цвярдзей ступае нагамі па зямлі.

У душы раптам ачулася трывога, як і ў той дзень, калі яго клікаў да сябе Унук...

Знаў жа Унук, што лася забіў Падбярэцкі, цяпер гэта ўжо ведаюць, а крычаў жа: «Цябе ўжо судзілі...» А нашто гэта разумнаму чалавеку?..

Вобыск Фарафонаў рабіў і ў Падбярэцкага ў Вешках — нічога не знайшоў... Відаць, нехта падгледзеў, калі Падбярэцкі ганяў лася. Ад людзей не схаваешся.

Ён, Андрэй, толькі памог тады Падбярэцкаму ўзагнаць лася на Доўгіх ля затокі на лёд. Увосень ліў дождж, затоку затапіла, пасля адразу пацісвуў мароз. Падбярэцкі падбіў лася раніцай пад Вешкамі і ганяў, не баючыся, з сабакам цэлы дзень, не даючы рады. Паклаўшы лася нанач, прыйшоў да Андрэя, каб Андрэй заўтра додніцай зайшоў ад Мсціж: лось, паранены, дае кругі і ідзе ў вёску — да людзей. Не будзеш жа яго дабіваць на Выганчыку за ракой на вачах... І сабака дурны як бот — ніякай помачы...

Калі лось усходам сонца выйшаў з Доўгіх, Андрэй толькі заступіў яму дарогу: выбег з бярэзніку да затокі.

— На лёд яго... На лёд!..— крычаў ззаду за ласём Падбярэцкі.

Лось пайшоў на лёд — лёд быў прысыпаны сняжком — і распластаўся адразу.

— Не страляй... Не страляй... На сярэдзіну яго, на сярэдзіну...— Падбярэцкі сам бег па лёдзе, як дзіця, дробненька ступаючы нагамі. Яхкаючы, яму наперад забег сабака.

Лось устаў на ногі, панюхаў лёд, прабег трушком, рассыпаючы капытамі снег, і скочыў быў з месца метры на чатыры — думаў, мусіць, што міне затоку,— і зноў грукнуўся з усіх чатырох... Лёг, што мёртвы, спусціўшы галаву на снег.

— Не страляй... Шуму наробіш... Вон, псіна, з-пад ног...— Падбярэцкі ўскінуў двухстволку дзягай на шыю, як зачапіў за пень, і махнуў нечым кароткім на сабаку, што ўсё роўна палкай. Андрэй убачыў у яго ў руках тапор з белым новым бярозавым тапарышчам. Тапор быў чорны і вузкі — калун з кузні.

Падбярэцкі быў смялейшы за сабаку. Падскочыў да лася, размахнуўся і сякануў па галаве — між рагоў. Лось нават не страпянуўся, асеў толькі ніжэй на снег; раз'ехаліся ў бакі па лёдзе пад ім ногі...

Андрэй згледзеў, што лёд чырвоны ад крыві пад

нагамі, як нацягнуў усё роўна ад зямлі. Стоячы блізка, бачыў яшчэ, як чырванее снег у лася ля галавы і растае, хутка, нібы ад цёплай вады...

Андрэй падумаў, што лось падласы, што ён такога ніколі не бачыў. Заднія ногі ў лася былі белыя; белая паласа ішла цераз усё падбрушша да барады. Барада адрасла доўгая, у локаць, густая і жаўтавая... І пярэднія ногі былі белыя па самыя пахвіны і ўпырсканыя ў кроў...

Кішкі яны адцягнулі да ракі і спусцілі пад лёд, прасекшы тапаром пролабку. Спусцілі і шкуру, разрэзаўшы на два кавалкі,— павёў нажом Падбярэцкі ад шыі да хваста... Знясе вада ў паводкі, дзе Макар козы пасе...

Лось ляжаў на лёдзе ў затоцы цэлы дзень. Пайшоў вечарам снег. Андрэй сядзеў воддаль у бярэзніку, пакуль з цямном не пад'ехаў на развалках Падбярэцкі.

— У вёсцы ціха... А снег засыпе ўсё на свеце...— больш ён нічога не сказаў.

Лася прывязлі да Андрэя на двор і з развалкамі зацягнулі ў хлеў на праціўню. Накрылі сенам.

— Хай паляжыць. Мароз якраз. Паслухаем, дзе што. На каня ■ сяду конна, а па развалкі ніхто не прыйдзе. Ламаныя ўзяў ад кузні...— сказаў, ад'язджаючы, Падбярэцкі.

А заўтра раніцай прыехаў Фарафонаў. Андрэй нават і не згледзеў адкуль. Адчыніў вароты і адразу ў хлеў. Зайшоўся пасля ў хату, вылаяўся ў парозе, як усё роўна дзеля гэтага і заходзіў, і сказаў нікуды не адлучацца. Укуліўся ў вазок і прывёз Унука і старшыню калгаса Дзярызямлю — маладога рослага хлопца. Старшынёй ён стаў неяк нядаўна, Андрэй яго яшчэ не ведаў. «Ага... Ага...» — гаварыў той, усё падтакваючы Фарафонаву.

— Ну-у... Хто яшчэ з табой?..— аж гарэлі чырвоныя круглыя шчокі ў Фарафонава і блішчалі вочы, як ад агню.

—Ніхто. Сам. І страляў, і прывозіў...

— Ну-ну... Пакрываеш?! — Фарафонаў крычаў, тупаючы нагамі ў парозе.— Я з вас з усіх шкуру спушчу...

— Ай, хлопец, хлопец... Ну што ты нарабіў?..— Унук толькі цмокаў языком, ходзячы па хаце ў доўгім чорным кажусе аж да пят... Андрэю здалося, што ён быў сказаў: «Ай, хлопцы, хлопцы... Што вы нарабілі...»

Андрэй змоўчаў пра Падбярэцкага; Фарафонаў доўга і не мацюкаўся. Склаў акт, загадаў падпісацца яму, Андрэю. Пасля падпісаўся Унук і старшыня. На двары Фарафонаў прывязаў за аглоблі разваліі да свайго вазка. Разам з ім паехаў Унук са старшынёй...

Прапалі пасля гэтага і развалкі. Ніхто іх не шукаў...

А тады прыслалі павестку ў суд... Поштай...

Другі раз ужо зносілі паводкі лёд з Доўгіх з затокі, а ў вачах усё яшчэ стаяць чырвоныя плямы на снезе. І стол у судзе, накрыты чырвоным сукном...

Андрэй падумаў, што чырвоныя плямы будуць, мусіць, стаяць у вачах усягды, нават калі ён ужо ў Вулі стане палучаць чыстую зарплату. А калі стане палучаць... «Далі» тры круглыя... Бяруць кожны месяц працэнты... Ён не помніць, колькі аддаў, трэба будзе спытацца ў Шуры ці ў Вулі. У іх запісана...

У Падбярэцкага чырвоныя плямы ўваччу стаяць не будуць... Клікаў кожны раз да Федзі ў магазін, калі Вуля прывозіў зарплату... А цяпер і клікаць перастаў. Усё забываецца...

У бярэзніку пачынала цямнець. Пахла сырой зямлёй і мохам. Пад ногі лучалася вада, стаяла доўгімі цьмянымі лужынамі ў калдобінах. Пад вадой было карэнне ад сасновых пнёў, і Андрэй высака падымаў ногі.

Па шчоках стрэпала дробненькае вострае бярозавае галлё, пакідаючы чорную густую сажу,— ён сціраў яе даланёю.

За Доўгімі пачарнеў лес: там была ўжо ноч. Пачакаўшы, над імі заружавеецца неба, як і ўчарашнюю ноч: узыдзе поўня.

Азваліся дразды, пырхнулі цераз дарогу; ззаду, у вёсцы, забрахаў сабака. На ўчастку гудзелі машыны.

У небе была пырснула зорка і адразу схавалася з воч. Пад нагамі пабольшала вады.

За бярэзнікам пачаліся Доўгія — пацягнуліся вузкай жылінай ля ракі да самага лесу. У кутку на жыліне, дзе ляжаў Сібірак, было сіне ад дыму.

Выйшаўшы на чыстае, Андрэй убачыў, як за ракой гарыць Падбалоцце. Занялося шырака і гарыць чырвоным агнём — калышацца, нібы па ім ідзе хто вялікі і зыбае нагамі. Полымя падымалася ўгару высокімі паласамі — там, дзе ў кустах гарэла няскошаная леташняя сухая трава і выпетралы за зіму чарот...

Агонь ішоў на тым баку ракі пад самыя Доўгія.

Было ўжо чуваць, як трашчыць трава, калі падымалася полымя.

Ад дыму зрывала нос. З рота ішла пара, што зімой на марозе.

Ужо ў самай жыліне Андрэй падумаў, што хоць і ўзыдзе поўня, у такім дыме нічога не будзе відаць. Але ў дыме і звер не так чуе чалавека — смялей.

Пачуў, што спацеў — змокла пад пахамі кашуля. Зняў з пляча двухстволку, узяў у левую руку і пайшоў, не зашпіляючыся, жылінай каля самага бярэзніку, асцярожна выбіраючы, каб не лучаць у ямы з вадой. Гразнеш па калені...

А можа звер не пойдзе — пабаіцца агню. Можа зусім збяжыць за Вешкі ў пушчу. Нехта добра зрабіў, што падпаліў балота...

Толькі хто ведае, што ў звера ў галаве. Закідаўшы каня, ён доўга чакаў. Аж у аўторак толькі, пазаўчора ноччу, прыйшоў і выгрыз кумпякі — да самых касцей. Ішоў з кутка, з жыліны,— знаць было па слядах — і назад пайшоў па тым месцы. Якраз дзе летам ходзяць з вёскі на Доўгія, калі пачынаюць касіць.

Назаўтра раніцай, у сераду, Андрэй прайшоў быў далекавата следам — да самай ракі ў жыліне. След па гразі быў шырокі — не закрыць ботам — хадзіў самец. Звер пераплыў раку і на дзень пайшоў пад Вешкі ў пушчу.

Андрэй знаў, што цяпер звер не прыйдзе суткі да каня — будзе спаць. На другую ноч можна і не ісці ў засаду. Звер наглы, але ходзіць толькі ноччу: баіцца. Вечарам і раніцай не пойдзе: чуваць машыны на ўчастку і ў вёсцы брэшуць сабакі...

Але на Доўгія ў жыліну Андрэй хадзіў нанач учора, не чакаў сутак.

Можа звер ляжа спаць, а можа і не. Ен цяпер яшчэ галодны, хоць і еў. А калі звер галодны дарвецца да падлы — да яго падыходзяць бліжэй: не чуе, заняўшыся. А бліжэй падыдзеш — можна напавал... На дварэ ноч. Хоць і відна ад месяца, а мушкі ноччу не відаць... Цэліцца трэба ў божы свет, як у капейку...

З серады на чацвер звер не прыйшоў. Андрэй чакаў яго ад захаду да ўсходу сонца, калі ўжо на пасецы забалбаталі цецерукі і на ўчастку загудзелі машыны.

Можа спаў, наеўшыся, а можа, падышоўшы, пачуў яго, Андрэя. Мядзведзь дрэнна бачыць, але нюхам

ловіць здалёку. Пацягне носам з-за ракі і перш пазнае, што ў яго, Андрэя, пахне потам паддзеўка, а тады пачуе падлу. І ісці і сядзець трэба толькі пад вецер. Добра, што сёння поўна дыму.

Учарашнюю ноч ён прастаяў ля вывараткі — ля камля. Яловая вываратка з густым пераплеценым карэннем падняла з зямлі мох, сухую асаку і цвёрды, збіты ў груду сіпак, белы, як снег.

Вываратка захінала яго, што сцяной, была вышэй за чалавека, і ён стаяў, паклаўшы на яе перед сабой двухстволку, як схаваўшыся. Спераду крокаў за трыццаць — больш не будзе — ляжаў на зямлі пад верхаллём у пад'ялеўцавым кусце Сібірак... Як схаваны. Каб не ведаў — не пазнаў бы. Аж не верылася...

Андрэй глядзеў у жыліну, стоячы плячыма да вёскі.

За ўчарашнюю ноч ацяклі ногі, і ён пачуў, як яны зноў забалелі пасля дарогі: галёнкі да самых калень. Мусіць, назызалі, бо цесны рабіўся абутак.

Ля вывараткі Андрэй доўга аглядаўся кругa, пакуль стаў на ўчарашняе месца. Стаўшы ў вытаптаныя сляды — у яміны ў сіпаку, ён адсапнуўся і паклаў ружжо на вываратку. Зашасцела сухая асака. «Трэба рабіць усё асцярожна...» — падумаў ён, гледзячы ў жыліну ў самы кут.

У жыліне было поўна дыму: агонь цяпер калыхаўся збоку — справа за ракой; здалося, паменшаў.

Цямнелася; у небе высыпалі зоры. Пахаладзела; з жыліны бліжэй падпоўз дым — сіне было і над ракой, і на лагу ад вёскі.

Аціхла: не гудзелі на ўчастку машыны, не брахалі ў вёсцы сабакі і не трашчаў на балоце за ракой агонь.

За плячыма прабег шорах. Андрэй падумаў, што ўчора страху не было: толькі ацяклі ногі... Не пойдзеш жа хадзіць, каб угрэцца... Ён толькі кратаў плячыма і цёр рукой шчокі...

Ззаду раптам трэснула, як у каго сук пад нагой.

Андрэй, крутнуўшыся, наставіў ружжо ў бярэзнік, прыціснуўшыся спіной да вывараткі. Стаяў доўга і не дыхаў, чуў, як стукае ўсярэдзіне сэрца, аж рука, здаецца, падскоквае ўгару ад стуку.

Зноў стала ціха. Ён уздыхнуў — як гара з плеч звалілася,— павярнуўся ў жыліну. У жыліне ад дыму было бела, як ад снегу. За ракой на балоце закалыхалася полымя; ад яго ля ракі пачырванеў туман.

Андрэй падумаў, што мядзведзь не прыйдзе.

Над Доўгімі ў кутку пажаўцела неба. Пасля там адразу паказалася поўня — чырвоная і сухая, як на марозе.

Яшчэ больш зрабілася ціха; было чуваць, як шваргоча рака і сыплецца пад ногі з вывараткі пясок.

Павіднела. Азвалася недзе блізка малінаўка — не спала. У дыме ў жыліне закрычаў сыч — вылецеў лавіць мышэй.

Андрэй слухаў, выцягнуўшы шыю, аж пакуль не пачынала звінець у вушах. Балелі вочы, недзе глыбака, пад лобам.

Поўня была ўжо высака над лесам, паменшала; здавалася, свяціла толькі ў жыліну.

Загудзелі самалёты, недзе ззаду, над самай вёскай. Ляцелі высака ў небе, як некалі ў вайну. Калі ён глянуў уверх, убачыў Млечны Шлях — шырокую няроўную белую паласу праз усё неба. Яна была далёка-далёка, чыстая, як свежы іней... На поўначы, збоку ад Млечнага Шляху, дрыжала ядранымі зоркамі Вялікая Мядзведзіца, якраз над самым участкам.

Зноў зрабілася холадна ўсяму, як учора пад раніцу, і ён падумаў, што зоркі дрыжаць, як зімой у маразы... І поўня такая ж млявая і свеціць з-за туману, як і тады ноччу, калі ён страляў на ўчастку ваўкоў...

. . . .

Было гэта ў першы год, калі ён пайшоў на ўчастак,— у сорак шостым.

Яшчэ з восені — восень тады была гразкая, снег выпаў рана, на нявыбраную бульбу,— пачалі дохнуць коні. Адзін за адным. Лезе на сцяну цэлы дзень, дастае нагамі аж да драбіны, а ноччу яго ўжо і няма — загавеў. Чапляй раніцай пастронкамі за ногі і адцягвай на пасеку ў Агульніцу. Ветэрынар пасля нават іх не ўскрываў і шкуры не лупіў. Ахвотнікаў лупіць шкуру з дохлага каня не находзілася, хоць і плацілі — у Вулі трэба было за шкуру распісвацца ў асобнай ведамасці,— і коней зарывалі адразу ў зямлю. Спачатку закопвалі глыбака, пасля — збольшага: за гэта не плацілі нідзе, не было такой расцэнкі; плацілі толькі за шкуру, і ніхто не хацеў дарма рабіць: на каня трэба было выкапаць яму дай бог, трэба было пакідаць пяску... Скора коней пачалі адкопваць сабакі, а тады падышлі, пачуўшы, ваўкі.

Ветэрынар не вылазіў з участка. Прыязджалі і дырэктар леспрамгаса, і раённае начальства, і аж з вобласці камісія, і з ветлячэбніцы машына з бочкамі.. Коням рабілі ўколы, а яны ўсё дохлі. Менінгіт. Тады пра яго першы раз пачулі ў Мсціжах...

У тую восень выцягнулі на пасеку ў Агульніцу адзінаццаць коней.

Калі пачалася зіма, коні сталі дохнуць менш. Іх ужо не закопвалі — хто гэта будзе грызці груду? — адцягвалі за дарогу на пасеку, кідалі і адразу забываліся: зімой не смярдзела пад нос.

Маразы тады пяклі — як у саракавым годзе ў фінскую вайну. Пачаліся яны пасля Новага года і ціснулі ўвесь месяц запар. Стала на пагодзе. Неба было чыстае ўсе дні; раніцай і вечарам рабілася чырвонае, як агонь; ноччу на ім высыпалі ядраныя зоркі і пырскалі, як вуголле з печы. Ноччу яшчэ падымаўся туман — нічога не было відаць, зверху сыпаўся іней, густы, як снег. Заінела ўсё на свеце; па лесе без аддухі страляў мароз.

Завылі ваўкі. Пачыналі звечара і вылі ўсю ноч. Спачатку недзе далёка, у Курачовых Ценях, пасля падыходзілі пад самы ўчастак.

Насталі месячныя ночы — бралася пад поўню, з акна з канторы было відаць, як ваўкі бегалі на пасецы за дарогай. Падыходзілі пад поўнач па два, па тры да падлы, доўга стаялі воддаль, тады падбягалі да яе, рвалі зубамі і адразу ж знікалі з воч — не ўгледзець. Пасля смялелі, сядзелі ля падлы, нават чуваць было, як вурчалі адзін на аднаго, што сабакі. Да падлы яны прыходзілі кожную ноч. Не баяліся, што блізка былі людзі, што пахла дымам, і ў канюшні, пачуўшы іх, фыркалі і грукалі драбінамі коні.

Апошняга каня паклалі адразу за дарогай, ля соснiку. Метраў за дваццаць ад лазні. Лазня стаяла далекавата і ад сушылкі і ад кузні, пад самым ляском за лесапілкай. Была невялікая, але добрая: з чосанага бярвення, з ладнымі сеначкамі і з падлогай. Ваду ў лазні грэлі каменнем, як і ў вёсцы. Мыліся ў ёй усе з канторы, нават сам Унук — любіў хвастацца з рабочымі на палку аж двума венікамі: у адной руцэ венік і ў другой; мыліся і самі рабочыя: хто хацеў, той і паліў у лазні, дроў на ўчастку хапала.

У лазні было аж два акны: у сеначках — вялікае, на дзве шыбіны, і ў самой лазні проці печы — меншае, на

адну шыбку. Яго Андрэй адставіў — адагнуў цвікі і выняў знадворку — яшчэ днём і заткнуў з сярэдзіны мехам, прынёсшы з канюшні з кладоўкі.

Сходзіў дамоў, павячэраў, надзеў кажух, валёнкі, узяў двухстволку, карцеч з дранкулькамі — хай будзе і тое і другое — і вярнуўся на ўчастак. У лазню зайшоў і зачыніўся яшчэ завідна, калі ў кантору хадзілі людзі. Акна адразу ў самой лазні не адтыкаў — каб не выпусціць дух, нядаўна палілі: акалееш за ноч, не захочаш і ваўкоў,— і сядзеў спачатку, пакуль не сцямнела, у сеначках ля акна, працёршы пальцамі дзірку на шыбіне і хукаючы на яе, каб не замярзала.

На двары цісну мароз. Трашчалі ў лазні вуглы, як ад стрэлу; усюды высыпаў іней: на клямцы, на вушаках, на падлозе ля дзвярэй, заінела рама ў акне і ўся сцяна ад дарогі — адтуль пацягнула сіверам.

Ваўкі не вылі; іх не было чуваць каторую ўжо ноч, як сталі хадзіць да падлы.

Узышла поўня, была відаць з-за лесу. Цьмяная, жоўтая, знаць толькі адзін круг — неба зацягнулі сівыя, як пясок, хмары.

Пасыпаўся снег, рэдкі, падаў паволі, як нехаця: сняжынкі доўга круціліся ля зямлі.

Андрэй перайшоў з сеначак і зачыніў за сабой дзверы: было холадна. Выцягнуўшы мех, адаткнуў акно, тады паклаў у аканіцу на сцяну рукавічыну — пад ружжо, каб не грукнуць знянацку. Сеў на шырокую бярозавую калодку і, прыставіўшы прыклад да пляча, паглядзеў у аконца. Убачыў за лесам цьмяны жоўты круг, соснік за дарогай і ля яго шэры бугор — каня яшчэ не зацерушыла снегам.

«Цемнавата...» — падумаў ён.

У аконца гнала снег, і ён падаў на калені і на падлогу. Адразу пабялела каменне зверху на печы — выступіў іней. Зайшло ў пальцы. Андрэй сціснуў пальцы ў кулак і схаваў руку ў кішаню ў кажух.

У лазні пахла цёплымі сценамі і распаранымі бярозавымі венікамі. Мусіць, ад вады, якую вылівалі з бочкі кожны раз пад ногі.

Ён думаў, што з лазні з адаткнутага акна недзе будзе чуваць далёка дух. Вецер-то з-за дарогі, але ваўкі могуць змікіціць: тыя ночы такога не было. Трэба было даўна адставіць гэта чортава акно, не прыйшло ў гала-

ву. Можа не памагчы і конскі гной, якога накідаў удзень ля лазні і на дарозе.

Ваўкі прыйшлі не адразу. Ён сядзеў пасля таго, як узышла поўня, гадзіны са тры. Хацелася піць: дома на вячэру Верка прынесла з варыўні агуркоў да бульбы. Цяпер хоць ты што рабі. Ён зграбаў снег з падаконніка. Снег раставаў у пальцах; ён ніяк не мог занесці яго ў рот. Напіраў яшчэ кашаль, як на злосць.

Воўк спачатку паявіўся адзін, стары, высокі, добра быў відаць з лазні. Выйшаў з сосніку адразу ля каня і ніяк не мог устояць на месцы, усё роўна як у яго што круціла ў задзе.

Конь ляжаў галавой да лазні, і воўк стаяў якраз бокам да аконца — танцаваў у каня ля жывата. Пасля рвануў зубамі і адразу скочыў аж у соснік — знік з вачэй...

Андрэй асцярожна адвёў куркі дзвюма рукамі: спачатку адзін, пасля другі. Споўз з калодкі і сеў ціха на калені. У проразі не было ўжо відаць жоўтай поўні: яна стаяла высака над пасекай, якраз угары над аконцам.

«Трэба чакаць...» — падумаў ён. Пачуў, як настылі куркі і ліпнуць да пальцаў: да аднаго і другога — відаць, спацела была рука.

Пасля з сосніку паявіліся адразу аж тры ваўкі. Адышліся ўбок, да старой падлы, пад кузню, як чулі што. Але старой падлы не зачапілі; падскочылі раптам усе трое да каня і сталі рваць з жывата... Пакладаліся на зямлю, і іх нават не было відаць. Тады адбегліся ў соснік — адзін за адным.

На мушку ён не злавіў ніводнага — ваўкі што ўсё роўна коўзаліся па чым слізкім і расплываліся. Было цемнавата.

Ён зноў чакаў, не чуючы пальцаў на правай руцэ. Прыняў іх з жалеза, паднёс да рота, пахукаў. Падумаў, што робіць горш: прыліпнуць пальцы.

Пацямнела. Пайшоў снег, густы, ціхі. На пасецы зрабілася шэра; адразу пабялела ля кузні дарога.

За трэцім разам ваўкі пасмялелі. Выйшлі з сосніку аж чатыры, не скакалі з месца на месца, але не спяшылі і падыходзіць. Адзін, высокі, ішоў наперадзе воддаль ад усіх, усё круціў галавой — азіраўся. Падышоў да самай дарогі, пабегаў ля яе, нюхаючы зямлю,— чуў свежы конскі гной, перш, відаць, гэтага тут не было чуваць,— вярнуўся да каня і стаў рваць яго за жывот. Да яго

тады падбеглі ўсе трое — стаялі, пакуль ён бегаў ля дарогі.

Цяпер было відаць, што яны не скора адыдуцца: вурчалі адзін на аднаго.

Андрэй пачуў, як на пасецы нешта ляскае, што лучына аб лучыну на печы, аж ідзе рэха. Здагадаўся: воўк цягне за жылу і пускае... Падла яшчэ не змерзлася.

«Асмялелі...» — ён пачаў лавіць на мушку самага большага, таго, што падбягаў нюхаць да дарогі. Ён стаяў бокам самы першы, хаваючы сабой астатніх.

Злавіў яго якраз пасярэдзіне...

Стрэлу зусім не пачуў — стрэл увесь пайшоў на пасеку. Убачыў толькі, як цьмяна бліснуў з двух ствалоў агонь... Яму яшчэ моцна стукнула ў плячо, ён аж адхінуўся ад акна.

На пасецы ён нічога не ўгледзеў: там толькі падняўся ўгару снег, што пыл...

Ён доўга яшчэ сядзеў і глядзеў у акно. Пасля, перазарадзіўшы двухстволку — у адным патроне дранкулька, у другім карцеч,— выйшаў з лазні. Падышоў, пастаяў ля дарогі. На тым баку ля каня нічога не было відаць.

Убачыў, як у Шуры ў канторы загарэўся агонь: пачула стрэл. Пасмялеў, перайшоў за дарогу. Пасля, узяўшы ружжо ў дзве рукі, пайшоў да каня.

Ззаду за канём, галавой да лазні, ляжаў на баку воўк. Вялікі, як цяля...

Андрэй згледзеў адразу, што ў ваўка не відаць вушэй — прыціснуты назад да шыі...

«Жывы яшчэ...» — падумаў ён і, прыцэліўшыся ў галаву, стрэліў з аднаго ствала, дранкулькай...

Згледзеў пасля, як у ваўка падняліся вушы, як усё роўна натапырыліся...

Ваўка ён прыцягнуў у кантору да грубкі.

. . . .

Поўня зрабілася белая — на ёй былі добра знаць чорныя пісягі — і паднялася высака над Доўгімі; вісела якраз у тым баку, дзе нядаўна за ракой гарэла балота. Бралася пад поўнач.

Андрэй не чуў пад сабой ног. Здаецца, вытрываў бы што хочаш, каб не ногі. Яны пачыналі ныць ля калень, як туга чым перацятыя...

Выпаліць бы на ўчастку лазню, папарыць іх добра ў ражцы з вадой, апусціўшы туды аж два венікі...

Ногі пачалі балець нядаўна, з леташняга, калі ўжо ляжала ў бальніцы Верка. Ён пачуў, што доўга не можа выстаяць ля коней. І калі клаўся спаць, ногі пачыналі ныць аж да калень. Нылі доўга, іх, здавалася, аж круціла,— ён тады падымаў іх высака на брыж, кідаўся на ложку і ніяк не мог заснуць. Пасля ногі сціхалі, не балелі, і ён, забыўшыся на іх, зноў тупаў ля коней увесь дзень.

Цяжкая стала раптам галава, шумела, што пасля чаду. Захацелася спаць. Ён доўга цёр пальцамі вочы. Здалося, і поўня над балотам сонная і млявая, як сонца летам за рэдкімі хмарамі. Звер не прыйдзе...

Завылі раптам ваўкі. Ён аж уздрыгнуў.

Падумаў адразу, што яму здалося: як усё роўна дзе далёка за ўчасткам загудзела машына, беручы пад гару...

Калі зноў завылі ваўкі, ён падумаў, што яны выюць не за ўчасткам, а бліжэй — ля Агульніцы.

Ідуць сюды: пачулі падлу.

«Да вёскі вярсты дзве...» — падумаў ён, аглянуўшыся. Усунуў руку ў кішаню ў паддзеўку. Намацаў нож — «кінжал». «Кінжал» ляжаў у кішані ад учарашняга. Быў доўгі і вузкі — зрэзаўся. Яго яшчэ да вайны купіла Верка ў Востраве. Ён быў тады шырокі і бліскучы, з чырвонымі драўлянымі тронкамі. Ім шаткавалі ўвосень капусту — пазычалі ў Веркі ўсёй вёскай; калолі і разбіралі парсюкоў, а зімой — усю вайну — ім шчапала Верка дома лучыну.

Па спіне прабег шорах...

«Ваўкі прыйдуць, калі пачулі. Не пабаяцца...»

Падзьмуў з-за ракі вецер, пахаладнела; ля месяца паявіліся белыя круглыя воблакі — плылі адно за адным над балотам.

Андрэй падумаў быў, што трэба вярнуцца дамоў, пакуль цэлы. Збягуцца ваўкі з усяго лесу — у лазню не схаваешся...

Ваўкі больш не вылі. І калі яны раптам азваліся зусім блізка на пасецы, недзе на руні, ён зноў уздрыгнуў — не чакаў так скора. Утаропіўшыся, убачыў, што ў жыліне як усё роўна калышацца туман — усё бліжэй і бліжэй...

«Позна дамоў...» — падумаў ён і адвёў куркі.

Здалёку мядзведзь быў малы, і Андрэю спачатку здалося, што гэта воўк. І скакаў ён лёгка, як воўк, толькі высака падкідаў угару зад, усё роўна як цераз што куляўся. Ішоў жылінай, з самага кутка ля ракі — па старой сцежцы...

Холадна зрабілася ўсяму...

Мядзведзь выбег з туману, як з палыну, і быў ужо блізка, крокаў за пяцьдзесят — якраз паміж ім і Андрэем, на сярэдзіне, ляжаў у пад'ялеўцы Сібірак,— скакаў як немаведама куды. Здавалася, нікога няма больш на Доўгіх: ні ваўкоў, ні Андрэя за выватаркай, толькі ён адзін на ўсім свеце. Звер быў наглы...

Андрэй пачуў, што супакоіўся — радзей стала стукаць у грудзях,— і прыціснуў да пляча прыклад. Задрыжала рука — левая...

Мушкі на проразі ён не ўбачыў...

Шатун быў чорны і доўгі, куляўся і куляўся, але яго не было чуваць, усё роўна як ён і не датыкаўся да зямлі.

«Трэба толькі, каб не забыцца... Каб страляць, калі ён стане есці...» — зноў пачало часта стукаць у грудзях.

Дабегшы да падлы, звер адразу стаў на заднія лапы — выцягнуўся ўверх вышэй пад'ялеўцу, зрабіўся шырокі, як начоўкі, пакруціў галавой і зафорскаў, што конь. Пярэднія лапы ў яго былі адстаўлены ўперад і матляліся, як перабітыя. На іх добра былі відаць кіпцюры; жоўтыя, яны аж блішчалі ад месяца: былі мокрыя.

Стаўшы на заднія лапы, ён адразу пайшоў да вывараткі — мінаў каня... Забразджалі кіпцюры, як усё роўна ён што выпусціў з лап...

Андрэй злавіў вокам чорныя грудзі паміж жоўтых кіпцюроў... Пачуў адразу, як ад стрэлу заклала вушы і дыхнула цяплом...

. . . .

7

Звініць у галаве, тонка і несціхана, нібы камары заляцелі ў хату і не могуць ніяк знайсці ў акне пабітай шыбіны, каб выціснуцца на двор...

Пасля пачынае шумець высака пад столлю ў парозе, дзе на шастку Верка кожны раз на зіму вешае вянкі цыбулі. Яны доўга вісяць свежыя і жоўтыя, тады, недзе

пасярод зімы, чырванеюць, і калі кранеш іх — з шастка цярусіцца на ўслончык, дзе стаяць збанкі, тоненькае, лёгкае шалупінне; ляціць, як пер'е.

Нехта без аддухі кратае і кратае вянкі на шастку: шась... шась...— аж шорхае ў галаве. Гэта Верка, стаўшы на ўслон, дастае цыбулю: будзе садзіць у агародзе ад рэчкі — акапала ўжо грады. Яна кладзе вянкі з цыбуляй у рэшата, адразае нажом, седзячы на маленькім услончыку, сухое націнне, сплеценае лыкам, і цярэ рукамі галоўкі ў рэшаце, што ўсё адно мые пад вадой бульбу. Выбірае пасля галоўкі і кідае ў вялікую міску, дастаўшы з-за судніка: дзын... дзын... Пасля зразае нажом вяршкі ў галоўках, перакідаючы іх у другую міску: дзын... Цыбуляй пахне аж тут, у запечку, дзе, здаецца яму, ляжыць ён, Андрэй... Цыбуля лезе ў вочы Верцы: яна трэ іх рукавом; тады Андрэй чуе, як і яму есца пад павечкамі, аж рэжа. Ён ніяк не можа адкрыць павечак: цяжкія і ўсё роўна як прыліплі — не адарваць.

Верка шастае і шастае цыбуляй, не сціхае — абрэзала галоўкі і збірае ў талерку вяршкі. Вяршкі яна абразала нізка, тоўста браўшы на нож — нашто лішняе садзіць у зямлю, гусцей абыдзе цыбуля. Цяпер яна ачысціць вяршкі ад шалупіння, ссыпле ў місачку, пасоліць, наліе алею з чорнай вялікай бутэлькі, прынёсшы з сенцаў з шафарні, накрые місачку талеркай і занясе на вілачках, якімі бяруць малыя гаршкі, у печ — у дух... Пасля, калі цыбуля пастаіць за засланкай у духу, яны будуць яе есці з хлебам.

Шась... Шась... Гэта Верка вешае вянок назад на шост, не хоча садзіць усю цыбулю — да маладой далёка, цэлае лета наперадзе.

Зноў пахне цыбуляй у запечку, і Андрэй чуе, як яна лезе яму ў нос, глыбака, недзе аж у горла, і ад яе займае дыхаць... Тады пачынае ўсё балець: вочы, горла і грудзі — нізка, да самага жывата... І пячэ, як чым нагрэтым, у левае хворае плячо, не выцерпіш. Рукі як усё адно яму хто дзяржыць, наваліўшыся немаведама з чым; і ён зусім не чуе ног — не кратаюцца. Хоча крануць, а іх што ўсё роўна зусім няма, як распаўзліся. І сам ён, здаецца, увесь распаўзаецца, як смала ў агні...

Падварочвае пад грудзі блага... Не дае толькі вырваць: ён ніяк не напнецца, лежачы на спіне. Хоць захлыніся... Круціцца ўсё на свеце: і Верка ля стала, і печ, і шасток угары пад столлю з цыбуляй... Здаецца,

каб вырвала, хоць бы на мінуту стала б лягчэй... Трэба занесці ў рот пальцы... Скласці два пальцы і занесці...

Ен падымае руку — хватае яе, як усё роўна з агню.. і тады яму як нехта касой рэжа па грудзях... Ен чуе, што крычыць на ўсю хату, як толькі можа, і пасля адразу робіцца ціха... Цяпер пачынаюць распаўзацца рукі. Ен чуе яшчэ, як гаворыць з чужымі людзьмі Верка, з мужчынамі, недзе далёка, што ўсё роўна на гародзе за хатай,— мусіць, панясла садзіць цыбулю. Пасля гавораць мужчыны, як крычаць за што на Верку:

«Маску! Закісь!..»

«Даю».

«Ед... Зажым...»

«Даю».

«Пульс? Спакойна. Нічога страшнага».

«Камфару...»

Шась... Шась... Зноў ціха шастае цыбуля. Здаецца, недзе далёка-далёка...

«Лігатуру...»

«Даю лігатуру...» — немаведама што стала гаварыць з мужчынамі Верка...

«Тампон... Лігатуру...» — галасы далелі, пасля зусім сціхлі — Верка некуды сышла з гарода...

Доўга было ціха, як цэлую ноч; тады зноў пачало звінець у галаве: дзын... дзын... што ўсё роўна на дрывотні піла. Пілу вынесла з сеначак Верка, дастаўшы з-за шафарні: яны ноччу рэжуць на двары пад варыўнёй дровы: тоўстае сукаватае палена, яловы камель, які яны чуць паднялі ўдваіх на сталюгу. Пад пілу лучаюцца сукі — трэба рэзаць па метцы ад тапара, каб выйшлі роўныя калоды і каб дровы ўлезлі ў печ за засланку,— і тады піла дырчыць і звініць на ўвесь двор. Чуваць недзе аж у вёсцы.

Ціха. У небе над самай варыўнёй вісіць круглы, белы, аж сіні, месяц, сцёрты, як сшараваны пяском,— пайшло на апошнюю квадру.

Адпелі першыя пеўні — няскора будзе яшчэ додніца. Яны з Веркай часта ўставалі зімой першымі пеўнямі, калі яшчэ да вайны Верка рабіла на ферме. Ішлі ў пуню да кароўніка, расчыніўшы насцеж дзверы,— на двары было відна ад месяца, траслі каровам струшанку і насілі за драбіны — такая доўгая ноч, з год... Пасля далёка яшчэ да додніцы пускалі кароў да ракі...

Калі адвальваецца калодка, знаць ад месяца на

палене, дзе хадзіла піла, прарэзаныя сукі - доўгія, чорныя і крывыя, што баранні рог. На ўвесь двор пахне смалой пілавінне. Яно сыпецца з-пад пілы на ногі на боты — і абсыпае іх па калені, што снегам. На трэсках на дрывотні знаць ад месяца белы іней — выпаў першую ноч. Восень была сухая і доўгая; папераворвалі бульбу, чакаючы зімы, а марозу яшчэ не было.

Іней ляжыць і зверху на камлі, і, калі ўпіраешся ў яго даланёй, каб не краталася пад пілой сталюга, холадна ў руку...

Верка не заснула з самага вечара, а ён быў звёў вочы і прачнуўся, калі пачуў, што яна апранулася і пайшла з хаты. Схадзіла да каровы ў хлеў — скрыпалі дзверы,— пасля доўга тупала па двары. Прыйшоўшы ў хату, пастаяла ў парозе, паслухала, ці спіць дачка, тады падышла да акна, села ля стала на ўслон і стала глядзець у гарод — у гародзе было відна ад месяца. Ён тады запытаўся, чаму яна не спіць,— яна нічога не сказала, уздыхнула толькі і ўсё глядзела ў гарод. Тады ён устаў, надзеўся. Падышоў, сеў упобачкі на ўслон, і яны ўдваіх глядзелі ў гарод пад раку і маўчалі. У гародзе было відаць белае ад месяца каменне і доўгі чорны плот — цягнуўся далёка на лог — пад раку.

Ён зайшоўся дамоў толькі пераначаваць — у вёсцы стаіць іхні атрад — і заўтра пойдзе пад Камена: пачынаецца блакада... У другой палавіне, дзе спіць на ложку дачка, ляжыць на куфры яго «сэвэтэ» і зялёная старая сумка з патронамі...

Верка глядзіць цяпер не ў гарод, а на яго, і маўчыць. Святло падае якраз ёй на галаву — яна без хусткі і валасы ў яе ад месяца белыя, што лён. На іх блішчыць ражок алюмініевага белага грэбня... Яна глядзіць на Андрэя, як некалі на хворага, што ўсё адно хоча наглядзецца апошні раз. Яму захацелася пагладзіць яе па белых валасах... Падумаў: калі яны доўга будуць маўчаць, Верка не вытрывае, заплача.

Ён глядзеў спадылба на яе, тады адразу зірнуў на хату — пад самым сталом убачыў белую вузкую паласу ад месяца. На ёй відаць была сукаватая дошка, нож з драўлянымі тронкамі, скінуты са стала, і падагнутыя босыя Верчыны ногі, сівыя ад святла, што ад пылу... Пасля Верка кранула іх з месца, пасунуўшы па падлозе, і схавала пад услон.

Ён пачуў, што яму самому робіцца горача ў грудзях...

— Абуйся,— сказаў ён.— Пойдзем парэжам дровы. Што так глядзіш? Вунь што зрабілі б, каб адразу ўзяліся, як я прыйшоў. Парэжам самыя тоўстыя, з-пад варыўні. Можа лазню тады імі выпалім, калі будзем варочацца...

— Што б мы зрабі-і-лі...— сказала яна і ўздыхнула: — Варо-очац-ца... Лазню я і сёння яшчэ ўспею выпаліць. Да додніцы далёка... А додніцай памыешся, ноччу ж вы не пойдзеце з вёскі. Споднее зменіш. Што так мяняць без лазні — на чорныя плечы.

Верка ішла пасля вуліцай да Балюцінай лазні, сагнуўшыся аж да зямлі, і ён, падымаючы галаву, бачыў ахапак белых яловых дроў у яе на плячах. Ахапак быў вялікі і з'яджаў у Веркі з плеч: яна забрала адразу ўсю пашчапаную калодку, адрэзаную з камля, перавязаўшы новым, яшчэ сівым, пяньковым пастронкам. Яна станавілася да плота і, паклаўшы дровы на жэрдку, паддавала сама сабе — вышэй. Але дровы ехалі ўніз, і Верка тады згіналася крукам. І нашто ёй было браць адразу гэтулькі — ён бы, Андрэй, схадзіў яшчэ, але Верка такая: «Нечага валакчыся вуліцай поначы лішні раз — людзей будзіць. Цабэркі яшчэ трэба занесці...» — сказала, як адрэзала. Што шкадуе яго ўсё роўна.

Калі яна паварочвае галаву і аглядаецца, відаць тады, як з'ехала ў яе з галавы аж на шыю старая шэрая пяньковая хустка і з-пад яе вылезла на шчаку пасма валасоў. Андрэй думае, што ў яе яшчэ на дрывотні расплялася каса і вываліўся з-пад хусткі на трэскі белы алюмініевы ражок грэбня — яна падымала яго з зямлі. Цяпер касу недзе прыціснула на плячах пастронкам.

Верка ідзе наперадзе, ужо аж ля Балюцінай ямы. Цяжка, дык і пайшла, спяшаючы.

Андрэй узяў аж дзве калодкі; сам, выбіраючы па палену і беручы горшыя — у лазні ў печы згараць,— накладаў на пасцілку, якую Верка разаслала на зямлі, загнуўшы на рог — прынесла з ложка, з запечка. У пасцілку можна было чорта забраць... Калі ён узяў пасцілку за рагі, Верка паддала яму на плечы. Пасля ўзяла сама з зямлі, ён і не справіўся згледзець сваю ношку і пайшла наперадзе адчыняць вароты. Сказала яшчэ яму, каб ступаў памалу і глядзеў пад ногі.

Дровы рэжуцца і праз пасцілку. Андрэй тады ад-

пускае яе за рагі — пасцілка мяккая, едзе між пальцаў — і вязка з дрыўмі ссоўваецца на паясніцу. Дровы рэжуцца яшчэ горш — мусіць, палена павярнулася вострым бокам. Андрэй зноў падцягвае за рагі пасцілку; чуе, як задраўся, сабраўшыся ззаду на спіне, суконны пінжак. Такога пінжака, чорнага, доўгага, з чатырма кішанямі, у іх не было. Яго пакінулі летась увосень партызаны, як спалі ў хаце на падлозе, ля куфра, калі ён, Андрэй, быў яшчэ дома, не ў атрадзе. Мусіць, пінжак ляжаў у некага пад галавой, бо як быў складзены ў чатыры столкі, так і астаўся: усталі доднііцай партызаны і пайшлі, не вярнуліся.

Пашчапаная елка пахла смалой. Калі Андрэй падцягваў вышэй пасцілку, з-за плячэй церусілася пад ногі дробненькае белае пілаванне.

Ля вуліцы ў Балюцінай яме — нізкім месцы ў гародзе за плотам — на траве было бела ад інею. Ад месяца іней блішчаў, як бітае шкло.

Паліць у лазні яны ішлі да Балюты. Яна жыла блізка, у іхнім канцы. Да вайны, яшчэ калі стаяла за ўчасткам ля Віліі пагранзастава, у Балюты забралі мужыка, і яна жыла адна. Калі прыйшлі немцы і нашы адступалі на Бегамля — ішлі кучкамі, па адным, па два,— у Балюты астаўся ваенны — Рукалееў. Маленькі, чарнявы, ціхі і добры — усягды ўсміхаўся,— ён гаварыў неяк дробненька, што гарохам сыпаў. У вёсцы ён нікому не хацеў надта паказвацца на вочы, поркаўся ўсё ў Балюты на двары ля варыўні — перасыпаў; доўга спачатку хадзіў у ваеннай форме, не баяўся, што яго могуць застаць немцы.

У партызаны Рукалееў пайшоў ужо разам з Андрэем, пражыўшы ў Балюты дзве зімы.

Рукалееў і скідаў у Балюты ў аселіцы пад ракой лазню з адных круглякоў, навазіўшы іх з-пад Курачовых Цянёў з гатовай шліхты, якіх да вайны панастаўляў леспрамгас. Лазню Рукалееў рабіў адзін: сам скабліў дрэва — не прасіў памагаць нікога; сам падымаў наверх кругляки, не даваў Балюце; сам заразаў вуглы ў адну руку.

Сеначкі нават прыкінуў да лазні з танчэйшых круглякоў — не пазіў дрэва, проста слаў белы з імшары з-пад Доўгіх мох, густа, па жмені, і клаў на яго кругляки. Мох тырчаў у сценах каслаўкамі — з сухой травой і журавіннікам...

Лазня была без страхі. Нацягалі толькі на столь на мох тоўста пяску — насілі кошыкамі з гарода — і ўтапталі яго нагамі. Па баках на столі круглякі абмазалі глеем. На лазні адразу пачалі расці лебяда і макрыца — наняслі з пяском; зямля на столі ўлежалася, патрэскалася ад сухаты, і, калі палілі ў лазні, было відаць, як праз шчэлкі ідзе белы дым.

Сеначкі былі без столі і без дзвярэй: Рукалееў збіраўся дарабіць іх, калі ўжо быў у партызанах...

Андрэй убачыў, як Верка павярнула да Балюты ў гарод: скінула ў спразе верхнюю жэрдку і пералазіла цераз плот з дрыўмі на плячах. Пастаяла была пасля, пачакала яго і пайшла гародам, не азіраючыся.

Верка, калі ён сек дровы на дрывотні, хадзіла да Балюты пытацца лазні — доўга драгала ў дзверы, было чуваць аж дома на двары...

Вязка рэзала плячо, і ён чуць пералез цераз плот у спразе ззаду за Веркай...

Есца ў вочы дым, рэжацца пад павечкамі — доўга не хочуць угарацца дровы. Пасля ад агню кладзецца жоўты водсвет на сцены ў сеначках і праз дзверы на стаптаную траву ў аселіцы, далёка, аж пад дарогу да маста. Калі Андрэй ідзе з вядром ад рэчкі — носіць ваду ў кадзь, бачыць, як з лазні падымаецца ўгару роўны слуп белага дыму — няма ветру — і на ім кратаюцца шырокія чырвоныя палосы...

З вёскі прыбеглі аж тры партызаны з аўтаматамі. Пазналі яго, Андрэя; закурыўшы, пасядзелі ў сеначках на парозе...

Ён доўга носіць адным вядром ваду з ракі — аж перавясла рэжа ў пальцы.

Круціцца ў галаве; есца ў вочы ад дыму... Яшчэ ў печы галавешкі — трэба было выкаціць і заліць іх у сеначках, а ён ужо грэе ваду ў кадзі: скора додніца. Выкочвае качаргой — прынесла з дому Верка — чырвонае каменне і кідае ў кадзь, узяўшы з жару драўлянымі кляшчамі — дзвюма яловымі круглымі палкамі, збітымі цвіком. Клешчы гараць сінім агнём, пакуль не апусціш іх у ваду, і ад дыму есца ў вочы...

Ён ніяк не можа іх адплюшчыць... Тады яму хочацца падняць руку і сарваць з вачэй анучу...— нехта іх туга завязаў... Але ён не можа падняць рукі, бо ў клешчах цяжкі кавалак жалеза ад трактара — ад плуга... Плуг даўна валяўся на ферме, пакуль яго не развінцілі і не

расцягнулі — хто што. Кавалак крывога чыгуну з дзіркамі, да якога прыкручваўся нарог, нават і не нагрэўся добра ў печы, пачырванеў толькі збоку, хоць ты яго і не нясі ў кадзь — ваду расплёхаеш толькі.

Ён у дзве рукі падымае клешчы спачатку на калена, тады, напяўшыся, даносіць да кадзі і апускае ў ваду. Вада шыпіць, булькае, закіпеўшы; дрыжыць кадзь, ходзячы хадуном, хаця б не лопнулі абручы.

Вар з кадзі пырскае аж на шчокі...

Тады ён, кінуўшы клешчы, закрываецца рукамі... пасля, калі прымае рукі, уваччу робіцца бела — якраз угары над ім...

Ён здагадаўся, што ляжыць на ложку і ўгары белая столь. Толькі дома ў запечку не такая белая столь, і дома над ложкам у галовах бэлька...

Ён тады паспрабаваў узяцца рукамі збоку за ложак — пачуў, што варушыць толькі правай рукой, левая як усё адно сціснута ў абцугі, каб і хацеў — не кранеш... І ніяк не павернеш набок галавы, каб паглядзець: не дае ў шыі...

Узяўшыся правай рукой за халоднае жалеза — ложак дома драўляны — ён напяўся: хацеў падняцца. Пачуў адразу, як разанула спераду ў грудзях і кальнула востранька, што іголкай, у патыліцу... Вывалілася з рукі халоднае жалеза, і ён паляцеў немаведама куды, не могучы ні за што зачапіцца... Пасля ў яго зноў пачала рабіцца вялікая галава і сам ён увесь пачаў расплывацца, як раставаць у чым гарачым... Столь угары зрабілася чорная, што ў лазні над палком... На твар — на вусны — яму пырснулі гарачай, што вар, вады, і недзе блізка загаварыла Верка:

— Крывяточыць... У аперацыйную...

Дыхнула ў твар, што гарачым ветрам. Верка, стоячы ў лазні ў парозе ля печы, лінула з вядра вады на каменне аж да самай сцяны... Каменне трашчыць, сакоча, аж падскоквае на печы; шыпіць, пеніцца, бярэцца бурбалкамі на каменні вада, што ў лужыне ў вялікі дождж, і валіць угару сівая пара, падымае, здаецца, столь... З палка відаць, як нагрэлася на печы каменне: чырвонае аж пад верхам.

Палок адразу робіцца сухі і гарачы, не даткнуцца, і Андрэй палівае яго халоднай вадой з вядра — вядро стаіць збоку на палку: бярэ прыгоршчамі ваду і плёхае на дошкі. Нагрэўся размяклы ў цэбры венік, падсох

у духу і стаў шорсткі, як хвашчынка. Запах маладой бярозай, што лес вясной.

Сушыць, аж апякае горла,— не дыхнуць ротам, і смыліць скура на плячах і на спіне. Ён не выцерпеў, лёг на палку: ніжэй. Падумаў, што дух яшчэ пахне дымам: не ўсе, мусіць, заліў галавешкі, а можа дзе затлелася сцяна. Ён крыкнуў Верцы, каб яна лінула вады каля сцен...

Гарачае лісце на веніку, не крані спіну, гарачая ручка—награецца, і Андрэй памінутна мачае яе ў халодную ваду. Здаецца, адзін ратунак — вядро з халоднай вадой. Ён прынёс ваду з ракі і паставіў на палок. Белае вядро, з якім Верка хадзіла даіць карову, нагрэлася ад духу зверху — не даткніся: ён чуе рукой, калі чэрпае ваду, каб спаласнуць твар. І вада ў вядры мякчэе, не чуваць нават, што халодная,— злецілася адразу, і гараць, гараць агнём плечы і грудзі, здаецца — сячэш іх венікам аж да касцей. Займае дыхаць, адразу морышся, як немаведама за якой цяжкой работай...

Жах... Жах... Чуць падымаеш руку з венікам...

Ён просіць тады Верку, каб яна адаткнула акно: выцягнула з дзіркі ў сцяне пасцілку, у якой ён прыносіў дровы, бо ён не дасць рады — уцячэ з палка. А не — то хай піхне дзверы ў сеначкі і сама выйдзе на двор дыхне, як толькі трывае, і, божа барані, не дае больш духу.

Але Верка не слухае: не адтыкае акна і не адчыняе дзвярэй. Ён бачыць, як яна ходзіць па лазні, нават не сагнецца — Верка не баіцца духу, пераседзела б на палку любога мужчыну з вёскі. Падышла ў куток да дзвярэй, дзе на калодачцы стаяла газоўка, і саставіла яе на зямлю — газоўка ў духу можа патухнуць, аж хліпае...

Праз пару яму не відаць газоўкі — у кутку толькі дрыжыць цьмяны жоўты круг, як дзе далёка месяц, і Андрэй ледзь пазнае Верку: калышацца тонкая і высокая, аж пад столь. Верка не распраналася, у сукенцы. Старая чорная сукенка змокла на ёй, абляпіла ўсю і блішчыць дробнымі кропелькамі, што пасыпаная інеем.

— Нічога я не буду расчыняць... Кладзіся на жывот... Зусім знядужаў ужо, як стары...— Верка падыходзіць да палка і бярэ ў яго, Андрэя, з рук венік.— Галаву аблі вадой і ўніз спусці, калі так ужо млосна...

Яна мочыць спачатку венік у кадзі, нясе яго на печ,

на каменне — каменне адразу шыпіць і шваргоча,— пасля варочаецца да палка і пачынае хвастаць яго, Андрэя. Хвошча спачатку рэдзенька, пачынаючы з плячэй, пасля сячэ па ўсім целе аж да пят: па спіне, па сцегняках, па лытках — махае і махае венікам, не шкадуючы, і калі Андрэй паварочвае галаву — бачыць, як яна трымае венік адною рукой перад сабой, усё роўна як трапло, калі трэпле лён... Цела гарыць, як пасыпане прыскам, і Андрэй пачынае кратацца і крактаць. Тады Верка нагінае вядро і ліе яму на галаву ваду; бярэ венік у дзве рукі і пачынае церці спіну. Ён звесіў галаву з палка — змогся; не кратае ні рукамі, ні нагамі; чуе толькі, як скрыпіць венік на плячах і на спіне сухім ядраным скрыпам, што сані па цвёрдым мёрзлым снезе...

Самлела ўсё цела... Не хацелася злазіць з палка, не хацелася ісці з дому некуды ў белы свет, адкуль ці вернешся, ці не. Змарыў сон, і калі Верка вадзіла венікам па спіне, Андрэй чуў, што яна можа сцягнуць яго з палка дужымі рукамі.

Калі Верка адышлася мачаць у кадзь венік, ён убачыў, як у яе прыліп да калень падол сукенкі і на яго набралася мокрага бярозавага шырокага лісту ад веніка. Яму раптам мігнулася ў вачах, як яны раз, перад вайной яшчэ, хадзілі дажджом у бярэзнік пад Жоглаўку з мехам у рыжыкі... Тады ў Веркі ад расы быў мокры падол, і на яго паналіпала бярозавага лісця і смаўжоў...

Пасля ён падумаў раптам, як апомніўшыся, што ў вёсцы ж не мыюцца мужчыны з бабамі... Каб хто згледзеў... Бабы на языкі як падхапілі б...

Верка апаласкала яму спіну вадой з вядра — лінула аднекуль зверху — ён аж падскочыў. Тады яму раптам стала смешна, сам не ведаў чаму. Можа што на яго глядзела, стоячы, Верка: уставай, адхвастала, часу няма ляжаць. Калі яна падышла бліжэй і кранула рукой за плячо, у яго прабег халадок па спіне, як мурашкі...

— Уставай, пайдзём... Я пасля прыйду, калі вы пойдзеце... Дзяўчыну памыю. Прыйду, паплёхаюся...— сказала яна, выціраючыся рукамі.

Ён тады адразу сеў на палку і сказаў, каб яна прынесла яму з сенцаў зменку — ляжыць у кутку на дрывах. Падумаў, што ўсё праз Рукалеева: не захацеў

ісці мыцца. Пайшоў бы той — не асталася б Верка... Падумаў зноў, што нікуды не хочацца ісці пасля лазні.. Верка стаяла ля яго і не краталася, каб пайсці ў сенячкі. Глядзела недзе на сябе, на мокрую сукенку.

Ён тады злез з палка, ловячы нагамі падчосаныя кругляк ў падлозе, каб не спатыкнуцца, і, узяўшы на рукі, падняў Верку на палок. Пачуў, як яе мокрая, уся ў бярозавым лісці, сукенка прыліпае яму да грудзей. Падумаў яшчэ, што ў лазні аселі дзверы, упіраюцца ў зямлю, і калі хто будзе ісці — не скора адчыніць...

Калі ён пасля адчыніў сам дзверы ў сенячкі, на дварэ была ўжо додніца. Цьмяна свяціў белы месяц над вёскай — над тым канцом.

. . . .

Запахла свежа-свежа — інеем з аселіцы ля лазні, і ён адплюшчыў вочы...

Ляжаў, сціснуты, і баяўся крануцца. Высака ўгары пад столлю гарэла лямпачка — не выключылі, і ён не мог глядзець: рэзалася ў вачах.

Віднелася. У акне, якраз проці яго, былі відаць сінія шыбы.

8

Яны адразу падышлі да яго. Калі яны яшчэ былі ў парозе, ён убачыў, што ідуць да яго ложка. Ішлі з подбегам — абое ў белых халатах, з белымі каптурамі на галаве. Наперадзе махала рукамі невысокая жанчына, як усё роўна схаваная з галавой пад каптур,— мусіць, сястра. Яна вяла мужчыну — доктара, падумаў Андрэй. Доктар быў высокі, як Унук, і з плячэй нават быў падобны на таго. Ішоў, нагнуўшыся ўперад,— глядзеў на Андрэя з парога, упіўшыся вачыма. Падышоўшы да ложка, яны абое сталі ў нагах і зноў глядзелі на яго, усё роўна як пазнавалі.

— Пульс...— спытаўся высокі, падобны на Унука, доктар.

— ...

— Угу.

Андрэй не пачуў, што сказала сястра ў вялікім каптуры.

— Тэмпература?

Андрэй зноў не пачуў, што гаварыла яна.

— Павесіць таблічку...— загадаў ёй высокі, падобны на Унука, доктар і падышоў да Андрэя ў галовы. Андрэй бачыў цяпер толькі яго белы халат — халат закрываў акно і сястру ў вялікім каптуры.

— Мінутачку...— сказаў доктар нейкім другім голасам, не такім, якім гаварыў да сястры, блізка, над самым вухам, мусіць, нагнуўшыся. Пасля пальцамі пачаў расхінаць павечкі, шырака, як раздзіраць — угары над галавой закалыхалася белая столь, пайшла кругамі. Тады ўзяўся пальцамі за нос, халоднымі, як з двара, неяк усёй жменяй, і адразу адпусціў. Андрэй пачуў, як у доктара ад рук запахла ўсё роўна што белым сухім карандашом з драўлянай маленькай круглай жоўтай пушачкі. Карандаш ляжаў дома ў куфры ў прыскрынку — усю вайну, цяпер недзе яшчэ ляжыць унізе ў шафе. Яго даставалі нюхаць, калі дома хто хварэў, прастыўшы. Калі ў Веркі балела галава, яна нават націрала лоб белым карандашом з пушачкі. Карандаш усыхаўся, але востра пахнуў, і ад яго лёгка было дыхаць. Карандашом яшчэ ўсягды пахлі ніткі і грошы, калі іх даставалі з прыскрынка,— ляжалі разам.

— Гарыць? — спытаўся доктар, адступіўшыся і паказваючы на плячо.

Андрэй пачуў: нічога не можа сказаць, горача стала ў роце, як ад агню. Язык зрабіўся сухі і горкі, што палын.

— Не трэба... Пацярпі...— Пасля доктар загаварыў зноў, змяніўшы голас: — Будзем жыць... Раз пражыў двое сутак у нас, то... будзеш жыць...— ён зноў стаў у яго ў нагах. Падсунуў вышэй з ілба на галаве каптур і зрабіўся зусім не падобны на Унука. Быў за яго маладзей, і ў яго былі русыя густыя валасы... Побач з ім зноў стала сястра — прынясла «таблічку» і вешала ў нагах зверху на брыж — бразгала бляхай.

— Дайце мне ваш пульс...— доктар зноў вярнуўся да Андрэя ў галовы, асцярожна падняў руку і доўга трымаў, сціснуўшы ў пальцах. Павярнуўся і глядзеў недзе пад сябе, у падлогу. Тады асцярожна паклаў руку на ложак, выпраставаў пальцы і доўга гладзіў, ціснучы зверху... Падняў бровы, і белы каптур палез у яго яшчэ вышэй, на макаўку.

Да яго падышла сястра, стала ззаду. З-за доктара

быў відаць толькі белы высокі каптур. Андрэй згледзеў у яе спераду на каптуры вышыты чырвонымі ніткамі маленькі крыжык; у доктара крыжыка не было.

Пасля доктар нешта ціхенька сказаў сястры; яна адхінулася, і ён хуценька перайшоў на другі бок ложка і асцярожна ўзяўся за левую ўбінтаваную руку — за пальцы. Андрэя як кальнула чым у плячо, і ён тарганууся на ложку. Забразджэла ў нагах «таблічка».

— Добра...— доктар злазіў у кішэні ў халат абедзвюма рукамі, але нічога не дастаў. Пастаяў, гледзячы цяпер усё на ўбінтаваную руку, і загадаў:

— Пакратайце пальцамі... Не-не, на левай...— паказаў ён рукой.

Андрэй пакратаў пальцамі.

— Вы добра чуеце, што кратаеце пальцамі? — спытаўся доктар пасля, як не верачы яму.

— Добра...— Андрэй застагнаў. Запякло ў плячо і ў руку, нібы яе апусцілі ў вар.

Доктар павярнуўся і паглядзеў на сястру.

— Капельніцу...— сказаў ён.

Андрэй зноў не пачуў, што гаварыла сястра,— гаворыць, як шэпча.

Ад ложка доктар пайшоў хутка, шырокім крокам, як спяшаўся куды, і ўсё нешта загадваў сястры — яна ішла за ім з падбегам. На парозе ён азірнуўся назад — з-за пляча.

Капельніца стаяла ля самага ложка ў нагах — паставіла сястра — якраз перад вачыма. На высокай круглай сасновай вышараванай рукамі палцы, як на грабільне, вісела, павешаная ўверх дном, доўгая бутэлька і блішчала са дна. Бутэлька аж да горла была поўная крыві, як усё роўна соку. Кроў, здалося Андрэю, недзе халодная-халодная, можа таму, што запацела бутэлька.

Ад бутэлькі да невялічкай шкляначкі цягнулася жаўтаватая гумовая трубачка, перацiснутая як усё роўна тупымі ножніцамі, бліскучымі, з дзвюма вялікімі дзіркамі для пальцаў. Шкляначка была чыстая, блішчала ад акна, і на яе не было як глядзець.

Прыплюшчыўшыся, Андрэй бачыў, як зверху, з перацiснутай ножніцамі жаўтаватай трубкі, капае ў вузенькую шкляначку кроў: кап, кап — па маленькай кропельцы. Усё роўна як вясной раніцай са страхі капеж, калі пачынае раставаць снег і на яго свеціць,

узышоўшы, здалёку сонца. Кроплі тады ля самай страхі чырванеюць, як усё адно наліваюцца чым, адрываюцца і, чырвоныя, падаюць уніз...

Калолася ў здаровую руку зверху ля локця іголка, нібы ён, Андрэй, паклаў руку дома на ложку на свежую, добра не засланую салому, прынесеную з хлева. Цвёрдая жытняя саломіна вылезла з-пад пасцілкі...

Андрэй памалу падняў руку — іголкі ў руцэ зусім не відаць: прыклеена зверху пластырам, беленькім, вузенькім, што кавалачкам добрага кужэльнага палатна. Сястра ніяк не магла знайсці вену — калупалася ў руцэ.

Ён падумаў, што рука ў яго белая, як папера, і жоўтыя пальцы, па самыя костачкі: недзе і сам ён увесь белы, аж страх на яго глядзець...

Закруцілася ў галаве, ён асцярожна апусціў руку — паклаў побач.

Суха было ў роце, хацелася піць; здаецца, глынуць бы чаго, хоць бы з макавае зерне. Гарыць усё ўсярэдзіне, гарыць плячо і пачынаюць балець грудзі — недзе глыбака, не кранууцца. Пахне ёдам і яшчэ нечым вострым і сухім — аж пяршыць у горле. Тады пачынае зноў круціцца ў галаве і падступае блага.

Кап... Кап...

Плюшчацца вочы, і ён бачыць недзе далёка, як згледзець, чырвоныя кропелькі — расу... Яны падаюць на зямлю з высокай, нагнутай мятліцы — махні толькі касой. Раса халодная, як лёд, і ад яе холадна ў босыя ногі...

Кап... Кап... Раса збіраецца і капае з касы — з носа — буйнымі кроплямі, цячэ цененькімі цурочкамі пад ногі — кропля за кропляй,— калі ён падымае вастрыць касу...

— Пі-і-іць...

Яго ніхто не чуе.

У палаце ён адзін. Па баках, злева — ля сцяны, і справа — у кутку ля акна — два парожнія ложкі, засцеленыя белымі прасцінамі — Чаму яго паклалі пасярод?

— Пі-ць...

Здалося, дома ў парозе ля печы бразнула аб вядро конаўка — яе павесіла на дрот Верка — і з конаўкі капае ў вядро на дно вада.

Адчыніліся дзверы — да яго ішла сястра.

Кап... Кап...

У акне чыстыя шыбы, што шклянка ў капельніцы. За шыбамі — кавалак сіняга неба, адмераны на высокае вузкае акно. Сонца не відаць, знаць толькі, што яно ўзышло і свеціць на дварэ з-за страхі на край сцяны. Сцяна жоўтая, як ад агню.

У самым акне чорны востры рагач — сук ад тофеля. Тофель пачаў пукацца, пад вуглом цёпла — павылазіла жоўтае востранькае лісце і блішчыць ад смалы на сонцы. Ля парожняга ложка, мусіць, не зачынена акно: пахне з двара свежай, халоднай з начы зямлёй...

Свежай зямлёй пачынае дома пахнуць з гародчыка рана, калі яшчэ толькі асядзе снег і пад прызбай ля хлева і ля тыну ад вуліцы пакажацца сівая пасля зімы леташняя трава — кавалак абчарсцвелай на сонцы мяжы. У адлігі і ў паводку, калі расквасіць дарогу і вуліцай паплыве рака, не залезці ў гародчык з рыдлёўкай, каб пракапаць у снезе канаву. Тады на ўвесь двор пахне кіслы ля вуглоў ля хлева снег, і зямля пад ім робіцца гразкая і ліпкая, што ўсё роўна размешаная, як цеста, і пахне гноем. І вада, якую гоніць ад лесу дарогай, дзе за зімуператупала немаведама колькі коней, патыхае кіслёй.

Зямля пахне зямлёй, калі яе схопіць адразу сонца, калі вясна ідзе без слаты... Днём тады па вуліцы і па двары бягуць, шваргочучы, ручаі — вузенькія, меленькія, цераз іх, не баючыся, ступаюць куры; нанач яшчэ больш апагоджваецца, робіцца зусім чыстае неба; на захадзе, дзе схавалася сонца, гарыць чырвоная, як жар, зара, шырокая, на ўсю вёску. Пасля неба гусцее, робіцца цёмнае, як зімой, і ў ім загараюцца зоркі. У вёсцы з комінаў высака ўгару падымаюцца слупамі дымы — пахне прыгарэлай бульбай і альховымі дрыўмі,— і ціха снуецца на Выганчыку па снезе туман, пойдзе ў вёску, блізка, аж на аселіцы. Ціснe ноччу мароз; хрумшчыць пад нагамі лёд — вада ў ямах вымерзла аж у дно; скрыпіць снег — узяўся шэранню — ядрана, дзяркаты, не ступіць нагой. Скачуць нават зоркі, як зімой, і шчыпле за шчокі і за вушы; бялеюць ад інею бровы і каўнер у кажусе. Дарога адразу бярэцца лёдам: яе сякуць коні вострымі гака́мі. Стукаюць сані палазамі, завальваючыся ў цвёрдыя, як камень, глыбокія з зімы калдобіны, па якіх днём бегла да ракі вада. Высыпае яшчэ на зямлю іней, мяккі, дробненькі, і на дарозе тады адразу знаць растрэсенае днём сена —

робіцца белае. Грукаюць ноччу ў хлеве, як зімой у калядніцу, драбінамі каровы; мычаць адсаджаныя цяляты, што паявіліся з тыдзень,— просяцца пад цёплае вымя і мяккі слізкі мацерын язык.

Додніцай бывае ціха, і чуваць, як пад Жоглаўкай балбочуць цецерукі. Да ракі ідзе скаціна — пад нагамі аж звініць, разлятаючыся, свежы нядужы лёд. Скаціна чуе зямлю і нюхае дарогай чорную, апырсканую вадой груду.

Усходам сонца прылятаюць пад хату на тофель шпакі: адзін, другі, трэці — і падаюць голас... Ядрана, смела, хлопаючы крыллем,— аж станеш і глядзіш на іх. Пасля доўга сядзяць, павярнуўшыся галовамі на двор, і глядзяць на сонца — яно, чырвонае і халоднае, падымаецца з-за сіняга лесу пад Жоглаўкай, як з дыму,— тады скачуць на тофелі, па суках ля старой, збітай яшчэ ў вайну з дошак, шпакоўніцы. Пачакаўшы, ляцяць за раку ў альшэўнік на балота і не варочаюцца цэлы дзень. Шпакі паявіліся рана, а можа гэтыя зусім не адляталі: шпакоў бачылі на крыніцы за Жоглаўкай зімой, калі звозілі з балота стагі.

Яшчэ не грэе сонца, а ўжо капае са стрэх; б'ецца, як ценкае шкло, у сухіх калдобах белы лядок — адвальваецца сам ад беражніцы і рассыпаецца на дробненькія вострыя, абцярушаныя спаднізу інеем, што мукой, друзалачкі.

Чорны, з саломай і трасочнікам ля хлева, ён трашчыць і лопаецца — палосамі, калі на яго ступіш; з-пад ног пырскае высака аж на рукі халодная жоўтая вада.

Скрыпіць асвер; пасля начы здаецца лёгкі, як высах, і вядро само ляціць у студню; скрыпяць дробненька вароты, адчыняюцца аж да частаколу ў гародчыку; моцна бразгае ў сенцах у дзвярах клямка, стукаючыся аб сцяну; кудакчуць на ўсё горла падцыглястыя лёгкія куры, высыпаўшы з хлева: клююць ля сеначак пад нагамі жвір; здаецца, пашырэў пасля ўчарашняга двор, пасвяжэла знадворку хата, пабольшала — за дзень асеў снег.

Лёгка дыхаць, і чуваць, як з гародчыка з-пад прызбы запахла зямля, пацямнела, змокшы зверху,— адтала; пахла, як ускапаная на граду, калі Верка збіраецца сеяць расаду; пахне з хлева ўзбітае сена — у каровы з-за драбіны, як летам з Верхвозера; пахне з коміна дымам ад сухіх альховых дроў і свежымі ячнымі бліна-

мі — чуваць аж з двара, як Верка ў хаце ля прыпечка бразгае скаварадой: адчынены дзверы ў сенцах.

Ад гарачых бліноў горача ў рукі. Андрэй сядзіць на маленькім зэдлічку ля ўслона. Услон Верка прынясла з другой палавіны ад стала, паставіла ля печы, накрыўшы абрусам,— перакінула цераз верх, склаўшы ў дзве столкі. На канцы ўслона ля самай печы пад рукамі ў Веркі стаіць маленькая белая дзежачка з цестам — у ёй учыняюць бліны. Верка памінутна бярэ дзежачку ў рукі, падносіць да прыпечка і вялікай драўлянай лыжкай сіляе рашчыну.

Рашчына шыпіць на скаварадзе пад лыжкай на ўсю хату. Ад агню з печы Верцы горача ў рукі — пачырванелі па локці — і слепіць вочы: яна прыплюшчылася і, не зміргнуўшы, глядзіць у печ, каб не падгарэў ад агню блін.

Бліноў повен услон. Ляжаць, стынуць, ад іх ідзе пара. Калі яны астынуць, Верка тады кідае печ і ідзе складаць бліны «ў стог».

Скрыпнулі дзверы. У хату зайшоў, павітаўшыся, Дурас; гнаў коней да ракі — паіць: Дурас у калгасе за конюха. Шырокі ў плячах, з круглым тварам і з маленькімі рыжымі вусікамі пад носам, падпяразаны па суконным кароткім павалаканцы новым белым пяньковым путам. Забегся прыкурыць. Верка выгарнула качаргой на прыпечак вуголле. Дурас, не баючыся, бярэ ў голую руку чырвоны вугаль, круціць яго на далані — вугаль адразу цямнее,— тады, ушчаміўшы яго ў пальцы, прыкурвае папяросу. У хаце чуваць дым ад махоркі. Відаць пасля, як ён цягнецца адразу ў печ у чалеснік.

Калі ў Дураса свабодныя рукі — кінуў вугаль на прыпечак,— Верка здымае з вялікай скаварады нажом гарачы ячны блін, кладзе на яго лыжку масла.

— Давай рукі...— падае яна блін Дурасу.— Пагрэйся. Што тая папяроса на холадзе...

Дурас топчацца ў парозе, тады дастае з рота папяросу, кладзе на лаўку пад суднік і адразу здымае з галавы шапку. На галаве ў яго blішчаць сівыя валасы, абстрыжаныя пад машынку.

— А бадай цябе... Суседка... Ніколі не думаў. Каб ведаў — не забягаўся б. Што ты...

Дурас бярэ блін дзвюма рукамі, круціць у далонях, як гарачы вугаль, задраўшы бакі, каб не сцякло масла, і пачынае есці — кусае з краю, спяшаючыся: горача.

Есць і, нагнуўшыся, глядзіць у акно за плот да ракі — на коней.

— Ну-у... Дзякуй... Сагрэўся, чэснае слова...— Дурас надзяе шапку — хавае кароткія сівыя валасы — і адчыняе дзверы. Тады варочаецца да судніка і бярэ з лаўкі папяросу — забыўся.

Чуваць яшчэ, як ён гаворыць у сенцах на ўвесь голас: хваліць.

Андрэй усміхаецца, глядзіць на Верку і мажа гарачы блін маслам — бярэ масла лыжкай са сподачка. Блін гладкі, аж блішчыць, зверху ў маленькіх дзірачках ад соды, і пахне пірагом на ўсю хату. Андрэй бярэ яго халоднымі з двара рукамі — грэе рукі, як Дурас,— адрывае прыпалены зверху, у кропачкі, як пасыпаны макам, край і нясе ў рот, падставіўшы падніз даланю, каб не капнула на грудзі масла. Горача ў пальцы на руцэ, горача ад бліна ў роце... Горача ўсяму ад печы — угарэліся дровы, і полымя аж у чалесніку ліжа сажу. Высака ў коміне — відаць з зэдліка — загарэлася сажа: скача агонь дзвюма кучкамі, рассыпаецца, і зверху на прыпечак падаюць іскры. Андрэй хоча сказаць Верцы, каб яна змяла мокрым венікам сажу з чалесніка і адсунула качаргой дровы ў печы ў кут, і не можа павярнуць языком. Пасля бачыць, як у дзверцах ад юшкі блішчыць агонь — дзверцы добра не зачыняюцца — і пырскаюць востранькія, што іголка, іскры. Сажа даўно ўжо гарыць у коміне. Трэба выбегчы паглядзець на двор і злазіць на гару абмацаць комін, але яго ўсяго сцяла сухая гарачыня... Уваччу скачуць гарачыя іскры і колюць недзе глыбака, дастаючы аж у патыліцу. Як усё роўна развалілася надвае хата і Верка з белай дзежачкай у руках стаіць далёка, аж на двары ля студні... Ен, Андрэй, астаўся адзін ля шырокага ўслона, накрытага ў дзве столкі белым абрусам...

Пасля яго адпусціла, і ён зноў згледзеў у нагах вузкае і высокае акно. Ляжаў, адплюшчыўшы вочы і не могучы крануць здаровай рукой — у ёй была іголка. Ляжаў і думаў, што бачыў Дураса, як жывога... А яго ж няма, забіў конь адразу пасля вайны — трафейны Пярун, маленькі, чорны, дужы і злосны, як звер: ударыў дзвюма нагамі ў жывот...

У акне зноў тырчаў чорны рагач з пупышкамі і жаўцелася ад сонца сцяна на дварэ. На сцяне былі знаць бурыя звілістыя пісягі — цякло зверху — і чорная са-

ржавелая бляшаная труба — крывая, выгнутая. Над ёй ля самай страхі стаяла як усё роўна шырокае бляшанае вядро. Уверсе над трубой на страсе цямнеў кавалак абгародкі — у дзве пярэчкі. Крывыя, пагнутыя жалезныя пруткі былі падобны на расцягнутую старую вяроўку. Верхняя пярэчка ля бляшанага вядра была зламаная, і са страхі ўніз звесіўся жалезны пруток.

Калі Андрэй адплюшчваў вочы, бачыў цяпер толькі жалезны пруток ад пярэчкі; прамы, з загнутым канцом і жоўты ад іржы, ён, здаецца, лез у акно, дастаючы да шыбы...

Рабілася зноў блага і пачынала круціцца ў галаве... Ён думаў, што не вытрывае... Каб, здаецца, хоць не стаяла ў вачах паламаная пярэчка і жоўты пруток. Лягчэй было б...

Жалезны пруток расплываўся разам з пярэчкай і хаваўся з воч... Тады над страхой у акне было відаць толькі неба — чыстае і далёкае. Ніколі ён яшчэ не бачыў, каб так далёка было неба... Ля самай страхі яно жаўтавае, як абпаленае, недзе блізка свяціла сонца, а ўгары, у верхніх шыбах,— з блакітам, светлае, аж белае, як летам раніцай у касьбу.

Раніцай у пагоду беглі з вёскі грэбляй людзі разбіваць сена на лог пад Луськае. Верка, Балюта, Ганька, Змітрок Юбіцкі, што цяпер у Мсціжах за брыгадзіра, з жонкай, Тумаш з Тумашыхай, якія жылі праз вуліцу ля Юбіцкага. Андрэй чакаў Верку на лагу, накасіўшыся ад самай доднiцы, мокры па калені ад расы, увесь у моху і наліплым белым насенні ад мятліцы. Яны станавіліся з Веркай побач на пакосах і ішлі ад дарогі аж да кустоў да рэчкі. Ён трымаў у руках касільна касой уверх; каса блішчала і сцёбала сонцам па вачах, як белым ручніком з прэнзлямі, калі ён махаў касільном, раскідаючы па скошаным калючым лагу белую доўгую мятліцу і густую, як мох на балоце, белую дзяцельніцу. Верка ўзяла граблі ўверх зубамі і, калі пачынае махаць, чапляе на плячах хустку. Тады яна вешае хустку на куст — кідае здалёку і лёгка ідзе наперадзе, махаючы грабільном і пазіраючы на яго, Андрэя, спадылба. Пасля пачынае гаварыць не сціхаючы, пакуль не даходзіць да рэчкі і не хаваецца з граблямі за кустом.

На лагу бела ад хустак, гамоняць бабы; у лагчыне за дарогай — ля саду — звіняць яшчэ косы і крычаць

мужчыны: «Гэ-гэй!..» На грэблі тарахцяць калёсы — нехта едзе з вёскі, паганяючы каня...

Ціха, без ветру; пачынае грэць у плечы сонца, паказаўшыся з-за саду, і тады чуваць, як робіцца млосна ўсяму — ныюць натруджаныя за раніцу на мурагу рукі і хочацца піць. Хочацца сваёй вады — дома са студні. Халоднай, каб аж у галаву калола.

Ля ракі ў густым высокім альшэўніку цень, сыра, і пахне зрэзаны ўчора касой кмін. Андрэй нагінаецца з берага і дастае з ракі жменяй вады — пад рукой у рацэ разбягаецца ў бакі рыба — сяляўка. Вада цёплая, пахне балотам, Андрэй толькі палошча ў роце.

На беразе мокры з начы альшэўнік блішчыць на сонцы. Кранеш плячом — з лісця пырскае на грудзі і на рукі халодная, густая раса, белая на сонцы, як пабітае дробна шкло.

Яшчэ горш хочацца піць...

Ад ракі трэба ісці пад сонца. Яно б'е ў вочы, не даючы глядзець; павернеш галаву — доўга яшчэ ўсюды цёмна: і на скошаным белым лагу, і на балоце за садам, дзе чуваць мужчыны...

З густога пакоса пырскаюць конікі... На касільна паналіпала вузенькага доўгага лісця — чырвонага дзікага шчаўя, высака, аж ля пальца; па касільне бегаюць, як шалёныя, мурашкі. Жоўтыя на сонцы, яны мітусяцца на зямлі на чорных, абрэзаных касой курганах — нясуць немаведама куды перад сабой доўгія, большыя за сябе, белыя яйкі...

Ён ступае шырэй — абыходзіць курганок з мурашкамі.

Пахне з-пад ног сырой ускапанай зямлёй — торфам, пахне крыніцай прыжоўклая спаднізу густая трава; пахнуць канюшына і кмін; здалёку з-за саду патыхае вільготным полем — сохне на жыце раса.

Ад сонца ўсюды бела: і лог, і дарога, і поле, і людзі на лагу, здаецца, белыя; на дарозе, што падымаецца з грэблі ад маста на гару да могілак, стаіць белы пыл — за пагоду высах пясок, зрабіўся, як мука; у пыле відаць белыя шыны на колах — на іх скача сонца, што на касе. І сонца само, здаецца, белае, і неба ад яго белае, як папера; калі паварочваешся да ракі, здаецца — і альшэўнік увесь белы. Увачавідкі вяне трава, знаць усюды на лагу вобаратнік — ляжыць пакручаны, белы, усё

роўна як перавярнуўся, каб быць да сонца ніцым бокам, каб не так пякло.

Горача ісці пад сонца; чуваць, як на лбе выступае пот. Ліпне да плячэй кашуля; горача ў шчокі, як ад агню; гарачае ў руках касільно, нагрэлася — не ўзяцца; горача ўсяму, і зноў хочацца піць. Скарэй бы завярнуцца да ракі: на бугры ля дарогі, здаецца, сохнеш, як сівец; хутчэй бы зачэрпнуць жменяй хоць цёплай вады...

Верка завярнулася назад, зайшла за кусты — ідзе пакосам, як з подбегам; з-за кустоў відаць толькі белая рашотка ад грабель: махаецца ўніз-уверх, як павешаная на суку.

Хочацца піць... Здаецца, не дай яму вады — абсунецца на зямлю, што мех. Не глыне — згарыць увесь на вугаль...

— Ва-ады... Піць... — ён просіць на ўсю палату, але яго ніхто не чуе. Каб можна было павярнуць галаву набок, ён крыкнуў бы ў дзверы... Пачулі б...

Ён маўчыць, не можа больш крычаць.

За дзвярыма ціха, толькі чуваць, як недзе далёка тупаюць нагамі.

Кап... Кап... Капае ў капельніцы ў шкляначку кроў, і ад таго яшчэ больш хочацца піць. Высахлі вусны, ніяк іх не змочыш языком...

Ён глядзіць у акно на белую ад сонца сцяну. Каб хаця не тырчаў адламаны пруток ад пярэчкі. Аж вочы баляць...

Ён доўга ляжыць, гледзячы ў акно,— у верхнія шыбы на белае ад сонца неба, каб не бачыць зламанай пярэчкі. Пасля ловіць сябе на тым, што думае пра людзей, якіх ужо няма ў вёсцы. Ні Веркі, ні Тумаша з Тумашыхай... Многа людзей няма ўжо ў вёсцы, каго ён помніць... Тумаш з Тумашыхай жылі па гадоў дзевяноста, Верка добра знала, каму колькі было. Жылі адны, у новай сынавай хаце на нямецкі вугал, што стаяла ў садзе ля вуліцы. Самі глядзелі за ўсім, ходзячы кожны раз удваёчках. Недзе летась пад восень памерла Тумашыха — сівенькая была зусім і сухенькая. Прыйшла з двара, села на ўслон ля стала, прывалілася да сцяны, і Тумаш яе ўжо не даклікаўся. Праз тыдзень памёр і Тумаш. Во як у прыродзе ўстроена: увесь час разам, і на той свет пайшлі разам. Не захацеў чалавек жыць адзін...

Ён падумаў неяк адразу, што і яму, відаць, гэтак прыйдзецца... Не спужаўся і не ўздрыгнуў... У вайну быў пасечаны ўвесь на рэшата, і цяпер собіла... Праўду казаў Падбярэцкі, што ў такога звера трэба страляць адзін раз... Калі і выжывеш, то... Паламаны скабы і кранутыя лёгкія... З парванымі лёгкімі многа не нахліпаеш... Які ўжо з яго жылец.

Не жыць, відаць, яму... А калі і выцыўкае, то не хочацца жыць у вёсцы...

Нехта яму гаварыў, калі хавалі Верку, што з год яму будзе цяжка, з год толькі будзе помніць, а тады ўсё забудзецца... Ён лавіў цяпер сябе на тым, што першыя дні яшчэ мог цярпець, а пасля сцінала ўсяго і падкошваліся ногі: ці ён ступіць у хаце, ці на двары — усё перад вачыма. Далей — горай. Астанецца жыць — возьме з сабой дачку і з'едзе. Свет вялікі, на людзях забудзешся. Пасля падумаў, што з вёскі можна збегчы, а ад сябе не ўцячэш. Дачка вунь як падобная на Верку. Уся. І валасы светлыя, і твар такі ж даўгаваты, і нос яе, і вочы... Калі Верка ляжала разам, бывала, з дачкой на ложку, ён кожны раз думаў, што ў іх адны і тыя ж вочы — хоць мяняй... Успомніў, што Верка яму сама пра гэта гаварыла... Гаварыла, што дачка ўся ў яе, вушы толькі ў дачкі розныя. Адно матчына — прамейшае і прыціснутае да галавы, другое — яго, бацькава — круглае і адтапыранае. Андрэй тады смяяўся, хацеў паглядзець на даччыны вушы і ніколі не глядзеў.

Дзе цяпер дачка? Дома?..

Сядзіць недзе адна за сталом, абапёршыся на рукі і гледзячы ў гарод пад раку — на грэблю...

Трэба будзе перадаць Падбярэцкаму, хай завядзе яе да Верчыных сясцёр, бо калі ён, Андрэй, яшчэ вернецца...

Ён ляжаў, думаў пра дачку і пра Верку, і ў яго раптам перамянілася ўсё ў галаве. Думаў ужо, што калі і выжыве, то нікуды не з'едзе, што яму цяпер цяжка і адпаўзці ад вуглоў. Бо ля хаты пад прызбай у гародчыку знаць яшчэ Верчыны сляды ад гумовых ботаў — у крывую палоску — Верка хадзіла ўвосень, нямогучы, па гразі перад марозам. Зямля сцялася, і асталіся сляды. Знаць цяпер пад прызбай і ў гародчыку ля хлева — далёка ад хаты Верка ўжо не магла адысціся. Пад прызбай у пяску капаюцца куры, а ў гародчыку сляды доўга будуць знаць, пакуль не ўскапаюць зямлю на грады.

На частаколе ля хлеўчыка вісіць, зачапіўшыся, Верчына старая байкавая нажутка. Ен помніць, калі яе куплялі ў магазіне ў Федзі. Сіняватая, палінялая і зношаная, з латамі на рукавах, яна служыла дома пасля за анучу. Перазімаваўшы, выбеліўшыся на марозе і высахшы на сонцы, яна цяпер чыстая і мяккая, што новая, і ад яе пахне, як ад бялізны, калі яе знімаюць з гары. Нажутку на частаколе кратае вецер, адганяючы далёка на двор рукавы, з чырвоненькімі гузічкамі ў манкетах. Нават чуваць, як гузічкі востранька стукаюць па сухім частаколе...

Ен не мог адразу, калі сагнала снег, хадзіць па двары. Ішоў скарэй на ўчастак, а прыйшоўшы — не мог і там знайсці сабе месца; пасля работы спяшыў дамоў. І калі здалёку яшчэ, з-пад Бацяновых соснаў, бачыў, як вецер ганяе на частаколе рукавы ад Верчынай нажуткі, у яго падгіналіся ногі...

Баляць вочы, калі доўга глядзіш у шыбы; акно распаўзаецца на ўсю сцяну, і сцяна робіцца яркая, як неба ад сонца.

Зноў падступае гарачыня, ідзе з-пад плеч і разліваецца, як вар, па ўсім целе...

— Ва-ады...

Дома ў парозе ля печы вісіць на дроце вядро з вадой. Вядро толькі што ад студні, яно стаяла на зямлі, і да яго знізу наліпла снегу. Растае снег, і з вядра капае на жоўтую падлогу вада: збіраецца ў вялікую, з арэх, кроплю і, адрываючыся, ляціць уніз. Каб, здаецца, падставіць жменю...

Як хочацца дамоў... Хоць бы ўзяцца за клямку.. Хоць бы адчыніць у хату дзверы... Здаецца, і вады б не піў, каб толькі далі яму зайсціся ў хату... Пастаяў бы ў парозе, і ўсё...

Як хочацца жыць...

На двары высах на сонцы жоўты жвір, яго навазілі летась увосень «перад Акцябрскай», пад асверам і ля хлева пазасыпалі ямы, каб не было гразі. Калі ступаеш па ім, ідучы ад варот, скрыпіць пад нагамі, як усё роўна снег зімой ў мароз; пад прызбай на двары, куды не дастае сонца, ён яшчэ мокры, пазліпаўся ў камячкі, на ім знаць свежыя курыныя сляды; ля гародчыка пад вуглом, дзе была вада, пясок знясло; на дне ў мокрай шырокай канаўцы ляжаць дробненькія жоўтыя камеьчыкі, як на дне ў рацэ, і блішчаць...

— Жы-ыць...

Ён намогся ўсёй сілай і глянуў у дзверы — дзверы былі адчынены.

Убачыў у нагах капельніцу і доўга глядзеў на маленькую бліскучую шкляначку, як успамінаў.

Кап... Зверху з бутэлькі, з-пад бліскучых ножніц, у шкляначку капнула, відаць, апошняя кропля і расцяклася адразу па шкле. Ён чакаў, калі з бутэлькі капне яшчэ, але шкляначка доўга была чыстая, і ён раптам уздрыгнуў, убачыўшы бутэльку... Бутэлька была парожняя, і зверху на ёй стаяла раса — дробненькія, як макавае зерне, кропелькі...

Яму стала горача — аж, здаецца, захлынешся. Не было чым дыхаць.

— Жы-ыць...

Ён падняў руку, каб сарваць з грудзей бінт — гэтак цяжка дыхаць...

Рука адразу стукнула костачкамі аб падлогу, здалося — аб шорсткае каменне дома на двары пад прызбай.

Адразу паявілася сястра ў высокім каптуры. Падышла, дастала з рукі іголку, памазала нечым зверху па скуры. Узяла ў нагах капельніцу, паставіла яе далёка ў кут — да самых дзвярэй, і зноў выйшла.

Ён заплюшчыў вочы. Ляжаў, намагаючыся падняць на ложак руку, і не мог. Рука вісела, якануча, дастаючы да падлогі, і ён чуў, што падлога сухая і цёплая — нагрэў, мусіць, сам — даланёй...

Пачуў пасля, як яго нехта ціха ўзяў за локаць, падняў руку і паклаў на ложак — збоку на простыню. Пашукаў вачыма — ля яго ў галовах стаяла Балюта ў белым халаце, без хусткі. Чорныя валасы ў яе былі растрэпаны і хавалі вушы.

«Балюта? — здзівіўся ён.— Чаго яна тут, і чаму яна без Волькі?»

Балюта загаварыла, ціха, усё нечага ківаючы галавой — бедавала, мусіць. Ён пачуў, што яна прывязла з сабой Вольку. Плача тая дзень-ноч, седзячы ў яе, Балюты, на ўслоне ля акна на каленьках і гледзячы на грэблю... Упрасіла і доктара. Не пускалі, але яна ўпрасіла. Такую даль ехалі, трэсліся, і такое гора ў дзяўчыны: толькі што маці пахавалі, а тут на́ табе... Пусцілі на пяць мінут, халаты далі. Хай гляне на бацьку, знебылася зусім. Не есць нічога. Так і з кругоў сысці можна, у галаву ўзяўшы...

— Відзіш...— гаварыла яна ўжо да Волькі,— будзе жыць. Відзіш — убінтаваны. Калі я раніцай прыбегла на Доўгія і знайшла яго, што карча, ля пасекі, не думала, што будзе жыць. Поўз дамоў, аж на пасеку выпаўз, пажваканы, кроў на снезе знаць была здалёку. Снегу пад раніцу найшло, помню. У кантору я тады додніцай пайшла, калі дачка твая прыбегла да мяне. Але на ўчастку цябе не было. Дачка як чула ўсё роўна. І ведала, мусіць, куды пайшоў бацька. Паказвае з двара рукой на Доўгія, а сама дрыжыць, гаварыць не можа. О-ха-ха... Добра яшчэ, што машына на ўчастку начавала з аўтакалоны... Укруцілі ў пасцілкі, укінулі ў кузаў на сена, накрылі кажухом і павязлі грузчыкі. О-ха-ха... Во набедаваліся. Гэта ж трэба... Самахоць... Гэта ж падумаць!.. На такога звера рашыўся адзін пайсці. Калі гэта ў нас хто хадзіў. Я дык яго ніколі і не відзела, і ніхто ў Мсціжах не відзеў...

Ён падумаў — чаму яна гэтак многа гаворыць? Дзе ж Волька? — шукаў ён вачыма. Калі згледзеў — ужо не слухаў, што гаварыла Балюта. Дачка стаяла ў яе за спінай, уся ў белым з ног да галавы. Згорбілася, паднясла кулачкі да вачэй, маленькія, чырвоныя ад холаду, яшчэ, відаць, не сагрэлася з дарогі,— здавалася, і не глядзіць на яго.

— Волька...— паклікаў ён яе ціха і сіпата.

Яна тады выбегла з-за Балюты, нагнулася над ложкам, тады прысела і стала цалаваць яго ў руку... Хто яе так вучыў?

— Дачка...— зноў клікнуў ён. Хацеў пагладзіць яе па галаве і не мог падняць рукі.

Дачку адразу адвяла ад ложка сястра ў высокім каптуры.

— Я-ткі знала, што слёз не абярэшся. Усё... Яго не трэба трывожыць. Ідзі, дзіця...— сказала яна дачцэ мякчэй, як субожыўшыся.— Бацька прыйдзе дамоў, нідзе не дзенецца. Ідзіце і вы,— кіўнула яна галавой Балюце.— Пускалі на пяць мінут.

— Мы ж яшчэ яму і мёду прынеслі, і масла слоічак...— Балюта, сагнуўшыся, застрэпала рукамі ў карзінцы. Карзінка стаяла ў яе ля ног на падлозе.

— Прынеслі дык прынеслі. Пакіньце. Яму яшчэ не скора спатрэбіцца. З лыжачкі паілі гэтыя разы.

Дачка заплакала яшчэ горш, пачуўшы.

Згледзеўшы ў руках у Балюты слоікі, ён падумаў:

«Ведай жа, што знайшла Балюта... Бегала шукаць...» Пасля падумаў, што зусім перамянілася дачка. Успомніў, як яна прывяла раз аднекуль старога сабаку. Прынясла была, зганяўшы ў поле, гадзюку ў бутэльцы. На дачку крычалі, а яна сваё. Знайшла недзе на Выганчыку падбітую варону. Гняздо зрабіла на ложку ў запечку.

«Сама не буду есці... Маё аддавайце ёй...»

Непаслухмяная была, а цяпер плача.

— Я-ткі знала, што слёзы будуць...— зноў сказала сястра.— Ідзіце. Прыйдзе ўрач — мне ўляціць.

Ён убачыў яшчэ, як дачка аглянулася з парога, дзержачы кулачкі ля вачэй. Ішла ззаду за Балютай.

Сястра ў высокім каптуры зачыніла за імі дзверы.

9

Вечарам, на заходзе сонца, яму стала горай.

Ён бачыў у нагах у акне чырвонае, як жар, неба, бачыў, як яно мітусілася і пераліваліся, што ў агні, тады пацямнела, застыла і доўга стаяла малінавае, пасля пачало сінець і расплывацца.

Ён пачуў, як у яго зноў большае галава. Нават, здаецца, аж відаць, як яна расце: кругамі, нібы абруч адскоквае ад абруча — і распаўзаліся рукі: рабіліся шырокія, па лапаце, на якой ў печ садзяць хлеб, і белыя, што вата.

Схавалася адразу малінавая паласа ў акне — яе сцягнулі, што ўсё роўна пасцілку на двары з плота, каб не змачыў дождж,— і цёмна стала ўваччу...

. . . .

Калі над імі зароў самалёт, са звонам, Андрэй стаў глядзець уверх, павярнуўшыся на бок і высунуўшы галаву з акопа. Угары былі відаць сосны; густыя ў верхаллі, яны краталіся ад ветру, махаючы лапкамі, пасля калыхаліся з боку на бок, нібы і не былі тоўстыя ў камлі, як абхапіць рукамі. Зверху сыпаліся жоўтыя сасновыя іголкі, клаліся на рукавы, на грудзі і на зямлю, на мох, перад самым носам. Недзе там цыльгікаў дзяцел, кароценька і дзярката, усё далей і далей, як ад каго ўцякаў.

Андрэй круціў галавой, ведучы вачыма ад прагалу

да прагалу ўгары між верхалля, дзе, скрывіўшыся набок, заварочвалася чорная, збітая, як вароты на дзве пярэчкі, шырокая нямецкая «рама». «Рама» заварочвалася нізка, над самым лесам,— праз яе быў відаць кавалак неба на шыбіну, як дома ў варывеньцы, - і раўла, прарэзліва і густа, здалося — аж гнецца на зямлі ягаднік.

У акопе было цесна, і Андрэй згледзеў, што пассоўваў з беражніцы локцямі мох, і цяпер відаць збоку ля яго жоўты пясок — пясок недзе можна згледзець і з «рамы». Ён стаў закладаць яго мохам — жменя да жмені: пясок быў сухі, сыпаўся з-пад рук струменьчыкамі, як проса праз дзіркі з мяшка. Высах за двое сутак, як яны ляжаць тут, у акопах ля Віліі пад Каменам; пачарсцвелі нават вырваныя мох і ягаднік — шапочуць пад рукамі, што сена.

«Рама» гудзе цяпер далёка за ракой, над Каменам, і Андрэй бачыць, як злева, збоку ў яго, з акопа паказаўся Рукалееў — вылез па пояс, паклаўшы перад сабой аўтамат з ражком, абіваецца ад пяску, мацюкаючыся, крычыць, што «рама» засекла іх, што з «рамы» відаць нават мурашкі на зямлі, не схаваешся і ў лесе, і што цяпер немцы ўдараць з мінамётаў... Міны дзяруць зямлю, што курыца кіпцюрамі,— гэта табе не снарад, калі ўверх ляцяць асколкі,— трэба сядзець у акопах, як мышам. Рукалееў ваенны, ведае.

Андрэй тады кладзецца ў акоп на жывот і, сцішыўшыся, чакае. Але доўга не чуваць ні мін, ні стрэлаў з Камена, ён, падняўшы галаву, слухае. Нідзе — нічога; шуміць толькі ўгары над галавой лес — у акоп шум даходзіць глуха, як з двара ў будыніну, і лаецца Рукалееў: папраўляе акоп, ці не капае глыбей. Андрэй глядзіць у яго бок, але Рукалеева нідзе не відаць.

Гудзела яшчэ, калі прыслухацца, недзе далёка за Каменам, тады і там аціхла. «Рама», мусіць, паляцела ў Булава — там аэрадром.

У лесе і за ракой, у Камене, было сёння ціха ад самай раніцы, і Андрэй пачынаў баяцца цішыні. Калі немцы падыходзілі з Камена логам да ракі, да броду, і, прыкрываючы іх, з вёскі seклі па лесе кулямёты, Андрэй не баяўся. Ведаў, што рабіць. З акопа быў відаць увесь лог за ракой і на ім шэрыя людзі — меншыя толькі, з ваўкоў, бо ішлі далекавата. Але Андрэй іх добра бачыў з лесу — глядзеў, як усё роўна з хлева на двор,

дзе свяціла сонца,— і цэліўся ў іх, як у ваўкоў, з «сэвэтэ»· у аднаго, у другога, не падцягваючы да сябе прыклада. Думаў толькі: добра, што затвор у «сэвэтэ» ходзіць сам, націскай адно на курок. «Сэвэтэ» стаіць на зямлі на магазіне, як на ножках, пакручвай толькі; страляючы, нават назад не б'е...

Калі ён, цэліўшыся, прыплюшчваўся, немцы за ракой на лагу рабіліся меншыя за ваўкоў, але добра былі відаць — на іх свяціла сонца. Нават цень ад іх бегаў па зямлі за кожным — маленькі, чорненькі, нібыта немцы што цягалі ззаду за сабой.

Шумеў ад стрэлу лес, аж стагнаў, і Андрэй не чуў тады свайго стрэлу. У акоп пырскаў толькі пясок, аж за шыю пад расшпілены каўнер.

Першы раз ён бачыў немцаў так блізка і так зблізку па іх страляў. Проці яго быў якраз вузенькі і зялёны ад атавы лажок у канцы Камена. Праз лажок, мусіць, цякла да ракі крыніца, бо здалёку на ім блішчала вада, і калі яны ў першы дзень раніцай займалі ў лесе абарону — на лажку хадзілі коні. Ля крыніцы рос кустамі малады нізкі альшэўнік. За ім можна было схавацца ад вока, і немцы, высыпаўшы першы раз на лог, узялі лявей, да крыніцы. За кустамі яны — ён не помніць колькі — ляжалі не баючыся, і Андрэю было лёгка цэліцца ў іх.

Калі немцы ў першы дзень папаўзлі назад, у каменскія гароды, хаваючыся за вуглы і за платы, ад крыніцы з-пад кустоў не крануўся ні адзін. Яны ляжалі ўвесь дзень, як усё адно пахаваўшыся ў альшэўнік — блішчалі толькі нечым на сонцы. Андрэй налічыў сямёх. Высунуўшыся з акопа, ён згледзеў, што немцы блішчалі і збоку на рудым лагу па адным, несамнога, чалавекі можа тры.

Па іх з лесу ніхто не страляў.

Забітыя...

Ён не верыў, што мог адзін адразу забіць гэтулькі многа людзей — тых семярых, што ляжалі цяпер ля крыніцы на зялёнай траве. Аж спужаўся і доўга баяўся вылазіць з акопа. Перасохла ў роце, не крануць было языком. Ён азіраўся ўсё назад — здавалася, нехта тоіцца за плячыма, аж пакуль да яго не падышоў Рукалееў і не падаў у акоп руку.

І калі Рукалееў плюнуў пад ногі і паказаў за раку на лог: «Маць іх так...» — Андрэй падумаў, што на лог за

раку і ў кусты страляў ён не адзін, страляў з лесу ўвесь узвод, сек з трох ручных кулямётаў... Можа нават ён, Андрэй, ніводнага і не забіў — мала што зялёная крыніца якраз проці яго і яму сама лепш было цэліцца з акопа — напрамую. І Рукалееву было добра цэліцца пад крыніцу, далёка ён тут ляжыць збоку... Стаіць цяпер перад ім, Андрэем, паказвае на Камена: «Успелі дабегчы...»

Рукалееў ваенны. Яму гэта не першыня.

І калі назаўтра додніцай на лагу і ў кустах ля зялёнай крыніцы ён не згледзеў немцаў, то падумаў, што можа зусім там нікога і не было. Але яму крыкнуў Рукалееў, што немцы ноччу пазносілі пабітых... Ноч была шэрая, з віднатой, паказваўся разы са два месяц, але за ракой на лажку вісеў туман. Рукалееў яшчэ крыкнуў яму раніцай, што ў яго, у Андрэя, добрае «сэвэтэ»...

«Рамы» не чуваць, ціха. Немцы на другі дзень не пайшлі. Секлі толькі ўчора вечарам з кулямётаў па лесе, аж трэскі зверху сыпаліся з дрэва,— згледзелі, мусіць, як краталіся партызаны. З-за ракі ў бінокль недзе ўсё добра відаць. Чакалі ўжо, што яны пойдуць ноччу — выставілі наперад, аж на чыстае, пасты з ручнымі кулямётамі; разведчыкі падышлі да самай ракі, на буй. Але ноч прайшла ціха; маўчалі і ў Камене, як вымерла там усё, толькі далёка, недзе за Аношкамі, раўлі машыны. Машын Андрэй даўно не чуў — рабілася жудасна.

Ціха было да самай раніцы. Додніцай вярнуліся назад пасты. Узышло сонца; немцы маўчалі, не адзываліся. Здавалася, яны кінулі Камена. Самае горшае, калі яны дзе пралезлі за ноч праз абарону і зайшлі ў спіну,— але ззаду нідзе не было чуваць стрэлу

Калі Андрэй, прыплюшчыўшыся, доўга глядзеў у Камена, бачыў, як там, на гародах пад самай ракой і за вёскай, аж на полі, калі выбежыць з-за воблакаў сонца, блішчыць на зямлі як усё роўна пабітае дробна шкло. Так блішчыць на сонцы начышчанае сухое жалеза...

«Рамы» не чуваць, але Рукалееў перадае каманду з акопаў не вылазіць, і Андрэй, павярнуўшыся чуць набок, абапёрся на локаць і глядзіць на лог за раку, што ўсё роўна праз адчыненыя дома дзверы з хлева далёка на гарод і на Выганчык. Зверху ў акоп валіцца мох і сыплецца пясок, не крануцца. У пяску рубашка

і падсцеленая падніз ватоўка; пяску насыпалася за каўнер, і цяпер ён, мокры і калючы, муляе, сабраўшыся пад дзягу. Трэба падняцца, расшпіліць штаны і вытрасці пясок... Ныюць рукі і ногі ў каленях, здаецца — вылез з глыбокай ямы, капаўшы яе на бульбу цэлы дзень: трапілася гліна, і трэба было доўга дзяўбці рыдлёўкай. Пяску набілася — гэта калі ён, выкапаўшы яму, цёрся спінай аб сцены, раўняў пасля рыдлёўкі, каб яны ў яме былі гладкія і цвёрдыя, каб не сыпаўся і не адставаў слаямі пясок.

Ад пяску пад дзягай ліпкае і шорсткае цела, нібы не мыўся цэлы век... І Андрэй, зноў лёгшы на мох, успамінае лазню і Верку. Пасля лазні ён адразу днём лёг у вырыты сыры ад моху і зямлі акоп... Было ўсяго двое сутак назад, а здаецца — не помніць ужо калі. Здаецца, што немцы стралялі і стралялі, і ўчора, і пазаўчора, і тады, калі ён з Веркай мыўся ў лазні, і год назад, і ўсё жыццё. Другога, мусіць, і не было дагэтуль на свеце: толькі немцы і стрэлы з водгаласкамі, далёкімі, доўгімі, якія ідуць начамі на край зямлі.

Можа ён ужо і не ўбачыць Верку. Ні Верку, ні дачку: немцы будуць біць з мінамётаў, пасля пойдуць на прарыў... Гэта ён ведае...

Трэба сказаць Рукалееву, каб Верка тады ішла разам з Балютай, калі што якое, на Палік. Пачынаецца блакада, і ніхто не ведае, чым яна кончыцца, ведаюць толькі, што з Князінева са станцыі ідуць рэгулярныя часці. А ім поперак дарогі ніхто не стане: ні ля ракі, ні за ракой.

Доўга ўсё ціха. Сонца бярэцца пад паўдня і пачынае грэць — чуваць, як пацяплела ў лесе. Гэтыя дзве начы нават не выпаў іней, халодная толькі была на ягадніку раса, што лёд. Восень сёлета сухая, цёплая і доўгая,— здаецца, вось так пастаіць на цяпле, перабудзе і скруціць зіму. Можа скруціць і блакаду; пастраляюць толькі цераз раку, і зноў немцы вернуцца ў Князінева на станцыю, а ён, Андрэй,— у атрад, у Ямскае за Мсціжы, адкуль будзе зноў прыходзіць дамоў кожны раз, калі будуць пускаць.

Але зіма ўжо чуваць: халодная зямля. Летам яна не такая халодная, летам можна на ёй пераляжаць ноч, нічога не падсцілаючы.

Збоку на ягаднік свеціць сонца, і відаць, як з-пад яго падымаецца ўгару пара — сохне мох. На сонцы

блішчаць брусніцы: буйныя, белыя, пабурэлі толькі зверху — усягды стаіць цень,— яны тырчаць з-пад ягадніку, як зросшыся ў шышку. Сашмаргні — поўная жменя. Па брусНічніку расце рэдкі дробны верас, нібы яго хто паторкаў рукамі, сіні, як бэз, увесь на цвеце. Па сагнутай ажыне з чырвонымі ягадамі — па галіне — поўзае пчала, тоўстая, валасатая, калючая; доўга перабірае ножкамі, тады застыне, як спіць. Адрываецца, валіцца далоў на зямлю, пасля зноў паўзе на калючую дудку, растапырыўшы крылцы — чорная ў жоўтыя плямы.

Пахне сырым мохам і багуном — недзе блізка імшара, і тады хочацца піць.

Па «сэвэтэ», па прыкладзе, поўзаюць мурашкі, маленькія, жоўтыя. Знаць, як яны парылі ў дзірачкі свежы жоўты пясок пад мохам. Мурашкі не любяць жалеза: мусіць, халоднае, ці можа пахне порахам. Па затворы яны бягуць, крыла ўразаючы...

Грэе ў спіну сонца; спаднізу, высыхаючы, пахне ватоўка: упрэлым кіслым цяплом, што ўсё адно сцягнуў дома з гарачай печы.

На сонцы добра знаць у Камене за ракой хаты — маленькія здалёку, шэрыя, хоць дзе з новымі шчытамі ў стрэхах.

Шчыты жоўтыя, як бераг. Бераг за ракой ля Камена невысокі, падыходзіць аж да платоў пад гароды. Гароды кожную вясну ў Камене, разліваючыся, затапляе вада, дастаючы аж да вуліцы. Вуліца відаць коса, але знаць здалёку: жоўтая.

За Каменам адразу пачынаецца поле. Па ім цягнецца белая ад пяску дарога, далёка, аж пад Аношкі, глыбокая, як разараная ўроскідку плугам баразна. Там, дзе яна хаваецца з вачэй, за Аношкамі відаць вострая вежа ад царквы ў Даўгынаве. У Даўгынава ён ездзіў з Веркай да вайны на базар...

На базар збіраліся ўсёй вёскай. Ехалі і ішлі нацянькі праз лес да старой пагранзаставы, якая стаяла на самым беразе ў лесе, высака над Віліёй. Цераз Вілію не было маста, і ехалі логам да Цыбульскага броду, пад самае Забыліна. Брадоў у Віліі было многа, Цыбульскі быў самы мелкі.

Шырокі, з чыстай вадой — у вадзе быў відаць жоўты пясок,— у ніцай лазе з аднаго і другога боку,— летам ён зусім мялеў, і цераз яго, абмінаючы ямы,

можна было перайсці падкасаўшыся.

У Цыбульскім бродзе было цвёрдае дно, і цераз яго смела ехалі ў калёсах — кіруй толькі на змыты бераг, на абсмарганы куст лазы, і паганяй каня, не давай нагінацца піць пасярод ракі, каб не занясло колы.

Каня Андрэй паіў кожны раз з берага пры ўездзе.

Пераехаўшы і перайшоўшы на другі бок, людзі мылі ў рацэ ногі, абуваліся, седзячы на беразе,— да ракі ішлі босыя, у лесе па пяску і на лузе па траве мякка ступаць; паласкалі рукі і, беручы ў прыгоршчы, пілі з ракі ваду. Вада ў рацэ была халодная, як у крыніцы, не пахла нават балотам.

Пасля ракі свежа было нагам, нібы і не ішлося аж пяць вёрст па лесе з дому...

Вясной, на згон зімы, Вілія разлівалася, выходзячы з берагоў, і затапляла ўвесь лог да заставы. Ад самага лесу аж да поля па той бок ракі, як акінуць вокам, было сіне ад вады.

Вясной у Даўгынава ішлі на Камена — кругом. Далей у два разы, чымся на заставу,— вёрст з чатырнаццаць.

Ля Камена вада ў разводдзе ішла ў лагі, у самай рацэ было няглыбака — пасярэдзіне добраму мужчыну займала па пахі, і можна было, раздзеўшыся дагала, перайсці на той бок.

Пераходзіць было боязна: чорная, што дзёгаць, вада пякла, як лёд. На тым баку, на гародах, пасля вады зусім не чуваць было ног. Яны пасля, пад Аношкамі, калі ўграваўся ад хады, гарэлі як агнём.

Пасярод ракі, дзе глыбей, ваду гнала вірам і зносіла ўбок; трэба было яшчэ, несучы клунак з адзежай на галаве, лавіць і адпіхаць у вадзе бярвенне, якое, намоклае, цяжкае і слізкае, пёрлася, што шалёнае. Дрэва ішло густа, кругляк за кругляком — вясной змывала шліхты.

У Даўгынава разводдзем хадзілі толькі каму было пільна трэба; лезці ў вір рашаўся не кожны.

У Камене былі лодкі, але ў самае разводдзе, калі ракой гнала лёд і дрэва, ніхто з таго берага не прыязджаў, хоць ты было крычы, аж разарвіся, махаючы рукой. Людзі хадзілі па гародах, відаць былі і лодкі, ляжалі на дварах, але тры рублі не ўсягды даражэй за сваю душу.

На лодках перавозілі ў Камене пачакаўшы, ужо калі

вада спакайнела, спадала з гародаў і па рацэ пераставала гнаць дрэва.

Адумысла ў Камене Андрэй ніколі не быў — праходзіў толькі праз яго — праз канец вёскі, калі ішоў раз да вайны на базар і калі сёлета на згон зімы ехалі з атрадам браць гарнізон у Даўгынаве.

Ад сонца вёска за ракой робіцца чыстая, як памытая. Калі прыгледзецца, знаць бярозавае няскобленае жэрдзе ў платах і новыя жоўтыя подрубы ў хатах. Па гародах ходзяць белыя куры. Каб дзе хоць чалавек — як вымерлі ўсе: і людзі ў вёсцы, і немцы...

За вёскай на гары, дзе на чорным пераараным полі круціцца дарога, зноў пачынае блішчаць бітае шкло. Адразу тады за плячмі бегаюць мурашкі... Андрэй пачынае ўглядацца за вёску. Можа там, праўда, блішчыць бітае шкло. Мала б'юць пасуды дома на двары і вывозяць шкло з шуметнікам вясной на поле, і яно астаецца ляжаць у зямлі? Выворваецца плугам, адмываецца на дажджы ад пяску, сохне на сонцы і блішчыць тады на раллі, як начышчанае.

За дарогай пад Аношкі роўнае шырокае чыстае поле; здаецца, калі глядзіш з акопа, яму няма краю. Здаецца, што за Каменам няма нідзе ні Аношак, ні Даўгынава — толькі чыстае поле, як хапіць вокам. Ад сонца яно робіцца сіняе, як ад туману, цёплае і ціхае, як спавітае сном. І такое будзе ўсягды — вечна. Вечная і дарога на ім, што цягнецца немаведама куды, і Камена, і Аношкі з людзьмі... І курганы, што відаць за Даўгынавым, і дым, што падымаецца над імі высака ўгару, і цёмны ад лесу край неба, далёкі, як згледзіць вокам, і жоўтае воблака над ім, выцягнутае вузкай паласой...

Блакада мінецца, не стане і немцаў у Аношках і ў Камене, а поле за ракой будзе такое ж далёкае і сіняе ўвосень і вясной — год за годам...

І гэтак па ім будзе цягнуцца немаведама куды ўбітая ад веку дарога і блішчаць на сонцы павыворванае з зямлі каменне і шкло...

З боку ад дарогі, пад самую Вілію — Забыліна: хутары. Цагляныя, пафарбаваныя зверху глінкай, белыя, што ўсё адно печы дома ў хатах перад святамі, яны добра відаць з-за ліп — з-за саду, калі высунешся з акопа. Відаць яшчэ, як з комінаў ідзе густы чорны дым, што ад смаляных дроў. Дымам пахне аж тут, у акопах,— мусіць, адтуль цягне ветрам.

Дым відаць і ў Аношках, падняўся клубамі — там нешта гарыць.

Усюды ціха — не страляюць; шумяць толькі ўгары ад ветру сосны, калі слухаеш, і чуваць, як падаюць на мох і на ягаднік, на лісце, іголкі — шашчаць. Ад цішыні пачынае ныць у грудзях — чакаеш немаведама чаго. Чакаюць і ўсе — увесь атрад, залёгшы ў лесе ў акопах ад самага Забыліна аж да Камена — берагам ракі. Ля Забыліна, ля хутароў, немцы прарывацца не будуць — за ракой балота. Пад канец Камена балота яшчэ горшае — не сунешся. У немцаў машыны і матацыклы, немцам трэба брод і дарога. Яны будуць ісці толькі на Камена — у раку, калі не звернуць з Даўгынава на Цыбульскі брод, у другім месцы іх і чакаць не трэба. Але і на Цыбульскім бродзе ціха — усе дні, з самага пачатку. Там, ля заставы, на высокім беразе ў абароне акапаўся другі атрад. Адтуль прыходзяць людзі — сувязныя да камандзіра атрада — ідуць сцежкай за акопам... Часта, на дзень па некалькі разоў.

Пачынаюць балець плечы і спіна ў крыжы — ад лежні. Колецца пад павечкамі, як ад пяску; робіцца цяжкая галава, цягне ўніз, хоць ты кладзі на зямлю. Сушыць у роце, хочацца піць; здаецца, уся зямля пахне імшарай і смалой...

Крычыць Рукалееў, перадае каманду «ўстаць»: гэтулькі не вылежыш.

Каб вылезці з акопа, не згаіўшы мох, трэба спружыцца, як змяі.

Аж дыхаць, здаецца, лягчэй, калі стаіш, прыпёршыся да елкі...

У акоп на ватоўку сыплецца зверху пясок; падымаецца пад нагамі прытаптаны ягаднік.

Зноў падае каманду Рукалееў — не пастаіш. Зноў пад носам у акопе сухі мох, зноў за ракой, за Каменам, блішчыць шкло...

«Рама» гэты раз ляцела над ракой, зайшоўшы з Цыбульскага броду, нізка, ніжэй, чымся раніцай,— ззаду за ёй нават быў відаць дым: палоскамі. Нахіліўшыся набок над самым Каменам, яна паўзла ўсё ўніз і ўніз — здавалася, урэжацца на лагу ля лесу ў зямлю. Над логам яна крута пайшла ўверх, дугой, як усё роўна зачэрпнуўшы з ракі вады, і пёрлася ў неба. Падымаючыся, натужна раўла, аж звінела, закладваючы вушы.

Другі раз яна зноў зайшла ад Цыбульскага броду,

ляцела бліжэй да лесу, спусціўшыся яшчэ ніжэй. Уверх паднялася цяпер аж у канцы Камена, над балотам...

Трэці круг яна зрабіла над акопамі, як і раніцай, здавалася — над самай галавой, зноў заварочваючыся і падымаючыся ўгару ля Камена над балотам і заходзячы з Цыбульскага броду. Калі раптам закрычаў Рукалееў, Андрэй, падцягнуўшы за прыклад да сябе «сэвэтэ», высунуўся з акопа.

На полі за ракой адно густа блішчала шкло, па ім скакала сонца, і ён, стаўшы на калені, глядзеў туды, міргаючы вачыма і счышчаючы з прыклада пясок.

На дарозе, што вяла з Аношак у Камена, паказаліся людзі. Спачатку іх было мала — кучка, і пайшлі яны дарогай, паявіўшыся неяк раптам, што ўстаўшы з зямлі. Пасля яны адразу як заслалі поле — сыпалі і сыпалі дарогай з Аношак, заходзячы аж на чорную раллю, дзе блішчала шкло. Людзей было многа, і Андрэй падумаў, што ў Аношках на хутарах гэтулькі не збярэш. Мусіць, немцы выгналі ноччу ўсіх з Камена, а цяпер варочаюць назад.

Людзі разыходзіліся па полі памалу, ішлі як не сваёй хадой: здавалася, намораныя варочаліся з далёкай дарогі.

Былі знаць адны белыя хусткі: мужчын у грамадзе ішло мала.

На хутарах у Забыліне засакатаў раптам кулямёт і адразу сціх. Стралялі цераз раку па лесе — разрыўнымі. Кулі рваліся блізка збоку — на імшары ў лазе.

Людзі на полі ля Камена былі сталі, тады зноў крануліся ісці, спускаліся з гары на лог да ракі. Паблізэлі, быў відаць пыл, што падымаўся ў іх з-пад ног, і дзеці — ішлі разам са старымі.

Угары раўла, не сціхаючы, «рама», як упівалася ўсё роўна ў плечы — заходзіла і заходзіла з Цыбульскага броду...

Андрэй убачыў, як з акопа высунуўся Рукалееў і круціў галавой, мацюкаючыся на чым свет стаіць...

Немцы за людзьмі паказаліся не адразу — пазней. Ішлі воддаль ззаду, густа, кучкамі, у руках у іх былі відаць кароткія аўтаматы — бліскалі, як бітае шкло.

З гары немцаў сышло чалавек трыццаць. Тады зноў пайшлі бабы з дзецьмі — відаць былі белыя хусткі — і за бабамі адразу немцы: яшчэ чалавек трыццаць з аўтаматамі. Напасле зноў ішлі бабы. Несамнога,

жменька, і за імі ўжо адны немцы. Спускаліся з гары, збіўшыся ў кучу і падняўшы пыл: шэрыя, цёмныя, як авечкі. Ад іх, здавалася, калышацца поле.

У Забыліне зноў засакатаў кулямёт; за Аношкамі загудзелі машыны; недзе пад Даўгынавым грукнула, мусіць, гаўбіца, два разы. Снарады разарваліся далёка ззаду, пад Мсціжамі — па лесе пайшло рэха.

Пачуўшы ў Забыліне кулямёт, людзі на лагу былі сталі. Пасля ўзышлі на жоўты пясок — ішлі якраз проці броду.

Андрэй пачуў, як у Камене нехта нема закрычаў — галасіў. Пасля ўбачыў, як і вуліцай з Камена на лог ішлі немцы, сагнуўшыся, беручыся рукамі за жэрдзе ў платах. Было відаць нават, як яны гразлі ў белым пяску, выцягваючы ногі, што з балота.

Ззаду за акопам па сцежцы, дзе днём хадзілі сувязныя, прабеглі два партызаны з ручным кулямётам, здаецца, не з іх атрада, ён не пазнаў — згледзеў толькі іхнія спіны і шырокую чорную, вышараваную да белага па краях талерку ў аднаго на плячах... Партызаны беглі ўніз у імшарыну да ракі, пад Забыліна.

— Чакаць каманды!.. Без каманды не страляць!..— перадаў Рукалееў. Ён усё круціў і круціў галавой, падцягнуўшы блізка да сябе аўтамат, як схаваўшы пад паху. Адной рукой дзёр збоку ў сябе мох і абкладаў спераду акоп — хаваў пясок.

За ракой на жоўтым пяску сышліся людзі і немцы, і там падняўся ўгару пыл, хаваючы з вачэй вуліцу і платы на гародах...

Людзі, што ішлі наперадзе, былі ўжо добра відаць: у чорным, у белых хустках, яны, пабраўшы за рукі дзяцей, ступалі адзін ля аднаго цяжка, натруджана, спатыкаліся, валіліся на зямлю, падымаліся, падымаючы за рукі дзяцей і выцягваючы з жоўтага пяску босыя ногі...

Андрэю здалося, што на беразе за ракой адны толькі босыя ногі — хаваюцца ў пясок, пасля зноў відаць: ступаюць і ступаюць, як немаведама куды.

Немцы цяпер ішлі адразу за людзьмі, абагнуўшы іх крыва, з аднаго боку, ад Камена, што полазам.

Стала раптам зноў ціха, аж не верылася. «Рама» болей не вярнулася ад Цыбульскага броду — далела, ныючы недзе над Забылінам. Людзі ішлі памалу, чуць цягнучы ногі, як з поля, нажаўшыся за дзень.

Здавалася, не аўтаматы блішчалі ў немцаў у руках, а ў людзей на плячах краталіся павешаныя зубамі на адзежу вышараваныя за лета аб тачыла і аб жытнюю салому белыя сярпы. І жоўтыя ад сонца хаты на гары за ракой у Камене — гэта мэндлікі, вялікія — па дванаццаць снапоў, з высокімі, як дастаць з зямлі рукой, шапкамі, і стаяць яны шчыльна адзін ля аднаго і на загонах і ў баразнах — урадзіла жыта. І далёка за імі — белае ад іржышча поле і белае над полем ад воблакаў неба. Неба белае і над берагам, над людзьмі, здаецца — яно зусім нізка над імі, над самымі галовамі. Воблакі густыя, цяжкія, як налітыя малаком; варушацца, спаўзаючыся ў адзін доўгі гарбаты туляг. Туляг кратаецца і паўзе да ракі, куды ідуць людзі.

У Забыліне з саду вылецела зялёная ракета; цьмяная на сонцы, яна заблішчала толькі высака ўгары, як шкло. Андрэй нават пачуў стрэл.

І тады адразу за акопам, блізка, мусіць, на сцежцы, рванула зямлю. Азірнуўшыся, Андрэй убачыў ля самай сцежкі голую ў камлі, без кары, сасну і вывернуты з зямлі свежы жоўты пясок. Пясок быў выкінуты набок, у адну кучу, што накапаны рыдлёўкай. На пяску ляжаў зялёны ягаднік з белым карэннем, і з яго ішоў дым. Яшчэ Андрэй згледзеў, што ля сцежкі пазграбаны мох: ляжыць буграмі і дыміць, як затлеўшыся.

Запахла нечым едкім, што ўсё адно з коміна, калі гарыць сажа...

Другі раз рванула далей, на сцежцы проці Рукалеева. Зверху ў акоп насыпаўся пасечаны ягаднік і жоўтая сасновая кара — ласкутамі.

«Міны...» — падумаў Андрэй, павярнуўшыся на бок і прыціскаючыся да сцяны ў акопе. Глядзеў спачатку ўгару, як усё роўна можна было згледзець, адкуль ляціць міна. Па твары сыпанула калючым чэрствым пілавіннем — мусіць, з-пад асколка, што зачапіў недзе блізка сасну. Запахла смалой, як з-пад пілы дома на дрывотніку. Ён закрыў даланёй твар, пасля пачаў выцiраць пальцамі вочы.

Міны ўжо рваліся па ўсім лесе: і злева, на імшары над Забылінам, куды пабеглі былі партызаны з ручным кулямётам, і справа, у сосніку проці Камена, дзе акапаўся ўвесь атрад. Гручэла толькі зямля — здавалася, па ёй несціхана білі вялікімі і цяжкімі жалезнымі баба-

мі, якімі забівалі ў раку дома ў Мсціжах па́лі, калі ставілі мост перад вайной.

У Забыліне хлебястаў кулямёт. Стралялі адтуль па імшары цяпер ужо не сціхаючы. У Аношках угару падняўся чорны дым — грыбам.

— Глядзець за берагам! Без каманды...— крычаў Рукалееў. Яго цяжка было пачуць. Андрэй згледзеў, як Рукалееў высунуўся з акопа і паказвае на бераг. Мурзаты, укачаўся ўвесь у пясок.

Азвалася «рама». Зноў зайшла з Цыбульскага броду. Пачалі біць кулямёты з Камена — з гародаў.

Міны рваліся цяпер збоку ў Рукалеева, у сосніку. Чуваць было, як яны суха трашчаць на самых акопах, нібы дзе валяць з пня лес. За ракой у Забыліне як усё адно гудзе малатарня: гу-у-мм... гу-у-мм... Сціхае, тады зноў гудзе, аж захліпаецца.

Стала сіне ад дыму — у сосніку ля акопаў загарэўся сівец. Дым слала па зямлі, і не было чым дыхаць.

— З шасціствольных. Душу вынюць!..— крычаў з акопа Рукалееў.

Тр-рах!.. Відаць, як зусім блізка спераду ля акопа ідзе з зямлі дым.

— Адразаць немцаў ад людзей! — Рукалееў зноў паказвае рукой на бераг, прынікшы да аўтамата. Нават не чуваць, як ён страляе. Відаць толькі ля акопа, дзе ствол, маленькі жоўты агеньчык, у адным месцы, як хто ўсё роўна чыркае сярнічкай па карабку.

Андрэй высунуўся з акопа, каб толькі можна было зноў згледзець бераг на тым баку, і ўпёр у плячо прыклад, моцна, у дзве рукі.

Пачуў адразу, як яго падняло ўсяго і кінула аб зямлю, аб бераг у акопе... Затрашчала блізка, над самай галавой, і аднекуль збоку дыхнула сухім агнём... Здалося, у лазні на печ, на чырвонае нагрэтае каменне, лінулі вядро вады...

Тузанула за левае плячо, моцна — здалося, вырвала руку ў лапатцы і перакуліла на спіну.

Горача стала ў плячах. Пасля ў паясніцы зрабілася мокра і слізка, ён пачуў, што пачынае апаўзаць у акоп на дно.

Абапёршыся на правую руку, ён перавярнуўся на жывот. Убачыў, як за ракой на тым беразе над людзьмі і над Каменам збоку ля белага туляга стаіць у небе жоўты прамы слуп. Высокі — ад самай зямлі аж у неба.

Падумаў, што такі слуп рэдка бывае ўдзень, што людзей ужо не відаць — спускаюцца недзе з берага ў раку, ідуць у ваду. На тым беразе адны немцы...

Закруцілася ў вачах зямля, зрабілася чырвоная, што жар. Зноў зараўла «рама», і закрычаў Рукалееў над самай галавой — выстаўляў рукі...

Патух над ракой у небе жоўты слуп, асыпаўся ўніз, што пясок. Аж чуваць было, як зашумела ў рацэ вада...

. . . .

Ноччу, недзе ўжо, мусіць, пад раніцу, яго адпусціла. Калі ён адплюшчыў вочы, убачыў, што ля яго сядзіць сястра ў высокім белым каптуры на галаве — узляглася на тумбачку і паклала на рукі галаву: спала. Каптур у яе з'ехаў на патыліцу і прыткнуўся верхам да сцяны. Сястра цяжка дыхала, аж сапла.

Цьмяна гарэла недзе ззаду лямпачка, у кутках вісеў цень, палосамі.

Ён убачыў збоку фіранкі, жаўтаватыя ад агню. Фіранкі не былі шчыльна сцягнуты, і ў акне блішчала зорка, ядраная і калючая, як зімой.

Ён падумаў, што ў яго круціцца яшчэ ў галаве... Са сцяны едзе некуды акно, пасля варочаецца назад, і відаць яркая зорка, аж мігціць.

Звініць у вушах; здаецца, недзе цурчыць у бляшаную пасудзіну вада... Але яму стала, мусіць, лепш; лепш глядзяць вочы, як памытыя халоднай вадой...

Каб толькі хто ўзяў зацягнуў фіранкі... Няма як глядзець: сіняя зорка коле аж у мазгі... Рассыпаецца на іголкі і коле.

Ён заплюшчыў вочы — зноў закруцілася ў галаве і зблажыла...

Тады ён, намогшыся, клікнуў сястру: застагнаў, ціха і сіпата. Сястра не пачула, храпла. Ён клікнуў другі раз...

У галовах на тумбачцы зазвінела шклянка з вадой і лыжачкай; сястра ўздыхнула і перастала храпці. Дыхала роўна і ціха, яе аж не было чуваць.

Зноў паплыло са сцяны акно, убок, да самых дзвярэй у парозе, вярнулася назад, хуценька, як зглядзець, і зноў заблішчала зорка...

Ён убачыў вузенькую палоску сіняга неба, здалося — халоднага, як лёд. Неба дрыжала разам з зоркай, што ў мароз, калі на двары трашчалі платы і зрубы

ў студнях. Якраз як той зімой, перад апошняй блакадай, калі ён вёз Рукалеева ноччу з лагера ў вёску да Балюты. Неба тады было сіняе, і з яго пырскалі зоркі. Ад марозу раўлі па снезе палазы; ад інею зрабіліся белыя і лес і конь. Зліпаліся павечкі, не было як глядзець.

Рукалеева скінуў тыф... Тыф быў у атрадзе ў лагеры і ў вёсцы. Рукалеева аддалі дамоў — у зямлянцы было холадна, а ён ужо з тыдзень ляжаў без памяці. У Рукалеева — Андрэй і цяпер помніць — краталіся зубы: возьме, паверне пальцамі ўверх — выварочваюцца ўсе да аднаго. Ніхто так, як Рукалееў, не хварэў.

Рукалеева папрасіла дамоў Балюта...

Ён зноў жыў у яе, пакуль не паправіўся. Каб не перавязлі яго ў цёплыя вуглы, каб не папрасіла Балюта, загібеў бы тады Рукалееў...

Андрэй павярнуў набок галаву. Зорка свяціла цяпер праз занавеску, цьмяна, як праз туман.

Рукалееў выцягнуў яго, Андрэя, тады, у блакаду ля Камена, з акопа і вёў, узяўшы пад паху, цераз імшары пад Краснае: партызаны ад Камена адступалі лесам на Палік. Па дарозе ў Мсціжы ўжо ішлі, прарваўшыся ў бродзе, немцы.

Зноў цурчыць недзе ў парозе ў пасудзіну вада, і рассыпаецца на іголкі ў акне сіняя зорка — рэжа вочы, як сухое асцё...

Ён зноў стогне на ўсю палату — кліча сястру.

Сястра, прачнуўшыся, падае яму з лыжачкі вады. Лыжачка горкая, што ад альвасу; горкая вада, як невядома якое зелле. Ён сціскае губы — вада цячэ за шыю, цёплая, што пот.

— Зараз прыйдзе ўрач.

Сястра ўжо аж у парозе — папраўляе на галаве высокі белы каптур.

Андрэй закрыў рукой вочы.

«Скарэй бы днела... Не дачакаешся...»

10

Акно цяпер было ў галовах: яго, Андрэя, раніцай перакацілі на ложку ў самы кут. Цяпер перад вачыма стаялі пафарбаваныя набела высокія цяжкія дзверы з крывой выгнутай бліскучай ручкай. Ля ручкі чарнела круглая пляміна — з аладку — вымазалі, піхаючы дзверы.

Дзверы шчыльна не зачыняліся, і праз іх былі відаць у калідоры белыя халаты: там мітусіліся людзі.

Пасля нехта стаў у дзвярах: як усё роўна завесілі простыняй. Стаяў доўга, не адыходзіўся.

Калі Андрэй глядзеў з кутка на дзверы, яму здавалася, што ён іх ужо недзе бачыў. І цёмную круглую пляму, і прарэх у калідор...

Калі яго перакацілі ў кут, на яго месца, расчыніўшы на дзве палавіны дзверы, два маладыя мужчыны ў белых расхрыстаных халатах адразу ўнеслі і паставілі нікеляваны шырокі ложак — у Андрэя быў сіні, фарбаваны і вузкі, не пакладзеш, адхінуўшы, руку — і наверх на сетку паклалі тры шырокія выгаблеваныя і збітыя знізу планкамі жоўтыя дошкі, упёршы ў нагах у брыж. У палаце запахла смалой, як націраннем на шкіпінары, якое ў іх доме стаяла ў парозе на судніку ў куточку.

Двое расхрыстаных мужчын — ён не бачыў іх у твар, яны стаялі да яго плячыма — прывязвалі збітыя дошкі да брыжа сінім ценкім кабелем. Доўга пасля краталі рукамі і дошкі і ложак.

Пасля іх прыйшла сястра ў высокім каптуры і заслала дошкі простыняй, склаўшы ў дзве столкі.

Рамана няслі галавой уперад, і Андрэй адразу яго пазнаў: галава была нізка апушчана з насілак, і Андрэй бачыў яе, як усё роўна з вады, перавернутую дагары. На насілках яна дрыжала і падскоквала, нібы ў рацэ, калі па вадзе ідуць кругі. Андрэй згледзеў адразу нос — доўгі, з горбікам пасярод — і поўныя шчокі. Вочы ў Рамана былі шырака раскрыты, аж павылупліваліся, і, здалося, ад таго парабіліся блакітныя, як у фарбе. Ён і пазнаў яго па носе і па вачах.

Раман быў родам са Мсціж — у Мсціжах у яго жылі цяпер маці і сястра. Малады яшчэ, можа меў трыццаць, а можа і не — у такім вяку хлопцам перастаюць лічыць гады, і чалавек жыве, як усе мужчыны: адбыў даўна салдаты, ажаніўся, і ў вёсцы ўжо забываюцца, у якім годзе ён нарадзіўся, аж пакуль той не састарэе.

Вярнуўшыся з арміі, Раман пайшоў у леспрамгас, рэзчыкам на ўчастак. Там ён сышоўся з катлапунктшчыцай з аўтакалоны Нінкай. Нінка, збоку гледзячы, дзяўчына была маладая, але ўжо бывалая. Жыла яна ў Найдорфе за Востравам, куды з'ехаў і Раман.

Нінка яго то кідала аўтакалону, то зноў варочалася; была стала на работу ў буфет у сталовую, растраціла-

ся, пайшла пасля ў дарожніцы, пахадзіла, кінула і сядзела, мусіць, дома. Толькі Раман не кідаў пілы: спачатку рэзаў лучком, тады стаў бензапілой, гэтай зімой перайшоў на электрапілу.

Летам кожную раніцу Раман ездзіў на веласіпедзе з нікеляванымі белымі абадамі з Найдорфа на ўчастак каля Андрэя. Абады блішчалі на сонцы, на вуліцы за частаколам, аж сляпіла ад іх вочы. Пад'язджаючы да варот, Раман кожны раз, падняўшы галаву, глядзеў на двор і вітаўся з усімі...

У Рамана мёрлі дзеці: народзіцца і памрэ — і можа ад гэтага ён зрабіўся ціхі і працавіты, а пасля палучкі, бывала, многа піў.

Рамана ўняслі тыя расхрыстаныя мужчыны, што ўносілі ложак. Падышлі да ложка, пастаялі, паклалі памалу Рамана з насілак наверх на засланыя прасцынёй дошкі, зноў стаялі і глядзелі на яго.

Раман стагнаў, ціха і цяжка, як натруджаны ў возе конь.

Адразу за імі прыйшоў доктар — малады, высокі, той, падобны на Унука, і прозвішча ў яго было падобнае на Унукава: Крук, і ўбегла сястра ў высокім каптуры — Жолудзь. Андрэй іх ужо ведаў. Доктар загадаў мужчынам пасунуць Рамана ў галовы. У Рамана зноў звісла з дошак галава, як з насілак, нізка, на маленькую белую падушачку, што ляжала ля самага брыжа на голых спружынах.

Расхрыстаныя мужчыны пайшлі з палаты; доктар стаў сам яшчэ больш убінтоўваць Раману шыю, асцярожна, мацаючы пальцамі; убінтоўваў доўга, акручваючы бінт і ля шыі, і ля галавы, чапляючы пасля за рукі пад пахамі, як усё роўна прывязваў галаву, каб яна не адарвалася. Сястра ў высокім каптуры стаяла ля яго, падняўшыся на пальчыках,— раскручвала ў яго пад рукамі шырокі белы бінт, як усё роўна палатно з трубкі. Раман стагнаў і кашляў; доктар тады падымаў на сястру галаву, і тая адразу выцірала Раману рот кавалкам парванага бінту; белыя ніткі цягнуліся ў яе за рукой і ў Рамана па шчацэ.

Пасля доктар мацаў дошкі і ногі ў Рамана; пастаяў, зірнуў здалёку на Андрэя — кінуў вачыма, выйшаў і адразу прывёў дзеўчынёху ў чорнай сукенцы і ў чырвонай крамнай хустцы. Загадаў ёй надзець халат — яна трымала яго перад сабой у дзве рукі, як вандзэлак.

Дзеўчынёха не магла ніяк лучыць рукамі ў рукавы, і ёй памагла сястра ў высокім каптуры. Тады доктар пасадзіў дзеўчынёху на табурэтку ў галовах ля Раманавага ложка, паляпаў па плячы і пайшоў з палаты. З дзеўчынёхай асталася сястра — стаяла, нагнуўшыся над Раманам. Калі Раман стагнаў, яна брала чайнай лыжачкай ваду са шклянкі і падносіла яму.

— Глядзі, што я раблю, дзяўчына...— гаварыла яна моцна, на ўсю палату.— Будзеш паіць. І не плач, гэтым не паможаш... І многа не давай... Мачы вусны... І хустку адвяжы... Горача...

Калі сястра выйшла і дзеўчынёха ўстала з табурэткі — павярнулася тварам да Андрэя,— ён пазнаў яе. Гэта была Раманава сястра — Галя. Такая ж, як і ён, з доўгім, вузкім унізе тварам і ценкім носам з горбікам. Глядзела яна некуды пад сябе, як усё роўна нікога не бачыла.

Андрэй клікнуў яе, і яна спалохалася: пазнала па голасе.

— Дзе ж гэта яго, дачка, га?..

Яна адразу заплакала і стала даваць Раману ваду з лыжачкі, разліваючы: у яе дрыжала рука. Раман стагнаў, аціхаў, тады зноў цяжка дыхаў і стагнаў.

— Зламаў... І спіну ў паясніцы зламаў, і шыю. Можа і будзе жыць, пакуль мозг у спіне не высахне. Мозг у спіне, мусіць, разліўся... Я сама чула, як гаварыў той, што з Мінска... Аж з Мінска дактары прыляталі...— яна зноў заплакала і стала выціраць пальцамі вочы.

— Не гавары пры ім, дачка...

— Каб жа ён чуў... Ён, відаць, не чуе і нікога не пазнае. І нагамі не кратае... Толькі рукі яшчэ жывыя. І ўсё праз яе... Праз тую... Што ім — мала было? Гэтулькі ён палучаў...— яна, мусіць, гаварыла пра Раманаву жонку.— Пад сасну папаў... З пілой...

Раман застагнаў, і яна зноў заплакала. Пасля паднясла яму ў лыжачцы вады. Вада пацякла ў яго па шчацэ і закапала на падлогу. Раман сціснуў зубы. Яна заплакала яшчэ горш.

— І так ён будзе ляжаць... галаву адвесіўшы... пакуль шыя не зрасцецца... Ён жа крануцца не можа...— яна сціхла, не плакала. Стаяла і выцірала Раману шчокі хусткай.

«Не кончылася дабром для Рамана...» — падумаў

Андрэй.— Яно і не магло кончыцца... На адну сасну, выбраўшы, нахіляюць штук пяць-шэсць, колькі тая ўдзержыць, тады скідаюць яе з пня. Падаюць разам усе шэсць, ці колькі там... Спраўляйся толькі ўцячы. А Раман не ўцёк... За такое з лесу гнаць трэба, а ім яшчэ бензапілы ў рукі, праграэсіўку, прэмію... Начальства крычыць на сходах за гэта, не дазваляе... Інжынеру шыю мыляць. Але ж у лесе над каркам у кожнага інжынер не будзе стаяць. Дабром не кончылася...»

Раман сціх, не стагнаў — заснуў. У палаце зрабілася ціха. Нагнулася да самага ложка Раманава сястра — грудзьмі. Андрэй бачыў, як у яе зліпаюцца вочы — не спала недзе ўсю ноч. На двары, выйшаўшы з-за страхі, ядрана свяціла сонца — ад яго ў палаце было бела. У галовах, за акном, былі чуваць галасы; недзе далёка гудзелі самалёты — несціхана, што ўсё роўна кіпела ў катле. Андрэй падумаў, што гэта шуміць у яго ў галаве. Плячо балела востра і суха, не перастаючы, нібы яго толькі ўчора параніла ў акопе пад Каменам. Нібы ён сядзіць у балоце на Паліку пад бамбёжкай галодны і ные і ные плячо — загнаілася і пачало пухнуць. І як тады выжыў? Рукалееў усё. Каб не Рукалееў... І каб не пайшлі адразу на прарыў на Беразіне...

Загаіўшыся, плячо не балела. І вясной, у апошнюю блакаду, і пасля вайны, калі ён рабіў у горадзе. Недзе аж да зімы, нешта з паўгода. Пасля зноў разбалелася, ужо на ўчастку: пачалі выходзіць асколкі. Паклалі былі ў раёне ў бальніцу. Летась зімой, пасля ляся, зноў аднялося зусім плячо, але асколкі не пайшлі. Колькі іх там яшчэ сядзіць?.. Як ідуць — маленькія, па макаваму зерню...

Пра мядзведзя ён не думаў. Ніхто ў яго і не пытаўся. Але цяпер ён успомніў яго раптам, калі ўбачыў Рамана і яго сястру са Мсціж...

Раман, мусіць, памрэ. Не будзе жыць. З-пад сасны, як з-пад мядзведзя, жывому цяжка вылезці. Летась Каюту з Вешак сукамі ўсяго распарола. Пажыў яшчэ трохі. І Раман пажыве...

Ён, Андрэй, можа і будзе жыць, а Раман... Два разы ўжо, выходзіць, шанцуе яму, Андрэю: з-пад міны вылез і з-пад звера.

А Раман — ці вылезе з-пад сасны... Не пашэнціла яму. Хай бы жыў. Такі малады і дужы.

Калі Андрэй думаў, што Раман памрэ, яму больш

думалася пра тое, што і сам ён ці будзе яшчэ жыць — невядома. І сам ён можа яшчэ памерці. Хаця, яму ж зрабілі аперацыю... А як жа тады дома дачка? А хата? Як гэта — яго няма ў вёсцы? Усе ёсць, а яго няма...

Ён падумаў зноў, што і Раману ж зрабілі аперацыю, што і ў Рамана ж ёсць хата, жонка... Дзяцей толькі няма...

Раман памрэ... І жонка да яго не прыйшла. Сястра сядзіць ля ложка.

Кінула ўсё і сядзіць крукам. Сястра — не жонка. А якая гэта радня — жонка? Хаця, якая сястра і якая жонка...

Раманава сястра не спала. Сядзела, заплюшчыўшы вочы і падпёршыся рукамі. Калі Раман пачынаў стагнаць, аж падскоквала ўся на табурэтцы, напужаная. Папраўляла, падымаючы, Раману рукі і гладзіла па лбе, ціхенька, асцярожна, аднымі пальцамі. Пасля абціскала ў сябе на плячах халат — ёй было холадна, зноў падпіралася рукамі і зводзіла вочы. Твар у яе асунуўся, стаў яшчэ даўжэйшы. Быў цёмны ад ранняга загару на ветры і, здавалася, яшчэ горш пацямнеў — можа ад таго, што ў палаце было бела ад сонца. Чорныя валасы распляталіся з кароткай тоўстай касы; вочы блішчалі ад слёз.

Андрэй аж здрыгануўся: калі Раманава сястра зводзіла вочы і апускала галаву, рабілася падобная на Верку... Недзе з ілба і з носа...

Яму зноў здалося, што ён недзе бачыў белыя дзверы з бліскучай ручкай і чорнай плямай ля яе... І ложак, шырокі нікеляваны, з нізкімі прамымі брыжамі — той, дзе ляжаў Раман... І палата, вузкая і доўгая, і выбеленая бела, як дома печ перад святам.

Пасля яму здалося, што і ён сам быў ужо тут, сядзеў ля акна. А на ложку ў кутку, дзе ён ляжыць,— ляжала Верка, калі яе апошні раз завязлі з дому ў бальніцу...

Яму стала цяжка ў грудзях; на шчоках ля носа выступіў пот — ён выцер яго пальцам, асцярожна падняўшы здаровую руку. Падумаў: не можа такога быць — гэта ў бальніцы ўсе палаты роўныя, і дзверы ўсюды з бліскучымі ручкамі і з чорнымі плямамі: часта адчыняюць. Ды і ў палаце цяпер кладуць мужчын, а тады ляжалі тры бабы. Адна ў самым парозе, ля дзвярэй з плямай, другая — дзе цяпер ляжыць Раман, і ў самым кутку, тут, пад акном — Верка... Ён аж па-

вярнуў галаву і паглядзеў на ложкі. Тры, у парозе адзін парожні, засцелены бела, і ў галовах дзве маленькія падушачкі — адна на адной. Дагэтуль ён яго не бачыў...

«Ну і што, калі тут цяпер кладуць мужчын...— падумаў ён пасля.— Мужчыны часцей трапляюць і пад сосны, і пад машыны. І кладуць іх дзе ёсць месца. Можа цяпер з такой хваробай, як у Веркі, нікога ўжо і няма... Можа гэта для той хваробы і была палата... Слабодная цяпер».

Андрэй зноў павярнуў галаву.

Раман ляжаў, адкінуўшыся на белую падушку, як нежывы. З-пад бінта ў яго было відаць вуха, усё роўна як жоўтае. Жоўты быў і нос. Толькі на шчацэ гарэла пісяга, нібыта Раман прыйшоў у хату з марозу.

Ён доўга глядзеў Раману ў ногі на канцы дошак. Падумаў, што дошкі падклалі Раману пад спіну, каб не ўгіналася сетка.

У Рамана ў ложку старая сетка, нават знаць, як абвісла: многа на ім ляжала людзей.

Ён тады ўспомніў, што і ў Веркі ўгінаўся ложак. І сетка была расцягнута, якраз як пад Раманам...

Каб падняўся ды паглядзеў, падышоўшы да Рамана... З левага боку ў нагах павінен быць доўгі ржавы болт... Ён, Андрэй, укручваў яго тады ў жалезную шыну, нацягваючы сетку. Болт было заклініла — пайшоў наўкос, знаць недзе і свежыя сляды ад абцугоў, не паржавелі яшчэ...

Тады, калі ён, завёзшы Верку сюды ў бальніцу, прыехаў першы раз да яе праз тыдзень, Верцы стала лепей. Не балела нага. Толькі сама Верка высахла за тыя дні, зрабілася ўся белая, як цяпер Раман,— і лоб, і шчокі, і нос, і рукі... Вочы ў яе пабольшалі, сталі вялікія, чыстыя і блакітныя, як неба,— што ўсё роўна чым вымытыя. Ніколі ў Веркі не было такіх вачэй — ён не помніў. І глядзела Верка яму проста ў вочы, недзе глыбака, аж у душу; сумна, са плачом, як усё роўна шкадавала і яго, Андрэя, і ўсё на свеце... Ад яе пагляду ў яго дрыжала ўсярэдзіне і падгіналіся ногі: Верка рабілася нейкая чужая.

Ён тады прысеў у яе ў нагах на ложку.

Верцы дрэнна было ляжаць. Пад ёй выцягвалася сетка, і Верка як усё роўна завальвалася. Прасіла яна і доктара, і сясцёр падняць сетку; нехта нават пры-

ходзіў да яе ў палату з ключам у руках, але не даў рады, і Верка ляжала, як у яме. Яна прасіла цяпер яго, Андрэя, паправіць ложак. Ён прыехаў да яе яшчэ раз — назаўтра. Прывёз з сабой два ключы і пласкагубцы, новыя, яшчэ бліскучыя,— узяў у Падбярэцкага ў кузні.

Круціў за болт, адхінуўшы ў нагах на ложку матрас — новы, у сінія шырокія палосы, ён яшчэ пахнуў магазінам, круціў спачатку пласкагубцамі — было зручней, тады націскаў ключам. Болт ішоў у раму накасую, круціўся з піскам — рэзалася сухое жалеза, аж крошкі сыпаліся на падлогу. Андрэй укруціў яго чуць не да канца — было нават відаць, як нацягнулася сетка; націскаць больш пабаяўся.

Верка сядзела ў галовах, адсунуўшы да сцяны падушкі, і глядзела на яго сваімі чыстымі вачыма. Дзякавала, як усё роўна чужому, як бытта ён зрабіў ёй немаведама што, і ад гэтага сама рабілася што чужая — раней такога не было. Ён тады зноў аж уздрыгнуў. Яму не хацелася выходзіць з палаты, а Верка прасіла ехаць дамоў: і дачка, і хата, і карова адны. Ёй тут добра; было дрэнна, а цяпер ён падцягнуў сетку, і ёй добра ляжаць, не завальваецца. Яна прасіла яго прыехаць па нядзелі ў аўторак. Гаварыла і глядзела чыстымі вачыма... Ён добра помніць, што яна прасіла прыехаць у аўторак. І дачку прывезці — каб сабрацца ўсім... Ён зноў тады аж спужаўся: што яна гаворыць? Стаяў доўга ў парозе ля дзвярэй, а яна паказвала яму здалёку рукой — неяк смела і спрытна: ідзі. І глядзела ўсё на яго, як учапіўшыся сваімі чыстымі вачыма...

Выйшаўшы з бальніцы, ён доўга стаяў на двары. Не хацелася ісці адсюль, хоць забі.

Пайшоў ён, калі пачуў, як за бальніцай шумяць сосны: вечарэла, і ўсхадзіўся вецер.

Назаўтра раніцай пазванілі на ўчастак: Верка памерла. Ноччу. Ён паехаў — яна і памерла...

Чаму яна не далася рабіць аперацыю? Ён сам вінаваты — не настояў...

Аднялі б ёй нагу — вышчалукнулі бядро, як гаварыў тады хірург,— і Верка жыла б. Глядзела б яе дачка, і сам бы ён глядзеў. Работы ходзячай рабіць не магла б, але жыла б. Пабаялася аперацыі, а ён не настояў... Каму гэта хацелася астацца без нагі... Думалі, што вылечаць...

З ложка ў Рамана звесілася рука, і ён закратаў пальцамі. Андрэй раптам успомніў, што Раман гэтак іграў на гармоніку — у Мсціжах ён быў музыкантам. Пакладзе галаву на гармонік — рассыплюцца на рад доўгія светлыя валасы, іграе і пяе пад музыку, аж хата разлягаецца:

Тана-тана — не смятана,
Тана-тана — не тварог...
Як увіджу я мілога —
Уцякаю праз парог...

Раману прынёслі парашкі — прынясла сястра ў высокім каптуры.

Парашкі давалі і Верцы — апошні раз перад бальніцай... Выпісалі ёй тады, і ён ездзіў у аптэку аж два разы — ніяк усё не маглі зрабіць. Доктар сказаў прывезці Верку яшчэ раз праз дзесяць дзён. Верка лічыла дні па парашках: «Па парашочку тры разы ў дзень выпісалі... Кончацца — тады адвязеш мяне. Якраз трыццаць штучак...»

Ён падумаў: Верка наперад усё ведала, калі лічыла дні па парашках...

Раман выпіў парашок з лыжачкі. Стагнаў і ўсё кратаў пальцамі, як перабіраў па гузічках у гармоніку:

«Тана-тана — не смятана...» — стаяла ў Андрэя ў вушах.— «Вып'ю парашочкі — тады адвязеш мяне...»

Андрэй заплюшчыў вочы.

Паклаўшы галаву на гармонік, зноў закратаў недзе далёка пальцамі Раман. Тады паявілася Верка... Раман і Верка...

Рабілася цяжкая галава, зноў пачынала расці. Вачам не давала глядзець. Здаецца, учора ўжо такога не было...

«Тана-тана — не смятана...»

Раман пеў, паклаўшы галаву на гармонік. Рассыпаліся доўгія валасы, лучалі пад пальцы, і ён прыціскаў іх разам з белымі гузічкамі...

Раман, як жыў у Мсціжах, не пераехаўшы яшчэ ў Найдорф, кожную суботу іграў вечарынку і кожны раз пеў «Тана-тана...».

Гэта была даўняя вясковая песня. Яе пелі і калі Андрэй быў малы.

«Тана-тана...» — бегаюць па белых гузічках у Рамана пальцы... У Андрэя ў хаце за сталом, ля акна, пад ходзікамі...

У Веркі на белай сукенцы бліскучыя гузікі... Спераду, аж да пояса, гусценька, у радок, і ззаду, на каўняры ля шыі, маленькія зусім, як канапелькі. На галаве ў Веркі белы вэлюм. Яна падабрала яго, і ён вісіць у яе на лакці, прыціснуты...

За сталом ля акна — не Раман, а Сівец з Дзераўна са сваім вялікім белым гармонікам. Колькі тады Раману было, калі Андрэй жаніўся? Можа стаяў дзе ў сенцах на вяселлі разам з дзяцьмі, а можа і не...

«Тана-тана...» — за сталом пяе Сівец, расцягваючы гармонік.

— Расступісь!.. Для маладых... Дарро-огу!..— крычыць Падбярэцкі на ўсю хату. На вяселлі ён ад Верчынай радні.— Вальц! У нас усягды з вальца маладыя пачынаюць. Польку побаку, маць яе барабан... Трасціся будзеш пасля ўсю жызню...— Падбярэцкі быў п'яны.

З парога адразу панераслі на двор стол. Піхнулі ззаду ў сенцы два ўслончыкі — іх падхапілі на рукі дзеці. У хаце адразу параскашнела.

Яму з Веркай не было як выйсці з кута, і ім рассунулі сталы.

Музыканты сядзелі ля акна ад вуліцы пад самымі ходзікамі. Натапырыліся адразу; з куфра за стол перадалі на руках цымбалы — Жуку; Сівец сядзеў увесь час з гармонікам на каленях. На вяселлі ў Андрэя ігралі двое: Сівец з Дзераўна і Жук з Краснага...

Сівец — высокі, вышэй усіх за сталом, шырокі ў плячах, з белымі валасамі, белы з твару, і гарэлка не брала — адразу расцягнуў гармонік на ўсе рукі, дзе толькі і месца знайшлося. Адхінуўся да сцяны, каб пакласці на каленях цымбалы, маленькі, чорненькі, кучаравы Жук з Краснага. Ен быў круглы з твару, падбародак і маленькі нос у яго задзёрліся ўгару, як і ад цымбалаў кручкі, якімі ён біў па струнах — сыпаў, што гарохам, як чортведама дзе выўчыўшыся.

Звінела ў вушах, і не было чуваць, як у хаце гаварылі людзі.

Андрэй ішоў наперадзе, ведучы Верку за руку на сярэдзіну хаты, як і кожны раз на вечарынцы, калі хадзіў да яе ў Вейна.

Лёгка круціць вальс — няёмка толькі неяк, што ў сваёй хаце і глядзяць усе на іх на адных. У Веркі блішчаць вочы, яна ўтаропілася адно на яго, усё роўна як чаго баючыся,— мусіць, ён шыбка круціў, а яна стамі-

лася і за дарогу, і за «маршы» за сталом; блішчаць гузікі ў яе спераду на сукенцы пад вэлюмам; бліскае пасуда на стале — белыя талеркі і сінія ад агню бутэлькі з гарэлкай; блішчыць гармонік на каленях у Сіўца, і пераліваюцца агнём чорныя шыбы ў вокнах. Пасля пачынаюць круціцца ззаду за імі, як даганяючы. Бягуць доўгай шырокай паласой па ўсёй сцяне, знікаючы ў парозе з воч. Круцяцца дзве новыя лямпы з чыста вычышчанымі шкелкамі, паднятыя высака на дроце, аж пад бэльку, каб іх не зачапілі галовамі,— ляцяць немаведама куды разам з жоўтымі, шырокімі, як растапыраныя матылі, агнямі; круціцца лабатая, выбеленая нядаўна і закопчаная ўжо спераду печ; лётае зубатая чорная паласа на чалесніку, як адламаны кавалак пілы з няроўнымі зубамі — малымі і вялікімі; лётаюць суднік з пасудай, цыбуля высака на шастку ў парозе пад бэлькай; лётаюць ходзікі на сцяне над музыкантамі — даўно не падцягвалі гіру, як селі за стол, і яна дастае Сіўцу аж да галавы; круцяцца, як бегучы адзін за адным, і сталы, і лавы, і людзі... Белыя рубашкі і сукенкі зліваюцца ў адно з белымі абрусамі ў шырокую паласу. Здаецца, што гэта круціцца за фермай ля Лазы на полі грэчка на цвеце, калі едзеш у лес, паганяючы каня...

Ён не помніць, куды каго садзілі, і цяпер нікога за сталом не пазнае.

— Давай, маладыя!.. Каб век знялі!..

Падбярэцкага нідзе не відаць, чуваць толькі, як ён крычыць недзе з кутка, адкуль выносілі стол. Круціцца пад нагамі падлога... Верка ўчапілася за яго ў дзве рукі...

Людзі ўстаюць з-за стала. Расчынілі дзверы на двор. З сяней па падлозе пакаціўся белы, як воўна, мароз. Закруціўся разам па хаце.

— Польку! Маладыя памерзнуць!.. Зэдлікі, зэдлікі пад сталы... Полька для ўсіх!..— Падбярэцкі ішоў у круг, Андрэй ніяк не мог пазнаць з кім, мусіць, з Балютай: чуваць быў у крузе яе голас. За імі ляпіліся пары — адна за адной.

Сівец скалыхнуўся за сталом, дастаўшы галавой гіру ад ходзікаў, і рвануў гармонік; паказаў пасля белыя зубы, як быў нечага рады. Жук падняў угару заціснутыя між пальцаў кручкі, угнуў шыю, тады сыпануў па цымбалах, як градам...

Застагнала падлога. Белая пара ад марозу, здалося, пакацілася назад, у сенцы...

— За маладымі!.. У шнурок! Танцы да ўпаду!..— Андрэй не разабраў, хто камандаваў: Падбярэцкі ці хто другі.

Яны адразу пайшлі ў польку, лёгка, як і кожны раз,— толькі Верка паклала яму абедзве рукі на плечы...

Падскоквалі ўгару лямпы пад столлю і цёмныя шыбы ў вокнах ад вуліцы... Затросся за сталом высокі Сівец і здрабнеў, уцягнуўшы зусім галаву ў плечы, маленькі Жук, здавалася, растрасецца на клёпкі разам з цымбаламі і яго не збярэш...

Падскоквалі ўгару сталы, падскоквалі людзі на лавах, што не справіліся вылезці на хату, падскоквала печ у парозе ў кутку, расчыненыя насцеж дзверы і дзеці ля дзвярэй — панаходзілі з усёй вёскі і ціснуліся ў хату ад марозу.

Тра-та-та...— білі ногі ў цяжкіх ботах з падковамі. Ад ботаў ішоў звон: у хаце была добрая падлога, ляжала высака на легарах. У крузе адразу стала цесна. Зрабілася горача, з валасоў капнуў на шчокі цёплы пот — што ўсё роўна ён, Андрэй, на балоце пад Жоглаўкай нёс вязку з сенам і на твар з альшэвіны пырснула раса...

Лёгка, вунь як лёгка ішла польку Верка — здавалася, ніколі так і не хадзіла на вечарынках. Ён трымаў цяпер яе ў дзве рукі за стан і чуў, як яна аж кратаецца ўся, як усё роўна вырываецца ад яго і не можа вырвацца. Ён глянуў ёй у вочы — яны былі глыбокія і чыстыя і ўсміхнуліся яму сарамліва, як і тады, калі Андрэй аставаўся з ёй адзін. Верка, здалося, не любіць, што поўна людзей,— узялі лепш бы ды разышліся.

Белы вэлюм акруціўся ў яе ля шыі, схаваўшы бліскучыя белыя гузічкі. Блішчалі цяпер толькі вочы...

Верка яшчэ калыхала галавой, з боку — на бок. Ён пачуў, што іх пачынаюць тоўхаць, што і сам тоўхае Верку. Яны лучалі калена ў калена; калені ў яе былі цвёрдыя і пругкія, і ад гэтага яму рабілася горача і ў яго падгіналіся ногі.

Гармонік быў аціх, тады зазвінеў нанава: ля сцяны пад ходзікамі падняўся Сівец і зайграў стоячы. Жук паклаў цымбалы на стол і сагнуўся над імі ў тры пагібелі. Ад цамбалаў, здалося, падняўся дым... Па іх забега-

лі кручкі, як дождж летам па лужыне ля ганка...

Сіўцу было цесна. Калі ён расцягваў гармонік — ад яго за сталом адсоўваліся людзі.

Спрадвечная ў Мсціжах полька — яе звалі цяпер «Сіўцавай полькай» — пасыпалася ва ўсе куткі.

Бразнула на падаконнік шкло, зазвінела на падлозе пад сталом — нехта высадзіў шыбіну ў падвойным акне. Людзі ціснуліся да сцен — у крузе было цесна. «Сіўцаву польку» ішлі ўсе, хто ўмеў і хто не ўмеў.

Андрэй глядзеў, як ягонай маці, худой, ценкай і прыгорбленай — яна была ў цёмнай сукенцы, на плячах у яе ляжала жоўтая хустка ў дробныя кветы — перадаў нехта са стала вялікую сінюю міску хрушчоў, накладзеную з коптарам. Хрушчы былі памочаны ў цёртым тварагу і зверху пасыпаны цукрам. Маці нясла міску ў сенцы — раздаваць хрушчы дзецям: так у вёсцы рабілася спрадвеку. Маці ішла, дзержачы міску ў адной руцэ, і азіралася на іх, на Андрэя і Верку ў крузе, як нешта хочучы сказаць.

— Бальшанкі! Бальшанкі!.. Не павярнуцца за вамі... Хлопцаў не хапае, што адна адну топчаце... Не лезьце на маладых...

— Га-га-га...

Тра-та-та...— стагнала, не сціхаючы, хата. Стукалі і стукалі нагамі ў парозе сваты з Вейна, павыганяўшы дзяцей у сенцы. Здавалася, зыбаецца пад нагамі падлога, што зямля на балоце.

Ад цымбалаў звінела ўвушшу; зрабілася горача, і пачынала круціцца ў галаве. Смяглі вусны, хацелася піць.

Сівец цяпер за сталом ля сцяны даставаў галавой аж да ходзікаў. Андрэй убачыў, што ходзікі сталі.

Раптам ён пачуў, як у яго на руках абвяла Верка — ён чуць устояў — і пачала спаўзаць уніз: у яе згіналіся ў каленях ногі. Ён не ведаў, што рабіць, падхапіў яе спопаразку пад пахі, як стармаснуў усё роўна — яна апомнілася, выпрасталася і наступіла яму на ногі. Ён спатыкнуўся, і яны паляцелі вобземлю — у тым месцы, адкуль нядаўна вынеслі стол: Верка падніз, ён — наверх, бо дзяржаў яе пад пахі, нагнуўшыся...

. . . .

— ...Павярніцеся на бачок...— пачуў ён, як загаварылі над ім. Ён адплюшчыў вочы — ля ложка стаяла

сястра ў белым — маладая, тоўстая дзеўчынёха з ладнай мушкай ля носа.— Учора вы самі паварачваліся. Я ўжо шпрыц набрала...

Сястра стаяла ў нагах, падняўшы руку. У руцэ ў яе бліснула шкло.

Прыйшлі даваць уколы...

Калі сястра адышлася, яму зрабілася блага. Закруцілася-закруцілася ў галаве і страсанула ад холаду. Ён зноў павярнуўся на спіну.

Ляжаў і думаў, што Верцы тады стала дрэнна, бо яна насіла ўжо дачку. Ніхто не знаў, ■ ён знаў. Ён вінаваты: знаючы, гэтулькі круціў у духаце, як дапаўшы.

Думаў, што не помніць добра свайго вяселля. Верка лепш помніла. Помніла, что і куфар вязлі ў той дзень на санях наперадзе і паламалі сані; помніла, як і ходзікі зваліліся са сцяны — іх скінуў галавой Сівец, ужо калі яна з ім, Андрэем, устала з падлогі. Верка ўсё помніла...

Пасля ён падумаў, што гэта быў дрэнны знак — паляцець вобземлю на вяселлі...

Шарэла. У палаце яшчэ не палілі агню.

Падварочвала пад грудзі, і пачыналі гарэць шчокі. Раманаў ложак зрабіўся малы-малы і адсунуўся недзе далёка, як у канец вуліцы ў вёсцы. Яго як усё роўна хавала дымам. Гэта ў некага ў тым канцы палілася ў печы і па вуліцы слаўся дым — на змены.

Вечарам Андрэю зноў стала горай...

11

Праз акно было відаць, што на стрэхах ляжыць снег. І на бальніцы, і на дзвюх далёкіх — аж ля дарогі — доўгіх, як пуні, хатах.

У палаце зрабілася бела, як усё роўна выбелілі за ноч нанава, і Андрэй падумаў, што ён, мусіць, прачнуўся ад віднаты, бо яшчэ рана, не чуваць, каб хадзілі ў калідоры.

Зрабілася неяк лёгка ўсяму: устаў бы і пайшоў... Абапёршыся на локаць, ён падцягнуўся на ложку ў галовы і прыхінуўся да брыжа. Аддыхаўшыся, паволі спусціў з ложка ногі, паклаўшы ўбінтаваную руку на калена. Рука была цяжкая, што бярно, і, здавалася, чужая.

Пачало торгаць глыбака ў плячы, і ён падклаў пад убінтаваную руку кулак.

Раман ляжаў як пласт. З табурэткі, згорбіўшыся, нагнулася галавой яму ў ногі яго сястра. Спала; храпла ціха, як саслабшы,— здавалася, пяе курню кот. Развязаўся ззаду на плячах у яе халат — віселі белыя матузкі, і з-пад яго вытыркалася вострая худая спіна: знаць былі пасярэдзіне костачкі, нібы пад сукенкай у яе ляжала ў радок па арэху.

Андрэй сядзеў на ложку бачком, і акно было ў яго якраз перад вачыма. Ён згледзеў, што яно трасецца, як у каго ў руках, і ўсё шэрае. І на дварэ за акном шэра. Тады здагадаўся, што ідзе снег. Ішоў недзе і ўсю ноч — гэтулькі наваліла на страху, што зімой.

«Май — каню дай, сам на печ уцякай»,— падумаў ён.

Пасля доўга цёр вочы — рэзаліся ад віднаты, тады зноў пачаў глядзець у акно. Стала холадна ў плечы, але ён не хацеў кратацца, каб акрыцца.

Наляцеў вецер, і цяпер добра было відаць, як на дварэ мітусіцца цяжкі, па лапцю, белы снег — ляціць наўкос, круціцца ля самых шыб і ціха падае ўніз на зямлю.

Яснее неба — снег адразу драбнее, пасля зноў пачынае ісці па лапцю. Адлятае ад шыб; на шкле астаюцца толькі маленькія кропелькі вады, як ад імжы ўвосень. Свежыя, чыстыя, яны блішчаць, што летам раса высака на мятліцы на лагу за плотам. Ядраныя, халодныя і здаровыя, як лёд.

Здалося, што і сам зусім ужо здаровы — як і перш...

Выйдзе зараз дома на двор, устаўшы на ногі, і будзе расчышчаць ад парога да хлева сцежку: раскопваць снег шырокай драўлянай лапатай, на якой Верка, пекучы хлеб, насіла буханкі ў печ на под.

Так Андрэй рабіў кожную додніцу зімой, калі на дварэ было яшчэ цёмна і толькі што ўстала Верка, узбудзіўшы яго.

...Лёгка стала ўсяму. Ён пачуў, што і ногі ў яго сталі раптам цвёрдыя, і здаровая рука зрабілася пругкая, зусім не дрыжыць, як дагэтуль.

Ён апёрся ёю на брыж і стаў нагамі на падлогу...

Угледзеў праз акно, што на дварэ бела ад снегу, што снег ляжыць і на бярозах ля акна, на лісці — наліп камякамі, ад яго абвісла голле і не кратаецца ад ветру.

Закруцілася ў галаве, падкасіліся ногі, і зрабілася блага... Добра, што не выпусціў з рукі брыжа і не ступіў да акна.

Ён асунуўся на ложак.

Прачнулася Раманава сястра, падскочыўшы на табурэтцы,— мусіць, ён узбудзіў. Лыпала доўга вачыма, гледзячы на Рамана, тады пачала папраўляць у яго ля рукі простыню.

Андрэй цяпер не глядзеў на яе. Ляжаў і думаў, што яшчэ зусім слабы, раз не можа пайсці. Ад снегу, мусіць, яму здалося, што ён можа цвёрда стаяць на нагах. З ім так рабілася, калі на пачатку зімы ішоў снег. Ён тады што ўсё роўна нанава ажываў. Здавалася, мянялася нешта ўнутры. «Мусіць, і чалавека мяняе зіма, як і звера ў лесе...»

Ён успомніў, што сёння дваццатае мая, што на двары ніякая не зіма, а зялёнае лісце і даўно ўжо цвіце яблыня.

Прападзе многа лесу... Старое, у дуплах дрэва з лісцем крышыцца ад снегу, як ад перуна. Адвіхаюцца ў бярозы і ў вольхі сукі; шчапаюцца надвае ралы. Нагнутыя да зямлі асіны выварочваюцца з карэннем. Будзе сёлета вываратак...

Яшчэ горш маладняку. Бярэзнік сагне ў дугу — пакалечыць. Дрэва тады ўстае ўсё жыццё, некаторае так і не ўстане...

Ён зноў узяўся за брыж здаровай рукой і адразу стаў на ногі. Учора яму сказалі вучыцца хадзіць. Учора ён зусім не мог.

Да акна ён дайшоў. Ступіў, нагнуўшыся ўперад, і дайшоў. Абапёрся рукой на падаконнік, тады ўзлёг усім бокам.

На бярозе за акном раставаў снег, і з лісця капала вада. Вада пачала капаць і са страхі. Было чуваць, як кроплі лучаюць на зямлі па нечым цвёрдым. Тук, тук, тук...— стукае, не сціхаючы, што капытамі коні на ўчастку, калі іх выпусціш адразу ўсіх з канюшні.

Холадна ў лоб ад шкла: стаіш, прыхінуўшыся да шыбіны. А снег ідзе, і ад яго мітусіцца ў вачах зямля. Снег зноў густы, па атопку. Вісіць доўга ўгары проці акна, круціцца на адным месцы, паволі, ціха і спакойна, як чыя добрая доля,— здаецца, ніколі не ўпадзе на благую ад гразі зямлю. Побач, на рог страхі, ён падае наўкос адразу ўніз, як у вір галавой. Вецер нясе яго немаведама куды.

Снег ідзе і растае. На страсе бліпічаць шырокія палосы, як мокрыя барозны на полі...

Пад снегам цяжка стаяць дрэвы — не чуюць ветру. На двары знаць чорныя, у рубцах дарожкі ад машыны. Відаць на рог дому, пад ганак, і крыты газік. Ля яго мітусяцца людзі ў белых халатах. Некага, мусіць, прывязлі ў бальніцу.

Ён згледзеў раптам, што і машына, і людзі ля яе, і белы двор з рубцаватымі чорнымі дарожкамі пачынаюць круціцца — едуць некуды да шашы, дзе відаць дзве доўгія хаты, як пуні. Пасля закруціліся бярозы, страха з барознамі і акно... Ён падумаў спачатку, што гэта ад снегу — плыве ў такой мітусяніне ўсё на свеце невядома куды...

Зазвінела раптам у галаве, недзе ў патыліцы. Яму здалося адразу, што разбілася шыба ў акне — крануў локцем. Зашумела ў вушах, скалыхнуўся пад рукой белы падаконнік...

Ён хацеў быў яшчэ злавіць здаровай рукой бліскучую ручку ў акне, але яна раптам падскочыла высака ўгару...

Падаючы, ён пачуў, як закрычала Раманава сястра, і падумаў яшчэ, што не трэба было падыходзіць да акна: ад снегу круціцца ўсё на свеце...

Пасля палудня яму адразу стала лепш, і ён зноў наважыўся стаць на ногі. Чорт не возьме: гэтак збрыдла ляжаць, а што закруцілася ў галаве, дык доктар, падзяржаўшы раніцай за руку — лічыў пульс, сказаў, што ў галаве будзе круціцца доўга, добра яшчэ, калі яна не стане балець.

— Залежаўся, брат. Вучыцца хадзіць трэба,— кіўнуў пасля доктар і больш на яго не глядзеў. Сеў на табурэтку ля Рамана.

Снег на дварэ растаў. Пад'яснілася неба, але сонца не было відаць. Андрэй чуў, як дзьмуў шалёны вецер, упіраючыся ў акно, што ўсё роўна дужымі рукамі. Недзе блізка на дварэ ганяў адчыненую фортачку; яна бразгала аб раму і звінела.

На дварэ недзе раўлі, не сціхаючы, машыны — мусіць, на шашы. Ля доўгіх хат былі відаць аж з ложка белыя ў цвеце яблыні. Ля іх мужчыны капалі ямы, махаючы рыдлёўкамі: ставілі белыя слупкі. Ля ямак на зялёнай траве жаўцеў плямамі пясок. Ля яго

бегалі адно за адным дзеці — скакалі цераз нацягнутую вяровачку — Андрэй яе добра бачыў: белая. За яе ўчапіліся дзяўчаткі, цыбатыя, з яго Вольку. Вецер кудлаціў у іх на галовах валасы.

Захацелася зноў пайсці да акна, і ён бы пайшоў, але скрыпнулі дзверы, працяжна і сіпата, і Андрэй аж крутнуў галавой: здалося, пачуў Вулеў голас.

— Здароў, Вялічка. Ну, што спужаўся? — гаварыў Вуля, стоячы ля самых дзвярэй і думаючы, мусіць, што яго не чуюць. Андрэй глядзеў на Вулю як не пазнаючы — не паверыў спачатку. Вуля ўсё стаяў у парозе з чорным, абшмальцаваным аб халявы старым вялікім скураным партфелем, з якім ён прыязджаў кожны раз у кантору на ўчастак выдаваць зарплату, у кароценькім, да калень, і цесным, з нечых вузкіх плеч, белым халаце. Чорную вялікую кепку ён сціснуў у другой руцэ, і здалёку блішчала яго ладнаватая лысіна між сівых, прыкладзеных гусценька ля вушэй, валасоў.

— Ну, здароў, Вялічка... Не пазнаеш?.. Багаты памру...— Вуля гаварыў сіпата, нібы ў яго балела горла.— Не пускалі нешта сягоння, доўга прасіў. А чаму не пускалі, не знаеш? — Вуля як усё роўна спаганяў на Круку злосць, падыходзячы да ложка.— Я ім сказаў, што хоць я і стары дурань, але ім яшчэ згаджуся. Паслухалі... Ну, я ім і яшчэ нешта сказаў... Хірым ёсць хірым. І там,— кіўнуў ён галавой на акно,— і тут, у бальніцы. Кажуць, прыйдзеш заўтра ці паслязаўтра... А дзе яно ў мяне, тое заўтра, калі па горла работы? Дык чаму да цябе сёння не пускалі? Хаця, я стары дурань... Мог дагэтуль не адзін раз зайсці, жывучы побач, і знаць, калі да цябе пускаюць, а калі не. Не чакаць, пакуль хто напомніць. Ну, як жывеш?..

Вуля падышоў, паклаў на падаконнік партфель, не гледзячы, кінуў наверх на яго кепку і падаў Андрэю руку. Рука ў яго была халодная, як лёд. Пасля адвярнуўся і доўга глядзеў на пусты Раманаў ложак, ківаючы галавой,— ведаў, мусіць, пра Рамана ўсё, Вуля ўсягды ўсё ведаў.

— Павязлі на аперацыю ў сталіцу, знаю,— сказаў ён.— Да чаго дажыў чалавек. На самалёце возяць. Гадзіну назад самалёт на полі ля ваеннага гарадка садзіўся. Ужо недзе там... Я пытаўся, ідучы да цябе, у Крука... На шыі, кажа, зрастаюцца пазваночкі... А сярэдзіна... Спінны мозг — на нітачцы. А што такое ні-

тачка, ты знаеш, Вялічка? Ты знаеш, што такое нітачка?.. Ой, як дарма мэнчыцца хлапец. Нітачка перасохне... Перасохне нітачка, і... А яго я знаю. Дужы хлопец быў і многа рваў. У мяне ён ішоў кожную ведамасць з прагрэсіўкай... Знаю я, як яны план рвуць. Каб у Вулі грошай больш узяць з партфеля,— паказаў ён рукой на акно.— Дык у Вулі грошай шмат. Усіх не забярэш. А забярэш — Вуля зноў возьме ў банку. Дык што, праз грошы галаву пад камель?..

Вуля азіраўся, шукаў, дзе сесці. Тады падышоў, прыняў ад Раманавага ложка табурэтку і паднёс, паставіў ля акна. Сеў і доўга глядзеў Андрэю ў вочы. Андрэй падумаў, што Вуля чыста выгалены і нядаўна стрыгся, пахудзеў нечага за гэты час, памаладзеў: упалі шчокі і вытыркнуўся яшчэ больш доўгі, праз увесь твар, нос. Вуля сядзеў, адхінуўшыся да падаконніка і выставіўшы ўперад ногі. Андрэй згледзеў, што на боты ў яго наліпла гразі, высака, аж на халявах. Гразь яшчэ не высахла — Вуля, мусіць, нядаўна вылез з машыны — і цяпер, чарсцвеючы, адстае дробненькімі друзалачкамі і падае з халяў на падлогу. На ботах ля самых калень разам з пяском прыкарэла жоўтае сасновае шыллё. Вуля нядаўна хадзіў па лесе, вазіў недзе зарплату рабочым у дзялянку...

У Андрэя аж заныла ў грудзях — захацелася дамоў... Выйшаў бы, здаецца, на дарогу і пайшоў без аглядкі...

— Ну, што, Вялічка? Жыў астаўся?.. Што так глядзіш? Дзівішся, відаць, што я прыйшоў. Ляжыш ты тут...— Вуля падумаў,— заўтра будзе два месяцы... І ляжыш у мяне пад бокам. Ты разумны чалавек. Падумай, што людзі скажуць. І грошы твае ляжаць за паўмесяца, няма каму палучыць. Была б баба... Не буду пра гэта, памаўчу.— Вуля аціх, як усё роўна спалохаўся, што так сказаў.— А ты, брат...— патрос ён галавой.— Герой знайшоўся. Я сваёй мазгаўнёй так падумаў: не на мядзведзя ты пайшоў. На Унука ты пайшоў. Ты думаеш, што ты ведаеш усё. А ты, як у нас у канторы гаворыць Кац, ведаеш усё, але трошачкі не ўсё... Ты разумны чалавек, Вялічка, і табе я кажу гэта прама... На Унука ты пайшоў... Сваё даказаць хацеў. Быў бы цішэй — спісалі б адразу таго каня. Колькі іх дохла і будзе дохнуць... Палез ты на ражон...— Вуля зноў аціх, як усё роўна перадыхнуў. Устаў, нагнуўся над

ложкам.— Ну, як рука? Віджу, кратаеш, што ўздыхаеш?

— Чужая болька нікому не баліць...— Андрэй падцягнуў простыню і накрыў спераду ногі.— Ці наверсе яна, ці ўсярэдзіне... Дзякуй, што зайшоўся... Ка мне цяпер і хадзіць няма каму, калі няма бабы... Адляжаў гэтулькі. Устаю ўжо. Скора выпішуць. Чалавек жывучы, што кот...

Андрэй гаварыў і чуў, што яму карціць схавацца ўсяму пад простыню. Нашто, каб чужы чалавек глядзеў на яго больку. Што тут гаварыць: прынёс зарплату, аддай і ідзі. Андрэй падумаў, што ніколі яму не давялося гаварыць з Вулем. Падыдзеш два разы ў месяц да стала ў канторы ці да «казла» ў дзялянцы, дзе сядзіць Вуля з ведамасцю, распішашся і — будзь здароў. Бывае, што Вуля на цябе і не глядзіць — водзіць толькі пальцам у графе, каб ты распісаўся на сваім месцы, не залез у чужыя лінейкі. Вулю трэба закрыць ведамасць — і ўсё. Яшчэ — каб сышлося капейка ў капейку. Дзе там сышлося... Рабочыя ніколі не бралі ў Вулі капеек... Сціснуць паперкі ў руцэ — і ў кішаню... Няёмка браць капейкі, палучаючы вялікія грошы. Вуля сваё меў, не ездзіў бы з партфелем у машыне і ў дзялянкі і за дзялянкі — колькі там той зарплаты ў касіра — дзеля таго толькі, што яго любяць рабочыя. Вуля, кажуць,— праўда ці не — зноў пачаў будавацца — заклаў дом аж у горадзе. Пасынку. На сельгаспасёлку. Са шлаку. Вуля не промах. Пра што з ім можна гаварыць? Ён — сабе, Андрэй — сабе. Вуля і за Унука гарой. Свой жа дом летась толькі кончыў, «каб было куды пайсці на пенсію». Недалёка ад бальніцы пабудаваўся. У сосніку пад рэчку. Дом на нямецкі вугал, шыферам крыты, вялікі, як кантора на ўчастку.

Так думаў пра Вулю Андрэй, пакуль той сядзеў ля акна ў палаце і маўчаў. Але як ты будзеш пра яго дрэнна думаць? Прыйшоў жа чалавек. Прывеціць трэба... Падбярэцкі ж ні разу не здагадаўся прыйсці, а Вуля прыйшоў.

Вуля пакратаўся на табурэтцы і зноў маўчаў. Пасля загаварыў, ціха, зусім асіпшы:

— Чужая болька, праўда, нікому не баліць... Ты, Вялічка, якраз гаворыш, што трэба. Але ты разумны чалавек і знаеш, што ў кожнага свая болька. У кожнага свая... Ты, можа, думаеш, што ў Вулі дык нічога ўжо

і не баліць, адзін толькі гастрыт. Што яму — завёз грошы на дырэктарскім «казле» ў дзялянку — і дамоў. Тапаром у лесе махаць не трэба. Ні па снезе, ні па дажджы... Ведаеш ты ўсё, але трошачкі не ўсё, як гаворыць Кац. Ты ж знаеш, што ў мяне з сям'ёй? Чуў, што яе ўсю спалілі немцы?.. Вот тут, цераз дарогу, ляжаць разам з мястэчковымі яўрэямі — пад плітой... І жонка, і дзеці... Двое сыноў, як дунаёў. Кожны дзень я тут хаджу і езджу. Кожны дзень на вачах. Думаеш, мне лёгка, думаеш, мне не баліць?.. Ты, Вялічка, разумны чалавек... Прыйшоў я да цябе толькі прынясці грошы. Але ты тут адзін, і я табе раскажу ўсё, як было. Пра сваю больку я ніколі нікому не расказваю. Расказаў толькі раз Мані — другой жонцы, і мы больш пра гэта не ўспамінаем. Маня ў мяне разумная. Дзеці нават нашы — цяпер яны нашы, а ты ведаеш, што гэта Маніны хлопцы: Бора Бальшой і Бора Ма́лы — пра гэта не пытаюцца. Можа і знаюць, ад людзей не схаваешся, людзі ведаюць, але мы ім не расказвалі, ні я, ні Маня, і яны пра гэта маўчаць.

Вуля адвярнуўся, паправіў на акне кепку, падсунуў з партфелем бліжэй да сябе. На кепцы, на брылі, віселі кроплі густой цёмнай вады. Раніцай пасля снегу ішоў дождж, і Вуля недзе добра вымак. Пасля Вуля пакратаў плячыма, усё адно як яму стала холадна, і загаварыў, пацёршы рукой па шчацэ:

— Я ведаю. Ты думаеш, што Унук паслаў цябе на ражон? Добра. Калі так думаеш — лягчэй тады самому. І здаравецъ лягчэй. Але Унук цябе на ражон не гнаў. Ты сам палез — пра сябе не падумаў. А пра сябе трэба думаць самому. Ведаеш, што я табе скажу, Вялічка... Каб я пра сябе не падумаў — не таптаў бы зямлі. Скулу. Але лепш бы я пра сябе не думаў. Ты, Вялічка, разумны чалавек... Калі я тады пабег з калёс і па мне стралялі... што, у мяне не балела сэрца? У мяне былі хлопцы, як і ў Мані, двое. Аднаму сем, другому шэсць. І яны крычалі: «Татка, вярніся!..» Г-э-э-э... У цябе ёсць дзіця, і ты ведаеш, што такое любіць дзяцей. А як я любіў сваіх хлопцаў...

Тады мы яшчэ не верылі, што з намі гэта будзе. Прыйшлі немцы — не ўсюды адразу білі яўрэяў. Ты ж ведаеш, што я да вайны быў дырэктарам лесапілкі ў Востраве. Немцы спачатку нас у Востраве не зачапілі... Можа з месяц, ці што. Пасля ўжо, калі паліцыі

набралі... Чаму так гавару? Бо добра помню аднаго паліцая. Была якраз нядзеля — я помню, усё помню. Прыйшлі, сказалі збірацца — павязуць у раён. Сюды во, за дарогу, вязлі,— Вуля зноў кіўнуў у акно.— Думаеш, мы і тады верылі, што нас паб'юць? Ведалі і не верылі. Каму гэта хочацца верыць, што заўтра памрэш... Нас было аж дзесяць падвод. Усе востраўскія, да аднаго. Калі прыйшлі немцы, з Вострава ніхто не ўцякаў. Усе асталіся. Усіх і вязлі на падводах. Мы ехалі — сядзелі на калёсах, а яны ішлі па баках. Іх было аж шэсць чалавек. Я помню. Гаварыць нам не давалі, і мы ехалі ціха, як усё роўна вязлі нябожчыка... Думаеш, я не ведаў, куды мы едзем?.. Грукаюць па каменні калёсы, на шклунках сядзяць нашы бабы ў хустках і дзеці. І на іх свеціць сонца. Проста, во так во, як усягды... І на зямлю, і на падводы, і дзецям у вочы. І вочы ў іх блішчаць — дзеці закрываюцца рукамі ад сонца, і валасы ім на галоўках гладзяць маткі. І хлопцы мае ў мяне на каленях сядзяць. На адным і на другім. І я ўзяў меншага пад пашкі... Думаеш, што я не называю па імені ні сваіх хлопцаў, ні першай жонкі, дык я на іх і забыўся?.. Яны ў мяне ў вачах стаяць кожную мінуту. Я іх часта клічу, шапчу сам сабе... Але пра гэта не ведае Маня. Нашто ёй гэта знаць. Хаця, яна ўсё відзіць наскрозь, і ў яе забілі мужыка. І ў яе ёсць дзеці, яна ведае, што такое дзеці... Дзеці на возе... На якім возе... Скаціны шкода, калі яе гоняць на бойню. А тут вязуць дзяцей... І конь храпе, махае хвастом, дастае аж мне па руцэ шорсткімі валасамі, а я дзяржу пад пашкі свайго меншага. Аж цяпер рука гарыць, здаецца, у тым месцы, дзе сцёбаў хвастом конь... Паліцай ідзе збоку з вінтоўкай на плячы, каўнер сівы гладзіць і да маёй жонкі ўсё чапляецца... Уехалі мы ў лес, за Вешкамі ўжо... Паліцай, што ішоў ля нашых калёс, зняў з плячэй вінтоўку... І другія пазнімалі. Загаласілі на возе бабы. Ніхто ж не знаў, што было загадана ўсіх нас звезці ў раён, нам жа не гаварылі. Мы думалі, што вязуць за Вешкі ў соснік.

Калі яны пазнімалі вінтоўкі — баяліся, мусіць, што ў лесе мы разбяжымся,— мая жонка забрала ў мяне дзяцей. Я іх аддаў. Яна адразу прытуліла меншага да сябе... Чаму яна так зрабіла, чаму забрала ў мяне дзяцей, я і па гэты дзень не дадумаўся — як усё роўна рукі мне развязала. Хай бы яна лепш не брала іх у мяне

з калень. Э-э-э... Ты не ведаеш, як я любіў жонку і як яна мяне любіла...

Паліцай з вінтоўкай у руцэ не адыходзіцца ад воза. Зноў чэпіцца да жонкі. Крычаць пачынае на ўвесь лес, дзяцей папужаў — заплакалі. А тут яшчэ калёсы на каменне ўз'ехалі, грачыць усё на свеце. Пасля адварочваецца паліцай да мяне і гаворыць: «Бяжы...» Я вушам сваім не веру. Натапырыўся і гляджу на яго. «Бяжы, Вуля,— кажа ён мне зноў, адвярнуўшыся.— Адтуль не ўцячэш...» Я не помніў тады, што са мной зрабілася. Я саскочыў з воза і пабег. Лес быў блізка. На дарозе стралялі, але я чуў, як крычалі дзеці: «Татка, вярніся!» Я бег, а яны ўсё крычалі: «Та-атка!..»

Вуля апусціў галаву, сагнуўшыся ў крук, тады павярнуўся да акна і доўга глядзеў на двор, дзе скакалі цераз белую тасьму дзяўчаткі.

Андрэй пачуў, што ў яго пачынае круціцца ў галаве.

Вуля доўга маўчаў, пасля адвярнуўся ад акна:

— Во так во, Вялічка... Ты разумны чалавек... Калі я тады пабег з калёс і па мне стралялі — думаеш, мне нічога не балела? І калі дзеці крычалі: «Татка, вярніся»? Яны крычалі, але не пабеглі за мной. За мной ніхто не пабег. Але чаму я не крыкнуў: «Бяжыце, дзеці»? Нашто я іх аддаў жонцы? Чаму я не пабег хоць з меншым на руках? Чаму я тады здурнеў? Можа б хоць адзін хлапец жыць астаўся... Але я яго аддаў жонцы... Сам жыву, на зямлі хаджу, а яны: і жонка, і дзеці, і ўсе, хто тады ехаў на падводах, ляжаць пад плітой... Думаеш, мне цяпер лёгка?.. Мне было б лягчэй, каб я тады вярнуўся да калёс. Можа б і вярнуўся, каб па мне не стралялі... Але па мне стралялі. Я ўжо не мог вярнуцца. У тую мінуту я скамянеў... Я думаў толькі пра сябе...— Вуля зноў памаўчаў.— Можа цяпер мне трохі і лягчэй. Даўно ўжо было. У хаце ёсць дзеці. Забываешся часта, што чужыя. Думаеш, што свае. А ў вушах, Вялічка, усё роўна стаіць: «Татка, вярніся!..» Ты, Вялічка, разумны чалавек. Не ўсягды бывае лепш, калі падумаеш толькі пра сябе. Хай бы я лепш ляжаў пад плітой. Мне было б лёгка, як і ім. Іх няма, ім лёгка. А мне дзень-ноч думай. Устань і ляж — думай. Бывае час, што я сам сябе чураюся... Баюся, што пачну гаварыць не тое... Калі ўспомню, як я дзяржаў на каленях меншага пад пашкі... Часта я цяпер, калі старэю, у сваёй галаве вязу дзяцей, узяўшы пад пашкі. Во гэтай рукой...— Вуля

адагнуў і падняў уверх правую руку. Не глянуў сам на яе і апусціў на калена, абапёрся.— Што так глядзіш? Я зусім зблытаўся. Гавару адно і тое. Калі я думаю пра сваіх дзяцей, я кожны раз блытаюся...— Вуля закашляўся і доўга кашляў.— Думаеш, і ў мяне здароўе добрае? Не-е... І ты, Вялічка, страляны верабей. Не можаш ты берагчы сябе... Хто на цябе настаўляў ражон? На мяне — немцы, дык я і пабег, каб цяпер дзень-ноч душа гарэла... А ты... У цябе ж ёсць дачка. Мала мы думаем пра дзяцей. Пра сябе ўсё думаем...

Вуля гаварыў паволі, часцей кратаў плячыма, як усё роўна чаго яшчэ не рашаўся сказаць. Пасля ўстаў з табурэткі, падышоў да акна, адсунуў у куток кепку і ўзяў партфель:

— Кончу тым, з чаго пачаў. Ты, Вялічка, пайшоў на Унука. А ён не такі ўжо і кепскі чалавек. Праўда, не любіць ён, калі на яго ідзеш. А хто гэта любіць? У яго — участак. У цябе — коні. У мяне — грошы ў партфелі. Мы з табой за сваё атвесцвіннасць нясём, ■ ён за ўсіх за нас... У яго цяпер пытаюцца, дзе конь і дзе людзі... Пасля цябе — адразу гэты з пілой,— Вуля паказаў рукой на ложак.— Два чалавекі на адным участку. Куды глядзеў? Гэта дрэнным пахне... А ты з ім гаварыць не стаў. Мякчэйшымі трэба нам быць, мякчэйшымі... А калі мы будзем ісці адзін на аднаго... Што так глядзіш? Думаеш, я за Унука? Ты, Вялічка, разумны чалавек, і я табе скажу другое. Унук шмат ад чаго адстаў. Горлам бярэ. Навучыўся яшчэ тады, калі і ўчастка ў вас не было. А за гэты час многа на зямлі пяску перасыпалася. Ты думаеш, нідзе не ведаюць, што ён крычыць? Ведаюць. А раз ведаюць, то доўга ён крычаць не будзе, скажу табе пад сакрэтам... Ты, Вялічка, разумны чалавек...

Вуля палез у партфель, дастаў ведамасць — вузкую доўгую разлінеееную сінюю паперу.

— Да акна не падыдзеш? Распісацца... А то я ўжо забыўся, чаго ішоў. Ты сам хворы, а я — да цябе са сваёй болькай лезу.

— Падыду... Нічога...

Андрэю здавалася, што пад нагамі ўгінаецца падлога. Тоўстая, слізкая, чорная Вулева ручка не хацела пісаць, і Андрэй, ціснучы, парваў ведамасць. Адразу вярнуўся на ложак, сеў, дыхаючы з сябе...

.. Вуля стаяў і глядзеў на яго, апусціўшы рукі:

— Во-о... Дык ты ўжо бегаеш... Вазьмі грошы...— усміхнуўся ён.

Андрэй не падымаў рукі.

— Скажы, дзе пакласці? — спытаўся Вуля.

— Пакінь на акне...

— Ну, папраўляйся, Вялічка...— Вуля паклаў на падаконнік тры, ці што, паперкі, зверху насыпаў медзякоў, цэлую жменю. Падышоў зноў да ложка, падаў руку.— Бегаеш ты ўжо на нагах, як конь. Будуць выпісваць — пазвані мне ў кантору. Завязём дамоў. Не будзеш лішняе мэнчыцца. Такая даль... Аўтобусы набіты людзьмі... Ну, будзь здароў, Вялічка...— Вуля сцягнуў з плячэй кароткі і цесны белы халат, перакінуў цераз руку, надзеў на лысую галаву мокрую кепку — аж відаць было, што яна цяжкая ад вады; узяў з падаконніка партфель і пайшоў, не сказаўшы больш ні слова і не азірнуўшыся. Не зачыніў за сабой дзвярэй, і было чуваць, як ён доўга ішоў па калідоры — грукаў ботамі.

Перад тым як пайсці, Вуля прыняў з-пад акна, дзе сядзеў, табурэтку, і Андрэй убачыў цяпер на падлозе камячкі шэрага, падсохлага ў цяпле пяску і скручаныя жоўтыя сасновыя іголкі.

Ён сядзеў на ложку і доўга глядзеў на падлогу, на сасновыя іголкі. Неяк мякка зрабілася ў грудзях. Мігнуўся ў вачах высокі, шырокі ў плячах Унук — стаяў у канторы ля шафы... Здалося, пачуў, як загрукалі нагамі коні — ішлі самі ад рэчкі...

Захацелася дамоў...

Зноў мігнуўся ў вачах Унук...

Андрэй згледзеў, што не зачынены дзверы, і відаць з ложка, як у калідоры ходзіць хірург, высокі, той, што рабіў яму, Андрэю, аперацыю. За ім туды і назад па калідоры бегаюць сёстры. Пасля ў калідоры паняслі некага на насілках...

Андрэй устаў з ложка і, апіраючыся аб сцяну, пайшоў у парог зачыніць за Вулем дзверы.

12

Прайшло яшчэ два тыдні...

Раніцай на абходзе яму сказалі збірацца дамоў. Доўга стукаў цвёрдымі пальцамі і па грудзях і па плячах доктар — Крук, хірург, які рабіў яму аперацыю,

пасля адразу прыйшоў слухаць галоўны ўрач — Нядбальскі, стары, тоўсты і лысы, з вузенькім сівым абадком ля вушэй і на патыліцы. Яго ўсе ведалі, калі ён быў у партызанах, ведаў і Андрэй — спаткаўся першы раз пасля каменскай міны.

Нядбальскі доўга мацаў левую руку ад пальцаў аж да пляча.

Пасля яны яшчэ раз прыйшлі ўдвух: і Крук і Нядбальскі.

Нядбальскі і сказаў збірацца. Праз якую гадзіну будуць гатовы дакументы — афармяць. Прыйдзе сястра, павядзе пераадзене і... усё.

— Учора яшчэ вадзілі на прасвет. Учора нічога не гаварылі...— Андрэй нават не ведаў, пра што адразу спытацца.

— Не гаварылі, каб спакойна спаў...— сказаў Нядбальскі.— Не забудзься зайсці па дакументы. Што? Слабасць яшчэ ў нагах? У галаве круціцца? Будзеш даўжэй сядзець у вуглах — даўжэй у галаве будзе круціцца. Дома не будзе. На вуліцу трэба. Дыхаць, дыхаць трэба... І руку дома не падвязвай... Наладзіцца скарэй...

Нядбальскі гаварыў, не падымаючы вачэй, нібы яго, Андрэя, ужо і не было тут, у палаце. Пасля завярнуўся і пайшоў да Раманавага ложка.

Рамана ўчора прывязлі назад. Ездзіла ў горад па яго з бальніцы машына; і жонка яго ездзіла, Андрэй ведаў.

Раман сягоння ляжаў адзін. Жонка, вярнуўшыся з горада, паехала адразу ў Найдорф. У бабы — дом. На работу ўстроілася на ўчастак у магазін замест Федзі — таго перавялі ў орс на базу. Жыць жа трэба ёй цяпер неяк, самой пра ўсё думай. Мужыка з пасцелі не падымеш, зарплаты не прынясе. Сказала, што прыедзе сёння, з орсаўскай машынай. Яшчэ перш, калі Рамана збіраліся вязці ў горад на аперацыю, яна стала паяўляцца часцей у бальніцы. Сядзела і плакала. Сядзела пры ім і яго сястра. Сёння яе не было — не ведала яшчэ, што прывязлі Рамана.

Ды і паспрабуй сястры выседзі ля ложка два месяцы. У самой дом, маці хворая. Раманава сястра нядаўна выйшла замуж, недзе незадоўга перад тым, як пакалечыўся Раман. Дзіцяці, відаць, ужо чакае. Сядзі тут крукам. Ды яшчэ такое на вачах. І мужык яе пры-

язджаў часта, сядзеў разам ля Рамана. Невысокі, шырокі ў плячах, чысты ў твары. Звалі яго Іван. Жыў ён у Раманавай сястры ў прымах і рабіў, як і Раман, у леспрамгасе.

У Рамана і на плячах і на сцегняках пролежні. Вялікія, па пятаку. Крычыць ён ад іх, як усё адно яго рэжуць. І не вылечыць іх нічым. Варочаюць з боку на бок, мажуць спіртам. Мажа сястра Жолудзь.

Жолудзь была ў партызанах разам з Нядбальскім, але Андрэй яе дагэтуль не ведаў.

У Рамана зраслася шыя, толькі галава ў яго трохі задзёрлася ўгару. Раман, лежачы, падужэў. Не такі ўжо, як спачатку, калі яго прывязлі. Над ложкам яму ўчора зрабілі пярэчкі — паклалі дзве доўгія, аскобленыя яловыя палкі, таўсцей за касільно, на драўляныя падстаўкі, высака, як дастаць рукой. Раман, ухапіўшыся за іх, падцягваўся цяпер уверх, пераварочваўся з боку на бок. Вярнуўшыся пасля аперацыі, ён гаварыў не сціхаючы; накінуўся цяпер на Нядбальскага:

— Вы ж нічога не можаце зрабіць. Нашто тады возіце, нашто тады рэжаце... Абрыдла ўсё на свеце. У мяне ўжо не толькі ногі не служаць — галава не служыць. Развальваецца. Піць, піць дайце... Сохне ў роце. .

Піць яму не далі: на тумбачцы ля яго не было шклянкі. Толькі Нядбальскі падняў руку:

— Пацярпі... Прыйдзе сястра...

Раман не хацеў цярпець:

— Мучыце мяне толькі і самі мучыцеся... Паляжалі б на дошках... Гарыць усё паднізам. Як усё роўна на гарачым вугаллі. І ніхто мне цяпер не паможа. Нічым. Чаму вы тады нічога не зробіце? Чаму не дасцё выпіць чаго?.. Думаеце, я не знаю? Знаю нават, што і прафесар сказаў, хоць мне не гавораць, хаваюць. Чаму ж мяне не пакінулі там, калі я папраўлюся? Дамоў адвязлі... Дамоў вязуць толькі паміраць...

Нядбальскі выпрастаўся ля ложка і яшчэ раз падняў угару руку — ён падымаў яе кожны раз перад тым, як што сказаць:

— Не дамоў, малады чалавек, а ў бальніцу прывязлі. На стацыянарнае лячэнне. Туды, дзе цябе і лячылі. Дамоў табе яшчэ рана. Не падскоквай на ложку. У нас усё ёсць, што і ў абласной бальніцы... І лечаць цябе правільна. Зрабілі аперацыю, прафесар рабіў.

Будзем думаць, што гэта апошняя... Будзеш жыць, малады чалавек... І не падскоквай. Наскачашся яшчэ.

— Гробаная яна... мая жызня.— Раман ухапіўся за палкі ўгары, падцягнуўся і стукнуўся галавой аб дошкі з усёй сілы.— Думаеце, я не знаю? На нітачцы дзержыцца спінны мозг. На нітачцы... Чакаеце, пакуль перасохне... Чакаеце. Не хочаце нічога даць... Чакаеце, пакуль сам здохну... Пакуль нітачка перасохне...— Раман зноў ухапіўся рукамі ўгары за пярэчкі і зноў бразнуўся на дошкі — аж зазвінелі ў вокнах шыбы...

— Сястру!.. Сястру сюды... Са шпрыцам!..— паказаў рукой на дзверы Нядбальскі.— Усю музыку нам папсуе...

Доктар, падобны на Унука, стаяў увесь час ля ложка і маўчаў, усунуўшы рукі ў кішэні,— не сказаў ні слова. І цяпер ён павярнуўся паволі, не дастаючы рук, пайшоў памалу да дзвярэй, нібы тут нічога і не было.

Нядбальскі загаварыў, як узлаваўшыся, падышоў да ложка ў галовы і ўзяўся рукой за пярэчку... Аж зачырванелася ў яго шыя — стаяў ён цяпер плячыма да Андрэя.

— Супакойся... Бо адразу забяром к чорту гэтыя палкі... Будзеш зноў ляжаць на спіне і глядзець у столь... Герой... Галавой аб жалеза стукае... Яго тут дзень-ноч... А ён... Супакойся, а то прывяжам... Ты знаеш, што ты нам усё псуеш? Ты знаеш, якую табе аперацыю зрабілі?..— Нядбальскі хацеў узяць Рамана за рукі, але той вырваў руку і цяпер ужо адной рукой учапіўся за палку, падцягнуўся і стукнуў галавой аб ложак. Зазвінелі спружыны... Тады Нядбальскі адскочыўся ў ногі і загаварыў цішэй ужо, без злосці: — Бі... Бі... Дурной галавы не шкода...

Раман падняў угару абедзве рукі — хацеў зноў учапіцца за палкі... Але рукі ў яго павіслі ўгары, як навязаныя, не дастаўшы да пярэчак... Тады сагнуліся ў локцях, абвялі і ўпалі яму на жывот. Раман суцішыўся, пасля было чуваць, як ён зачмыхаў носам — заплакаў.

Андрэй не чуў, каб, лежачы тут, плакаў калі Раман. Зусім выбіўся хлапец з баразны, калі плача... Падумаў, што хлапец жа ведае ўсё. Гавораць, мусіць, дактары між сабой, а іх чуюць сёстры. Пасля і сёстры гавораць. Людзі ёсць людзі. Расказвала яму, Андрэю, Раманава сястра. Сама. І пра нітачку гаварыла. Гаварыла яшчэ, што хірург сам сказаў, што мучыцца хлапец і ўсіх

у бальніцы мучыць, што чакаюць, пакуль спінны мозг перасохне... Андрэй ведаў, што людзі ад сябе могуць дабаўляць што захочуць. Але ж чаму пра гэта ўсё ведае Раман? Сястра сказаць не магла. «Жонка недзе сказала,— падумаў Андрэй.— Жонка скажа. Тая скажа... А можа і не жонка... Сёстры ходзяць. Дзяжураць пры ім, бывае, суткамі. У злосці, можа, якая сказала... Замучыў ён усіх... Ды і дзверы ж усягды насцеж. Раман мог пачуць, што і ў калідоры гавораць. Людзі ж гавораць што трэба і што не трэба...»

Прыбегла сястра ў вялікім каптуры. Адразу зрабіла Раману ўкол у руку. Пасля прынясла, паставіла на тумбачку ля Рамана вузенькі графін з вадой і шклянку. Раман доўга піў са шклянкі, падняўшы галаву. Пасля ў палату прыйшоў Крук і прывёў з сабой зусім маладога хлапца ў белым халаце. Малады хлапец сеў адразу ў Рамана ў нагах на табурэтцы. Нядбальскі і Крук сталі ў яго ззаду. Нядбальскі нахінуўся да брыжа, Крук не вымаў рук з кішэнь — прывычка.

Сястра ў высокім каптуры — Жолудзь — закасала ў Рамана на нагах да калень шырокія ў палоску штаны. Малады хлапец у халаце паглядзеў на яе і загадаў зняць у Рамана штаны зусім. Яна здзела іх спрытна і хутка — адным махам.

У Рамана былі доўгія, худыя белыя ногі з чорнымі дробненькімі валаскамі. Ляжалі выцягнутыя, як дудкі, і не краталіся, хоць ты іх рэж, хоць не рэж. У Андрэя, калі ён глянуў на ногі, забалела-забалела недзе глыбока ў плячы...

Малады хлапец у халаце пачаў торкаць Раману іголкай у ступні і па галёнцы... Андрэй пачуў, як у яго па хворай руцэ пабеглі мурашкі.

— Баліць? — хлапец у халаце торкаў у адну ступню іголкай, у другую і ўсё пытаўся: — А тут баліць? А тут? — і глядзеў, варочаючы галавой, на Рамана. Раман маўчаў. Пасля хлапец у халаце пачаў загінаць у Рамана на нагах вялікія пальцы. Загінаў з усёй сілы і загадваў:

— Не давай мне гнуць. Не давай... Чуеш?

— Нічога не чую... Нічога мне не баліць...— Раман ляжаў, адкінуўшы галаву, і толькі соп. Змарыўся, кідаючыся аб ложак.

Хлапец у халаце тады пачаў цёрці яму рукамі ногі, што меў сілы,— адну, пасля другую.

— Чуеш ногі? — спытаўся ён, зморшчыўшыся.— Баліць?

— Баліць левая нага... э-э-э...— застагнаў Раман.

— Дзе баліць? — спыталіся адразу ўсе трое мужчын у халатах.

— Левая баліць. Вялікі палец баліць...— Раман, узяўшыся рукамі за пярэчку, намагаўся глянуць, што яны там зрабілі з яго нагамі.

— Ляжы-ляжы...— сказаў хлапец у халаце, зноў сеўшы ля ложка на табурэтку.— Паспрабуй кратаць нагамі... Левай нагой... Ну-ну...

— Адубеў увесь... Яны ў мяне як дуб. Не чую іх зусім, ні зверху, ні падыспадам... Ад паясніцы. Не чую. Як амярцвела ўсё... Ляжыш, што ўсё роўна цвікамі прыбіты да дошак... Што ўсё роўна там, паднізам, чужое цела...— паказаў Раман рукой у ногі.

Хлапец у халаце, устаўшы з табурэткі, зноў пачаў торкаць Раману іголкай у левую нагу — зверху па галёнцы і ў вялікі палец. Тады яшчэ раз пачаў гнуць вялікі палец на левай назе.

— Баліць? Чуешь нагу?.. Паспрабуй пакратаць пальцам... Вялікім пальцам... Не давай мне гнуць палец, не давай...

— Баліць палец... Як усё роўна недзе глыбака ные. А так — нічога не чую...— Раман спацеў ад натугі і цяпер выціраў абедзвюма рукамі лоб.— Нічога не чую... Усё маім нагам... халэмус...

— Ну-ну, запеў... Віш ты яго... Разбіраецца лепш за нас...— Хлапец у халаце адагнуўся ад ног, схаваў іголку ў кішэню і паправіў на галаве маленькі круглы белы каптурык.

— Цярпі, малады чалавек...— загаварыў Нядбальскі, ляпаючы рукой па белай яловай пярэчцы.— Ты знаеш, што гэта такое — палец баліць? Чуў ты перш, каб ён балеў?.. Значыць, нешта ў нас у парадку... Значыць, недарма мы цябе каталі на самалёце... Трэба цяпер нам, каб уся нага забалела. Уся... Ад пальцаў да калена... Да крыжа... Адна і другая... Старайся не рукамі кратаць цяпер, а нагамі... Чуеш, малады чалавек, што кажа неўрапатолаг? Мы яшчэ будзем бегаць... Адной нагой і другой...— Нядбальскі зноў паляпаў рукой па белай пярэчцы...— Ну, малады чалавек... Толькі каб больш мне такога не было... Нагамі бі аб дошкі, калі ты такі дужы, а не галавой... Будзем мы яшчэ бегаць, калі захочам...

Ідучы да дзвярэй, Нядбальскі ўсё яшчэ глядзеў на Рамана.

Хлапец у белым халаце памог сястры надзець Раману штаны, накрыў простыняй ногі, высака, да пояса, і пайшоў, пусціўшы наперад сястру, з палаты. Андрэй чуў, як ён гаварыў ёй: «Масаж, масаж... Вы відзелі?..»

Толькі Крук не сказаў і цяпер ні слова. Стаяў, адышоўшыся да акна і схаваўшы рукі ў кішэнях. Глядзеў і, здавалася, нікога не бачыў. Пайшоў ён з палаты пасля ўсіх, нічога так і не сказаўшы...

Грукнулі ад дужай рукі дзверы, і ў палаце адразу стала ціха. Гаманілі ў калідоры — некага клікалі, і на дварэ далёка, недзе, мусіць, на шашы, гудзелі машыны. Пасля загрукала — якраз на доўгія хаты: загрымеў, мусіць, гром.

Раман ляжаў, заплюшчыўшы вочы, як усё роўна заснуў...

Зноў загрымеў гром, і Андрэй падышоў да акна. Акно было расчынена, і з двара пахла дажджом — дождж ішоў перагонамі, з тулягоў. З раніцы ён ужо справіўся прайсці разы чатыры, цёплы і, здавалася, зялёны, што луг з кадзі... Ад яго аж было відаць, як пачала расці трава.

«Бульба ўжо недзе будзе абыходзіць. Сёлета сяяліся рана...» — падумаў Андрэй. Абапёршыся на падаконнік, ён убачыў, як з рамы звісае вялікая кропля, з бабіну. Цёпла было на дварэ — здавалася, што і кропля цёплая і зеленаватая, што ўсё роўна вісела на зялёным лісці на веніку ў лазні... Пасля Андрэй здагадаўся, нагнуўшыся бліжэй, што ў кроплі відаць увесь тофель з гародчыка — маленькі толькі і востры ўгары, як іголка. І зялёны, аж уваччу рэжа...

На зямлі, у траве пад тофелем, блішчалі вымытыя жоўтыя кветы — цвіў адуванчык. Буйны дождж пабіў на тофелі лісце, і яно абвісла, што пасцябанае пугай. Перавернутае, было белае, як папера.

Неба ўгары над страхой стала чыстае і высокае. Далей, на доўгія хаты, над шашой, расцягнуўся буры туляг — пісягамі аж да самага лесу — і поўз сюды, на бальніцу. Пісягі былі рэдкія, свяціліся ў тым месцы, дзе за туляг заехала сонца. Ніжэй, пад тулягом, бегла з ветрам рэдзенькая сівая хмара. За ёй азваўся дробны гром, што гарох.

З зямлі, з двара, падляталі ўгару ластаўкі. Падыма-

ліся высака, як згледзець вокам, хаваліся ў шэрай рэдзенькай хмары і бурых пісягах, пасля варочаліся і трапяталіся над самым дваром.

Зноў загрымеў гром над доўгімі хатамі, пайшоў густы касы дождж, прыпусціў з рэдзенькай сівой хмары. Андрэй зачыніў акно.

Сястра яшчэ не прыйшла, і ён хацеў зноў вярнуцца на ложак, але, павярнуўшыся, згледзеў, што Раман ляжыць, адплюшчыўшы вочы, і глядзіць на яго. Вочы ў Рамана былі вялікія, і глядзеў ён не міргаючы, як што намагаючыся ўспомніць. І яны ў яго парабіліся чыстыя, як былі ў Веркі, калі ён, Андрэй, бачыў яе астатні раз. Ён аж спужаўся...

— Зямлёй запахла...— загаварыў Раман. Глядзеў усё ў вочы, каб зміргнуў, аж жудасна было.— Дождж пайшоў, і зямлёй запахла. Не зачыняйце акно. У лесе цяпер недзе слізка. Дажджом я ніколі не кідаў з пня, баяўся. А вот... посуху кінула вобземлю, што і не ўстанеш. І зямля была сухая, і сасна сухая, і піла... І ў роце ў той дзень, здаецца, суха было. Хоць калі, бывала, добра браў і раніцай. На ўчастку, у магазіне, на карандаш... А ў той дзень не. Ну, так, трошкі. Вот і знай... На роўнай дарозе... Адскочыцца не паспеў. Пілу ўсё, пілу хацеў выхапіць... А дзе ты яе хопіш, калі сасна круціцца... А на яе, знаеш, колькі я навешаў?.. Не помню... Мусіць, пяць ці шэсць... Добрае месца было. Стаялі густа. Усё было б і добра, каб сасна не пачала круціцца... Якраз па піле!.. І піла на кавалкі, і я... Пакуль яшчэ рабочыя пачулі... Хай бы яны мяне лепш не пачулі... Вы вот дамоў, а я... А мне ўжо ўсё.

Андрэй хацеў загаварыць — падумаў, што не можа. Ніяк не варочаецца язык — хай бы не глядзеў гэтак Раман, хай бы хоць зміргнуў. Пасля ён пачуў, што ніяк не ступіць ад акна, як прырос. Холадна стала ў плечы. Пацямнела на двары і ў палаце, ядрана былі знаць кароценькія і крывыя бліскавіцы нізка над шашой.

Каб так гаварыў калі Раман, Андрэй не чуў. Перш ён думаў, што Раман памрэ, а сам не верыў. А цяпер... Чаму ён так загаварыў? Можа што ён, Андрэй, збіраецца дамоў? Каму гэта не хочацца дамоў?

— Мне ўжо ўсё...— зноў сказаў Раман, уздыхнуўшы цяжка, на ўсе грудзі, што кавальскі мех. Дрэнна было, відаць, яму ляжаць, адкінуўшыся.— Хай тут,— паказаў ён угару рукой,— хоць і яшчэ сотню палак

прывяжуць, я ўжо не падымуся...— Ён памаўчаў.— А-ат... Духам я не падаю... Дошкі дома ў Найдорфе ёсць...— усміхнуўся ён, паказаўшы зубы.— Ляжаць у хлеве на гары пад леташнім бульбоўнікам, каб карове цяплей было. Перабіраю ў памяці — то якраз будзе до. Прыедзе Нінка, забярэ адгэтуль... Намэнчылася і яна, да мяне ездзячы. Усім хапіла: і ёй, і сястры, і маткы... А хочацца жыць... Як успомніш, калі летам вечарам заходзіць у канцы вёскі за лесам пад Каменам сонца і ад ракі з аселіцы пахне сенам... Ваўком бы выў... Хаця, цяпер я ўжо і мала нюхаў сена, у леспрамгас пайшоўшы. Сваёй толькі карове які воз накасіць... Смалой цяпер ■ ўвесь пахну. І ў лесе смала, і ў хаце, і на двары... Адзежа ўся пахне. Заплюшчыш вочы, то ўжо не сонца заходзіць у канцы вёскі, ■ сосны ўгары круцяцца. Круцяцца і валяцца на зямлю. Я ўжо рабочы стаў зусім... А вот, знаеш, што скажу... Паляжаў я на ложку — на сосны забывацца пачаў за гэтыя месяцы. Зноў сена пахне... З-пад Луськага з логу. І зямля... Недзе цяпер дома бульбу пасеялі: і на Загуменні ля Белай дарогі сваю, і ў калгасе пад Агульніцу за фермай. Думаеш, хочацца ўміраць? Вот так ляжыш усю ноч, як на ражнах. Адзін на ўвесь свет, здаецца, ляжыш... Ты храпеш, ■ тут — хоць гвалт крычы... А калі чуць-чуць абырышся — думаеш, жыў бы, хоць і так... Каб толькі жыць. Так пахне сена... І смала пахне... Ад гэтых пярэчак пагабляваных...

— Ды будзеш ты жыць...— сказаў Андрэй, як усё роўна скінуўшы з плячэй цяжкі мех...— Што гэта ты?..

— Не-е-е... Я на хірурга гляджу... На высокага, чорнага. На Крука. Ён мяне першы складаў, калі прывязлі. Галаву сам да дошак прывязваў, каб шыя зраслася... Я на іх на ўсіх за гэтыя месяцы нагледзеўся. Нядбальскі... знаю. У гэтага: эх, эх, малады чалавек, усё ў парадку. Станем на ногі і пойдзем. А я на Крука гляджу. Ён ніколі нічога не гаворыць. Маўчыць. Вачэй не хоча падымаць. Ён больш ведае за іх за ўсіх. І за прафесароў абласных. Ён мяне складаў. Хоць бы раз ён сказаў, што буду жыць. Гэта ў Нядбальскага — дык хоць сёння бяжы... Шкода толькі, што жызня так склалася...— Раман памаўчаў. Аддыхаў.— Ты ж ведаеш, што дзеці ў нас мёрлі. Радасці ў мяне вялікай не было і ажаніўшыся. Але і Нінкі шкода. Дзяўчына яна добрая, без мух. Але што ёй цяпер асталося рабіць? Прыехаў-

шы, надзяваць гумовыя пальчаткі і даставаць усё з мяне. І так — кожны раз. Каму гэта трэба...— Раман памаўчаў.— І сястры шкода. Мэнчыцца ля мяне, а ў яе сваё. Матка наша зусім хворая. Прыехаць нават сюды не можа. Добра, што яна мяне не відзіць. І матка намэнчылася. Помніце, пасля вайны, калі з голаду похлі? Той год... Прайшло ўжо многа. Каб не вайна ды тыя гады — здаровая была б яшчэ матка. Яна ж у нас не старая. Эх ты, жызня... Хацеў я вам расказаць, вот, збіраўся ўсё, ды не выпала... Ніяк не рашаўся — баяўся, мусіць. Думаю, прыйду некалі з бутэлькай, дзябнем, тады і раскажу. Дык і выпіць з вамі не ўдалося ніколі. А расказаць хацелася. Цягне за язык. Мусіць, так устроены чалавек: не можа, каб не паспавядацца...

— Пачакай тады, хоць і сяду ля цябе. А то і сам замэнчышся і мяне замэнчыш. Расказвай, і без бутэлькі абыдземся.

Раман маўчаў, ляжаў, ляпаючы даланёй па пярэчцы над галавой...

— Помніш... Пасля вайны адразу. Я ўжо сам не помню — у сорак якім годзе. Помню толькі, што якраз недзе такой парой. Бульбу былі пасеялі ўжо...— Раман пачаў расказваць, кашляючы. Прыняў руку з пярэчкі, цёр даланёй лоб.

Андрэй сядзеў цяпер на табурэтцы ў яго ў нагах і бачыў, як ён пачаў надаўга заплюшчваць вочы, што ўсё роўна не хацеў ні на каго глядзець.

— Тады я быў зусім смаркач, матка яшчэ дзягі давала...— паказаў зубы Раман, зноў усміхнуўшыся.— Але малы есці больш хоча, чымся стары. Старыя, відаць, церпяць. Маці апохла: ногі як вадой наліліся, пасля і ўся апохла, і цярпела. Бульбы кошык у Даўгынаве сто рублёў. Адну бульбіну здзярэ на тарку, памыўшы толькі ад пяску, дабавіць да сухога стоўчанага лісця ад ліпы. Якая яшчэ зацірка выходзіла.

Цёпла было ў тую ноч. Цёпла і ціха. І месяц вісеў за гародамі над соснікам ціхі і шэры, як у попеле. Усюды шэра, і ў вачах — шэра. Попел. Да сосніку мякка было ісці па раллі — калгас бульбу пасеяў у канцы вёскі. Аж цяпер помню, як ногі лезуць у раллю і костачкі чапляюцца аб каменне. Ямы ад бульбы былі, помніце, тады ў сосніку, з прыходу. Цяпер, калі дарога на ўчастак пайшла, пазасыпаліся. Вы тады якраз днём даставалі бульбу. На калёсах мяшок прывязлі, надта не паказ-

ваючыся. Але ж мы відзелі... Маці праз акно відзела — стаяла і глядзела, за шалёўку ўзяўшыся. Нас толькі адагнала, каб не глядзелі на мех з бульбай,— крычала нават.

Каб вы не закрывалі добра яму — ніхто б не пайшоў. А раз вы закрылі яе, як і перш, то я і малы здагадаўся. У вёсцы ніхто парожнія ямы так не закрывае. Сама боязна было капянуць першы раз рукой — да зямлі даткнуцца. Капаў я рукамі — рыдлёўкай можна было стукнуць аб камень. Да вёскі ж блізка. Можа б і не палез тады, пакапаўся б, і ўсё, каб не валялася на ямах старая драбінка ад калёс. Паламаная была, кароценькая, схавалася ўся ў яме. Але я дастаў да яе нагамі.

Бульба была ў пяску, прысыпаная. Спачатку падумаў, што яе няма зусім, голае дно. Але голае дно — цвёрдае ў яме, а тут — мяккі пясок, ногі лезуць. Ад вока бульба была прысыпана. Раскапаў пясок рукамі — цёмна, нічога не відаць, капаеш і локцямі ў сцены стукаеш — жвір на дне, далоні агнём гараць. Дакапаўся да бульбы і баюся, што з ямы не вылезу. Сэрца аж разрываецца, і рукі віснуць. Аддыхаюся і зноў — насыпаю прыгоршчамі ў мяшок. Бульба цвёрдая, з храсткамі — парасла ўжо. Храсткі, вострыя і белыя — відаць нават у цемнаце, колюцца ў пальцы, як калючкі. У яме запахла сырой зямлёй і гародам, аж у галаве закруцілася. Капустай яшчэ пахла гнілой — высадкі, мусіць, стаялі.

Насыпаў ■ тады ў мех кошыкі два.

Як падняў на плечы, не помню. Наверх з ямы дык падымаў перад сабой па драбінцы: падыму мех — калені падстаўлю. А наверсе... Па зямлі ж не пацягнеш: знаць.

Помню яшчэ, што баяўся з ямы вылазіць. Падлез, выкаціў мех, а сам сяджу і гляджу кругаў. Цёмна... Здаецца, што і вы стаіцё ля ямы.

Дамоў не ішоў па раллі. Соснікам, а тады па мяжы, дзе цвёрда, каб слядоў не было знаць. Як тады данёс мех... Страх, мусіць, гнаў. Каб не баяўся, што зловяць, ніколі б не данёс... А маці крычыць: «Назад нясі! Бандзіт, што нарабіў...» Чакала мяне, як знала, куды пайшоў. А як панясеш? Ногі баляць. Днее... Баюся, што будуць відзець людзі... Вёскай жа трэба ісці. Маці зноў крычыць, што заўтра вам сама аддасць. А як аддасі?

Не знойдзенае. Пасля і маці ацiхла. Людзі будуць знаць, што зладзеі. А калі мы што ў вёсцы кралі? Сядзім ля мяшка з маткай у хлеве на памосце... Сена жменя з зімы асталася, мяшок пад сенам ляжыць... Сядзім, матка плача, смаркаючыся і выціраючы вочы хусткай. Хустку ў руках жмакае...

Раман аціх, уставіўшыся вачыма ў акно. Зноў яны зрабіліся ў яго белыя і шкляныя. Глядзіць — не зміргне.

Па акне — па ніжніх доўгіх шыбах — сек дождж, што жарствой, дробненькі, востры. Зрабілася цёмна, што ўсё адно вечарам. Загрымеў над самым дваром гром — чуваць было, як задрыжалі сцены...

— Во прарвала...— узяўшыся за пярэчкі, Раман падняў галаву.— А матка нічога вам ніколі не расказвала? Не? Баялася, мусіць, каб людзі ведалі, што я краў. У вёсцы помнілі б... Пасля, калі я пайшоў у прамгас, за адну прагрэсіўку гэтай бульбай засыпаўся б... Маці вам яшчэ раскажа. Папытайцеся. Не думаў я, што гэтак цяжка ўкрасці... Ідзеш, бывае, ля ям, на ўчастак, і як успомніш — аж станеш адразу.

Раман сціх. Доўга маўчаў, павярнуўшы галаву і гледзячы яму, Андрэю, у вочы. Глядзеў ціха і балюча, як усё роўна чаго просячы...

«Чаму гэта ён спавядаецца?..— падумаў Андрэй.— Што ён гэта?..» Пасля падумаў: бачыць жа хлопец, што ён, Андрэй, збіраецца дамоў... Пойдзе, і можа наўсягды...

Захацелася ўстаць, падысці да яго ў галовы. Не, не ведае ён, Андрэй, нічога... Ніякай бульбы. І яма тая даўно засыпалася... Помніць толькі, што яна была там, ля дарогі, пасля вайны. А так... бульба, здаецца, усягды была цэлая. Не помніць ён, Андрэй... Але ж Раман не здумляе... Андрэй сагнуўся, падпёр галаву. Горача зрабілася ў грудзях... Ён заплюшчыў вочы. Адразу аднекуль паявілася Раманава маці, поўная, і ногі ў яе поўныя — папухлі. Стаіць, апусціўшы рукі, у яго, Андрэя, на двары ля сеначак раніцай, і мяшок у яе ля ног з бульбай — аднясла. І ногі яна папухлыя хавае за мяшок, каб відаць, мусіць, не былі... Каб на іх людзі не глядзелі... Не-е. Помніцца. Не забылася ніяк... Верка тады і бульбу назад да іх занясла... І жыта пазычыла. Рэшата...

Андрэй пачуў, як гарачыня падымаецца з грудзей —

душыць... Дзярэ ў горле — згінь ты, благое...

Ен адразу тады ўстаў з табурэткі і ступіў да Рамана ў галовы:

— Ды пайшоў ты... Што ты перада мной спавядаешся? Ты што? Здурнеў? Мы яшчэ з табой і перап'ём не гэта, і... бульбы гэтай капец пераядзім... Перажывеш ты, хлопец, усё і жыць будзеш доўга. Ды пайшоў ты... Гаварыць не буду. Ты што гэта? Што ты так глядзіш? У самом-та дзеле, як гаворыць Падбярэцкі...

Раман зноў схапіўся рукамі за пярэчкі і пачаў біць галавой аб дошкі. З тумбачкі саскочыла шклянка з вадой і пакацілася па падлозе.

— Сястра! — закрычаў Андрэй, бегучы ў калідор.

На двары зноў загрымела. Аглянуўшыся ў дзвярах на Рамана, Андрэй убачыў у акне, як над хатамі за шашой па небе перабегла доўгая, як расцягнутыя лейцы, бліскавіца.

Сястра падвяла яго адразу да высокіх белых незачыненых дзвярэй. Падышоўшы, Андрэй прачытаў на дзвярах: «Галоўны ўрач». Літары пад шклом былі бялейшыя за дзверы, на іх аж не было як глядзець. Сястра сказала: «Пачакайце тут»,— схавалася за дзвярыма і не выходзіла. Андрэй стаяў пасярод калідора, баючыся прыхінуцца плячом да белай сцяны, і чуў, як ные недзе глыбака паясніца. Ен падумаў, каб дзе сесці, але ў калідоры ля дзвярэй нічога не стаяла.

Вярнулася сястра, зачыніла за сабой, стукнуўшы, дзверы, сказала: «Ідзіце сюды»,— і павяла яго назад у шырокі, сівы ад пафарбаваных сцен, калідор. Падвяла ў самы кут да крэсла — крэсла жоўтае, новае, яшчэ бліскучае, стаяла тут адно, як усё роўна нарыхтаванае,— і зноў сказала: «Пачакайце. Паклічу». Сама падбегла спачатку да маленькага акенца ў дзвярах процi, пастукала карандашом — яна ўвесь час насіла ў руцэ тоўсты чырвоны карандаш,— пасля Андрэй нават не згледзеў, дзе яна дзелася. Павярнуўся — і няма. Мусіць, ёй адчынілі дзверы з акенцам.

Ен доўга сядзеў у крэсле, абапёршыся галавой на здаровую руку — прывык так сядзець на ложку ў палаце,— і глядзеў на падлогу. Пасля ўбачыў, як у яго ссохліся кірзавыя боты. Як усё роўна былі вымыты ў вадзе — намоклі, мусіць, калі ён поўз пад вёску: каля самай падэшвы жоўтая вузкая шорсткая палоска — на

адным боце і на другім. І насы зморшчыліся і пазагіналіся ўверх. Ён пакратаў нагамі — боты загрукалі, як капыты: былі цвёрдыя.

Пачуў, што рэжа зверху пальцы: у адным носе і ў другім.

«Як жа дапаўзці дамоў? — падумаў ён.— Скалечышся. Каб доўга не цягнулі — справіўся б на другі аўтобус. З Вострава дайшоў бы босы».

На Вулю ён зусім забыўся — выпусціў з галавы.

У калідоры пачалі бегаць сёстры, як падумаў ён. Прыходзілі, распраналіся, самі вешалі верхняе на вешалку і бралі халаты. На хаду завязвалі ззаду на паясніцы матузкі, падбягалі нечага да акенца, некаторыя нават нічога там не рабілі — проста каб падбегчы; адшпілялі і зашпілялі партфелі, невядома што адтуль дастаючы — не згледзіш, і ішлі цішэй у доўгі калідор. Пазіралі ўсе ў яго бок. І старыя і маладыя. Ён згледзеў, як, зірнуўшы на яго, яны папраўляюць на галаве белыя каптурыкі, запіхаюць пальцамі пад іх пасмы валасоў, гладзяць рукамі спераду па халатах і бягуць далей. Некаторыя нават спыняюцца, як спатыкаючыся.

Ён падумаў, што глядзяць усе на яго: пасадзілі тут, як на пікеце.

Тады пагледзеў кругa сябе — у кутку ўбачыў люстэрка. Высокае, вузкае, у жоўтай рамцы, яно стаяла на шырокім новым століку.

«У люстэрка і глядзяць...» — усміхнуўся ён і крануўся на крэсле. Закраталася было і люстэрка: пад крэслам угіналася падлога. Ён нагнуўся ніжэй і глянуў у люстэрка на самога сябе. Худы, жоўты, як новая рамка, чалавек натапырыўся і, што ўсё роўна хочучы скарэй схавацца, варочаў нястрыжанай галавой — на вушах ляжалі, падымаючыся ў бакі, сівыя валасы. Шыя была зусім ценкая, што ўсохлася, і на ёй збоку тырчаў дробненькі кадык.

«Як дудка ад макаўкі...» — падумаў ён на шыю.

Доўга яшчэ пасля глядзеў на сябе, баючыся, што ў яго жоўтыя вочы,— аж пот выступіў на лбе. Хаця, дактары ж нічога не гаварылі. Тады ён падумаў, што і рукі зверху як усё роўна жоўтыя.

Пасля ён стаў глядзець у люстэрка толькі на балючую руку — усё баяўся вачэй. Першы раз рукі ён і не згледзеў: падвешаная на шырокім белым бінце, яна была схавана пад паху. Ён падумаў, што можа і без

начапкі абысціся, калі ўсунуць руку ў кішаню ў фуфайку. Хадзі, як з цацкай, каб усе бачылі.

Ён пакратаў пальцамі на балючай руцэ — заныла ў плячы...

«Прасіць людзей трэба будзе, каб бульбу пасеялі. І каб гной капалі... Вілкі ў рукі не вазьму...» — падумаў ён, адвярнуўшыся ад люстэрка. Не глядзеў ужо ні на сясцёр, ні на тое, як яны падбягалі да яго ў кут.

«Дамоў скарэй бы... З аднаго ложка споўз... Скарэй бы на другі».

— Вялічка! Ідзіце за мной...

Сястра ў вялікім каптуры бегла аднекуль з двара. Устаўшы, Андрэй пайшоў за ёй, азіраючыся на люстэрка.

Калі ён увайшоў у кабінет — у той, да якога яго перш падводзіла сястра, убачыў, што Нядбальскага няма. За сталом сядзеў адзін Крук і пісаў. Сястра паклала перад ім на стол паперы, пакінуўшы ў руцэ чырвоны карандаш, і, ні слова не сказаўшы, выбегла ў калідор. Спяшалася, не ўсё недзе зрабіла.

— Садзіцеся...— паказаў на крэсла ля стала Крук. Быў ён без белага каптура на галаве, і ў яго рассыпаліся на рад густыя валасы — звісалі наперад і хавалі чорныя акуляры. На шырокіх, як ва Унука, плячах у яго вісеў раскошны белы халат, новы яшчэ зусім — не гнуўся.

Крук пісаў і не глядзеў на Андрэя.

Доўга яны сядзелі так адзін проці аднаго. Андрэй нават пачаў круціць галавой: зірнуў на шафу з кнігамі, што стаяла ўперадзе стала, на два белыя, аж сінія, ручнікі, якія віселі ў парозе, закрываючы хвастамі жоўты бліскучы кран.

У кабінеце было ціха, і ядрана бразгала вечка ў жалезнай скрынцы — яго памінутна адчыняў Крук. Даставаў пячатку, хукаў на яе, паднёсшы да самага рота, як усё роўна грэў пальцы ад холаду, тады стукаў па стале па сініх паперах — у адным месцы, у другім... Падсунуў пасля да сябе паперы, якія паклала яму, зайшоўшы, сястра.

— Адышка? — спытаў ён адразу, не падымаючы галавы.

— Адышка...

— Пройдзе. Рэнтген добры... Мала хадзілі... Двара сталі баяцца... Лёгкія цэлыя. Можаце сапці, як кавальскі мех.

— Рука-а...

— А нашто яна вам адразу здаровая? Зноў на мядзведзя ісці? Хай аддыхне і рука. І сам аддыхнеш...

— Вочы, доктар...

— Што вочы?..

— Жоўтыя...

— Глаза — не коза, в лес не побегут... У вас усё ў норме...

Крук пісаў, не падымаў галавы, і Андрэй падумаў, што Крук многа сягоння гаворыць. І голас у яго густы, мяккі і добры, са смехам. Слухай — і хочаш вер, хочаш не вер.

— Залатыя ў вас рукі, доктар... Каб не вы... Не ведаю, як тут сказаць. Ніхто другі, відаць, мяне не сшыў бы. Чым я расплачуся...

— Знаеш што, Вялічка? — Крук усё яшчэ не падымаў галавы, пісаў.— Чай з варэннем любяць маладыя шымпанзе... Але іх трэба карміць з бутэлечкі — соскай...— Сказаў, адразу падняў галаву і глядзеў на яго, Андрэя, адхінуўшыся ад стала, як усё роўна ўбачыў першы раз.— Гм... Ну, вот... бюлетэнь...— падаў ён блакітную спісаную паперку і ўстаў з-за стала.— У аконцы ў вестыбюлі зарэгіструеш. І... Ну, вот... Ногі дужыя? На шашу да аўтобуса дойдзем?

— Ды хто яго ведае. На шашу то дайду. А там... Па сваіх сцежках...

— Ад Вострава? Дойдзеце. Калі я пускаю, то дойдзеце. І да аўтобуса і ад аўтобуса. Другі раз, як будзеце збірацца на якога там чорта з рагацінай, клічце нас. Даўна не быў у лесе...

Крук падаў руку. Яна ў яго была шырэйшая, чымся ва Унука.

Андрэй адышоўся да дзвярэй і стаў: нядобра адразу пайсці, так і не сказаўшы нічога чалавеку за дабро.

Крук зноў сядзеў за сталом і пісаў.

— Чакайце, Вялічка... — згледзеўшы Андрэя ў парозе, ён зноў устаў.— Ідзіце сюды. Забыцца мог.— Сам падышоў да шафы з кнігамі і дастаў адразу з-за дзвярэй маленькую, як чарачка, шклянку. На дне ў ёй, здавалася, ляжалі тры калівы гароху.— Ідзіце бліжэй. На мінуту. Дык дзе гэта вас? — Крук паказаў рукой сабе на плячо.

— Як дзе? — Андрэй не мог даўмецца.

— Ну-у... На якім фронце былі ў вайну? Параніла дзе?..

— А-а..— аж паскроб патыліцу Андрэй.— Гэта мяне ў партызанах... Мінай у блакаду... На фронце я не быў...

— Угу... Ну, бярыце на памяць...— ён падаў шкляначку.

Андрэй узяў яе асцярожна ў пальцы і адразу высыпаў на даланю — на балючую руку — тры чорныя, як усё роўна пакусаныя зубамі, гарошыны. Адна з іх, большая, была плоская і доўгенькая, як фасоліна. Андрэй пачуў на далоні, што яны цяжкія.

— А-а-а... Аско-олкі... — здагадаўся ён і паднёс руку да вачэй. Шкляначку паставіў асцярожна на стол.— Яны ў мяне выходзілі і перш. У бальніцу клаўся, калі пачыналі ісці. Ад болю спасу не было...

— Ну, што ж, можаце гаварыць, што іх у вас больш няма. Дастаў не я. Другі хірург. Лапай...— усміхнуўся Крук.— Дарагой, праўда, цаной. Бярыце на памяць. Бярыце, бярыце... З прабіркай...— сказаў ён, згледзеўшы, што Андрэй хоча іх пасыпаць з рукі на стол.

— Ды ўжо ж... Вазьму. Толькі без шкляначкі. Закручу ў паперку. А то расцісну яшчэ шкло. Людзей у аўтобусе кожны раз поўна. Дзякую, доктар... Глядзі ты...

— Няма за што. Шчасліва...— Крук зноў сеў за стол і стаў пісаць.

Андрэй тады спытаўся, асмялеўшы:

— Скажыце, а што будзе з Раманам?

Спытаўся і чакаў. Крук маўчаў, як і ўсягды ў палаце. Нічога не сказаў, пісаў.

Андрэй павярнуўся ад стала і ціха, каб не стукаць ботамі, пайшоў да дзвярэй, дзержачы ў хворай руцэ калючыя асколкі — сціснуў у жмені.

13

Пад нагамі ля бруку крышылася зямля — дождж змачыў яе толькі зверху,— адставала камякамі і плюскалася ў ваду. Сабраўшыся, вада ў гэтым месцы хлынула на дарогу, размыла пясок, і цяпер якраз там, дзе ўсягды тапталіся на крыжаватцы людзі, галасуючы, цёк, шваргочучы па каменні, ручай: уніз, цераз дарогу да маста ў раку. У ручаі збіралася белая пена, дрыжала на вадзе, плывучы, чаплялася за берагі і круцілася

разам з вусікамі дробнай маладой травы і жоўтай шырокай квятай, адтаптанай недзе ля дарогі.

Ля самых ног у Андрэя відаць было чырвонае сплеценае карэнне ад травы і белыя дробненькія, як гарох, каменьчыкі — прыліпалі з зямлёй да ботаў.

У ручаі па вадзе скакала сонца; стаяла яно высака на чыстым небе, над самым пасёлкам,— павярнулася з паўдня. Грэла — было чуваць, што ад яго горача ў плечы аж праз фуфайку, хоць ты скідай; на шчоках выступаў пот, ліпкі, як у лазні ад духу. Дзьмуў густы, мяккі і цёплы вецер — недзе з поля. Лёгка было дыхаць; з-пад прысад пахла асыпанымі і падсохлымі яшчэ да дажджу тафялёвымі пупышкамі — шалуціннем. Яны намоклі ў цёплай вадзе, што ў гарэлцы, і ад іх, як ад тафялёўкі, зрывала нос.

Неба было чыстае над усім пасёлкам і, здавалася, аж блішчала ад сонца. Ад сонца блішчалі і бляшаныя стрэхі на дамах — на школе і на нарсудзе; блішчаў брук на дарозе і далёка на вуліцы ў пасёлку, ля пошты; блішчалі прысады на ўвесь пасёлак, трава пад нагамі і шкляныя кубачкі на тэлефонных слупах. З кубачкаў на зямлю капала вада, пад самыя ногі: не абсохла яшчэ ад ветру. Не баючыся, ля самых ног хадзілі чорныя, бліскучыя, як аблізаныя, шпакі — торкалі дзюбамі ў траву.

Другі аўтобус у Вострава пайшоў перад самым носам, падабраўшы людзей на крыжаватцы,— Андрэй спазніўся і цяпер стаяў на шашы адзін. Доўга стаяў — балелі ўжо ногі, глядзеў усё на дарогу, на гару пад пошту — можа хто будзе ехаць. А не — то трэба ісці на вакзал і чакаць трэцяга аўтобуса да вечара. Ад Вострава тады пакуль дойдзеш, нямогучы, дамоў... Ацямнееш... Хоць ты варочайся ў бальніцу. У леспрамгасаўскую кантору ісці не хацелася — далёка, на самай аўтабазе за пасёлкам. Пакуль дацягнешся... Да маста пры выездзе тады бліжэй. З аўтабазы калі і ішла машына на ўчастак, то раніцай. Машыны рассылаюць раніцай. А калі і будзе ісці, то да маста нідзе яна не праедзе.

З гары ад пошты спускаліся прычэпы, адзін за адным, але ўсе паварочвалі на аўтабазу. Андрэй нават не падымаў рукі. Адышоўся далей ад крыжаваткі, каб не дражніцца, і глядзеў усё на гару да пошты. Там далёка блішчала дарога, і за пасёлкам над лесам віселі, сплыўшы, хмары.

Азіраючыся назад, Андрэй ішоў да маста. Хацеў скінуць фуфайку, але падумаў, што баліць плячо, расшпіліў толькі на грудзях гузікі.

Да маста ён не дайшоў. Пачуў, адышоўшыся ўжо далёка ад крыжаваткі, што ззаду гудзе машына, цяжка, з натугай. Ехала «будка», абцягнутая брызентам. Валюхалася з боку на бок на балотцы ля смалакурні — адгэтуль добра былі відаць дзве чорныя, у дзёгці, вялікія бочкі і пахла шкіпінарам — нёс вецер. Нехта ехаў з аўтабазы напрамую — паляніўся аб'язджаць балота аж ля тарфянога склада — далёка.

Андрэй сышоў са сцежкі на брук і чакаў. Вырваўшыся на шашу, шафёр, было чуваць, стукнуў дзверцамі і перамяніў скорасць. «Будка» зараўла і рванула з месца. Андрэй падняў руку, але «будка» ныла і ныла, не сціхаючы: яго не думалі браць.

Андрэй цяпер пазнаў машыну — стары ГАЗ з аўтакалоны, на якім вазілі прадукты ў магазін на ўчастак. Пазнаў здалёку праз шкло ў кабінцы і шафёра — Арціста. Той сядзеў якраз з гэтага боку, дзе стаяў Андрэй, без кепкі, стрыжаны пад ярша, з вялікім белым лобам, як лысы, і з закасанымі па локці рукавамі. З ім сядзела ўпобачкі жанчына з чырвонай хусткай на шыі.

У Андрэя аж замлелі ногі — доўга стаяў на адным месцы, выцягнуўшы ўгару руку,— і ён сышоў з бруку.

«Будка», відаць было, і не думала станавіцца: не пазнавалі. Калі яна мінула яго, ён пастаяў, тады пабег за ёй ззаду трушком, сам не ведаючы чаму, пакуль не спатыкнуўся аб каменне. Задыхаўся, здзеў з галавы кепку, пачаў выціраццa ад поту.

Калі Андрэй прыняў ад вачэй кепку — «будка» стаяла ўперадзе, з'ехаўшы ўбок, і ля яе хадзіла жанчына з чырвонай хусткай на шыі. Ён здагадаўся: Раманава жонка, Нінка. Арціста відаць не было — не вылазіў з кабінкі, чакаў.

Андрэй зноў пабег трушком, грукаючы ботамі па бруку, забыўся нават збегчы на сцежку.

— Добра, што я вас пазнала... Мігнулася ўваччу, што чалавек з нашага боку... Я ўжо думала, што вы дома. Вас жа, Раман гаварыў, раніцай выпісалі.— Нінка вярнулася да кабіны, узялася рукою за адчыненыя дзверцы і паставіла нагу на падножку.— Ды гэта ж Вялічка. Я-то пазна́-аю...— гаварыла яна Арцісту, аж крычала. Андрэй убачыў, што на нагах у яе бліску-

чыя чорныя гумовыя боцікі, заляпаныя рэдкай прысохлай граззю. Другой рукой яна папраўляла чырвоную хустку на шыі — закідала рагі назад за плечы.

— А мне сказаў Раман, што вы недзе ўжо дома,— павярнулася яна да яго, калі ён падышоў да кабінкі.— Я была ў Рамана, заязджалася. Астацца сягоння хацела. Не глядзіць ніхто за такім... Сястры яго няма, дык...— яна павяла языком па фарбаваных у чырвонае вуснах, як усё роўна хацела піць, падняла бровы.— Дык астанешся тут...— гаварыла яна паволі, нехаця варочаючы языком,— калі людзей трэба карміць і паіць. Не накорміш, дык Унук не толькі з работы скіне, а і галаву з плеч... Звязалася з гэтым орсам. На хлеб цяперака трэба самой зарабляць. Мой не заробіць... Пайшла ў магазін, калі Федзя ў орс перайшоў...— гаварыла яна ўсё роўна як сама сабе.— А цяпер хоць ты зноў кідай: пры маім сядзець няма каму. І кіну, відаць... Дык тут кінь. Рэвізія зноў трэба.

Арціст засігналіў аж два разы — не цярпелася, і Нінка палезла ў кабіну. Андрэй падбег да дзверцаў — убачыў зноў стрыжаную пад вожык галаву з белым лобам. Галава кіўнула назад — лезь у кузаў.

Учарэпіўшыся здаровай рукой зверху за борт, Андрэй падцягнуўся, лучыў ботам далёка пад кузавам на нешта круглае. Зачапіўшыся за борт локцем, ён падцягнуўся яшчэ вышэй, чуючы, як чапляюцца штаны за балты на дошках на кузаве. Устаўшы з калень у кузаве за бортам, ён адразу ўтаропіўся вачыма ў кут да кабінкі, дзе быў складзены хлеб, пасля доўга дзяржаў за локаць хворую руку... Не давала дыхаць, як хто душыў... Ён глядзеў і глядзеў у кут на хлеб...

Арціст не ехаў, ляпаў усё дзверцамі. Нарэшце ззаду за машынай паказалася яго стрыжаная пад вожык галава — Андрэй яшчэ стаяў і адразу згледзеў яго. Арціст, здалося, памаладзеў за гэты час, пакуль Андрэй яго не бачыў. Пахудзеў, нос і шчокі ў яго бурыя ад сонца і ветру — загарэлі, толькі лоб і маладая лысіна белыя — паласой. Арціст, мусіць, нядаўна скінуў шапку. Стаяў ён, узяўшы рукі ў бокі, перагнуўся ўвесь у паясніцы назад і глядзеў знізу, як адкуль з ямы: быў кароткі. І прозвішча ў яго было кароткае — Жук. Звалі яго Арцістам даўна ўжо, як толькі ён паявіўся ў леспрамгасе. Спачатку ён ездзіў у аўтакалоне на чугрэі з прычэпам, на кузаўным МАЗе — цягаў «метры», доў-

га рабіў на «казле» — вазіў дырэктара леспрамгаса і Вулю, пасля, недзе летась, перасеў у «будку» — возіць на ўчасткі рабочых і прадукты з орса.

— Здароў! Ну, што тут у цябе? Жывы выйшаў?..— сказаў ён, варочаючы галавой убок і цыркаючы дробненькай слінай.— Падкінь фуфайку пад сцягно на бочку. А то — прыткніся з краю на мех з мукой. Куль стандартны, не развяжацца. Што, рука не служыць? Лепш табе ў кабіне было б, але паспрабуй высадзіць гэту. Намазалася. Да мужыка паехала. Мужык ёй такі ў галаве... Каб хацеў, дык я б яе на складзе на мяхах...— Арціст гаварыў цішэй, асцерагаўся, мусіць, каб не пачула Раманава жонка. Нагнуўся, пасля спрытна склаўся, як складаны ножык, падымаючы нешта з-пад ног з зямлі:

— На, парассыпаў, узлазячы. Не будзе з чым у магазін прыйсці.— Выцягнуўшы руку, Арціст падаў яму дваццаць капеек — старыя, цёмныя з двух бакоў, як толькі ён згледзеў іх на бруку ля машыны. Андрэй падумаў: не помніць, ці былі ў яго якія капейкі — можа і ляжалі ў кішані ў штанах з зімы... Арціст склаўся яшчэ раз, сцёр пальцамі з брызентавых жоўтых паўбацінак гразь і сказаў:

— Ну, глядзі, каб бутэлькі не паадтыкаліся... Дарога — госпада ў яму... Прычэпы пасля снегу з лесам хадзілі. А цяпер калоціць так, што зубы сыплюцца.— Ён патрос рукой, усё роўна як яшчэ дзяржаў у жмені дваццаць капеек, і схаваўся за кузавам — пайшоў да кабінкі.

Андрэй сеў на мех, асцярожна сагнуўшыся,— фуфайкі не здымаў — і ўзяўся за борт здаровай рукой. Забалелі адразу, задраўшыся ўгару, калені, і ён выпраставаў ногі — яны ўпёрліся ў скрынку ад гарэлкі. Скрынка была збіта з тоненькіх дошчачак — бойся, што паломяцца.

«Спрытны... » — падумаў ён пра Арціста. Успомніў, як той ездзіць на веласіпедзе, не дзержачыся за руль, і на вуліцу ў вёсцы бягуць тады дзеці глядзець; як ідзе «барыню» на вечарынцы: становіцца на рукі, выгінаецца, што вуж, і куляецца цераз галаву... Расказвалі, што Арціст быў у Германіі — забралі немцы ў блакаду. Там і вучылі «хадзіць на галаве». Насыпалі на зямлю пілавання, каб мякчэй было, і вучылі... Можа і праўда была, можа і смяяліся: рабочыя выдумаюць, толькі за гэта,

што ён умеў «хадзіць на галаве», яго і звалі Арцістам.

Вецер біў за плячыма ў стары, выбелены, як палатно, брызент; брызент напінаўся, даставаў да плячэй, і з-пад яго вострым і калючым струменем свістаў у шыю холад.

Машына была нагружаная, не трасло, толькі на выбоінах падкідала высака ўгару разам з мехам. Ззаду за машынай круціўся вецер, і ў вочы з-пад ног нясло пясок і пацяруху ад сена — дробную, сухую; здзімала з мяхоў — мяхі ляжалі ў самым праходзе — муку і сыпала на штаны, на калошы, і яны зрабіліся белыя аж да калень.

Андрэй пачуў пасля, як пахне хлебам — печаным хлебам, што прывозілі з орса, мяккім, свежым, з падсушанай жоўтай скарынкай зверху на буханках. У магазін усягды прывозілі свежы хлеб — палучалі адразу з пякарні; ён быў яшчэ хоць калі цёплы — не рэзаў нож. Са свежым хлебам Андрэй любіў есці салёную траску. Яна здавалася лепшая за селядзец: бярэш, рэжаш на скрылі, як добрае сала; ясі — пахне хлеб, пахне рыба, пахнуць рукі смалой, соллю і потам... Піць адразу не хочацца; сасмягнеш пазней, калі наносішся коням у праварыны і сена і аўса... Ходзіш і ходзіш тады да бачка ў калідор. Шура кліча піць да сябе ў кантору: там у яе стаіць на стале графін. Але нялоўка ісці да Шуры, ды і колькі ў тым графіне вады; паднясі толькі яго пасля рыбы да рота — нічога і не астанецца.

Апошнім часам, калі яшчэ жыла Верка, яны не пяклі свайго хлеба — так, рэдка калі, каб кісля ў дзяжы не звялася,— жылі з магазіна. Прывыклі, і ён і Верка... І да хлеба з пякарні, і да траскі. Лягчэй. А то — купляй яшчэ гэту муку. Мясі... У печы палі. Верка толькі не любіла надта салёную траску — мачыла ў вадзе.

Хлеб склалі ля самай кабінкі на брызент — нагрузілі гару вышэй кузава, аконца нават у кабінцы схавалі. Ля хлеба — скрынкі з рускагоркай. Стаяць аж у чатыры рады — адна ля адной. Падскокваюць угару, распаўзаюцца, тады зноў збіваюцца ў рад — бразджаць толькі несціхана бутэлькі — увушшу шуміць. Калі вецер нясе ў вочы пыл з мяхоў, са скрынак востра і свежа пахне рускагоркай, аж круціцца ў галаве.

«Будка» мінула мост, паднялася на гару і ўехала ў лес — ззаду з абочын уцякалі немаведама куды старыя, з шэрымі камлямі елкі і кусты пад'ялеўцу.

Дарога ў лесе была роўная і прамая — машыну толькі калыхала; шафёр налёг на газ, і з-пад брызенту падзьмула яшчэ горш. Холадна цяпер было і ў шыю, і ў плечы, і спераду ў ногі — у каленях. Ён падумаў, што зябне ўвесь, як і тады, зімой, калі вёз дамоў Верку.

. . . .

Нанач тады ўзяўся мароз, было зялёнае ад маладзіка неба, і ўгары ядрана блішчалі зоркі. Снег перастаў вечарам, дзёрла толькі ветрам з поля сухую белую муку, змяшаную з пяском, і гнала на дарогу, заносячы ў лагчынах у калена.

Арціст ехаць не хацеў. З'ездзіў днём у рэйс аж пад Полацк — вазіў рэзчыкаў, намучыўся як досыць. Толькі што прыгнаў машыну на базу. Ноч наперадзе, стане ў полі — тады што? Вострава не блізкі свет...

Машына яго, крытая брызентам, стаяла на базе ля самых варот... Арціст хадзіў круга і стукаў па колах вялікімі — не з нагі — цвёрдымі, падшытымі лямцам валёнкамі. З валёнак адвальваліся скрылькі прытаптанага снегу — было відаць ад месяца.

— Ты ж мяне знаеш... Рад памагчы табе, чалавек... А на полі?.. Так нясе... Па першае чысло... Ну, што я зраблю? Сядзем — адубеем за ноч.

Арціст доўга хадзіў круга машыны, то адчыняў, то зачыняў дзверцы: стукаў. Не мог, відаць, рашыцца.

— На чым жа я яе павязу... Заўтра толькі паштовая да Вострава паўднём пойдзе. Паштовая мяне не возьме. Не лавіць жа мне чужых людзей на дарозе. Не падумаў я. Пазванілі — я скарэй у Вострава на паштовую і ў бальніцу. Не верыў. Ажно праўда. Каб жа я падумаў — на кані б ехаў. А так... Хоць ты дамоў едзь заўтра на той самай паштовай, а там бяры каня. Па такой дарозе з канём... Выручы, брат...— Андрэй гаварыў і чуў, як бярэ мароз — аж у грудзях, здаецца, пячэ.— І Унук званіў... Прасіў начальніка яшчэ ўдзень...

— Ды пайшоў ты са сваім Унукам... Знаю. Званіў. Перадалі. А што ён мне — падпіхаць прыйдзе, Унук твой?

Арціст бразнуў дзверцамі і падышоў да Андрэя, да самых варот. Пад валёнкамі ў яго хрумшчэў снег, што жарства.

— Тут можна каня пашукаць... За ноч будзеш аж дома...— сказаў і адразу аціх. Доўга глядзеў за вароты

ў цемнату, тручы рукавіцай шчаку. Тады павярнуўся да яго, Андрэя, і аж закрычаў: — Нос! Нос тры снегам!.. Белы... Змарозіў к чорту мацеры... Пастаіш яшчэ — зусім здубееш. Рукі апусціў. Чорт бы яго ўзяў, і мароз, і снег... Добра, паеду... Нагледзеўся я гора за жызню... Ведаю. Тры нос і бяжы ў дзяжурку. Хай вароты стары адчыняе.

Хапіўшы рукой дзверцы, ён скочыў у кабінку, што кот.

Сцямнелася: схаваўся маладзічок. Брызент на машыне ад інею быў увесь белы, як палатно. І Верку вынеслі з бальніцы ўсю ў белым, закручаную ў прасціну,— няслі ўдваіх з Арцістам. Памагала яшчэ санітарка, выйшаўшы забраць прасціні,— старая зусім жанчына ў доўгім чорным паліто да пят. Памагала падняць Верку ў кузаў, памагла надзець на плечы Верцы кажух, завязала хустку. Андрэй надзеў толькі Верцы на ногі валёнкі. Чуць патрапіў у цемнаце. Арцiст, стоячы на зямлі, паліў сярнічкі: свяціў. Сярнічкі шыпелі і адразу тухлі. Яшчэ горш рабілася цёмна.

— Хай ёй, добры чалавек, зямля будзе пухам...— сказала санітарка, выціраючы вочы.— Вясёлая яна была ў нас. Усю палату весяліла... Не хацела толькі, каб пасля смерці ўскрывалі... Ведала, бедная, што памрэ. Яны многія ведаюць, чуюць... Прасіла ўсіх нянечак, і мяне прасіла, каб адразу наказаць... Каб адразу забралі... Дактароў не прасіла, нас прасіла, нянечак... Добра, што вы і прыехалі адразу, добры чалавек... Хай ёй там будзе добра, на тым свеце...

Санітарка доўга не магла злезці з машыны — не даставала нагамі да зямлі, памог Арцiст, Андрэй падаў ёй з машыны прасціні: адну, тады другую, і нават нічога не сказаў — не ведаў, што гаварыць. Глянуў толькі ўслед... Яна адразу схавалася ў бальніцы за дзвярыма.

— Ну, як ты там? — спытаўся ціха знізу Арцiст. Гаварыў ён мякчэй, не так, як ля варот на базе.

— А што я? Паедзем... Такая дарога... Такая бяда..

— Тут, брат, нічым не паможаш. А ты што? У кузаве будзеш?

— Паедзем... Буду з ёй...

— Глядзі-і... Здубееш. Ты што? У кузаве? Брызент, брат, не сагрэе...

— Паедзем. Буду з ёй... Апошні раз пабуду з ёй. Ка-

лі ■ яшчэ пабуду? Заўтра прыйдуць людзі. Ты ўжо надта не гані. Каб надта не трасло...

Арціст нічога не сказаў; чуваць было, уздыхнуў і пайшоў да кабінкі. Мусіць, закурыў — бліснула ў кабіне сярнічка, было відаць праз аконца. Машына доўга не краталася, гудзела ціхенька, як баючыся. Андрэй падумаў: не чуў дагэтуль, што гудзе машына...

Арціст усё яшчэ бразгаў у кабіне — шукаў нешта пад сядзеннем. Андрэй памалу падышоў у кузаве да самай кабінкі, да жоўтай лавачкі з дошкі, і стаў мацаць кішэні, пакуль не знайшоў сярнічкі.

Сярнічка загарэлася адразу, і ў кузаве зрабілася відна, як ад лямпы...

Верка была худая і белая з твару — ён убачыў яе першы раз нежывую — вочы заплюшчаныя і ўваліліся, нос зрабіўся востры і доўгі... Падобная цяпер на сваю стрыечную сястру з Вешак... Ляжала ў доўгім жоўтым кажусе і чорных валёнках з галёшамі — у чым прывозілі ў бальніцу. На галаве была завязана вялікая карычневая пянькова хустка з сівым шлякам...

— Верка...— клікнуў ён тады, як спужаўшыся. Патухла ў пальцах сярнічка.— Верка...— клікнуў ён яшчэ і асунуўся ля яе на калені.

Застагнаў, чуючы, як горача робіцца ўсярэдзіне, што ад агню... Падумаў: у Веркі халодныя рукі, як лёд, і не гнуцца. Складзены на грудзях адна ля адной... Санітарка іх складала, тая старая жанчына...

Затраслася машына... Выязджала з двара...

Брызент быў высака падняты на жалезных выгнутых шынах, і з кузава шырака была відаць цёмная ноч — чорнае неба ляжала нізка над белым снегам. Здавалася, цемната ціснe зямлю, ціснe машыну, ціснe плечы, як камень, не павярнуцца, не ўстаць...

Машына раўла, напінаючыся і напінаючыся,— шафёр не злазіў з газу — выехалі на поле. Чуваць было, як яна буксавала на адным месцы — круціліся па снезе колы, тады адсядала ўзад і зноў раўла. Калі пачынала кідаць з боку на бок, Андрэй хапаўся за шыну — рука прылiпала да жалеза і гарэла, як ад агню: была, мусіць, мокрая. Тады ён лавіў рукамі дошку пад сабой і ўпіраўся нагамі ў падлогу. У цемнаце добра бачыў на сене Верку — жоўты кажух і белы, як жменька снегу, твар. Верку тармасіла з боку на бок, і ён тады зноў апускаўся на калені на сена і дзяржаў Верку за рукі. Калі машына

вырывалася на роўнае і не кідала, ён даставаў з кішані з паддзеўкі карабок і паліў сярнічку. Сярнічка гарэла над самай Веркай, і ён бачыў, як у Веркі адматалася ля шыі хустка і пад хустку схавалася ўся галава, нібы Верка сама закрылася ад марозу...

Ён падцягнуў Верку вышэй на сена, узяўшы пад пахі, і абаткнуў хустку ля шыі. Хустка зноў адразу раз'ехалася, схаваўшы зусім і нос і шчокі.

Машына стала. Калі ён, нагнуўшыся, глянуў у акенца, Арціста ў кабінцы не было. Далёка ўперадзе ў цемнаце свяцілі на снег дзве вузкія белыя палосы ад фар. На ім былі знаць пакрышаныя друзалкі лёду: ветрам з гары выдзімала ўсё на свеце.

— Гэй, ты там... Лезь у кабіну. Здубееш зусім, так ціене... Праскочылі, здаецца, тут будзе лягчэй. Лезь...— загаварыў Арціст ззаду за бартом з зямлі.— Ты што, не чуеш?

Андрэй маўчаў.

— Агонь паліш, віджу... Курыш? Лезь у кабіну...

— Пабуду з ёй... У ногі толькі зайшло... Дзе мы?

— Ля Гарадка... Цыстэрны на гарэ відаць... Сем кіламетраў праехалі.— Арціст зноў уздыхнуў, пастаяў, памаўчаўшы, тады пайшоў уперад да кабінкі. Вярнуўся ён адразу.

— На, вазьмі, раз так... Лаві...— Ён кінуў нешта мяккае якраз на сярэдзіну кузава на сена.— Ватні капот. Ускінь на ногі. Тут машына без капота мерзне, а ён... Чуеш? — Арціст цяпер нават не чакаў, што скажа Андрэй: вярнуўся адразу ў кабінку.

Капот быў цёплы, Арціст зняў яго з машыны, і Андрэй, стаўшы на калені, накрыў ім Верку зверху па кажусе — схаваў голыя рукі.

Падумаў, што Верка ніколі не баялася холаду ў рукі — і ў маразы хадзіла па ваду да студні без рукавіц, і адзежу паласкала зімой на дварэ.

Горка зрабілася ў роце, як ад палыну, што рос на мяжы ў гародзе ля плота — высокі, аж да пах, і белы. Верка ніколі не пойдзе яго жаць. Ні палын, ні пырнік, ні бульбоўнік не зачэпіцца ў яе за серп...

Тарканулася машына; пад лаўкай у кутку зазвінела вядро — дагэтуль ён не чуў і вядра.

Ён заплюшчыў вочы...

Вядро тады бразнула дома ў сеначках аб гліну на падлозе і, барабанячы, пакацілася пад дзверы ў хату.

Калі ён выбег у сенцы, Верка ляжала ніц на мокрай гліне. Выйшла ў сенцы яшчэ сама, дзержачыся за сцяну, а сесці на вядро не магла — аслабла ўжо зусім. Назаўтра тады ён павёз яе ў бальніцу...

Ён убачыў, што ў Веркі зноў голыя рукі. Машыну кідала ў бакі, і ватні капот з'ехаў яму пад ногі. Рукі ў Веркі былі халодныя, што лёд, і цвёрдыя — падубелі.

— Рукі... рукі...— закруціў ён галавой.

Абмацаўшы ватні капот, ён зноў накрыў Верцы рукі.

Ныла і ныла ў занесеных калдобах машына. Ззаду калыхалася чорная ноч і сівы, як палын, снег. На руках мерзлі вялікія пальцы; ён зусім іх не чуў. Дастаў, успомніўшы, з кішані з падзеўкі рукавіцы...

Да Вострава было яшчэ далёка.

. . . .

Ад маста ў лагчыне, драўлянага і вузенькага, «будка» паднялася на гару, на стары шэры роўны брук, які пачынаўся перад самым ужо Вострававам, тарканулася была — Арціст бразнуў дзверцамі, азірнуўся, відаць, на заднія колы — і зноў у кузаў з шашы сыпанула дробнай жарствой. На гары не кідала, і здавалася, што машына стаіць на адным месцы, чуваць толькі было, як шэпчуць па бруку колы.

Ззаду заблішчала зялёнае поле. Бегла і бегла за канавай, як усё роўна ўцякаючы ад машыны; далёка ад дарогі пад лесам пачынала круціцца і дрыжаць. Запахла вільготнай і цёплай зямлёй пасля дажджу і зялёным жытам з поля — Андрэй зняў з галавы кепку. Згледзеў, што высокае ўжо жыта ля дарогі — у пояс, густое і цёмнае, і пад ім відаць чорная, змочаная дажджом зямля і сохне на сонцы белае каменне. Жыта было ля дарогі з абодвух бакоў. Андрэй падумаў, што полю ля Вострава няма канца — яно цягнецца да Найдорфа, а там, дзе за бярэзнікам відаць сад,— падыходзіць пад самыя Мсціжы. Ён падняўся быў на мяху, абапёршыся здаровай рукой на борт. Там, дзе за садам былі Мсціжы, сінеў далёка лес, як ад дыму, і да лесу цягнулася поле з жытам. Ён падумаў, што жытам засеяна ўсё на свеце...

Ціха зрабілася на душы. Захацелася скарэй дамоў...

«Будка» на гары павярнула на шырокую небрукаваную дарогу — схаваліся з вачэй мост і далёкі сад на полі. Андрэй здагадаўся, што паехалі ў самое Вострава.

Ён тады стаў крычаць. Але яго не чулі; машына памалу калыхалася па калдобах — было відаць, як ззаду за коламі сцякае ў ямы чорная вада, ліжучы пясок. Устаўшы з меха і ўчапіўшыся здаровай рукой за жалезную шыну пад брызентам, Андрэй лёг жыватом на скрынкі з гарэлкай:

— Стой! Чорт бы цябе ўзяў. Растрасеш зусім... Чаго мне ў тое Вострава? Стой!..

Гэты раз яго пачулі. «Будка» выехала на сухое і стала. Падбег Арціст, узяўся рукой за борт:

— Што такое? Бутэлькі?..

— Якія бутэлькі... Чаго мне ў тое Вострава?.. Растраслі зусім. Не падняцца. Рука-а... Злезу. Тут ужо блізка. Цераз поле...

— А-а-а...— закрактаў Арціст.— Як хочаш. Ды мы і не ў Вострава. У Найдорф. Дамоў яна хоча заехацца. Мукі два мяхі ўзяла. Можна было б завязці, назад едучы, але ж пакажы на ўчастку муку... Баіцца. Давай тады ў кабіну, я яе выганю.

— Не-е... Што ты, пайду. Пакуль вы ў Найдорф і назад, я буду дома. Не магу больш, косці ўсе баляць, такая дарога. І так ты мяне, брат, выручаеш... І тады, і цяпер... Не знаю, чым і аддаць...

— Пустое... Злазь тады скарэй, памагу...— Арціст задзёр угару рукі.— Лучай нагой на крук. А то той ужо не цярпіцца, рвецца.

Андрэй пачуў, як у кабінцы сігналіла Раманава жонка.

14

На дарозе былі поўныя калдобы жоўтай ад гліны вады; абмытыя сцежкі абапал яе ў траве ля самага жыта парабіліся цвёрдыя, як убітыя нагамі, і Андрэй, мінаючы гразь, пераходзіў з аднаго боку дарогі на другі, ступаючы па шорсткай намочанай жарстве.

Пахла сырой зямлёй; густая, мокрая ад расы маладая мятліца на дарозе прылягла да зямлі і парылася на сонцы. Па мятліцы, па высокіх жоўтых дудках, поўзалі пасля дажджу дробныя чорныя бліскучыя мушкі, якіх ён, здавалася, ніколі не бачыў.

Зялёнае жыта было ўсыпана белымі кветамі — рана зацвіла падбярозка. Кветы былі дробненькія, сінява-

тыя — распусціліся нядаўна, можа нават раніцай перад дажджом.

Жыта расло густа, і падбярозка ішла ўверх, круцілася каля дудак, што ўсё роўна фасоль на градах каля дубцоў, каб не сцяліцца на зямлі. Там, дзе жыта радзела, падбярозка круцілася адна за адну, каб устояць, і паўзла ўгару да сонца.

У жыце і на траве на дарозе было густа наслана сівога павучыння — нізка, ля самай зямлі. Павучынне не пабаялася дажджу, і на ім цяпер блішчала раса. Раса блішчала і на падарожніку на сцежцы — ніхто яшчэ не хадзіў, і на жыце, што насеялася на дарозе. Пагнутае, пацёртае, нагамі і коламі, яно пасля дажджу зелянела і падымалася ўгару — расло.

За жытам, недзе ў лагчыне, зарзалі коні — Андрэй стаў і доўга глядзеў туды. На шашы ішлі машыны, хаваючыся ў лагчыне ў жыта і грукаючы па мосце: паварочвалі ў Вострава.

З дарогі, з гары, добра было відаць Вострава. Шэрыя хаты з белымі новымі стрэхамі стаялі ў шар недалёка за шашою. Яны былі знаць і аж ля лесу, дзе з Вострава ішла дарога ў Найдорф. Вострава разраслося за гэтыя гады: увесь кавалак зямлі, які абышла збоку рака, быў усыпаны новымі хатамі. Хаты будавалі ўжо на гары, пад дарогу ў Мсціжы.

Неба зацягнула рэдкай жоўтай смугой, і праз яе, схіліўшыся з паўдня, слепа свяціла белае сонца. Улёгся вецер, і ўсюды было ціха — сакаталі толькі ў жыце дробненька конікі, усё роўна як з радасці, што паявіліся на свет.

Зноў зарзалі за жытам коні, і ён, ідучы, азірнуўся назад. Спускаўся ўжо з гары ў Бярозы — у лагчыну, глыбокую, як усё роўна з берагамі. Некалі тут, мусіць, цякла рака, абыходзячы Вострава з другога боку. Лагчына ішла далёка, аж пад лес — пад Найдорф.

Сюды цяпер з поля пасля дажджу сцякала вада — швяргатала, як вясной, у разводдзе. Ён угледзеў здалёку белае каменне на дарозе і белую пену на вадзе. Пена ляжала ў жыце, ля сцежкі на пяску, на зялёнай траве, густа, як снег. Ён падумаў, што і вада блішчыць здалёку на сонцы, як лёд.

. . . .

У тую ноч Арціст давёз Верку толькі да Вострава.

У Мсціжы машыны не хадзілі: не было дарогі. Ранейшыя зімы, калі ў Мсціжах стаяла аўтакалона, дарогу чысцілі трактарам. Цяпер ездзілі толькі на санях.

У Вostраве ўжо быў з канём Падбярэцкі — даўна іх чакаў. Пачуўшы машыну, выйшаў ад некага з хаты — толькі там у Востраве гарэў агонь, адзін на ўсю вёску,— і стаў адразу заварочваць каня. Конь стаяў збоку ля дарогі, накрыты пасцілкай, перад носам у яго ляжала сена — чорнае на снезе. Падбярэцкі ўвесь час маўчаў. Спытаўся толькі, ці прывязлі з сабой хлеб, трэба будзе садзіць людзей за стол, а на ўчастку не купіш: не ходзіць машына. Калі не прывязлі, то заўтра ён ушчэміць каня і пад'едзе сюды, у Вострава.

Арціст адчыніў борт і ўскочыў у кузаў. Андрэй з Падбярэцкім пераняслі Верку і, паднёсшы да развалак, асцярожна паклалі галавой назад, да новай белай драбінкі.

Закурылі, чакалі, пакуль завернецца на дарозе Арціст. Завярнуўшыся, той быў вылез яшчэ з кабіны, падбег, пастукаў ззаду кулаком па борце, тады ляпнуў дзверцамі і адразу налёг на газ. Запахла халодным дымам — аж горка было дыхаць. Пасля агню ад фар доўга было цёмна ўваччу — Андрэй не бачыў дарогі. Яны стаялі з Падбярэцкім і маўчалі.

— Ну, брат, пакратаемся...— пачакаўшы, паківаў галавой Падбярэцкі.— Ноч цёмная. Пад нагамі ўсюды бела, не відаць выбоін. Аднаму трэба ісці ззаду і глядзець, каб не паракуліліся сані. Да Бяроз. Да Лагчыны.

Андрэй пайшоў ззаду за развалкамі, нагнуўшыся і ўзяўшыся рукамі за новую драбінку. Верку яны накрылі вялікай суконнай васьмінітовай пасцілкай: прывёз Падбярэцкі — пасцілкі Верка выткала яшчэ пасля вайны,— і Веркі зусім не было відаць на санях. Падбярэцкі сядзеў у перадку, звесіўшы далоў ногі — сунуў па снезе.

Усюды было ціха і цёмна, цемната лягла на зямлю, на самы снег. Андрэй падумаў, што ні ў кога ў Востраве не відаць агню — якраз недзе поўнач. Калі прывыклі вочы, Андрэй убачыў уперадзе белую ад інею грыву ў каня і парэзаны палазамі снег на дарозе. Снег ляжаў высокімі гурбамі: нагнала з поля.

Ногі правальваліся ў выбоіны па калені. Андрэй пачуў, што цяжка дыхаць і што робіцца мокра за плячыма: пачаў уграваецца. На нагах балелі пальцы: калі

ён сядзеў у кузаве, прымерзлі да ануч. Гарэлі ад ветру агнём шчокі. Зверху сыпаўся рэдзенькі снег, клаўся на паддзеўку, на плечы і на рукавы, лучаў у вочы.

Хроп, цяжка ступаючы па снезе, конь, з рота ў яго ішла пара. Калі дзьмуў вецер, пахла аднекуль мяккім дымам ад сухіх альховых дроў. Недзе палілася ў печы, можа ў Востраве, ззаду, а можа ветрам нясло смурод аж з Луськага: зімой дым далёка чуваць.

На дарозе ля лагчыны панамятала гурбы, і сані часта падалі зверху ўніз, як у яму,— Андрэй тады хапаўся ў абедзве рукі за новую драбінку...

Стукалі палазы аб цвёрдую дарогу; скрыпеў снег, хроп без аддухі конь, накрыты пасцілкамі, і маўчаў, седзячы ў перадку, Падбярэцкі, каб хоць слова сказаў.

У лагчыне ў Бярозах нахінуліся набок развалкі, Андрэй забег збоку па калені ў снег і, упёршыся рукамі ў драбінку, ішоў доўга, пакуль не пачаў задыхацца. Пачуў, што ў ботах поўна снегу — холадна ў галёнкі.

Усцягнуўшы з лагчыны на гару развалкі, конь стаў. Падбярэцкі яго не кратаў — даваў адсапнуцца. Стаўшы ззаду на палазкі, Андрэй паправіў на санях пасцілку. Намацаў рукамі пад хусткай цвёрды Верчын лоб...

Пастаяўшы, конь пайшоў сам, і Андрэй доўга ехаў на палазках. Пасля, калі конь пачаў храпці, злез і ступаў і ступаў ззаду за саньмі, выцягваючы ногі са снегу і дзержачыся абедзвюма рукамі за драбінку.

Зноў пачалася роўная, замеценая за дзень дарога — выехалі на поле; пайшоў гусцейшы снег — сабраўся ўжо зверху на пасцілцы на санях; сцямнела яшчэ горш, не відаць было наперадзе каня.

Холадна стала ў плячах; падгіналіся ногі, ён хацеў яшчэ раз пад'ехаць, але не мог злавіць нагамі палазкі... На іх намерзла лёду, і слізгаліся боты.

І ён зноў пайшоў за развалкамі, дзержачыся за спінку.

Дамоў яны прыехалі пад дзень — у вёсцы крычалі пеўні. Здалёку, аж з гары ад могілак, ён згледзеў у Мсціжах агонь. Адзін на ўсю вёску — у сваёй хаце ў акне. У цемнаце агонь быў яркі і востры, калоў у вочы, як іголкай, і скакаў то ўніз, то ўверх.

Калі яны пад'ехалі да варот, у сенцах бразнулі дзверы, і на двор, на снег, хлынула палоска агню, такога ж яркага і вострага, як у акне. Дзверы ў сенцах

адчыніла Балюта, ён пазнаў яе, калі яна адышлася да студні — давала дарогу каню. За ёй ззаду выбегла ў адной сукянёшцы дачка і кінулася да саней. Закрычала на ўвесь двор... Пасля падбегла да яго, абхапіла рукамі, як усё роўна прыліпла.

Андрэй тады ўчапіўся за частакол...

Верку яны ўняслі ўдваіх з Падбярэцкім. Паклалі ў запечку на ложак...

Калі ён спарадкаваў каня: адпрогшы, завёў у хлеў, наскуб са сцірты сена (на ўчастак не пагнаў: Падбярэцкі раніцай паедзе ў Вострава па хлеб) — і вярнуўся ў хату, Верку сабраліся мыць і яму сказалі выйсці.

Пасля, калі яго клікнулі з двара, Верка ўжо ляжала прыбраная ў другой палавіне на дзвюх ссунутых і засланых белым абрусом лавах. У светлай, чуць чырванаватай нажутцы — на грудзях зверху складзеныя рукі — і ў чорнай спадніцы. На нагах у яе былі надзеты чорныя, расстрыжаныя чуць-чуць спераду тапачкі — былі цесныя. На галаву ёй завязалі белую ў дробны гарошак хустку, яна ўсягды любіла такую насіць. Ён успомніў, што Верка прасіла Балюту — яшчэ перад тым, як паехаць у бальніцу,— набраць і на нажутку, і на спадніцу; каб доўга не ляжаць нямытай. Пакуль ён з'ездзіў цяпер у бальніцу і пакуль прывязлі Верку — Балюта пашыла ёй усё на машыне.

«Гардзін жа няма...— адразу стукнула яму ў галаву. Ён успомніў, што Верка прасіла накрыць яе гардзінай.— Трэба будзе не забыцца, каб хаця не забыцца... сказаць Падбярэцкаму. Хай ён купіць у Востраве гардзін... На ўчастку ў магазіне можа не быць...»

Распрануўшыся і павесіўшы паддзеўку ў запечку на цвік — паддзеўка ўпала, і яе падняла Балюта, ён падышоў да Веркі і стаў упобачкі.

Верка цяпер была і не худая, а такая, як усягды, што жывая... І зусім не падобная на стрыечную сястру...

Доўга стаяў, гледзячы на яе, пасля адышоўся да стала, адсунуў зэдлік, сеў і, паклаўшы галаву на рукі, заплюшчыў вочы...

У першай палавіне гаманілі жанчыны — ён пазнаваў па голасе, хто прыйшоў з вёскі,— і плакала дачка: на ўсю хату...

. . . .

Пад ногі лучала вострае, як усё роўна бітае, ка-

менне — ляжала тут крушнямі, яго нагнала сюды, мусіць, вадой,— яно краталася пад ботамі, выслізгвала, мокрае, і Андрэю здавалася, што кратаецца зямля. Ён аж замахаў быў рукамі... Пачуў раптам, што рэжацца ў даланю. Адагнуўшы пальцы, згледзеў у здаровай руцэ кавалак шэрай старой газеты, складзены ў некалькі столак.

Раскруціў адразу газету — у яе ўпіліся тры дробныя кавалачкі жалеза, цёмныя, у маленькія жоўтыя ржавыя кропачкі, як каменьчыкі ўсё роўна на зямлі пад нагамі.

Ён зусім быў забыўся, што дастаў з кішані асколкі і нясе ў руцэ...

Здалося, як усё роўна ён ідзе не дамоў, а адступае ў блакаду з партызанамі з Камена на Палік... І яго, Андрэя, узяўшы пад паху, вядзе Рукалееў. Увесь час, да самай Беразіны... І плячо баліць цяпер якраз як ад асколкаў. І трэба ж было тады выжыць... Калі яны пайшлі ад Беразіны на прарыў, у Андрэя была гарачка, ён нічога добра не помніць. У тую ноч над нямецкімі акопамі ў лесе было відна, як удзень: ад ракет і ад кулямётаў. Яго цягнуў ззаду за ўсімі Рукалееў, узяўшы пад пахі...

І трэба ж было тады выжыць, калі асталіся з іхняга атрада лічаныя... Не зачапіла можа таму, што яны былі ззаду за ўсімі. Плячо пасля, калі прарваліся з акружэння, лячылі самагонкай, мазалі ёдам — нямецкім, знайшлі ў забітага ў сумцы.

Калі прыйшлі нашы, яго, Андрэя, пусцілі дамоў, не ўзялі ў рэгулярную армію — не прайшоў камісіі. Дактары доўга тады ківалі галовамі...

Рукалеева ўзялі — сам прасіўся. З арміі прыслаў ён Балюце толькі адно пісьмо — з Гродна. Пасля вайны яна шукала яго — пісала ў ваенкамат. Прыйшло звяшчэнне, што Рукалееў забіты ва Усходняй Прусіі...

Андрэй склаў кавалак газеты ў тры столкі, як усё роўна на цыгаркі, і схаваў з асколкамі ў кішаню ў фуфайку — пад паху.

«Каб хаця іх усеасталі... Каб ужо больш не ныла плячо. А то як возьмецца на дождж — здаецца, любое другое перанёс бы...»

Запахла палыном, што ўсё роўна дома з гарода з мяжы, і свежай травой, як з-пад касы.

Ён мінуў стары, вымерзлы яшчэ перад вайной, сад ля дарогі — у ім асталіся толькі ліпы і дзічкі — і вый-

шаў да бярэзніку на полі. Ля бярэзніку быў жоўты пясок і ляжалі шэрыя, ачарсцвелыя ўжо на сонцы пасля дажджу, валуны, старыя, плоскія, абсыпаныя зверху зялёным мохам. Іх пасцягвалі сюды гадоў некалькі назад, калі ачышчалі поле. Ён прыхінуўся да крайняга ля дарогі каменя, стаяў і доўга глядзеў на поле пад дом. Не мог яшчэ многа хадзіць. Балелі ногі, цяжка было дыхаць — напіраў кашаль.

Выйшаўшы за бярэзнік, ён адразу згледзеў новыя могілкі. Іх пачалі на гары, побач са старымі, якраз ад дарогі. Ля самых могілак расло жыта, збоку ля іх былі відаць за грэбляй Мсціжы — шэрыя хаты стаялі ў доўгі роўны шар — ад логу аж да лесу. Ён падумаў, што Мсціжы вунь як высака стаяць, вышэй грэблі, што грэбля ў лагчыне...

Тады ён убачыў на новых могілках блізка ад жыта жоўты пясок і спопаразку стаў. Задрыжалі рукі, і холадна стала за плячыма, як зімой...

Ён стаяў і глядзеў здалёку на жоўты пясок, а па жыце бег цёмнай паласой цень ад воблака — хавалася сонца.

Ён падумаў, што ідзе да Веркі сюды першы раз і ідзе з пустымі рукамі. Ён хацеў быў спачатку нарваць жменю жыта; пасля ўбачыў ля шырокага, як пліта, каменя ля самай дарогі верас. Зялёны, з леташнімі яшчэ, падсохлымі кветкамі — шэранькімі вочкамі. Калі ён, нагнуўшыся, зламаў дзве доўгенькія галінкі, вочкі пырснулі ў траву — асыпаліся. Ад верасу пахла зямлёй.

На новыя могілкі з дарогі ён падымаўся якраз тым следам, дзе зімой рабіў дарогу бульдозер.

Пад снегам тады, мусіць, была не ўмёрзшы добра зямля: бульдозер паздзіраў зверху курганне, пакінуўшы на сіўцы след.

Андрэй ішоў і думаў, што там, дзе праехаў бульдозер і дзе вязлі за ім ззаду на санях Верку, не расце трава...

Зашчапіўшы за сабой на кручок вароты, Андрэй доўга стаяў, як усё роўна баяўся ісці дваром.

Двор увесь зарос падарожнікам, густым, цёмным: па ім ніхто не хадзіў; толькі, калі прыгледзецца, знаць была ад студні да варот на траве сцежачка — насіць, мусіць, Ганька ваду.

На паркане ля студні сохла памытая Верчына вялі-

кая паркалёвая хустка ў чырвоныя кветы.

«Ці дома дачка?» — падумаў ён і пайшоў дваром ля хаты, апіраючыся здаровай рукой аб частакол,— білася сэрца, аж, здавалася, выскачыць...

На дзвярах у сенцах на клямцы вісеў круглы замок, задзёрты ўгару.

Андрэй падумаў, што дачка кідае хату адну, не замкнёную: ад гэтага замка ў іх не было ключа. Ён выняў з прабоя замок і, адчыніўшы ў сенцах дзверы, паклаў яго зверху на шафарні. Па прывычцы вобмацкам знайшоў клямку ад дзвярэй у хату...

Зачыніўшы дзверы, доўга стаяў у парозе... У хаце было ціха, як у вушку, і неяк надта моцна цікалі ў другой палавіне на сцяне ходзікі... Дыхнула духам, цёплым, жылым — ад печы.

Раздзеўшыся, сеў у першай палавіне на зэдлік, ля стала — процi акна ў гарод пад раку. Сагнуўшы ногі, пачуў, што мокрыя калені: памачыў у расу, калі ішоў ля жыта да Веркі...

За акном у гародзе пад хатай парос хрэн — густа і шырака, як лопух на балоце,— над ім лёталі белыя матылі.

Гарод пад раку быў увесь зялёны ад пырніку. Пасярод гарода размыла баразну, глыбака, да жоўтага пяску, мусіць, яшчэ вясной, у паводку, калі з вуліцы гнала ваду. У баразне было відаць белае каменне і блішчала пасля дажджу пад лог вада. Там хадзілі белыя куры — чужыя.

«Нясеяны гарод... Не было каму пасеяць...» — падумаў ён і пачуў, як у яго аж засвярбелі далоні.

На вуліцы загудзела машына. Ён нагнуўся да акна, да самай шыбіны: ехала «будка» — павязлі хлеб на ўчастак.

Андрэй устаў з зэдліка: захацелася есці, аж забалела ў жываце. Ад раніцы ён нічога не еў; трэба было папрасіць у Раманавай жонкі з сабой буханку хлеба. Не ісці ж адразу на ўчастак у магазін, ліха яго бяры...

Ён падышоў да печы, адчыніў засланку. У печы, збоку за шчакой, стаяў маленькі гаршчэчак. Ён дастаў яго рукой, не браў нават у парозе вілак. У гаршчэчку — ён адразу пазнаў па паху — быў звараны гарох з бульбай і забелены малаком зварыла, мусіць, дачка сабе на палудзень. Гаршчэчак быў не накрыты, і ў яго на-

сыпалася сажа — плавала дробненькімі лёгкімі камячкамі.

За суднікам віселі ўсе тры лыжкі, як і перш: яго, Верчына і даччына. Ён выбраў сваю...

Падсяліўшы на стале надзежнік пад гаршчэчак, ён зноў сеў проці акна ад гарода і стаў есці адразу з гаршчэчка. Гарох быў яшчэ цёплы і салодкі; разварыўся, і ад яго пачарнела бульба. Андрэй еў і думаў, што яшчэ можна пасеяць гарод. Позна, але яшчэ можна, бульба вырасце, хто ведае, які будзе год. Еў і баяўся, каб хто цяпер не прыйшоў у хату: стукне што на дварэ — аж уздрыгне...

З-пад ложка скочыла на падлогу падласая котка, падбегшы да Андрэя, закурняўкала і стала церціся аб нагу: пазнала. Андрэй нагнуўся на хату — пад ложкам стаяў новы, сплецены летась увосень, шырокі белы каранёвы кошык. З яго была відаць чорная адзежына — рукаво.

Пад'еўшы і паставіўшы гаршчэчак на лаўку пад суднік, Андрэй падышоў да ложка, сагнуўшыся, падцягнуў да сябе кошык. У ім ляжала вялікае рабое кацяня. З парога прыбегла котка і ўхапілася лапамі за край кошыка, што чалавек рукамі за калыску.

«Кожнаму дарага сваё дзіця...— паківаў ён галавой і зноў падумаў: — А дзе ж дачка? Далёка недзе пайшла ад дому, калі павесіла замок...»

Захацелася піць. Вада ў вядры блішчала аж на дне, і ён, зняўшы яго з дроту, пайшоў да студні. Круга зруба на зямлі парос густы падарожнік; усярэдзіне на чорных мокрых плашках прыляпіліся жоўтыя грыбы, звесіўшы галовы... Ён цягнуў вядро са студні, думаючы, што ўсюды ўсё расце, і бульба ў гародзе будзе расці, толькі трэба як адразу пасеяць, заўтра ці паслязаўтра, не цягнуць. Вывезці гной і пасеяць. На ўчастку папрасіць каня ці можа ў калгасе ў Юбіцкага.

Пакінуўшы на зрубе вядро з вадой, ён пайшоў расчыніў у хлеў дзверы. На памосце ў кутку ляжала яшчэ ладне леташняга сена з аселіцы, і ў ім тырчалі вілкі. Узяўшы іх, ён зайшоў за тын, дзе стаяла ўсю зіму карова. Гной быў некрануты, і на ім ля сцен пайшла расці трава.

«Усюды ўсё расце...— зноў падумаў ён і ўсміхнуўся сам сабе: — Адной рукой нічога не ўкапаеш і не пасееш. Трэба ісці прасіць людзей. А дзе ж дачка?»

Ён стаяў пасля на двары і глядзеў на ферму, на дзядзінец, на старыя Бацяновы сосны. На гняздзе кратаўся белы бацян: сартаваў галлё.

За фермай на пасецы ля лесу хадзіла скаціна. Адтуль, махаючы хусткай, бегла дарогай ў вёску дачка, ён пазнаў.

«Згледзела на двары... — падумаў ён.— Ці можа ёй наказалі...»

Ён яшчэ раз зірнуў на сасну ля фермы.

За бацяном, высака ўгары, недзе над самым участкам, вісеў вялікі і цяжкі жоўты туляг, хаваючыся краем за лес.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

1

Лета было гарачае і, здавалася, доўгае — не настане канца.

Жнівень падышоў да сярэдзіны; раніцай на лагу ўжо выпадала густая з начы раса, халодная, аж калола ў ногі. Ночы пачаліся ціхія, вільготныя і цёмныя. У цьмяным, як вокны здалёку ў хаце, дзе гарыць сляпая лямпа, без хмар небе, нізкім, навіслым, як старая дзіравая страха над вялікай пуняй, рэдка і скупа, што праз туман, мігцелі зоркі. Млечны Шлях рабіўся сівы і расплываўся ўгары над усёй вёскай.

Кожную ноч падалі зоркі. Зрываліся над самым дваром і ляцелі аж на лес, пакідаючы за сабой жоўценькую вузенькую нітку, нібы хто хуценька шоргаў сярнічкай па чорным ад сажы чалесніку ў печы. Ад іх рабілася відна на небе — у адным месцы і адразу ў другім: круці галавой, пакуль зловіш вачыма. Яшчэ і цяпер, бывае, здаецца, што ля Вострава страляюць немцы і ў небе ляцяць кулі з агнём.

На лагу і далёка за ракой на Выганчыку кожны вечар ляжаў сівы туман. Паяўляўся адразу на захадзе сонца, спачатку ля самай ракі, пасля вышэй, на лагу. Слаўся вузкімі сінімі палосамі, адна на адну, высака над зямлёй, упоравень з платамі. Калі глядзець з двара на грэблю, можна было ўбачыць, як пад ім ідзе з поля, з Выганчыка, да маста скаціна.

З туманам у вёску са скацінай цягнуўся густы руды пыл ад сухога, збітага нагамі і перацёртага калёсамі на муку торфу. Падымаўся над грэбляй клубамі, як дым; буры, афарбаваны сонцам, ён доўга вісеў угары, тады пачынаў паўзці ў канцы вёскі на лог — пад Белую дарогу.

З туманам пачынала не дварэ пахнуць дымам — за лета высахла скошанае балота, ля Жоглаўкі і пад

Вешкамі гарэў торф. Яго тушылі ўсё лета па нараду і не маглі патушыць — тлеў глыбака ў зямлі, не дакапацца, не заліць вадой.

Падбалоцце пад Вешкамі зрабілася сівое ад попелу, і па ім — уначы было відаць з вёскі — бегаў агонь: дагаралі высушаны альшэўнік і ніцая лаза, што раслі высака на куп'і.

Усюды пахла дымам: і ў лесе на Белай дарозе пад Курачовымі Цянямі — у старым сасновым з падсочкай бары; і ў полі за фермай ля Лазы на ржышчы, высокім, жытнім, абвітым старой рудой падбярозкай і стаптаным скацінай: пасля жніва сюды адразу пагналі на пашу; пахла і ў канцы вёскі на лагу ля крыніцы, дзе стаялі стагі — рудыя зверху ад сонца, як муравейнікі; пахла на двары ля студні, у хлеве, дзе ляжала на памосце на пярэкліцы свежае сена, і за тынам, дзе стаяла ненавязаная карова; пахла ноччу ў хаце — не было як спаць: дым гнала праз вокны.

Калі вецер заходзіў з-за ракі з балота — і адзежа ў шафе пахла дымам, і вада, і хлеб на стале; здавалася, што няма ўжо на свеце другога паху — адзін дым ад торфу...

Дым стаяў кругa вёскі ўсё лета.

Толькі ў ціхія ночы пад раніцу, калі ападала раса і туман засцілаў усё на свеце, аж не было відаць платоў за хатамі і высокага, як дастаць рукой, гарбатага, што мядзведзь, сланечніку ў гародчыку, рабілася свежа і сыра. Тады на дварэ пахла гуркамі і кмінам...

Выйшаўшы на двор, Андрэй сядзеў на ўслончыку ля частакола, акрыўшыся фуфайкай. На поўначы, якраз за фермай, над участкам стаяла зеленаватая зара, ружавеючы над лесам на Ямах, дзе хавалі на зіму бульбу,— бралася на додніцу. З хлева пахла свежым сенам; з поля, з-пад Агульніцы, дыхала ячменем, сухім, згарэлым на сонцы. Ячмень жалі бабы ўвесь дзень. Ён скорчыўся ў тры пагібелі — асцё глядзела ў зямлю; зрабіўся белы, як старая жытняя салома. Дробны і кароценькі — на лепшых загонах у паўкалена, няма як узяць у жменю,— ён лез пад сярпом з пяску з карэннем, хоць было не жні, толькі сашчыквай каласы.

Так патыхала ў хаце ячменем, калі Верка ў вайну перад жорнамі сыпала яго сушыць на голую печ.

Пад раніцу пахла змочаная расой зямля, і здавалася, што чуеш зямлю першы раз, як нарадзіўшыся на

свет... Пахла з гарода з-за вуліцы горкім бульбоўнікам і палыном з мяжы, і чуваць быў мазут з дзядзінца з фермы: ля кароўніка стаяў камбайн — прыгналі з Луськага дажынаць ячмень на Загуменні.

Над вухам звінеў камар — сонны, лянівы: ад яго хацелася спаць; за ракой у тумане адзываліся гусі; краталіся на сасне ўгары над хлевам бацяны: сядзелі ўсе трое ўцяснё — прыляталі яшчэ нанач на гняздо.

Бацяны сёлета адразу варажылі на сухое лета: паскідалі з гнязда малых — аж двое. Іх прынясла з-пад сасны котка і паклала ля сенцаў на пясок пад дзверы. Бацяны былі з курчат, голыя, на іх толькі тырчаў густы сівы пух, шорсткі, як валасы на галаве.

Бацяны ўгадваюць, што будзе сухое лета. Можа па тым, што сухое лета чуюць і змеі і жабы і спаўзаюць адусюль з лагоў немаведама куды ў балота, а бацянам тады клопат? Бацяны чуюць голад і скідаюць малых, бо як іх тады пракорміш...

Бацяны сёлета пакінулі сабе толькі аднаго малога. Малы быў позні — яшчэ вучыўся цяпер лётаць: скакаў з самай раніцы на гняздзе — старых ніколі днём не было, лёталі немаведама куды — і махаў чорным крыллем. Доўга і настойна — раз за разам. Пасля пачаў злятаць з гнязда за гароды на лог пад раку. Ківаўся, летучы,— здавалася, зваліцца ў баразну на ржышча. На бацяна тады з гарода махала кошыкам яго, Андрэева, дачка — рвала ўсягды ў гародзе траву. Ногі ў бацяна былі яшчэ цёмныя і цёмная дзюба. Ён хадзіў па лагу, торкаючы дзюбай у сухую траву, пасля доўга разбягаўся, каб узляцець з зямлі.

Ён не мог адразу лучыць у гняздо і вісеў угары, махаючы крыллем.

Вечарам на гняздо варочаліся старыя бацяны. Двое. Адно за адным. Ляцелі над Загуменнем з Белай дарогі — з Курачовых Цянёў: здалёку. Плылі ўгары роўна, цяжка, было чуваць на двары, як у іх шастае крылле. Смела спускаліся ў гняздо, ціха клекаталі, як ад радасці, і браліся карміць маладога. Спачатку адзін, пасля другі. На гняздзе тады пачыналася валтузня і ўсе збіваліся ў адну кучу...

Ноччу ў небе, недзе там, дзе свяціўся Млечны Шлях, усягды гудзелі самалёты. Андрэй доўга ўзіраўся туды, кожны раз, але ноччу іх ніколі не бачыў. Холадна толькі рабілася за плячыма. Такімі пагоднымі начамі перад

апошняй блакадай прыляталі самалёты з-за фронту і кідалі, лучаючы на агні ля лагера, парашуты. Самалёты нізка лёталі над лесам — здавалася, зачэпяцца за сосны.

Начамі ўсё лета ныла плячо, як і перш — не давала спаць. А гэтай ноччу разбалелася, хоць ты было крычы. Можа на дождж. Андрэй не знаходзіў у хаце месца і, акрыўшыся фуфайкай, выйшаў на двор. Хоць дыхаць лягчэй. А боль ён выцерпіць.

Ён сядзеў ля частакола аж да раніцы.

Раніцай вёска ўся схавалася ў тумане — сіва зрабілася за плотам на вуліцы і нават на двары — у кутку ля хлева. Зверху сыпалася мяккая, дробная, што мак, халодная імжа — ад яе пакрэплі рукі.

Ноччу ў хаце за сталом, пакуль выйсці на двор, ён быў звёў вочы на якую адну мінуту, паклаўшы галаву на рукі. Ён цяпер часта так спаў: прывык. Задрамаў быў і на двары, прыпёршыся плячом да частакола. Узбудзіла яго Ганька — ішла на двор па ваду ў студню і бразнула кручком у варотах — і ён, узяўшы з плеч пад паху фуфайку, пайшоў у хату.

Ганька была маладая, намнога маладзей за Верку. Жыла з дачкой — і дачка была маладзейшая за яго Вольку. У Ганькі летась памерла маці, зімой быў год. Андрэй успомніў, што гэта Ганька гаварыла яму: «Год будзеш думаць пра Верку, тады абырышся. Забудзешся...»

У яе быў недзе на свеце і муж, Васіль, вастраносы, з чырвоным тварам; хадзіў усягды ў вёсцы ў белай рубашцы і цыркаў праз зубы. У прымы да Ганькі ён прыстаў у той год, калі пачыналі асушку за Курачовымі Цянямі,— рабіў экскаватаршчыкам. Хацеў спачатку ажаніцца з Ганьчынай сястрой Анютай — сястра была лепшая, але Анюта за яго не пайшла, і ён ажаніўся з Ганькай. Дачка ў іх паявілася скора — Васіль тады яшчэ рыў канаву за Курачовымі Цянямі. Пасля ён перайшоў на дрэнаж — там больш можна было зарабіць, пераехаў на Палік і не вярнуўся. Ганька спачатку ездзіла да яго сама, доўга, нешта з год, вазіла з сабой дачку, тады перастала, махнула рукой і адсудзіла на дачку аліменты.

Ганька ніколі пра свайго Васіля не гаварыла — Андрэй не чуў. Яна любіла дачку, купіла «ёй» веласіпед, «дамачку» з сеткай на заднім коле над спіцамі,

з ручным тормазам і фарай наперадзе пад рулём, і ездзіла сама: дачка была малая, нядаўна пайшла ў школу; купіла пасля швейную ручную машыну, доўгае, з лісіным каўняром паліто — навырост. Усё дачцэ. Дзень і ноч старалася дзеля яе — нават пер'е збірала на лагу за гусьмі «дачцэ на падушкі». «Прымакі» больш яна не чакала: «Дзе яго возьмеш? Трэба жыць як набяжыць»,— і кожную раніцу цэлае лета, пакуль ісці на работу ў калгас, бегала з касой і пасцілкай за раку ў лучкі: да каровы пусціла яшчэ і цяліцу. На двое ўдвая трэба і сена. Касу яна кляпала сама — кожны вечар, з цямном, калі паробіць усю работу. Пасля, як у касе зусім зразаўся клёп, прыходзіла да яго, Андрэя: «Адцягні касу, а я адзежу прыйду перамыю. У дачкі яшчэ слабыя рукі...»

Зноў бразнуў кручок у варотах — Андрэй праз акно згледзеў Ганьку: ішла босая па двары з касой у руках.

Ен выйшаў на двор. У тумане над парканам ля дрывотні калыхаўся яшчэ асвер; ля сцяны, ля сеначак, стаяла Ганьчына каса з новым белым касільном. Ганькі нідзе не было відаць — вярнулася, мусіць, дамоў. Ен падумаў, што не спіцца бабе, пасля махнуў рукой: баба як баба. І ён па кустах ходзіць з касой, толькі не носіць сена на плячах, бярэ ў леспрамгасе каня. І Ганьцы ён можа прывязці сена, толькі яна ніколі не ставіць копы, а нясе траву ў пасцілцы і сушыць на двары ці ў гародзе ў канцы град на мяжы.

У шырокую сасновую калодачку ля сенцаў была ўбіта бабка, зверху бліскучая, вышараваная ад іржы касой — Андрэй кляпаў касу на ёй усё лета. Ен адсунуў яе далей на двор, вярнуўся ў сенцы, узяў малаток.

Каса была сухая, клёп зрэзаны бруском — Ганька не ўмела вастрыць касу, і Андрэй доўга ляпаў па пяце, стараючыся адцягнуць клёп. Каса крышылася пад малатком; пырскалі і ўпіваліся ў руку дробненькія кавалачкі белай сталі. Андрэй тады пляваў на малаток.

Стукаючы, ён разбудзіў у гняздзе пад страхой ластавак. Гняздо было над самай галавой — старое, леташняе, белае, як з глею. Толькі там, дзе лазілі ластаўкі, ля дзіркі была знаць чорная палоска — нанава налеплена свежай гразі. «Як усё роўна ў старую хату ўставілі новыя дзверы»,— падумаў Андрэй.

У гняздзе былі маладыя ластаўкі. Старая прылятала да гнязда, і тады маладыя пішчалі, як усё адно ка-

наючы. Перш, з тыдзень назад, старыя ластаўкі яшчэ лазілі самі ў гняздо — дзеці былі малыя. Цяпер старая ластаўка прылятала толькі пад страху, махала крыллем, як з перапуду, чаплялася шэрымі ціненькімі ножкамі за чорную паласу ў гняздзе, перагіналася ўся, усунуўшы ў дзірку дзюбку і паказваючы белую спінку з-пад крылцаў. У гняздзе старой было ўжо цесна: падраслі дзеці. Дзеці хутка растуць.

Павіднела, за парканам на небе паявілася жоўтая паласа. Зверху пасыпалася гусцейшая імжа, было чуваць пад рукамі, як намокла каса. Цямнеў угары туман і плыў нізка над дваром, чапляючыся заварыўню.

Андрэй стукаў і стукаў малатком без аддухі, аж забалела рука. Пачуў, што з'ехала накінутая на плечы фуфайка і ляжыць цяпер ззаду за калодачкай на зямлі. Ад расы мокне рубашка, і холадна ў плечы.

«Згарэла б яна, такая каса... Не ў бабскія рукі ёй, такой сухой, трэба было папасціся...»

Ганька прыйшла адразу, як ён скончыў стукаць,— відаць, чакала слухаючы. Павіталася, павяла на яго коса вачыма. Босая, у чорнай сукенцы, у сівым расшпіленым са́чаку.

— Дзе ты брала такую?..— падаў ён ёй у рукі касу.— Сухая і тоўстая, як падоска. На тачыла трэба нясці здзіраць. І клёп не зразай бруском. На сухую касу на балоце сцябачкі хопіць...

— Э-э-э... Сама выбрала такую. Хто ж мне выбера...— зноў скоса зірнула на яго, усміхнуўшыся. Ён згледзеў, як у яе пакруглелі шчокі.— А сцябачку згубіла. Не помню дзе. Шлындаешся па кустах усё лета. У магазіне не прадаюць, а сама не зраблю, прасіць трэба. Ці цябе, ці Гладкага, дык усё «праз магазін». Ступіць раз нагой — стаўляй...

Ён хацеў сказаць, што дасць сваю, знойдзе старую, ляжыць недзе, заваліўшыся, за шафарняй, але яна не давала яму гаварыць:

— Павыгарала ўсё ўсюды сёлета. Таго не хопіць, што далі на працадні. Іржышча пасля камбайна не ўгрызеш. І сівец па кустах як дрот... Што я зраблю? Вам добра. Вы мужчыны. Накасіў, прывёз. І зблізку і здалёку. За вамі не ўгонішся... Ці ў калгасе, ці ў прамгасе...

Ён змоўчаў. Пасля спытаўся:

— А куды ты цяпер ходзіш з касой?

— Пад Курачовы Цяні. На Кладкі.

— На Кладкі? Там жа крыніцы. І такая даль... Здурнела...

— На крыніцы я не лезу. А ля самых Кладак сёлета не гразка. Сёлета і на Курачовых суха. Трава толькі доўгая. Смычка такая, хоць вешайся. Елка пракідваецца. Хаця, з'есца, калі за драбінай зімой будзе пуста, дзе яно дзенецца. Лепшага ж няма. А што далёка — не бяда. Вынесу на бор, за бутэльку нехта прывязе...— сказала яна, памаўчаўшы і абапёршыся на касільна.— Толькі гадзюк многа. Паўзуць з сухога да крыніц. Пацягнеш касой, чуеш — на касе цяжка. Мы з бабамі, калі валілі далей на чыстым калгаснае ў валы, па дванаццаць штук у дзень забівалі. Аж страсае ўсю, як успомніш...

Ён выбіў малатком бабку з калодачкі, падняў з зямлі фуфайку — сабраўся ісці. Тады яна склала пальцы ў кулачок і пастукала па касе. Каса глуха зазвінела — касільна было ўпёрта ў зямлю.

— Параўняў бы ўжо і лопаўкі,— сказала яна, кратаючы касу рукой за нос.— Спасу няма ад іх. Брусок скача, як па частаколе, калі вострыш, пальцы парэзала,— паглядзела яна сабе на руку.

Ён зноў паклаў на зямлю фуфайку, кінуў на яе малаток і бабку.

— Малаток не памог, біў і па лопаўках. Папробую яшчэ аб касу. Бывае, памагае... Толькі, відаць, тваёй нічога не паможа. Як падоска...

— Папробуй. А то без пальцаў астануся...— яна глядзела яму ў вочы і не міргала.

Ён тады ўзяў у яе з рук касу і пайшоў да хлева. Адчыніў дзверы, дастаў з бэлькі сваю, упёр касільном у зямлю пад памост, пад сена, носам у гліну на праціўні, ажаргаў і доўга вадзіў Ганьчынай касой зверху па прутку, націскаючы. Бачыў толькі, як хліпаюць лопаўкі. Калі падняў вочы — ля яго стаяла Ганька, прыйшла ззаду аж у хлеў. Ён спачатку згледзеў на праціўні яе босыя ногі, мокрыя, мусіць, у расе — Ганька недзе справілася за додніцу аббегаць паўсвета,— поўныя і круглыя калені, чырвоныя ад халоднай расы, ямачкі і сінія жылкі ў ямачках пад каленямі. На каленях у яе ляжаў падол чорнай сукенкі — і ён быў мокры ад расы. На яго наліпла дробнае сівое насенне ад мятліцы.

Насення ад мятліцы наліпла Ганьцы і на калені...

Ён пачаў адгінацца — памалу-памалу...

Ганька глядзела не на яго, а ўніз на касу, міргаючы часта вачыма. У яе былі круглыя шчокі і круглыя вушы. І валасы яна зачасала роўна ўверх і заклала за вушы. І твар у яе быў чысты і жоўты — загарэў за лета. Ганька стаяла і зашпіляла на грудзях сівы суконны сачак, хуценька, аднымі пальцамі, як хавалася.

— Такі туман. Днём зноў будзе пячы. Бульба ў гародзе згарыць. Зямля — як попел. Ад дарогі ўчора бульбоўнік зусім палёг... Без бульбы астанёмся, душа баліць...

Яна павярнулася бокам — зашпілялася ўсё, і ён зноў згледзеў ямачкі пад каленямі і сінія дробненькія жылкі...

Адставіў тады да сцяны косы: спачатку Ганьчыну, пасля сваю.

«Ішла б яна скарэй адсюль...— падумаў быў ён.— Прыгоніць жа...»

Але Ганька не ішла, гаварыла ўсё і гаварыла. Калі ён зноў глянуў на яе — убачыў, як ходзяць у яе ноздры ходырам: Ганька часта дыхала.

— Бяры касу і ідзі...— сказаў ён.

Ганька як гаварыла, так адразу і сціхла. Падняла вочы — вялікія, круглыя, здалося, вільготныя, як са слязьмі.

Пасля яна адразу перамянілася ўся, усміхнулася і ступіла да сцяны — да касы, спрытна, босай нагой. Шырака — мокрая сукенка абцягнула нагу вышэй калена...

...Ён заступае ёй косы і адразу хапае яе на рукі; пад плечы і пад калені.

Яна трапечацца пад ім на сене, як птушка ў сіле, і ён сціскае яе ў дзве рукі, каб яна не вырвалася...

...Ён аж здзівіўся, што так падумаў пра сябе і пра яе.

— Бяры касу і ідзі... Нечага...— сказаў ён ёй яшчэ раз.

Яна ўсё стаяла і скоса глядзела на яго. Глядзела і ўсміхалася.

— Вышчарае зубы...— сказаў ён тады, выпрастаўся і, махнуўшы рукой, пайшоў з хлева. Шырака ступаў па двары — спяшыў, як хаваўся.

У хаце на сцяне ад вуліцы чыкалі ходзікі — яму здалося, што ён яшчэ ўсё клепе касу: чык-чык...

Ён хадзіў па хаце і чуў, як у яго стукала сэрца.

Удзень, калі на двары і ў вёсцы ўсё аціхла ад гарачыні і не было чым дыхаць у хаце, ён перайшоў проці хлева па пяску вуліцу і пайшоў дзядзінцам да лесу — на ўчастак.

«Трэба думаць пра сваё... Восень ідзе. Нечага бабам косы кляпаць. Рука такая, відаць, і будзе — угару не скора падымеш...»

2

— А што ты рабіў дагэтуль?..

Унук вылез з-за стала, зачыніўшы плячыма дзверцы ў шафе,— яны заскрыпелі і стукнулі, падышоў да акна да тэлефона, відаць, хацеў некуды даўна званіць, ды яму перашкодзіў, прыйшоўшы, ён, Андрэй. Пасля заклаў рукі ў кішэні ў галіфэ і стаў хадзіць па канторы з кутка ў куток. Пад ім угіналася і скрыпела вымытая дажаўта сасновая падлога. Падлогу мылі, мусіць, сёння раніцай, бо ад яе пахла вільгаццю. Ля дзвярэй у калідор ляжала ялчэ мокрая, складзеная ў дзве столкі ануча — падраны мех, і на ёй знаць быў жоўты пясок, ляжаў палоскамі: рабочыя, заходзячы, выціралі ногі. Унук пасля стаў хадзіць ад шафы ў парог — заваročваўся ля самай анучы, чапляючыся за яе хромавымі, у пыле, ботамі. Быў ён сёння ў старым чорным суконным галіфэ, цесным у каленьках, у сівой суконнай доўгай рубашцы са стаячым каўняром і з вялікімі кішэнямі на грудзях, падпяразанай шырокай чорнай дзягай з жоўтай выгнутай уперад спражкай. Ля шыі ў яго былі расшпілены тры жоўтыя і бліскучыя, як у ваеннага, гузікі. Гузікі blішчалі і на кішэньках зверху. Унук пацеў, даставаў, ходзячы, з кішані з галіфэ вялікую скамечаную вішнёвую хустачку і выціраў шыю — бразджэлі жоўтыя гузікі, чапляючыся адзін за адзін,— і вялікую лысіну. Сонца стаяла на паўдні, і нават тут, у канторы, за сценамі, было горача. Праз адчыненыя вокны пахла сухім мохам, сасновай смалой з сосніку і дымам, як усё роўна дзе гарэў лес.

Унук глядзеў пад ногі — скрыпела падлога і хромавыя боты: высахлі — і кусаў ніжнюю з чорнай плямкай вусну:

— Што маўчыш? Чым ты займаўся ўсё лета?

— У калгас хадзіў, стагі клаў. У мяне карова, а карове трэба сена. А сена не дадуць, калі не вырабіш працэнты... Сёлета з сенам цяжка. Усё выгарала...— аж цяпер сказаў Андрэй.

— Відзіш, як ты чапляеш адно за другое. Карова, сена, працэнты... Дык што ты хочаш? Хадзі ў калгас, раз пачаў хадзіць. Чаго вы ўсё баіцёся калгаса? З калгаса ж вы ідзіцё да нас. Што, не хочаш назад?

— Не,— Андрэй пакруціў галавой.

— І я не абавязан табе шукаць работы. У нас так: ёсць месца — бяром, няма — не бяром... А ты ўсё ходзіш і ходзіш... Колькі разоў ужо... Сукі церабіць я не пашлю цябе з такой рукой. А коней — ты ўжо знаеш — у нас няма. Пад Полацкам,— Унук хадзіў і хадзіў: ад акна да дзвярэй, як усё роўна не мог устояць.— Цяпер ужо ўсё. Коням крышка. Прыйшлі тралёвачнікі... Цяпер у лесе ўжо не калода. Хлыст. Пасля пілы робім хлыст. Трактар і хлыст цяпер у нас у дзялянцы. Не трэба шмуляць уручную і браць на жывот, каб ускінуць калоду на цялежкі. Жываты цяпер у нас аддыхаюць. І жываты і коні. Хоць гладзь рукой — і адно і другое. Трактар бярэ хлыст і цягне да эстакады. Схадзі паглядзі...

— Хадзіў...

— Ну, ты не маленькі, і я табе байкі баяць не буду. Коней пагналі пад Полацк, там яшчэ такога пакуль няма, як у нас. Дзялянкі там толькі пачынаюць. Работы там хопіць надоўга, і коням і трактарам. Хочаш — едзь туды разам з коньмі. Я пазваню, пагавару. А ў нас цяпер толькі жарабяты, пакуль канюшня асталася. Ды і канюшню забяруць пад Полацк. У нас скора. Падгонім аўтакалону — за адзін раз: і стрэхі і сцены. Во-от... Чакаем з дня на дзень. Мог бы я цябе да жарабят паставіць, дык іх хлапец Канэцкага пасе. Я ж не прагоню яго. Няма за што. Эстакаду вартаваць?.. Дык і там ёсць чалавек. Ну, скажы, што я яшчэ магу даць? Хоць я і не абавязан табе, Вялічка, я работу, і лёгкую, даў бы. Толькі што?.. Да дарожніц цябе паслаць, да баб? Дык як ты будзеш дзяржаць рыдлёўку ў адной руцэ? Што галаву падняў? Адной жменяй пясочак насіць будзеш? За́баўкай займацца, як дзеці?

— Ну, ты мяне не дзяцінь...— Андрэй пачуў, як яму робіцца горача. Хоць бы вокны пазачынялі, хоць бы дымам не пахла: няма чым дыхаць — А ты прыёмшчыкам мяне пастаў Якраз работа на адну руку.

Цяпер яны хадзілі па канторы ўдвух: Унук і Андрэй. У парозе гатовы былі спопаразку стукнуцца адзін у аднаго.

— Я інвалід... І за гэта палучаю пенсію кожны месяц. Але пенсіі не хапае... На мяне і на дачку не хапае... А ў мяне яшчэ па суду... Мне расплаціцца скарэй з судом трэба... Што я вінаваты, што ў мяне рука... Што ў мяне асколкі і цяпер яшчэ дастаюць... Праз гэтулькі гадоў...

— Ну-ну... Ты, брат, тут не кіпі. На мяне табе нечага злавацъ. Не кіпі...— Унук стаў гаварыць цішэй і цішэй ступаў па падлозе.— Усе мы ваявалі. Ва ўсіх раны баляць...

— Трэба яшчэ, каб і душа балела... За людзей...

— Ты пра што? Ты так пра мяне?.. Не-е-э... Так, брат, не пайдзёць... Не-е-э... А за мяне тады ў каго душа балець будзе? Можа я і не так думаю, але табе скажу так... Папрывыкалі, каб за іх у некага душа балела. За саміх хай у сябе перш душа баліць. А то самі ніяк не разбяруцца... Адны на ражон лезуць самахоць, другія, напіўшыся, пад сасну з пілой... А ў мяне за іх — душа балі... Дык душа з вас вон, колькі я за вас цяпер стану...— Унук аж забегаў па канторы, сціх, не дагаварыўшы, што ён цяпер стане рабіць. Ступаў мякка і лёгка, што кот, пад ім нават перастала скрыпець падлога.— А тое, што з-за вас, аднаго і другога, душу ў мяне вынімалі і дырэктар леспрамгаса, і... сам знаеш, яшчэ хто... дык гэтага ніхто не знае... Так што давай дагаворымся: начальніка з мяне над сабой не рабі. Ты чалавек справядлівы. Я на ўчастку, і ты на ўчастку. У цябе душа ёсць і ў мяне ёсць. Дык чаму ў мяне павінна за ўсіх балець, а ў цябе толькі за сябе? Толькі таму, што ў мяне большы аклад, чымся быў у цябе? Дрэнна, што мы занадта дзелім: большы аклад, дык і не спі, хай баліць у цябе на душы і дзень і ноч. І за сталом ля тэлефона, і ў пасцелі ля жонкі. А ў цябе меншы — дык ты ўжо і пра сябе думаць не хочаш. Я павінен — я больш палучаю... Не-е... Людзі цяпер роўныя... І ран ва ўсіх пораўну, калі ты ўжо загаварыў. І прыёмшчыкі ў мяне на ўчастку ёсць. Роўна па штату. Едзь пад Полацк. Толькі запомні — людзі цяпер роўныя...

— Роўныя, ды не зусім. А чаму ты не пускаеш мяне з тапаром у лес? Я і не хачу лёгкай работы. Коней глядзеў — бо люблю скаціну. Не бярэш прыёмшчы-

кам — не трэба. А вот сукі церабіць ты мне не забароніш. Давай дагавор. На хлысты стану. Хоць адной рукой, а рабіць буду. Не маеш права пакідаць без работы рабочага. А можа я тут прывык. І да людзей, і да...

Унук раптам аціх, стаў пасярод канторы і доўга глядзеў пад ногі. Андрэй убачыў, што там, куды ён глядзіць, поўзаюць на падлозе па жоўтай дошцы чорныя дробненькія мурашкі: вылазяць з-пад бярна пад акном і бягуць нітачкай да сцяны, дзе магазін. Праз вокны пахла дымам, хоць нос затыкай,— падзьмуў аднекуль сухі вецер. На стале пад жоўтым вялікім партфелем — Шурыным, яна з ім хадзіла заўсёды — падняліся белыя паперы: разлінееныя ведамасці. Андрэй падумаў: добра, што няма за сталом Шуры — ніхто не чуе.

Унук маўчаў, тады пераступіў цераз мурашак і падышоў да акна:

— Кіпіць лес... Кожны дзень... Такая суш. Вецер яшчэ ўсчынаецца. Пад Каменам усё выкаціла... І старую сасну і маладняк. Смала... Гарыць — як порах... Людзей з дзялянак здымаю кожны дзень на пажар... Будзе дождж ці не? Скажы. Ты знаеш, што гэта робіцца? — Унук зачыніў акно, зноў пераступіў цераз мурашак і падышоў да Андрэя. Выцер лысіну вялікай хустачкай.

— Відаць, я трошкі не так з табой гавару. Сядзь, пасядзі. Калі ж у нас усе гарачыя. Усім скарэй справядлівасць давай. Вот — даставай са стала з шуфляды і давай... Я ім часта і даю, не сумнявайся...— Унук усміхнуўся, паказаў рукой на крэсла проці стала. Хацеў сесці сам, але зазваніў на акне тэлефон. Унук тады нагнуўся на стол — лёг жыватом, прыціснуўшы жоўтай спражкай спісаныя пад капірку кароценькія цэтлікі, дастаў трубку і, яшчэ не паднёсшы да вуха, закрычаў: — Якога чорта мне галаву марочыш! Я табе раз сказаў, рускім языком... Я пакуль яшчэ начальнік участка... Я адвічаю... Хто даў каманду? Я даў каманду... Я не крычу... Можна і па-дзелавому...— Унук быў памаўчаў: слухаў, то адшпіляючы, то зашпіляючы жоўты бліскучы гузік на грудзях у кішэньцы. З кішэнькі быў відаць кароценькі кончык цененькага чырвонага карандаша.— Хочаш па-дзелавому,— стаў гаварыць ён цішэй,— прыязджай. Сам паеду на бераг, што тыя мне прыёмшчыкі.

Толькі ведай — я не дурны..— Унук зноў пачынаў крычаць у трубку.— Я ўжо сказаў: хочаш па-дзелавому... Ага... Ага... Не застанеш на ўчастку, я — у дзялянцы... У трыццаць сёмым... Ну, будзь. Толькі храновіну мне не пары... Ну, будзь...— перагнуўшыся зноў цераз стол, Унук паклаў трубку на апарат.— Сплаўкантора...— сказаў ён і зноў пачаў хадзіць.— І тым давай справядлівасць. Не сходзіцца ў іх... Нічога, сыдзецца. Мяне не абдурыш. У мяне кубатуру не прыпісвалі на ўчастку. Нікому. Баяліся. Мяне баяліся... Я, брат, спісаў быў аднаму скуру... Каб другія відзелі... А ты гаворыш... І я за справядлівасць... А яны ўсе залiваюць вочы, а тады ідуць шукаць справядлівасці. Бы гэта я іх цвярозых не разбяру... Вот я сказаў: баяліся. А, ты думаеш, яны мяне баяцца? Думаеш, начальніка аўтакалоны ці дырэктара леспрамгаса баяцца?.. І рэзчыкі, і грузчыкі, і шафяры...— Унук пачаў гаварыць пра шафёраў, нібы яны перш пра гэта і гаварылі з Андрэем, нібыта сваёй у іх гутаркі і не было.— Начальства ў леспрамгасе многа: начальнік участка, начальнік аўтакалоны, інжынер, дырэктар, а яны — адразу на ўсіх... І, ты думаеш, што зробіш? Ты слухай. Знаеш, дзе гэта п'янка ў мяне цяпер сядзіць пасля чэпэ з пілой? А яны? Мяне і на адно бюро, і на другое... А яны што? Прыходзім з начальнікам аўтакалоны раніцай да іх, вясной было, яшчэ не падсохла добра, калона, во, за дарогай ля кузні стаяла,— паказаў ён рукой у акно.— Зубро — сукін сын, і цяпер п'е, нічога не памагло — п'яны. Аж з машыны чуваць, што п'яны... Каб мая воля — закрыў бы гэты б...ак,— паказаў ён рукой у калідор — на магазін... Ну, я, нічога не кажучы, Зубро тады за каўнер і вон з машыны. Нічога, ідзе. Угнуўся, як усё роўна баіцца, што буду біць, а ідзе. Начальнік аўтакалоны толькі ззаду целяпаецца, маленькі, Зубро ён не возьме... Павылазілі ўсе з кабінак, глядзяць. А тады віджу — ззаду ідуць. Ідзіце, думаю, клікаць лішні раз не трэба будзе.

— Прывёў я яго ў кантору і — сход. Прафсаюзны сход. Начальнік аўтакалоны на месцы — ён па леспрамгасу мясцком. Шура на месцы, запратаколіць. Назбягалася поўна кантора: і рэзчыкі і грузчыкі. Шафярня зубы скаліць. Кожны такі ж самы, як Зубро. Але ж кожнага не пасадзіш перад сталом. Іх многа. І — што б ты думаў? Іх многа — яны і рашылі. Указаць... На-

чальнік аўтакалоны са скуры лез, дапякло і яму: не даць прэміяльных, гнаць сукі церабіць з тапаром, за рулём каб і не смярдзелі п'яніцы. Крычыць за сталом, але ж трэба ставіць на галасаванне. Ну — ён, я, Шура, яшчэ нехта ў парозе руку падняў, а яны маўчаць. «Хто будзе гаварыць?» Маўчаць, у рот вады набраўшы. Падміргваюць за стол. «Ну, дык што ж рабіць будзем? Так далей не пойдзе...» Уносяць сваю: указаць. Начальнік аўтакалоны — кулаком аб стол... А яны — не стукай! І прагаласавалі: указаць. Усе, акрамя нас. Вот і ваюй за справядлівасць. Бо яны ўсе за сваю справядлівасць. Кожны думае: сёння Зубро папаўся, заўтра — я. Заўтра і мяне. А паспрабуй перад імі што не так, дык як збяруцца... Усе граматныя, законы знаюць адзін лепш другога. Ну, дык што ты хочаш? — Унук зноў стаў пасярод канторы.— Ты сядзь... Калі ўжо адкрыць сакрэт — дык і прыёмшчыка аднаго трэба скарачаць. Пашлю пад Полацк. Ну, дык што? Паедзеш пад Полацк?

— Я ўжо сказаў... І я — не Зубро. Не п'ю.— Андрэй адышоўся яшчэ далей ад стала, ад крэсла.— У кожнага справядлівасць свая і павінна быць. Ты мне дай работу. І ў калгас не гані. І яго я не баюся. Я хачу рабіць... І там — дзе хачу. Няма закону, каб не давалі рабіць, дзе хочаш... А што ў мяне рука, дык вайну вініце. Яна вінавата, а не я. Маёй віны няма, што я цяпер сухарукі... У мяне дзіця яшчэ ёсць, і яго трэба адзецьабудзь...— Андрэй закашляўся: «Хай бы Унук надумаўся зачыніць і другое акно. Задушышся ад дыму».

— Зачыні акно...— сказаў Унук, як усё роўна здагадаўшыся.— І сядзь, не тырчы. І, знаеш, што я табе скажу: ідзі дамоў. Што ты абіваеш парогі? Мы ж не дзеці ў цацкі гуляць. Адвічаць за цябе не збіраюся. Таму і не вазьму на хлысты. Ёсць інжынер, вун, дырэктар леспрамгаса... Можаш ім на мяне... Тут, во, за гэтыя чэпэ яшчэ не адчытаўся. Добра ж, калі хлапец выжыве. Ды якое там выжыве. Званю, во, пытаюся. Далёка хадзіць не трэба, тэлефон на акне...

Калі Унук загаварыў пра Рамана, Андрэй сеў. Зрабілася неяк цяжка ў нагах, ад мокрай памытай падлогі запахла бальніцай...

— Я ж не на электрапілу прашуся... Думаеш, я ў калгасе з адной рукой разгуляюся... У поле гнаць скаціну — дык зіма ідзе Зімой у поле не ганяюць.— Андрэй

раптам пачуў, як яго пачынае браць злосць на гэтага тоўстага і лысага чалавека. Горача яму ад сала, пот пацёк. Уся і работа — што ад поту выціраецца...

— Дасі работу, душа з цябе вон...— Андрэй падхапіўся з крэсла і закашляўся... Кашляў доўга, не сціхаючы. Унук зноў расчыніў акно — далейшае, высунуўся на двор і з некім гаварыў — ад кашлю не было чуваць, пра што. Пасля на двары бразнула ля студні вядро — студня была побач з канторай, старая, расчышчаная, з устаўленым новым зрубам. Тут некалі жыў ляснік — даўна ўжо, яшчэ да калгасаў. Вада ў студні была халодная, але пахла гніллю, Андрэй не любіў.

Унук прасіў праз акно піць.

Пасля, калі Андрэй сціх, Унук адагнуўся ад акна:

— Не даюць рабіць, хоць ты што...— падняў ён руку.— Там дзялянка, тут сплаўкантора, тут ты, а яшчэ і ваўкі. Не чуў, што сказалі... Двух жарабят... З начы... Аднаго кінулі, зарэзаўшы. А другога ніхто не знайшоў... Зноў акты, зноў на Унуку скура гары. Вот ты мне скажы... Ты не крычы. З тым я ўжо рашыў. Не вазьму. Ну, што глядзіш... На, пішы... Во папера... Вунь трубка... Звані. Думаеш, не знаю, што ты думаеш? Мажа я і храновы начальнік, але да такога яшчэ не дажыў, каб... Ну, сам знаеш... Не вазьму... Ты не дзіця... Тут не такіх во — дзе дзяваць? Не сёння-заўтра ўчастак закрыюць,— скажу табе яшчэ адзін сакрэт. Дзялянак новых ужо не адвялі. Распарадзіліся без нас з табой. Не вазьму. Ты што? Дамоў ідзі...

Андрэй падняў вочы, але ніяк не мог злавіць Унука. Унук зрабіўся шырокі і сівы — расплываўся, хаваючы плячыма шафу. Не відаць ні вострых, як у звярка, вачэй, ні чорнай плямы знізу на вусне. Раз'ехалася толькі цьмяная белая лысіна недзе далёка на ўсю сцяну.

Ён тады павярнуўся — лысіна мігнулася на сцяне і знікла, як паласа ад сонца,— і пайшоў у парог. Пачуў, як ля дзвярэй зачапіўся нагамі за мокрую анучу.

У доўгім вузкім калідоры было цёмна, толькі проці адчыненых на ганку дзвярэй — адтуль ішло святло — блішчаў на сцяне на завале новы замок. Магазін быў закрыты другі дзень: Нінка паехала да Рамана — званілі ёй па тэлефоне.

Выйшаўшы на ганак, Андрэй зноў закашляўся. Доўга стаяў, узяўшыся рукой за вушак. На двары быў

вецер — дзьмуў на ганак — сухі, свежы, аж холадна стала ў грудзі. Вецер зганяў дым.

«Чуць не здох у канторы ў дыме...— падумаў ён.— А той пабаяўся сказаць, што я калека... Што ён калек не бярэ... Што ў яго не дом інвалідаў. Ён мяне ўжо спісаў... А сам? Участак разганяюць. Участка не будзе. Тут скасіў і — гола! Пні! Няскора атава парасце. Трэба пачакаць... А ўчастка не будзе — не трэба і начальнік. Астатнія дні дажывае ў начальніках, а — сваё. Мяне ён ужо не бярэ. І сукі церабіць не бярэ. А мы з табой заўтра роўныя... І табе трэба тапор у рукі браць, і мне. Або — у калгас. Я дык і скаціну ў поле паганю, а ты? У калгасе начальства сваё. Месца занята... Хаця, я пад Полацк магу і не паехаць. А ён паедзе. Знойдзе месца. Баіцца спатыкнуцца. Вазьмі чалавека «без рукі»... А калі тапор сашмыгнецца. А тады спытаюцца: чаму браў? Знаў і браў?.. А гэта ўжо фальч. Не гадзішся. Нічога. Я як да чалавека ішоў. Ногі хай лепш адсохнуць, колькі я да цябе яшчэ раз пайду...»

Неба зацягнулі высокія рэдкія белыя палосы, і сонца праз іх свяціла, як праз туман. За кузняй над лесам віселі дзве цёмныя хмаркі. Адтуль, з Агульніцы — з пасекі,— быў вецер. Андрэй стаяў ля ганка і доўга глядзеў туды: можа варожыць на дождж? Збоку, над самай канторай, суха шумелі сосны. Недзе высака ўгары хлыстала па дрэве ценкая, як папера, карына. Трашчалі сукі і покалі на зямлю. З-за дарогі, з пасекі, пахла пылам і дымам.

Пад нагамі быў гарачы пясок — Андрэй пачуў, як стала адразу цёпла ў ступні аж праз гумовыя боты; трашчалі перамяшаныя з ігліцай павышчараныя жоўтыя сасновыя леташнія шышкі. На пяску ля самага ганка і далей, на дарозе, былі знаць адны сляды ад веласіпедаў: прамыя, наўкос цераз дарогу, улукаткі, адзін цераз адзін, нібы тут людзі і не хадзілі ніколі... Нібы толькі ён, Андрэй, топча ботамі і пясок, і шышкі, і сухую траву, падымаючы пыл...

— Слухай, ідзі сюды...— пачуў Андрэй ужо на дарозе і, стаўшы, азірнуўся.

Унук адчыніў насцеж акно ад двара, высунуўся ў гародчык; над дробнымі жоўтымі кветамі ад юргінь, што раслі пад прызбай, была відаць яго вялікая лысіна.

Андрэй пастаяў, мяняючыся з нагі на нагу.

Унук махнуў рукой, як усё роўна ганяў на лысіне мух.

Андрэй ішоў назад і думаў, што ў чалавека нешта кранулася ў душы, калі кліча, што і таму не лёгка, мусіць, і ў яго хваробы гэтай хапае: бярэцца рукой за грудзі, не загарэў зусім такім летам, белая галава, як папера: на сонца яе і не паказвае. Падумаў яшчэ, што пад акном ля канторы растуць добрыя квяты, не баяцца і засухі. Шура, пасадзіўшы іх, відаць, усягды палівае — студня блізка...

— Слухай... Ты знаеш што...— Унук нечага ніяк не рашаўся сказаць.— Ты чуў, што збіраецца аблава?..

— Якая аблава? — Андрэй падышоў да самага гародчыка, узяўся хворай рукой зверху за счэсаную нізкую частаколіну. Глядзеў у акно на белую лысіну.

— Ён не ведае якая... Не мух жа збіраемся біць.— Унук кратаўся ў акне: зыбаўся на руках, абапёршыся на падаконнік.— Чуў, што ваўкі дарабляюць?

Андрэй маўчаў, і Унук яшчэ больш высунуўся ў акно:

— Падбярэцкі ўзяўся. А ты ж ведаеш, што я яму не давяраю. Увідзе бутэльку — і самога ваўкі сцягнуць... А тут людзі чужыя будуць. Званю ўжо цэлы тыдзень. Людзей трэба пераняць. Ну, і лесу яны не знаюць. Адным словам, трэба распарадзіцца. І ў загон прыедуць рабочыя — дагаварыўся. Не дзяцей жа з вёскі ставіць. Не мух жа будзем біць. Асцярога — і ўсё такое... Вазьмі ў свае рукі. Падбярэцкі, яно... знаеш. Я з ім пагавару. Хай памагае табе...

Унук сціх, падняў у акне вышэй галаву — белая лысіна схавалася ў канторы.

— Што, цяляты язык ад'елі?

Андрэй маўчаў, і ў акне зноў паказалася белая лысіна:

— Ваўкі не дурныя... Знаеш, колькі яны за лета жарабят пацягнулі? Да восені ўсіх падбяруць. Не будзе чаго і пад Полацк пераганяць. Колькі яны мне крыві папсавалі. Хітра ідуць. З-пад Курачовых Цянёў. Белай дарогай. Дзе прычэпы лес возяць. След вядзе... Мы іх, калі ўдасца Булку сазваніцца,— да аднаго. І скарэй трэба. Маладыя выйшлі з гнязда. Лета сухое, пяройдуць з Курачовых Цянёў — цалуй тады пад хвост. Трэба сачыць хады. Падумай, заўтра прыйдзеш. А я з Падбярэцкім пагавару. На цябе я, брат, як на каменную сцяну...

Андрэй пачуў, як яму неяк холадна зрабілася ўсяму

Спачатку ён ніяк не мог злавіць, пра што гаворыць Унук; тады ўсміхнуўся. Чалавек гаварыў, як усё роўна быў зусім другі, нібы перад гэтым і не крычаў у канторы на ўсё горла, нібы лепш за ўсіх прыяе яму, Андрэю...

Унук лёг жыватом на падаконнік:

— Ну, што? Пачакай, я да цябе выйду...

Андрэй прыняў хворую руку з частаколіны — рука неяк сама апусцілася ўніз.

— А пайшоў ты к чортавай мацеры!..— ён плюнуў пад ногі, крутнуўся на пяску і падаўся сцежкай да канюшні: там выйдзе на дарогу. Пачуў, як у яго цячэ па шчацэ пот. Зняў кепку, выцерся даланёй.

«Чалавек, які аб'ядаецца, не чуе ўжо, відаць, як пахне чорны хлеб... Не чуе...» — падумаў ён аж ля канюшні пра Унука.

Дзверы ў канюшні былі расчынены насцеж; відаць было, што яны расчынены і ў другім канцы: свіціўся лес. Недзе ў сярэдзіне канюшні, глыбака, як дзе ў яме, заржала жарабя, што ўсё роўна яго пачуўшы.

«Параненае... Запёрта. Не пускаюць з усімі...»

Ён хацеў зайсці, але не мог — нешта сціснула грудзі.

Пахла сухім гноем. Ля канюшні было чыста падмецена: падмёў вецер. Пад паветкай ля дзвярэй яшчэ ляжала леташняе сена і патруха — вецер круціў яе і гнаў у вочы. Пад страхой, пад паветкай, тырчалі жоўтыя клешчы ад хамута. Іх заткнуў ён, Андрэй, не помніць толькі калі.

Збоку пад канюшняй, там, дзе павяў жоўты бульбоўнік і палёг на голы пясок,— Андрэй не ведаў, хто тут сёлета пасеяў бульбу,— пад самай страхой рос на кучы сухога гною высокі, у пахі, шчавук, цёмны, з жоўтым дробным насеннем на голых дудках. Пад шчавуком разраслася крапіва. Са страхі дажджом усягды лілося як з вядра; пад гноем і цяпер хапала вільгаці.

Жарабя больш не адзывалася, і ля канюшні было ціха. Недзе на страсе ныў вецер, як у мятліцы дома, у гародзе за плотам, і ганяў дзверы у другім канцы канюшні. Яны скрыпелі і бразгалі аб вушак моцна і суха.

Тады Андрэй убачыў, як у канюшню на гной — на праход — вецер гоніць пясок і сасновыя жоўтыя іголкі — замятае ўсё нядаўняе...

На дарозе на пяску ён зноў убачыў крывыя сляды ад веласіпедаў.

Сосны ля дарогі былі чэрствыя, у пыле; пахлі смалой і палыном.

Крычалі ў некага ў вёсцы пеўні, і «бухалі» хімгасаўцы недзе пад Луськім — вецер нёс рэха аж на Белую дарогу. У небе між доўгіх сівых пісяг сінелі прагалы, і адтуль сляпіла ўсё на свеце маленькае белае сонца — не падняць вачэй. Ззаду за ўчасткам стагналі самалёты — за лесам іх не было відаць.

Па гумовых ботах, па халявах, скроб сухі верас, абсыпаны, абдзёрты калёсамі. Пад ногі лучалі перасохлыя сасновыя шышкі.

Ля парожніх сілосных ям пахла сухім гноем і дымам. Пад Жоглаўкай гарэў торф.

Доўга стукалі дзверы ў пустой канюшні — ён аж аглядаўся назад.

3

Калі ён прыйшоў з участка, дома на двары на сталюзе ля дрывотні сядзеў брыгадзір: чакаў. Брыгадзірам у Мсціжах быў Змітрок Юбіцкі, малады зусім, калі прыгледзецца, чалавек. Звалі яго ў вёсцы — невядома за што — Са́каў. Брыгадзірам Юбіцкага выбралі адразу пасля вайны, калі той вярнуўся паранены перш за другіх мужчын з Васточнай, як ён гаварыў, Прусіі, і рабіў ён аж дагэтуль. У яго было прастрэлена левае плячо — у двух месцах — і зрабілася ніжэйшае. Левай рукой ён цяпер падымаў усё, праўда, не надта выстаўляў яе ўперад, як і вярнуўшыся з фронту,— засоўваў часта ў кішаню ў пінжак, і тады крыло ў пінжаку ў яго калыхалася, калі ён ішоў, адцягвалася ўніз, нібы ў кішані ляжала што цяжкое. Юбіцкі быў невысокі мужчына, шырокі і круглы ў плячах і ў твары. У сорак чацвёртым, калі прыйшлі нашы, у армію яго забралі зусім маладога — толькі падышлі гады, малады ён і вярнуўся дамоў. З твару ён і цяпер быў як хлопец, і смяяўся дробненька і часта, што дзіця: гі-гі... дзе трэба і дзе не трэба, хоць у яго ў самога было ўжо трое дзяцей — сыноў, што гарбузоў у градах: адзін аднаго меншы.

За Андрэя Змітрок Юбіцкі быў намнога маладзей, але, выпіўшы — любіў самагонку і хадзіў па хатах, ззаду бегла жонка гнаць дамоў,— усягды падыходзіў да Андрэя, калі толькі згледзіць, і, падымаючы ўгару

руку і белыя маленькія вочкі спадылба — быў ніжэйшы, ляпаў па хворым плячы рукой:

— Мы з табой... хазяіны... Я хазяін...— ківаў ён галавой, як качар.— У нас ёсць з табой што сказаць адзін аднаму. Мы з табой... цярпелі... у-у-у... — ён заплюшчваў вочы і пачынаў круціць галавой — ад пляча да пляча.— Мяне навылёт і цябе... І цябе гэта самае...

Роўнымі іх рабіла вайна.

Устаўшы са сталюгі — Андрэй згледзеў: пад сталюгай выкапана, мусіць абцасам, ладная яма, чалавек, відаць, доўга чакаў,— Юбіцкі падышоў адразу да Андрэя і паляпаў, як і кожны раз, па плячы:

— Трэба, брат, схадзіць на лён. Да Лазы. Пастаіш на санях. Снапы бабы пададуць. Камандуй, хай кідаюць пад ногі. Хоць ты гвалт... Не хапае рук. Падыдзі. Трактар на ферме...

— Дай ты вады схадзіць у хату напіцца. Адразу ажаргаў...

— Ды яно хоць ты і з сабой бяры піць на Загуменне. Пыл у вачах увесь дзень, свету не відаць. Толькі ж і сядзець пад варыўнёй на сталюзе ў цяні... Я ў цябе ўсю ваду выпіў з вядра... Падыходзь... Стаім доўга...— Юбіцкі перамяніўся з нагі на нагу і кіўнуў яшчэ галавой: падыходзь.

З хаты праз акно Андрэй убачыў, як той падымаўся дарогай на ферму па пяску, сагнуўшыся, і махаў перад сабой рукамі: лягчэй ісці.

...«Націк» трашчаў, аж закладала вушы, і, здавалася, дыхаў агнём. Агнём дыхала і зямля — шырокае, пустое, жоўтае да самага лесу, да Лажкоў, Загуменне. Сонца звярнула з паўдня, неба зрабілася чыстае і белае. Ля Лажкоў над полем дрыжала густая, як туман, смуга; яна дрыжала і над трактарам, над выхлапной трубой, усё роўна што перасыпаўся попел, і тады Андрэю здавалася — трасецца падыспадам зямля.

Ён стаяў высака на снапах на валакушах, як некалі на возе пад парубень, калі вазілі яшчэ на калёсах снапы, і яму была зверху добра відаць дарога на Загуменні — ля яе некалі стаялі гумны проці кожнага гарода; відаць былі ўсе Мсціжы з белымі, новымі стрэхамі на хатах, з ліпамі і старымі грушамі-дзічкамі ў гародах. Гумны ад дарогі папрынімаў пасля вайны ўжо калгас, калі будаваў на полі пад Луськам ля саду вялікі ток. На Загуменні асталася толькі адна пуня з паднавесам —

пуня старога Юбіцкага; ён яшчэ і цяпер жыве, не чуе толькі. Збудаваў ён яе ў вайну, калі пачалі жыць аднаасобна, купіў і пусціў малатарню з прыводам. Малаціць да яго вазілі ўсе ў вёсцы: снапы пад парубень — і ў гумно. Ён браў фунты з капы. Пуня з паднавесам гарэла, калі Мсціжы ўвосень, як выбіралі бульбу, бамбілі нямецкія самалёты: лучыла ў вугал шашка. Тады якраз малацілі, і мужчыны, Андрэй помніць, пачалі тушыць агонь. Тушыў і ён: сыпаў прыгоршчамі з гарода пясок, а ў гародзе зусім блізка ля ног у радок падалі белыя шашкі, вялікія, з літровую бутэльку. Упадзе — залезе ў цвёрдую раллю да сярэдзіны, трэсне, як пераламаўшыся, і зверху ў яе з чорнага хваста валіць сіні дым, як усё роўна з мокрай галавешкі, а ля яе круга гарыць і пырскае ў бакі зямля вострым, праціўным белым агнём, аж рэжа ў вачах. Агонь цяжка было патушыць — гарэў і ў пяску. Калі патухаў — на зямлі заставалася куча рассыпанага белага попелу ў камяках, што ад касцей, і ляжаў убаку чорны, пафарбаваны нечым бліскучым, ладны, у пядзю, хвост, як чортведама ад чаго; не здагадаўся б ніколі.

Пуню тады адразу атушылі: яшчэ не баяліся самалётаў. Цяпер у ёй калгас ссыпае кожную зіму ўгнаенне, возячы з раёна.

Якраз проці пуні за вёскай, далёка на балоце, відаць, як гарыць торф: стаіць сіняя густая паласа, нізка, ля зямлі.

Запахла гарам... Раптам успомнілася кантора. У канторы поўна дыму — найшло праз адчыненыя вокны з лесу — і за сталом ля шафы лысы Унук... Выціраецца ад поту вялікай хустачкай:

«Ну, ты не кіпі. Ва ўсіх раны баляць...»

Пасля пахла сухая зямля.

Пахла ячным іржышчам ад Лазы, ад дарогі; сухім лёнам — кастрой, што старой леташняй жытняй саломай; пахнуў перастаялы дурнап'ян — пырскаў ад снапоў дробным чорным гарошкам; пахлі запыленыя васількі, шорсткі ржавы пырнік: зачапі нагой — ідзе руды пыл; пахла дзяцельніцай, мятліцай, зялёным конскім гугалем — елкай, свірэпкай — спелай, у струках; грыбамі — дробнымі, дзікімі — параслі ў баразнах пад лёнам; пахла з-за дарогі з-пад лесу жоўтым лубінам, як мёдам, і Андрэй ужо нічога не мог адлучыць: здавалася, перамяшалася ўсё на свеце і пахне едкім пылам

нават белае каменне на полі, і ў яго, высака на валакушах, круціцца толькі ў галаве і горка ў роце. На вусны цёк пот — рабілася яшчэ гарчэй.

Пасля зноў з ветрам пахла жоўтым лубінам, як мёдам,— здалёку, аж ад лесу: давала дыхнуць.

Тады ён паварочваўся да лесу і доўга глядзеў на жоўтае ад лубіну поле. Жоўта рабілася ўваччу; знізу, з зямлі, пачынала клікаць Балюта: валіліся назад снапы.

«Як пахне сена... І зямля...» — стукнула яму ў галаву. Ён успомніў Рамана...

Захацелася махнуць рукой на ўчастак, на Унука, на ўсё на свеце, зноў вярнуцца і хадзіць кожны дзень на поле... Па пыле, па прытаптанай на дарозе калясьмі траве, па калючым іржышчы, па чэрствым каменні...

Трактар цягнуў сані аж да лубіну, і збоку па загоне ішла Балюта, кідаючы з зямлі яму, Андрэю, пад рукі снапы. Ля лубіну яму зрабілася горача ўсяму: ён скінуў тады далоў, на дарогу на траву, кепку. Без яе стала горай: гарэў агнём лоб ад сонца і сляпіліся вочы. Горача было дыхаць; гарачыя снапы, як з лазні з палка, дзе іх сушылі ўсю ноч, гарэлі далоні...

Лён на Загуменні парос у пахі; абівалі яго на полі як папала: пранікамі і качалкамі, беручы з мэдлікаў. Снапы чапляюцца не адсечанымі яшчэ галоўкамі адзін за адзін, бяруцца за рукавы, лучаюць, счэпленыя, пад ногі, аж спатыкаешся; колюцца сухімі камлямі, як дротам,— паздзіраў усе рукі. Валакушы шырокія, рабілі пад торф і сена, снапы на іх трэба класці аж у чатыры рады — хадзі, сартуй, як бацян на гняздзе галлё дзюбай...

Балюта кідае і кідае снапы з зямлі ў дзве рукі без аддухі, не глядзіць надта куды — не падымае галавы. Лучае ў грудзі, у шчокі, хоць ты стой ды закрывайся ад яе рукамі. Трашчыць «націк», і яна не чуе, што ёй крычыць зверху Андрэй. Ён тады хапае сноп і кідае далоў — на яе. Балюта адгінаецца, падымае галаву, думае, што не дакінула; бярэ пасля з-пад ног сноп і зноў падкідае высака на сані — яму, Андрэю, у самыя грудзі, падбіваючы пад камель рукой, як усё роўна дае плескача.

— Згінь ты, благое... Цьфу, баба!..— ён крычыць, выплёўваючы з рота мякіну, але Балюта не чуе: зноў не падымае галавы, падкідае толькі і падкідае ўгару снапы. Ён ловіць іх, згінаючыся і адгінаючыся высака на

санях, бачыць, як калышацца за дарогай пад лесам жоўтае — аж гарыць на сонцы — поле з лубінам: унізуверх... Зноў пахне з зямлі перацёртай гавылой і круціцца ў галаве, здаецца — не ўстоіш на нагах...

Балюта ў шэрай у клетачку паркалёвай тонкай сукенцы з кароткім рукавом і з выразам на грудзях і ззаду на плячах. Рукі ў яе вышэй локця аж рудыя — загарэлі за лета: увесь жа час на полі, з сярпом; уперадзе на грудзях і ззаду на шыі скура аж чорная. І сама Балюта з твару чорная, толькі вочы блішчаць, круглыя і вялікія, як у дзяўчыны, калі глядзіць на яго — угару. Бровы ў Балюты чорныя, доўгія, як вугалем усё роўна навяла; шчокі поўныя і круглыя. Ад іх і твар увесь здаецца шырокі — тады, калі яна смяецца, паказваючы верхнія дробныя белыя зубы. На лоб Балюце нацерушылася пацярухі, што маку; паналіпалі паплюсканыя галоўкі лёну; схавалі маршчыны і барадаўку збоку над брывом. На галаве, на чорнай, закручанай у куклу на самай патыліцы касе, насыпана сухога лісця дурнап'яну і нейкага дробнага насення, як усё роўна галовак маленькіх бацянкоў з доўгімі вострымі дзюбкамі.

На нагах у Балюты сінія прарызінкі, старыя, зношаныя — збоку, відаць, павылазілі мезеныя пальцы на адной і на другой назе. Тапачкі зрабіліся сівыя ад пылу; сівыя ад пылу і ногі да калень. Ён бачыць зверху яе ногі, калі яна нахінаецца браць з зямлі з кучы снапы: загарэлыя, жоўтыя, паколатыя аб іржышча за лета — у чорных драпінах; збіта на левай назе аб камень, мусіць, костачка: знаць, ідзе кроў.

Калі ён глядзіць, як бегаюць па загоне яе ногі ў тапачках, думае, што яна вунь якая яшчэ маладая — гэтулькі спрыту. Зграбная і ў стане, і ў грудзях — зачэпіцца яшчэ мужчынскае вока. Ён думае, што яна за яго маладзей можа на год, не помніць: гэта Верка ўсё помніла. На вечарынкі Балюта намнога перш пайшла за яго, рана выйшла замуж.

Не шэнціла ёй на мужыкоў: першага не стала ў трыццаць сёмым, адразу недзе пасля вяселля — Аляксандрам звалі, брыгадзірам быў у калгасе — нават дзяцей пасля сябе не пакінуў. Але ў Балюты быў сын, Саша — пайшоў ужо ў армію. Нарадзіўся ён у яе ў трыццаць дзевятым, мусіць, годзе: ездзіў тады да яе начальнік заставы, і яна на заставу ездзіла. Але заставы ў трыццаць дзевятым не стала — нашы пайшлі за

Вілію. Жыла Балюта пасля з сынам і маткай — зусім ужо старой Антунінай. У вайну ўжо ўзяла сабе «прымаку» — Рукалеева... І зноў асталася адна. Тры мужыкі былі, а баба ўвесь час адна — усё сваё жыццё, лічы. Якое яно тады для бабы жыццё ў чорта...

Воз ужо быў высокі, і Балюта спачатку, узяўшы снапы за галовы, падносіла да самай валакушы — цягнула па загоне па зямлі, тады па адным падкідала ўгару, перакідваючы яму цераз галаву на другі бок...

— Згінь ты, благое!..— зноў крыкнуў ён ёй уніз.— Каб, бабай будучы, такую сілу мець...

Яна стаяла, паклаўшы на галаву сноп, і ўсміхалася яму, паказваючы дробныя белыя зубы. І вочы ў яе блішчалі з-пад растрэсенага снопа, як усё роўна раса дзе з лісця на лопусе, сабраўшыся за ноч. Кароткія рукавы ў сукенцы ў яе закасаліся, і ён згледзеў пад пахай валасы. Аж сумеўся быў, апусціўшы рукі...

— Ну, ты там... Развяявалася!..— крыкнуў ён яшчэ.— Так любога ўходаеш. У мяне, вунь, вада стаіць за плячыма, а ёй хоць бы што. Дарвалася, як усё роўна ніколі не рабіла. Канчаць будзем. Дай бог з такой гарой ля Ям аб'ехаць.

Яна паказала рукой: падасць толькі тое, што паднясла,— і стаяла ўсё са снопам на галаве, задраўшы рукі,— хавалася ад сонца.

Ён тады падумаў, што ў яе недзе вунь якія дужыя рукі і плечы, і сама яна недзе ўся дужая. Успомніў раптам, што да яе прасіўся ў пастаяльцы Падбярэцкі, даўна, як толькі пачаў хадзіць з Вешак на ўчастак, і яна яго не пусціла. Ён і яшчэ пасля прасіўся не раз, расказваў...

Апошнія снапы Андрэй падкінуў пад ногі. Стаяў пасярод воза; яны ўтапіліся, што ў яму, задраўшыся ўверх камлямі, і калоліся праз штаны ў калені. Ён яшчэ доўга сартаваў іх: звязваў зверху воз. З аконца з кабіны высунуў галаву Рускі — крычаў. Калі Андрэй зірнуў на яго, той паказаў рукой, што паедзе загонам аж на Загуменне, да Лазы не будзе выязджаць. Ён яшчэ паказваў, мусіць, што воз на адзін бок. Чорт з ім, даедзе, трэба толькі выбраць месца сесці якраз пасярэдзіне.

Зазвінеў, напяўшыся, трактар, тузанула валакушы, Андрэй не ўстаяў і ўпаў на калені, учапіўшыся за снапы.

Уперадзе было сіне ад дыму, і пад ім, недзе далёка

ўнізе, краталася рудая зямля: з боку на бок...

Ен азірнуўся — ззаду падскоквалі ўгару снапы: трактар тузаў воз. Балюта сабралася ісці пехатой — звярнула па загонах на дарогу да Лазы; пойдзе Загуменнем ззаду за трактарам на пасеку, а можа пабяжыць дамоў — справяцца без яе, дарогу ведаюць, ■ вярнуўшыся з пасекі на поле, пачакаюць. Прыбяжыць, пачнўшы· блізка. Ен замахаў рукой і крыкнуў ёй зверху.

— Даганяй і лезь на воз! Станавіся на дошкі, на канцы, падам руку. Згарадзілі печ, рассунецца ўсё ля Ям к чорту матары без вяроўкі. Пагнаўся за табой. Будзем тады па снопе збіраць на дарозе...

— Многа гаворыш! — крыкнула і яна яму з зямлі.— Мог узяць вяроўку ў свірне на ферме, знаў, куды ідзеш...

Яна подбегам дагнала валакушы — адразу ўскочыла ззаду на канцы белых дошак, стала на ручку ў санях і падала яму ўгару руку... Рука ў яе была цёплая, цвёрдая і шорсткая — у дробных белых пісягах.

На возе сядзелі плечы ў плечы; прыціснутыя снапы падымаліся па баках уверх камлямі, хаваючы з вачэй і жоўтае ад лубіну поле пад лесам, і Загуменне, і стрэхі ў вёсцы. Над імі было толькі сонца, маленькае, жоўтае — сышло ўніз з паўдня,— і неба, густое, сіняе ад смугі, з расцягнутымі белымі і мяккімі, як чосаная воўна, доўгімі воблакамі. Воблакі віселі і за вёскай, над полем ля Луськага і ля Жоглаўкі над балотам.

Кратаўся на загонах воз — краталіся ўгары над вёскай сонца і воблакі за ракой над Луськім, кратаўся лес у куце за жоўтым ад лубіну полем на Белай дарозе; паказваліся, як з ямы, стрэхі на Загуменні.

Ен чуў цвёрдае Балюціна плячо; ад пляча пахла цёплым потам і дурнап'янам. Пасля яму здалося, што на возе ўсё пахне дурнап'янам: снапы, абабітыя, пакудлачаныя і прыціснутыя, жоўтая сухая свірэпка ў снапах; пахне пыл з загона з-пад ленты ў трактара, не дыхнуць... Зноў круцілася ў галаве...

«Мусіць, нагрэла на сонцы...» — падумаў ён.

Павярнуўшыся, згледзеў, што Балюта завязвае на галаву касынку, белую, рэдкую, як бінт,— знайшла недзе, як з-за пазухі выцягнула. Балюта была загаварыла да яго, але гудзеў трактар, як якая напасць, і ён нічога не пачуў— павярнуўся толькі да яе бокам. Ен не папытаўся, што яна сказала,— не асмеліўся крычаць у вуха

і сядзеў ціха, абапёршыся на яе. Варочаючы галавой, бачыў яе чорную ад загару шыю і чорныя валасы на патыліцы, падабраныя ўгару і схаваныя пад касынку. Шыя ў Балюты была доўгая і крутая, і плечы ў яе былі шырокія і крутыя. Ен падумаў, што так ніколі не сядзеў з Балютай...

Балюта маўчала, і яны доўга сядзелі ціха, абапёршыся адно аб аднаго. Ен падумаў пра сябе, што вунь як намарыўся па такой гарачыні — ныюць рукі і балючае плячо. Пасля падумаў, што намарыўся, відаць, не сёння, а з самай вясны, калі пахаваў Верку і адлежаў у бальніцы, што змораны абапёрся на чужое плячо, на такое ж натруджанае і балючае ад работы, якому самому няма ў жыцці апірышча... Яму закарцела тады адсунуцца на возе ўперад... Зрабілася няёмка, што ён глядзіць на яе шыю і плечы, мокрыя ад поту і зацярушаныя патрухай.

Ен зноў павярнуўся да яе спіной і нагнуўся ўперад. Пачуў, што і яна хіліцца разам з ім. Ен тады азірнуўся і клікнуў яе — загаманіў над самым вухам. Яна маўчала,ківалася толькі ўзад-уперад, калі торгаў трактар. Ен пакратаў яе рукой за плячо — першы раз за ўсё жыццё ў вёсцы,— яна маўчала, як прытварыўшыся. З пляча яму зверху на руку насыпалася семя і чорнай патрухі.

Ен падумаў, што ў яе мокрае ад поту і халоднае плячо,— і клікнуў яе яшчэ раз... Яна маўчала.

«Спіць. Гэтак скора заснула...» — яму зрабілася раптам шкода яе. Дзень у дзень бабе, ад зары да зары... Устань, парабі ўсё дома, тады — нарад. Нарад пішуць кожную раніцу, і зімой і летам,— спраўляйся. А зімой яшчэ вазі дровы, летам — сена карове накасі. Гэта ўжо без нараду, сама ўпрагайся і ў пілу і ў касу.

Балюта сядзела, нагнуўшы галаву; на шыі ў яе вытыркнулася круглая костачка, з арэх... Андрэй пачуў, што ў яго на лбе выступае пот, і выцерся рукавом — павёў два разы.

Ехалі Загуменнем да фермы. З воза быў відаць за свірнам задзёрты асвер ля студні — уровень з Бацяновымі соснамі; канюшня, старая, доўгая, залатаная зверху па шчапе новымі жоўтымі дошкамі; воддаль стаялі два новыя высокія кароўнікі з незабітымі шчытамі: на гары бялелася салома. За гародамі з жоўтым бульбоўнікам стаялі хаты: яго, Андрэева; Ганьчына —

наўскасяк цераз вуліцу; воддаль, за вялікай старой ліпай ля Гладкага,— Балюціна высокая хата. У тым канцы вёскі здалёку была відаць новая жоўтая хата Юбіцкага з высокай жэрдкай — антэнай.

Дарога ад фермы ішла ў самы канец вёскі — пад Бацяновы сосны, там заварочвалася па пяску да Ям; па ёй ехалі на пасеку.

Андрэй крыкнуў Алёшу, Рускаму, як звалі яго ў вёсцы,— той высоўваўся з кабіны да паясніцы і глядзеў некуды на зямлю, пад сані, былі відаць яго плечы ў новай ваеннай гімнасцёрцы: Алёша прыйшоў нядаўна з арміі,— каб той павярнуў наўскасяк па дзядзінцы да Ям, мінуў ферму і канец вёскі. Будуць стаяць у вёсцы і глядзець, як у яго, Андрэя, на плячах едзе Балюта, хоць ты вазьмі ды саскоч з воза. Пусцяць па языках. Дагэтуль у вёсцы было ціха.

Але Рускі не чуў: тросся толькі на сядзенні ў кабіне і, высоўваючыся, зноў глядзеў на зямлю пад сані.

Схаваліся за свіран, з'ехалі з дарогі на дзядзінец, на высокі запылены падарожнік, і сталі ля самай студні. Заглух матор, зрабілася ціха, і калі Андрэй крануўся на возе, адразу прачнулася Балюта: страпянулася, адсунулася ад яго і стала папраўляць на галаве касынку.

— Здурнела баба, глядзі... Недаспала, як усё роўна некалі, у дзеўках будучы... Танцы ў галаве...— усміхнулася яна.

— Дождж пойдзе, калі баба ўдзень спіць,— сказаў ён, гледзячы на дзядзінец, на сівы ад пылу падарожнік.

Рускі, скочыўшы на зямлю, падбег да студні і схапіў у дзве рукі стары чорны, абслізганы ў далонях бліскучы вочап. Асвер адразу задзёрся камлём угару, высака, аж пад пустое шэрае бацянова гняздо на сасне. Было чуваць, як звініць у студні, чапляючыся за зруб, парожняе вядро і сыплецца на ваду пясок, як са жмені...

Рускі піў доўга, зняў вядро з крука і паставіў на зруб. Піў і ўсё азіраўся на воз, на іх. Тады сагнуўся ўпоравень са зрубам, як усё роўна стаў на калені, нагнуў вядро і пачаў ліць ваду на галаву, на плечы, за каўнер — пасядзі такой гарачынёй у кабіне ў трактары... Рады не дасі... Падняўся пасля і, фыркаючы, што кот, з подбегам, як на пажар, паднёс вядро да валакушы і падаў ім на воз — Андрэю ў рукі. Запахла мокрым гнілым дрэвам — старым зрубам. Вядро было халоднае, што лёд.

Пілі — спачатку яна, ашчапіўшы растапыранымі пальцамі драўлянае вядро з бакоў і схаваўшы за яго галаву; тады — ён уволю, спраўляўся толькі глытаць і чуў, як коле ў зубы і бразгае ля вуха перавесла. Агледзеліся, што абліліся: яна змачыла ўсе грудзі — пацямнела і прыліпла да цела сукенка, ён наліў вады спераду на штаны, на сцёгны...

Ён усміхнуўся, а яна, узяўшыся ў дзве рукі за сукенку на грудзях, пачала атрасаць — тузала без аддухі, як хацела ўсё роўна сарваць з сябе... Пасля глядзелі адно на аднаго і смяяліся. Крануўся воз — скінулі вядро на дзядзінец, і яно пакацілася па сівым ад пылу падарожніку да самага зруба. Рускі паказваў ім з кабіны, каб дзяржаліся.

Андрэй справіўся згледзець, як у гародзе ля вуліцы, ля нізкіх, упоравень з хлеўчыкам, азяродаў — трох сасновых сукаватых вярхоў, счэпленых угары ў адно, на якіх сушыўся кожную восень бульбоўнік,— стаяла Ганька, склаўшы голыя рукі на грудзях. Цераз плячо ў яе была перакінута пасцілка.

Ён падумаў: бачылі з Балютай на возе... Успомніў, як у вёсцы пра яго гавораць бабы, што пасля Веркі ён ужо ні на што не здатны... Смяюцца, што трэба вязці да шаптуноў... Ганька расказвала. Сама можа і пусціла гасла... Бабы ўсё зробяць, калі не па іх.

Ён падумаў пасля, што і сам не ведае, на што цяпер здатны; згінь ты, благое, прападзі...

Рассоўвацца воз пачаў ля Ям...

Ямы былі ў вілах, перад пасекай,— дарога адгэтуль дзялілася і ішла на ўчастак і ў Вешкі. Ад дарогі на Вешкі вяла яшчэ трэцяя — на пасеку. Месца ў вілах ля лесу звалі Ямамі, відаць, таму, што тут, збоку ад дарогі, за вёскай, здавён хавалі людзі на зіму бульбу. Старыя ямы асыпаліся, зарасталі травой і соснікам, густым, шырокім — слаўся па зямлі. Ямы кожную восень нехта капаў новыя, ціснучыся і на поле, на пні на пасеку і да дарогі: ля дарогі глыбака не было гліны.

У самых вілах ля Ям капалі яшчэ жвір — усёй вёскай. Жвір тут быў жоўты, што афарбаваны, шорсткі і буйны, як дробная грэчка, і яго капалі гэтаксама здаўна ўсёй вёскай — вазілі ў Мсціжы на двары да хлявоў і пад ганкі да хат, насыпалі высака ля студняў, каб пасля дажджу не цякла ў ваду зверху з двара гразь; сыпалі на вуліцы ля варот і засыпалі кожны

проці сябе лужыны: у Мсціжах было гразка.

Глыбей у зямлі жвір быў драбнейшы і белы, і яго капалі перад святамі, вясной і ўвосень, пасыпаючы на двары ля хат сцежкі. У раскапаную ля дарогі старую шырокую яму цяпер звозілі з вёскі шуму, трасочнік, сцягвалі з поля каменне, ламаччо з фермы і ад кузні: іржавае непатрэбнае жаляззё ад плугоў, каб не валялася на траве на дзядзінцы пад нагамі; паламаныя драўляныя восі з пазадзіранымі ўгару вышмараванымі падоскамі, чорныя ад дзёгцю і рудыя ад іржы; голыя клешчы ад хамутоў, крывыя, тоўстыя, самаробныя,— ляжалі ж недзе яшчэ — з кавалкамі вераўчаных супоняў, што тырчалі, зачапіўшыся на вузле ў прапечаных шылам дзірках,— выбеліліся на дажджы і на сонцы, блішчаць, як шоўкавыя; ляжаў нават стары кузаў з паабломванымі вузенькімі дошчачкамі, з драўлянай кабінай — кузаў першай калгаснай машыны, якая нядаўна адслужыла сваё, ніколі, відаць, не думаўшы, што знойдзе сабе тут месца. Спакойна гніць ёй не давалі дзеці: збіраючыся з усёй вёскі, бразгалі ў яме цэлы дзень, выбіваючы з кузава старыя ржавыя балты і ўсё, за што чапляліся рукі.

Проці старой ямы з другога боку дарогі, што ішла на пасеку, летась увосень пачалі капаць новую, прыгнаўшы і паставіўшы экскаватар — вазілі машынамі жвір у вёску і на грэблю: падвышалі і вуліцу і дарогу, каб не было гразі. Тады ў вёсцы дзень і ноч раўлі цяжкія, кароткія лабатыя самазвалы і стаялі ў хаце студэнты-хлопцы, аж трое. Прыехала іх цэлая машына выбіраць у калгасе бульбу. Андрэй іх не хацеў пускаць у хату: Верка не магла ўжо хадзіць, глядзела іх нямогучы.

Новая яма з другога боку дарогі была доўгая і глыбокая — устая. Вясной пачала асыпацца. Аб'ехала і асунулася ў адзін бок дарога, на ёй павыбіваліся глыбокія калдобіны: сухі жвір цёк з-пад калёс, як слізкае проса, у той бок, дзе ніжэй.

Месца гэта можна было абмінуць, праехаўшы далей па дарозе, што ішла ў Вешкі, але абмінаць Ямы ў Мсціжах ніхто не любіў, не любіў і Рускі — ехаў, дзе ўсе.

На калдобінах воз з'ехаў яшчэ больш набок і расоўваўся надвае — узад і ўперад. Андрэй згледзеў, як ад яго ад'язджае Балюта і пад ёй падымаецца ўверх сноп — камлём.

— Давай руку! — крыкнуў ён, распластаўшыся на возе.— Сюды давай, а то ўсё к чорту матары... Панясло яго нячыстае... Па снопе будзем збіраць...

Яна перакруцілася адразу на возе, неяк бачком, лёгка і вёртка, як маленькая дзяўчынка, і ён схапіў яе, дастаўшы, за пальцы; падцягнуўшы вышэй, узяўся за рукі ля костачак.

— Ногі, ногі не падгінай!.. На той бок вярні... Не пускай з-пад сябе снапы... Каб яму галаву звярнула...— Андрэй зноў закрычаў, тады сціх і ляжаў пластом, як прыбіты. Больш не кідала з боку на бок: трактар мінуў Ямы. На зямлі відаць было ржышча — выехалі на поле. Ён пачуў, што ляжыць цвёрда на снапах, і тады яшчэ больш сціснуў Балюту за рукі: пад рукамі ў іх рабілася яма — воз яшчэ больш рассоўваўся.

— Не цягні, адарвеш... І не цісні, рукі мне даражэй, чым воз! — закрычала цяпер і Балюта, злуючы, і закашлялася, наглытаўшыся сухога пылу. Яны ляжалі адно проці аднаго, расцягнуўшыся, як дзе на зямлі, і ён бачыў яе блізка ля сябе: рудыя загарэлыя рукі з ямачкамі на локцях; чорныя валасы ў касе, чорныя бровы, руды ад загару лоб у дробных густых маршчынках і шэрыя, як лубін, вочы. Яны блішчалі ад слёз — закашлялася; парабіліся вялікія, па яблыку: ад страху.

— Не бойся, не выпушчу... — сказаў ён цішэй: пачуў, што цвёрда ляжыць на возе і яе не выпусціць; яна, злаўчыўшыся, падсунулася да яго ўперад і сама ўхапіла яму за рукі. Цяпер ён узяў яе ля самых лакцей і чуў, як яна дыхае: часта і з сябе. Ад яе пахла памадай, мяккай і далікатнай,— дыхнула, як ветрам. Яна глядзела ўніз пад сябе, у яму, дзе рассоўваліся снапы; калі зірнула на яго, падняўшы галаву,— усміхнулася, тады і ён засмяяўся:

— Ну, дзяржыся, баба...

Яна зноў закашлялася.

— Цяпер дацягнем. Не брыкайся толькі. Снапы ззаду пасыпаліся, мне адгэтуль відаць... І не адпускай рук...— сказаў ён і ўбачыў, як яна круціць галавой: выцірае з ілба пот аб кароткія паркалёвыя рукаўцы ў сукенцы. Ён пачуў, што і з яго градам цячэ пот, стала горача і няма чым дыхаць. З ямы, якая была цяпер паміж імі на возе, дзьмула горкім пылам ад лёну, як ад палыну, і пахла дымам ад трактара.

— Цярпі, баба, а то ўсё распаўзецца...— сказаў ён ёй яшчэ.— Скора ўжо...

Спускаліся з гары, пад бярэзнік. Паехалі па траве — чулі толькі, як недзе ўперадзе хлябешча трактар і іх калыша з боку на бок. Паднізам, пад локцямі, трашчаў у снапах лён, крышыўся.

Далёка ззаду была відаць ферма — стрэхамі,— і ля яе стаялі Бацяновы сосны. Схаваўся з вачэй соснік ля Ям; пачало падкідаць на старых пнях — уз'ехалі на пасеку. Некалі тут быў сасновы лес, яго выразалі яшчэ да калгасаў; перад вайной, мусіць, у трыццаць дзевятым, на пасецы падзёрлі трактарам карчы і пачалі сеяць. Але на жоўтым пяску пад лесам на ладным кавалку жыта не пайшло расці, і пасеку запусцілі. На даўніх загонах — яны яшчэ хоць дзе былі знаць — цяпер рос кароценькі, дробны зялёны сівец, мох і верас.

На сіўцы аж да самага лесу ляжаў раскіданы гэтымі днямі лён — яшчэ не пачыналі слаць.

Рускі пагнаў трактар ля снапоў з форсам. На завароце яма на возе адразу пабольшала, воз захліпаў, і Балюта, выпусціўшы з рук яго, Андрэевы, рукі, схавалася адразу ў снапах. Ён падумаў толькі: «Хаця б не падчапілі валакушы...»

Трактар стаў, хлябешчучы без сціханага, і Андрэй убачыў, што Балюта падымаецца з зямлі ззаду за саньмі, скідаючы з пляча сноп. Ён скочыў зверху са снапоў на сані, на дошкі, пасля да яе, на зямлю. Падняў толькі ўгару кулак — паказаў Рускаму. Той паціснуў плячыма: не бачыў жа нічога, нават не адвярнуўся глянуць у акно ўсю дарогу ад фермы. Чорт з ім, з Рускім... Даехалі — і добра. І Андрэй пачаў адразу браць у Балюты з-пад ног з кучы снапы і кідаць на пасеку, на зялёны сівец, каб іх не трэба было разносіць некаму нанава — перарабляць работу. Ён гэтага не любіў.

Балюта адышлася — папраўляла сукенку і, вярнуўшыся, стала сама хапаць снапы з кучы — адной і другой рукой — і кідаць іх з-пад сябе, далёка на пасеку. На яго, Андрэя, не глядзела — рабіла работу, як усё роўна будучы адна на полі.

На пасецы раслі маленькія, у калена, шырокія сасонкі — слаліся па зямлі, укрываючы жоўты пясок. За іх чапляліся снапы і стаялі стаймя.

Ногі лучалі на нізкія гнілыя пні-асяродкі; лускала сухая даўнейшая кара — ляжала зверху ў жоўтым пяску, не пагніла; трапляла цвёрдая, што каменьчыкі,

смала, скачаная ў круглы гарошак: белая, жоўтая, чыстая, як лёд, і ладная, што маладая бульба. Ля пнёў валяліся бляшаныя доўгія крывыя скобы ад падсочкі, як ласіныя вушы. У такія выгнутыя скобы збіралі некалі смалу: падсочвалі стамескай дрэва — палосамі, падніз уганялі скабу. У яе сцякала смала і застывала. Ён, Андрэй, такіх скоб на дрэве ўжо не застаў. Як помніць, дык яны валяліся на зямлі. На соснах былі ўжо бляшаныя варонкі, і вялікія, і малыя, з вострымі пяткамі, як лейкі. Варонкі круцілі адразу, мусіць, з такіх бляшаных вуш. Пасля ў лесе былі чырвоныя варонкі з паленай гліны; іх вешалі на доўгенькіх бярозавых калочках — калочкаў, бывала, у лесе ля Белай дарогі валяліся цэлыя кучы. Перад самай вайной паявіліся тарніткі — варонкі з шыферу, ці што. Лучыць у агонь — страляе, як з вінтоўкі. Дзеці, адбываючы поле, бухалі з іх усю вайну. Пасля вайны вярнуліся тыя ж самыя гліняныя «лейкі»...

У яго раптам заныла ў грудзях; ён стаяў і доўга глядзеў на сіні край лесу за ўчасткам: выражуць, і нехта праз гадоў сто знойдзе на тым месцы гліняную варонку — вытапча нагамі з зямлі...

Ён стукаўся Балюце галавой у плячо, калі згінаўся да зямлі; чапляў снопам за падол — тады Балюта станавілася і, не гледзячы на яго, абцягвала сукенку ў паясніцы.

Нылі рукі ў плячах, і ён падумаў, што Юбіцкі ўсватаў яму сягоння работу... Раскідаўшы з-пад ног снапы, яны сталі і глядзелі адно на аднаго. Тады глядзелі ў неба, дзе высака ў нежывых белых палосах кратаўся канюх, як чорны кавалачак раллі. Крычучы на ўсё горла, ён залятаў з-пад Жоглаўкі аж сюды, на перагрэтую пасеку, дзе ўсё крышылася пад нагамі ад сухаты і гатоў быў загарэцца пясок пад трактарам ад іскры.

Гледзячы на Жоглаўку, Андрэй раптам падумаў:

«А што, як Балюта скажа: «А я цябе вунь дзе знайшла — за жоўтым бярэзнікам. Ляжаў на снезе».

Ён утаропіўся на яе і доўга міргаў вачыма...

«Каб не яна, па́рыў бы зямлю...» Ён пачуў, што яго як усё роўна хто цягне за язык — хочацца напомніць ёй самому... Падумаў пра сябе: прыйшоўшы з бальніцы, нават парог да яе не пераступіў. А яна цягнула яго нежывога... Баба. З мужчынам прасцей; бутэльку на стол — і ніхто нікому не вінен. А тут... Касу кляпаць усё

жыццё, як Ганьцы? Ён усміхнуўся сам сабе і заплюшчыў вочы: «А-а-ат... Неяк будзе...»

— Пасядзі дзе на пні...— сказаў ён раптам ёй: прыйшло ў галаву.— З саней ■ сам раскіну. Аддыхні.

Убачыўшы, што яны ідуць да валакуш, Рускі ўскочыў у кабіну — сядзеў увесь час на зямлі на верасе. Зноў захлебястаў трактар, але Балюта пачула, што сказаў Андрэй, і ўсміхнулася:

— Відаць, вернешся назад у калгас. Мужчына, ды каб так прыяў бабскай рабоце...

На сані яна ўскочыла першая: падняла падол у сукенцы і — аж на дошках. Яму давялося скакаць на хаду: Рускі адразу рвануў з месца.

Зноў ён маўчаў — стала няёмка, махаў рукамі, кідаючы снапы, і стукаўся Балюце ў плячо. Дыхаў сухім едкім пылам з-пад снапоў і кашляў, хапаючыся рукамі за грудзі. Бачыў тады, як сані гнуць пад сабой, рвучы з зямлі, маладыя зялёныя сасонкі з верасам, крышаць старыя пні, выварочваючы наверх з жоўтым сырым пяском, і рыюць за сабой дзве глыбокія баразны. Уся пасека была ў барознах ад саней і ўся — аж да лесу, да акопаў, дзе партызаны ў апошнюю блакаду займалі абарону,— была закідана снапамі. Ён і Балюце нічога не сказаў на «бабскую работу»; згінаўся толькі і адгінаўся, дастаючы з кучы з саней снапы і кідаючы іх наводмаш на пасеку. У вачах калыхаўся сіні край лесу за дарогай ля ўчастка — уверх-уніз — і жоўты бярэзнік пад Доўгія. Густы, малады і гонкі, ён цягнуўся ўздоўж ракі ад самай вёскі. За ім было відаць сіняе ад дыму балота; пахла тарфяным гарам, больш, чым на Загуменні.

Яму яшчэ горш рабілася няёмка, хоць ты вачэй не падымай на яе: сказаў жа, знайшоў што — аддыхні... Ён падумаў — калі яна цяпер загаворыць да яго, ён нічога не скажа: яго раптам узяла злосць. Вот жа. Як усё роўна Балюта вінавата, што відзела тады яго на балоце нежывога, вінавата, што ківаецца цяпер побач з ім на санях, што жыве адна, не выйшаўшы пасля Рукалеева замуж, што да яе сваталіся і што ў яе дагэтуль ніхто не быў — у вёсцы знаюць, у вёсцы не схаваешся. Знаюць і як да яе прасіўся ў пастаяльцы Падбярэцкі і яна яго не пусціла...

Ён падумаў быў, што Падбярэцкі жывёла і ён яго не любіць. Але хто іх там, баб, разбярэ... У баб свае зако-

ны. У вёсцы ведаюць толькі, што яна не пусціла Падбярэцкага, і не знаюць, калі пускала. Падбярэцкі мог зайсці і з другога боку. І яна ж не дурная...— падумаў ён зноў са злосцю на яе, нібыта яна і тут была вінавата перад ім, што да яе мог прыйсці Падбярэцкі.

Яму было б лягчэй, каб яна пускала да сябе пасля Рукалеева каго хочаш,— ён бы цяпер пра яе не думаў: жыла як хацела і жыві як хочаш. Пры чым тут ён...

Снапы яны раскідалі з саней хутка — як усё роўна спяшаліся адно перад адным. Апошнім снопам, доўгім, як венік, яна падмяла на санях дачыста дошкі, змахнуўшы галоўкі ад лёну і патруху.

— Вецер усчанецца — поўныя вочы будуць... Садзіся, чалавек. Тузане сані... Зверху не паляцеў, дык з парожняга...

Яна кінула на зямлю сноп, атрасла спераду ў сукенцы падол і, дастаўшы з-за пазухі касынку, стала выціраць шыю. Угрэлася, як у лазні; ад яе, здавалася, ішла пара: пацямнела ззаду на плячах сукенка.

Акруціўшыся, Рускі адразу павярнуў церав пасеку на дарогу, што вяла з Вешак; не хацеў другі раз ехаць ля Ям. На пнях пачало падкідаць сані, і Балюта стаяла, растапырыўшы рукі — у адной была касынка — і махала, як курыца крыллем на плоце. Ён тады крыкнуў Рускаму: «Куды рвеш?» — пачакаў, пакуль яна сядзе на калені на дошкі, тады перайшоў і сеў на другім баку, звесіўшы далоў ногі.

Яна нешта сказала; ён не пачуў і паказаў на трактар. Тады яна адразу ўстала і села ўпобачкі, звесіўшы, як і ён, ногі.

— Расхрабрылася... Пні на пасецы. Калекай астанешся...

Яна тады села вышэй, падкорчыўшы ногі пад сябе і выставіўшы калені — вялікія, круглыя, у сініх жылах. Калі ў лагчыне крывіліся набок сані, яна хапалася яму за плячо ў дзве рукі:

— Гарыць усё на свеце. Гэта ж падумаць, якое лета... Так варыць... Хоць бы вецер падзьмуў, задыхнешся. Змаркоцілася ўпаўдні над Доўгімі, сам жа відзеў, і зноў дождж сарвала...— чуў ён, як яна гаворыць у яго над самым вухам.— Я дык не помню, каб так усё гарэла пад восень. І мама не помніць, не расказвала, а сем дзесяткаў зжыла. Як пагібель якая найшла. Ячмень згарэў, грэчка пакорчылася. Бульбоўнік палёг,

папёкся на пяску, жоўты ўвесь. І ў калгасе за фермай пад лесам і дома ў сваім гародзе. Жаць не будзе чаго, як ад марозу дудкі адны тырчаць. І атавы не ўкосіш, не расце.

Ён маўчаў, нічога не сказаў, і яна загаварыла мацней:

— Хлябешча на ўвесь лес,— махнула рукой на трактар.— За дзень дык аж чарапы ад яго трашчаць. Не люблю я гэтых трактараў. Злезла б і пайшла. Пагаварыць, во, давялося раз, дык... пагаворыш надта. Другі раз бы і зайшлася калі, дык жа вачэй не падымеш, нібы ў чым я вінавата. Сам жа не прыйдзеш і на вуліцы на лаўцы разам не сядзеш, я-то знаю... Па мне рабі што хочаш. Я пра тваю дзяўчыну думаю. І мой жа без бацькі рос, знаю. Вярнуўся б ты назад. Няўжо ўсё-такі паедзеш з участкам пад Полацк? Многія збіраюцца... А дом як?

Ён бы і цяпер змоўчаў, але з ім так ніхто не гаварыў. Ён думаў і рашаў усё дагэтуль сам, адзін, і сказаў цяпер, гледзячы на пасеку:

— А што я буду рабіць у калгасе з адной рукой? Снапы раскідаць? Бабская работа, я табе скажу... Не пражывеш...

— Коней глядзець можна і ў калгасе...— сказала яна.

— Што ты, сляпая? Коні ўжо выveліся. І ў леспрамгасе і ў калгасе. І тут і там — жменя. Паеду пад Полацк прыёмшчыкам. Нялёгка на лёгкае месца, многа ёсць такіх, як я, але возьмуць.— Ён памаўчаў.— А дома што? Зноў на лёгкае месца ў старшыні прасіцца? Дык жа ад баб стыдна... І там і прывык. Не адзін год хадзіў. Прывык. Паеду хоць пад Полацк, хоць за Полацк. Дачку возьмуць у інтэрнат. Гады якраз тыя. Што я ёй? Усё адно без маткі дзіця.

— І хату забіць? Дзверы, вокны забіць? Каб пуста было ўсюды? І на двары, і ў хлеве?..

Яна зноў спусціла з саней ногі і села ўпобачкі з ім: выехалі ў лесе на дарогу. Пыталася ўсё, павярнуўшы галаву і гледзячы яму ў вочы.

Ён маўчаў. Не слухаў ужо, што яна гаворыць яму без аддухі. Думаў: не ведае яшчэ добра сам, што цяпер зробіць. У душы перавернута ўсё, што зямля на дарозе, і калі стане на месца, ліха яго ведае...

Яна гаварыла, а ён маўчаў, гледзячы на дарогу. Тады сціхла і яна.

Яны цяпер удваіх глядзелі пад ногі. На санях было нізка сядзець, і яго гумовыя цяжкія запыленыя боты цягнуліся па зямлі, рассоўваючы сухі глыбокі пясок. Яе прарызінкі лучалі ззаду ў канаўку, дастаючы да зямлі часком з жоўтай саломінай: залезла недзе саломіна яшчэ на возе ў дзіравы прарызінак.

«Аднаму мне рассоўваць пясок. Ей-то што?» — падумаў ён ужо аж ля Ям.

Пасля агню доўга было цёмна ў хаце.

На сцяне ад вуліцы чыкалі ходзікі, часта, як спяшаючыся. Пасля высака на печы застагнала дачка, моцна, на ўсю хату. Ён аж крутнуўся на ложку — усё роўна як на печы была Верка: голас такі.

Ён ляжаў, заклаўшы рукі за галаву і гледзячы на белую ў цемнаце печ. Чуў, як у грудзях стукала сэрца і ныў недзе над сталом ля абажура камар. Пасля сціхла, не кідалася на печы дзяўчына, і зляцеў камар. Зноў было чуваць, як чыкалі ходзікі.

Сон не ішоў, і Андрэй доўга ляжаў, сцішыўшыся. Калі заплюшчваў вочы — хлебястаў трактар і распаўзаўся воз на валакушах...

Свярбелі паколатыя аб снапы, аб камлі, рукі; ён чуў, што яны пахлі дурнап'янам, сухім ветрам і полем, як Балюціны валасы...

Ён павярнуўся на ложку; згледзеў, што паадставалі ад сцяны абоі. Відаць у цемнаце пад імі сівая глінка. Ён памацаў рукой — глінка была халодная; пальцы чапляліся за вострыя кавалачкі бітага гаршка, якія наганялі ў паз, каб дзяржаўся глей. Глей насілі кошыкамі з ракі — насіў ён з Веркай, вясной той год пасля вяселля. У рацэ яшчэ была вялікая вада — хадзілі якраз разводдзем. На лагу ўжо рос лопух, а на мяжы з-пад плота, з-пад жэрдкі, лезла чырвоная крапіва, як сёння помніць. Глеем тады замазвалі пазы і шчыліны у сценах, пасля, калі глей высах, бялілі купленай глінкай. Бралі шчотку ў рукі і бялілі з вядра.

Ён падумаў, што сцяна пахне глеем — адсырэў — і Веркай: Верка спала ад сцяны...

Ссунуўшы ў ногі пасцілку, ён сеў на ложку, звесіўшы ногі долкі; упёрся локцямі ў калені і абапёр на рукі галаву. У хаце было цёмна, сінелі толькі, як дзе далёка, вокны. Ён глядзеў з ложка ў акно ад гарода і думаў, што помніць нават, як Верка была надзеўшыся

тады, калі насілі з рэчкі глей,— у чорным сарафане з шырокімі шлейкамі і ў белай нажутцы... Ён кіўнуўся на ложку і доўга сядзеў ціха; тады пачаў ківацца ўзад-уперад, гледзячы пад сябе ў падлогу.

«Ніколі не кончыцца... Паеду пад Полацк. Хоць сабак карміць. І дачцэ не трэба будзе мэнчыцца. Дагледзяць. Не адна яна такая...»

Зрабілася горача; ён дыхаў з сябе, што хворы.

«Трэба ж было так натапіць і самой наверх палезці... Прывыкла да печы, як усё роўна ў хаце месца інакшага няма...» — падумаў ён пра дачку. Устаўшы з ложка, падышоў расчыніў акно ад гарода — піхнуў рамкі абедзвюма рукамі. Ноч на дварэ адразу запахла сухой халоднай зямлёй з гарода і дзічкамі, з-пад яблыні. У цемнаце яблыня здавалася вялікай і разгатай — даставала да акна. Пасля запахла тарфяным гарам, полем і лёнам.

«Вокны забіць?.. Каб пуста ўсюды было?..»

Яму здалося, што зноў пад ім распаўзаецца воз. Замахала рукамі Балюта, раскідаючы снапы па пасецы...

«Аднаму мне рассоўваць пясок... Ей-то што...» — падумаў ён зноў, як і тады, на санях. Пасля адцягнуў ад сцяны лаву і, пераступіўшы, сеў на яе, аблакаціўшыся на падаконнік.

З дзічкі на зямлю ў канаторжнік і сухое лісце ўпалі яблыкі — адзін за адным; за Луськім высака ўгару ўскочыў слуп белага агню — ад фар — і адразу патух, лёгшы на зямлю. Усюды было мякка і ціха, з гарода, здалёку ад град, пахла спелым кмінам.

Ён сядзеў, глядзеў на лог за раку і, калі прыгледзеўся, убачыў далёка на Выганчыку туман — доўгую сівую сагнутую паласу...

Яго пабудзіла дачка, калі ўжо ўзышло сонца, і зачыніла за ім акно. За ноч наляцелі камары: была поўная хата.

4

На мяжы пад дзічкай пахла свежым сенам — прыбітая і зблытаная трава высахла на гарачым сонцы. Андрэй варушыў яе нагамі — чапляўся ботамі за палеглы жоўты падарожнік і ржавы доўгі пырнік, які

сплёўся з сухімі натапыранымі дзядамі і зялёнай доўгай падбярозкай, скручанай на зямлі ўдвая і ўтрая, як суканыя на калаўроце суравыя ніткі. Калі ён падымаў з-пад ног яблыкі, кратаў падбярозку рукамі, і тады ўгару ішоў густы і едкі пыл, аж пяршыла ў горле. Яблыкі былі жоўтыя, круглыя, з добрую цыбуліну, у бугравятыя ўдоўжкі палосы — ведама, дзічкі — і паточаныя чарвякамі. У кожным яблыку збоку ля пяты жоўты бугарок. Абатры — дзірка. Такой сухатой чэрві стачылі дзічкі, як разакі дрэва; дзічкі сыпаліся зверху на мяжу, як з кошыка. Яблыня была разгатая, на ёй сёлета, калі ён вярнуўся з бальніцы, ад завязі не было відаць лісця. Ён тады доўга цмокаў, што не дайшлі рукі яе прышчапіць. Укапаў ў гародзе перад самай вайной, думаў кожны год, калі цвіла: «Ну — налета зраблю, дух вон»,— а яблыня расла. Была ўжо роўная з хатай. Рабілася ўсё ў яго, выходзіць, на скорую руку, на тандэт: убачыў у лесе, выкапаў, прынёс і ўткнуў на мяжы ў гародзе пад раку, і грушу пад хатай ад вуліцы тады недзе разам садзіў. Грушу выкапаў ля Ям у сосніку — зялёная была, густая, маленькая, у калена; корань выдзер з зямлі — лёгка пайшоў з жоўтага пяску, на выцягнутыя рукі, метры два. І то — корань адарваўся, не вылез увесь: далёка ідзе дрэва ў зямлю, каб жыць. Дзе яго было садзіць дома — рыць такую яму. Ат, капнуў у штых у гародчыку пад прызбай рыдлёўкай, дастаў адразу да чырвонай цвёрдай гліны, скруціў корань у кружок, як лыка, каб утоўпіўся ў яме, уткнуў самы канец — белы, абдзёрты зверху — у дзірку, прадзёўбшы ў дне, і, уціснуўшы кружок у яму, прысыпаў глінай з сухім пяском і каменнем. Прытаптаў зверху нагамі. «Прыжыве — зраблю прышчэп,— падумаў ён. — Не прыжыве — за верх і вон з гародчыка, нечага ля яе карпець: дзіцячыя гулі. Што іх — есці калі будзеш, грушы тыя?» Усё рабілася да часу. Пра заўтрашні дзень не думалася. Вайна, тады Верчына хвароба... І цяпер біся як рыба аб лёд... А груша вырасла. Вышэй хаты, і яблыню абышла. Дала цвету летась, што на двары было бела пад нагамі, як ад снегу,— Верка якраз тады хварэла, хадзіць не магла. А вось за хатай мала сонца, і вецер за сцяну не даходзіць. І пчол блізка ні ў кога няма, у Юбіцкага толькі ў другім канцы вёскі.

«Няма, вот, каб было гэтак у нас, як у дрэва,— падумаў ён зноў пра грушу пад хатай.— Яно глыбака карэн-

не пускае, наперад пра сябе думае. А тады — ці ссячы вазьмі, ці мароз, як у фінскую вайну,— атожылле пусціць. Зноў пачынае жыць, нанава... З зямлі...»

Ён адносіў кошык з яблыкамі ў хлеў на праціўню, высыпаў іх у вялікую чорную дубовую капусную кадзь: карова з'есць замест бульбы, не гніць жа ім пад нагамі; варочаўся зноў у гарод, садзіўся пад прызбу на калодачку — мусіць, дачка сюды выкаціла з дрывотні — і доўга глядзеў на лог за раку. Пасля зноў назбірваў поўны кошык — вялікі, пудовы, стары, у які Верка любіла выбіраць бульбу,— і нёс у кадзь.

«І тады рабіў пустую работу, як садзіў...— зноў ён думаў, седзячы пад прызбай.— І цяпер... Прышчапіў бы яблыню — толк хоць быў бы... А так...»

Ён ківаў галавой і глядзеў на пусты кошык ля ног з выслізганай сухой, жоўтай, як касцяной, яловай ручкай:

«Верка ўсягды насіла. Аж ручка блішчыць ад яе рук. А цяпер дык і кошыка няма каму ўзяць. Яна б і дзічкі ўпарадкавала, месца знайшла б. У баб яно выходзіць, а тут — пагніюць у кадзі, забудзешся на іх...»

Вечарэла, і ўсюды было ціха. Сонца пякло ўвесь дзень і сягоння — і сягоння Змітрок Сакаў прыходзіў, каб ісці «на лён», але ў Андрэя пасля ўчарашняга разбалелася плячо, круціла, аж выварочвала, руку ў лапатцы, і ён астаўся дома. Нічога Змітраку Сакаву не сказаў: астаўся дома, і ўсё. Той і другі раз прыходзіў, крычаў, што дакладную напіша на праўленне, «усадзьбу» адрэжуць па вуглы. Андрэй і другі раз нічога не сказаў. Хадзіў толькі па хаце, сціснуўшы зубы,— так балела рука. «На дождж, мусіць, круціць...» — думаў ён увесь дзень. Пад вечар плячо памякчэла, але Андрэй баяўся кратаць руку, і яна вісела збоку, як цэп.

Дажджу так і не было. Пасля паўдня падняўся вецер, гонячы па полі на Загуменні сухое, стаптанае скацінай іржышча і пыл. Вецер падмятаў вуліцу ля варот і двор, як венікам, горнучы шуму і пясок пад вуглы; на двары пад нагамі хрумшчэў жвір — буйныя вострыя каменьчыкі, адзін у адзін, як перабраныя. На Доўгіх засівелася неба, зрабілася ціхае, млявае; высака ўгары там паказаліся круглыя жоўтыя воблакі; віселі доўга, пасля пачалі сінець і схаваліся з воч — як і не было. Улёгся вецер, неба зноў стала чыстае і белае ад густой смугі. Запахла тарфяным гарам з балота. Над

ім быў відаць свежы белы дым — разгарэлася пасля ветру. З балота праз Выганчык ішлі да маста бабы ў хустках — закрываліся ўдзень ад сонца,— яму добра былі відаць аж адгэтуль, з гарода, з прызбы, белыя хусткі, што каптуры на галовах у бальніцы ў сясцёр...

І нехта недзе пеў у тым канцы вёскі, на Зурэччы пад Луськім... Дзяўчаты, мусіць,— ціха, працяжна, перастаючы, пасля пачынаючы зноў і цягнучы без аддухі. Ен доўга слухаў седзячы, тады ўстаў, як усё роўна хацеў угледзець, хто там, на Зурэччы. Далёка за ракой, у самым куце, хадзіла скаціна; пад Выганчыкам і за вёскай, нізка, над самым лесам, расцягнуліся доўгія белыя палосы — недзе там і чуваць была песня...

Зашчымела глыбака ўсярэдзіне, зрабілася горка, аж абвялі рукі: так усягды пела Верка. Пела на пасецы ля Ям, на Загуменні пад лесам ля Белай дарогі, калі хадзіла з бабамі жаць; пела і на Выганчыку вечарам, калі граблі сена; якраз такой парой, на захадзе, як усюды было ціха і маркотна... Ен чуў і з двара, і з лесу, і з поля Верку кожны раз — пазнаваў па голасе. Верка добра пела — свае песні, з Вейна; мсціжаўскія не любіла, не прывыкла яшчэ; мсціжаўскія не такія былі працяжныя. Верка пела і дома ў хаце, калі абразала на вячэру бульбу ці шыла на швейнай машыне. Сядзе за стол ля акна ад вуліцы пад ходзікамі, накладзе шліва ля сябе цэлую гару, круціць за ручку ў машыне, аж, здаецца, рука ў яе не свая — як толькі спраўляецца падгінаць швы,— і пачынае пець. Спачатку ціха, сама сабе, падымаючы галаву — на ложку ля печы ляжыць ён, Андрэй,— тады забываецца на ўсё на свеце: круціць за ручку і пяе... І тады, калі ён ляжаў на ложку і слухаў, яму здавалася, што круцяцца хата, і гарод у акне, і лог далёка за ракой — усё некуды плыве разам з песняй... Пасля здавалася, што ён адзін ідзе па вялікім-вялікім полі, ідзе невядома куды, дзе яшчэ ні разу не быў... Ен ніколі ёй нічога не гаварыў, і яна, мусіць, не ведала, што ён любіць яе песні...

На Зурэччы пад Луськім сціхла песня, і ён доўга яе чакаў. Пасля песні яшчэ горш зрабілася ўсюды ціха. Скаціўся з-пад прызбы ў баразну ў бульбоўнік парожні кошык — уверх дном, за ім пасыпаўся сухі, перацёрты, як попел, сівы пясок.

«Паеду пад Полацк... На любую работу. Не вытрываеш. Яно, відаць, душа ў чалавека ёсць, калі так горка

робіцца... Пайду зноў да Унука. Яшчэ раз. Паеду — кім хоча. Хай пасылае. Калі і бадзяцца прыйдзецца па вёсках — цяпер гэта не страх. А як возчыкі і грузчыкі... Усю жызню па чужых хатах. На раскладушках, на падлозе... Усю жызню па сталоўках, па катлапунктах. Нагледзеўся, не першыня...»

— Хазяін...— пачуў ён, як яго клікалі на дварэ. Клікаў мужчына. Атросшы з сябе пясок, ён пайшоў у варотцы, між варыўнёй і сеначкамі. На дварэ ўбачыў трох мужчын — ішлі ад варот; самы меншы, у жоўтай шоўкавай рубашцы з кароткім рукавом, стрэпаў белай палачкай па частаколе. На вуліцы проці самых варот стаяў «казёл» з брызентавым шэрым верхам.

— Дома ёсць хто? Хазяін!..— клікаў пярэдні, стары на пагляд мужчына, старэйшы за яго, Андрэя. Быў ён у чорным шырокім пінжаку, пад гальштукам і пры белай рубашцы, у жоўтым старым саламяным капелюшы — верх аж пачарнеў. На нагах у мужчыны былі высокія гумовыя боты, бліскучыя, з адкаснымі ля калень халявамі — відаць было белае новае палатно. Мужчына быў вясёлы, загарэў, усміхаўся вялікімі сінявактымі выцвілымі вачыма, паказваючы белыя густыя зубы; ля носа ў яго збіралася скура ў маршчыны.

— Гэта ты хазяін? — ён кіўнуў галавой, паздароўкаўся.— Нясі, брат, вядро да студні. Аж дыхаць не дае, так у роце перасохла.

Андрэй вярнуўся ў хату, вынес вядро і зялёную паўлітровую конаўку — паставіў на зруб. Апаражніў вядро, зачапіў на крук — і палез па ваду. Стаяў пасля збоку, адышоўшыся аж на дрывотнік да сталюгі, і глядзеў, як яны п'юць, усе трое. Адзін сіляе конаўку, аж цурчыць з яе вада на пясок пад ногі, другі, падняўшы рукі, чакае.

«Усмяглі...» — падумаў ён.

Апошні піў малады зусім хлапец. «Шафёр»,— падумаў пра яго адразу Андрэй. Той узяў конаўку з рук у другога мужчыны неяк скоранька, абедзвюма рукамі, як галодны. Другі быў маладзейшы за першага і ніжэйшы, з чорнай галавой, з чорнай шырокай, круглай, кароткай барадой і ў чорных — ад сонца — акулярах. У раскошнай рубашцы ў чырвоную клетку. Зняўшы акуляры, круціў іх у руцэ і глядзеў усё па двары.

— Ну, хазяін...— сказаў старэйшы,— як усё роўна вылечыў...

Мужчыны стаялі і не ішлі на вуліцу да машыны. Глядзелі цяпер на яго — усе трое, аж было няёмка: пераводзяць вачыма з галавы да ног і нічога не пытаюцца. Ён узяў вядро з конаўкай са зруба і хацеў ужо ісці.

— А мы да цябе, хазяін...— сказаў старэйшы.

— Да мяне-е?..— ён падняў вочы на старэйшага, пасля змераў паглядам усіх, як і яны яго: шукаў, можа каго ведае.

Старэйшы зноў пачаў усміхацца, як хітрыў.

Андрэй падумаў, што мужчыны вясёлыя і што яны чужыя, недзе здалёку — хто і адкуль? У добрай пакамечанай адзежы і ў гумовых высокіх ботах, адзін шафёр у брызентавых паўбацінках. «Што там у іх у машыне?» — падумаў ён пасля і сказаў:

— Калі да мяне — пайдзём у хату...

Ён нёс вядро і чуў, як мужчыны тупаюць у сенцах — выціраюць ногі.

— Ну, чым частаваць будзеш, бацька? — загаварыў цяпер да яго адразу ў парозе маладзейшы з чорнай круглай барадой.

— Вада ў вядры яшчэ асталася...— сказаў Андрэй, і яны ўсе засмяяліся. І сам ён засмяяўся з імі.

У хаце на памытую падлогу — аж у парог — свяціла сонца з акна ад вуліцы: жоўтай шырокай, адсечанай зверху наўкасяк паласой — мужчынам пад ногі. Яны не рашаліся ісці ў другую палавіну — стаялі ў парозе.

Андрэй павесіў вядро на дрот і паставіў конаўку на стол на край.

— Праходзьце далей... Прысядзьце...— ён падумаў быў, што можа гэта з леспрамгаса хто новы, можа з-пад Полацка з участка. Хто б другі заехаўся...

Мужчыны ўсё тапталіся ў парозе. Малады хлапец, шафёр, падышоў да дзвярэй у другую палавіну, глянуў за перагародку.

— То сядзьце хоць тут,— Андрэй выцер даланёй услончык ля стала: на яго накапала з конаўкі вады.

— Няма калі сядзець,— сказаў старэйшы, у капелюшы.— Ды і дарога наперадзе вялікая, насядзімся... Ведаеш што, хазяін? — ён зноў усміхнуўся.— Ты цяпер свабодны?

Андрэй падняў галаву, зірнуў на аднаго, на другога.

— Не бойся, бацька, не звяжём,— сказаў маладзейшы, з круглай чорнай барадой.

«Не звязём?..» — Андрэй крутнуўся ў парог і глядзеў цяпер на маладзейшага.

— А хто вы такія? — спытаўся ён, і яны засмяяліся.

— Мы ад Падбярэцкага,— паказаў стары рукой на Ямы, адкуль яны прыехалі.— Падбярэцкага ведаеце?

— Ад Падбярэцкага? З леспрамгаса? Ну, дык што? Я ж не начальнік участка...

— А мы начальства і не шукаем.

— Дык хто вы?

— Калі сказаць праўду, мы, хазяін, золата шукаем.

— Якое золата?

— Чорнае, бацька...

— А-га... Чуў пра гэта. Садзіцеся,— Андрэй пасунуў на стале далей конаўку, як усё роўна яна каму замінала.— Чорнае, кажаце?

— Ты, бацька, карацей,— зноў пачаў круціць у руцэ чорныя акуляры малады з барадой.— Заняты ці не? На адзін вечар...

— А што вы дзе робіце?

— Гэта, бацька, доўгая песня,— сказаў малады з барадой.

Стары падышоў і сеў на ўслончык. Глядзеў у акно пад дзічку.

— А ў нас і жоўтае ёсць... золата...— сказаў маладзейшаму Андрэй.

— Ну-у?..— маладзейшы аж выцягнуў шыю.

— Яшчэ мой бацька расказваў. На гары, пад Віліёй. Сасняк там, пясок жоўты. Дык там камень знайшлі залаты з кулак.

— А калі гэта было?

— Даўна было. Майму бацьку расказваў яго бацька...

— Ты, стары, на багатым месцы жывеш...— малады з барадой падышоў і стукнуў яго па балючым плячы, моцна, з размаху.

У Андрэя аж іскры пасыпаліся з вачэй.

— Ты што, здурнеў? Я ад вайны яшчэ ўвесь балючы...

— Радзі бога, бацька... Даўно вайна была... А па вас не скажаш...

— А дзе цябе? — спытаўся старэйшы ад стала.

— Тут. Дома. Мы далёка нідзе не былі. Тут на свет паявіліся, тут раслі, тут і ваявалі. Усё тут, дома, усю жызню,— кіўнуў Андрэй на маладзейшага,— як ён ка-

жа: на багатым месцы, а што — Падбярэцкі?
— Ён толькі сказаў, дзе вас знайсці...— маладзейшы пацерабіў чорнымі акулярамі бараду.
— Прыехалі — дык прыехалі. Шукайце — што хочаце. Стаяць можна і ў мяне. Другая хата пустая. Дзяўчына спіць на печы. Няма толькі ў мяне бабы, хто вам варыць будзе. Зімой, во, не стала. Не дачакалася і цяпла. Адзін цяпер, што пень. Дачка яшчэ малая... Так што хата свабодная. А я думаю — чаго гэта ім трэба?.. Аставайцеся. Скора я адгэтуль зусім з'еду, з участкам. Хоць хаты забіваць не буду. Аставайцеся. Што тут вам надта варыць трэба? Бліны ж пячы не будзеце? Зварыце і самі, без бабы. Гэтыя дні дачка варыць будзе. Пакажаце. У мяне яна...
Яны слухалі яго, апусціўшы вочы.
— А ружжо ў цябе, бацька, спраўнае? — спытаўся маладзейшы з барадой.
— Ружжо? А нашто яно вам, маё ружжо? — Андрэй адышоўся і стаў у дзвярах у другую палавіну, узяўшыся рукой за дошкі ў перагародцы ля цвіка, дзе вісела на матузку паркалёвая сіняя ў кветы занавеска, як спужаўшыся ўсё роўна, што яны пойдуць і возьмуць ружжо, якое стаіць у другой хаце ў шафе за Верчынымі сукенкамі.
— Ружжо нам не трэба... У нас свае ёсць. Ляжаць у машыне. На вуліцы ля варот...— маладзейшы з барадой падышоў да перагародкі і зірнуў здалёку ў акно ад вуліцы — яму, Андрэю, цераз плячо.— Касачыкаў толькі не хапае.— Ён так і сказаў: «касачыкаў», круцячы ўсё ў руцэ чорныя акуляры.— Другі вечар круцімся. Знаеш, колькі мы аблазілі, бацька? Пад'язджалі аж да Віліі, да старой заставы...
— Касачыкаў... Куры, вун, у мяне пад яблыняй у гародзе. Злажыўся і... Не трэба і на Вілію машыну ганяць, свет калясіць... А я думаў, вы стаяць шукаеце дзе...— Андрэй адышоўся да акна і глядзеў у гарод: бараознамі да град ішлі куры — з-пад яблыні.
Тады, устаўшы з услончыка, да маладзейшага з барадой падышоў старэйшы ў капелюшы і паклаў руку на плячо:
— Ідзі лепш, хлапец, у машыну...
Той адышоўся ў парог і апёрся плячом аб вушак — не паслухаў.
Маўчалі. Было чуваць, як капае з вядра на падлогу

вада. Хлопец у жоўтай шоўкавай рубашцы з кароткім рукавом падышоў да стала, узяў конаўку і, зачэрпнуўшы з вядра вады, піў — другі раз.

— А-ат...— загаварыў цяпер да Андрэя старэйшы.— Маладыя. Гарачыя. Ім падавай адразу на стол печанага, як у рэстаране...

— Не адказаўся б, таварыш начальнік,— маладзейшы з барадой паказаў ля вушака белыя зубы.— А то ўчора вечарам сядзелі, сёння раніцай сядзелі... І ніхто не паднёс... І Падбярэцкі, ці як яго там, разам сядзеў. Хоць бы сарока хвастом махнула?

— А адкуль вы знаеце Падбярэцкага?

— Вешкі якраз на маршруце. Спыталіся, хто ў лес са стрэльбай ходзіць, нам і паказалі,— зноў гаварыў старэйшы.

— І аж на Вілію яго вазілі?

— Сядзеў наперадзе з шафёрам...

— Хе-хе... Падбярэцкі? А вы яму ставілі?

— Нядобра неяк адразу, не ведаючы чалавека. Ці ў вас тут усё толькі за бутэльку? А каб мы вам адразу бутэльку на стол — бух?

— Стол бы не зламаўся... Хе-хе... Не паверу, каб Падбярэцкі з вас не сарваў. І на Вілію ён недзе ехаў і нюхаў, чым пахне ў кабіне. Свіння ён, Падбярэцкі. А што гэта ў вас за маршрут цераз Вешкі?

— Разведка. І ўсё-такі Падбярэцкі адправіў да вас.

— Я не браў у рукі сваёй ламачыны ад вясны. І вы азірайцеся, ходзячы па лесе. Іх няма, яны і ёсць. Падыходзяць з Паліка, з пушчы. Тут недалёка. Некалі ў нас у вёсцы гаварылі: ёсць у лесе маліны — будуць і мядзведзі.

— Ну-у, бацька...— закрактаў маладзейшы з барадой ля дзвярэй.— Напужалі цябе. Падбярэцкі нам расказваў...

— Падбярэцкі свіння, хоць вы і чужыя людзі... Пра гэта ён не расказваў? Не раскажа. А касачыкі па мне будуць жывы... Павезіцё і мяне ў машыне? Лавіць буду вам і навязваць?.. Я не Падбярэцкі... Наязджаюць такія, як вы, часта. Я вас не знаю, але я па лесе хаджу. Ідзеш — і смурод здалёку, падлай пахне. Ад лася. Панаядаліся ўжо і ласіны. Задушаць жывёлу і толькі кумпякі бяруць, у мех, каб схаваць. А ўсё другое гніе. Ваўкі кішкі цягаюць па лесе. Цьфу, поскудзь... Каб раз укусіць, тону мяса ў шор пускаюць...

— Ты, хазяін, усіх у адным супе не вары...— цяпер ужо старэйшы хадзіў па хаце, узад-уперад.

— А што вы? Асобая якая стацця? Падбярэцкі вось такіх і наводзіць на след. За бутэльку. Чужы чалавек не схопіць адразу лася за рогі. Не стаяць яны на дарозе, лоб выставіўшы. А мяне на гэтым спяклі, Падбярэцкі ведае... Ідзіце — адкуль прыйшлі... Я думаў — і праўда людзі жыць дзе шукаюць...

Яны цяпер хадзілі ўсе па хаце, і ў парозе было цесна. Маўчалі, тады старэйшы зноў усміхнуўся, зняў з галавы стары саламяны капялюш, хацеў пакласці яго на край стала і не адважыўся — дзяржаў у руках:

— Слухай, хазяін. Давай тады прама. Тут яно не так павярнулася...

— Што, бутэльку ставіце? Не таргуюся. Не прадаю — ні сябе, ні ласёў...

— Ды дай ты хоць слова сказаць...

— Нечага.

— Ды паслухай ты. Мы ж відзім, што ты чэсны чалавек.

— Відзіце... Усё відзіце... Вочы б мае такіх не відзелі...

Маладзейшы з барадой зарагатаў у парозе на ўсю хату:

— Ну, што, таварыш начальнік?.. Можа і вы пад'язджалі сюды з мехам? Можа ён і праўду кажа?

Цяпер ужо смяяўся і «начальнік».

«Вот тут-то не трэба было вам смяяцца...» — падумаў Андрэй.

— Ну, што ж, хазяін...— старэйшы, усміхаючыся, надзеў на галаву капялюш.— Дай тады хоць раз яшчэ напіцца. Вада ў цябе добрая ў студні. Ды і сам ты добры, па табе відаць. Дрэнна, што другія ў цябе ўсе благія...— ён узяў са стала конаўку і доўга піў — сіляў з вядра аж два разы. Павярнуўся пасля на хату.— Калі б так быў устроены свет: на аднаго добрага тры такія, як мы, зладзеі, то што б тады было на зямлі?..— Зноў ён усміхнуўся немаведама чаго.— Жыві багата. Э-э, чорт... Ну, ладна, будзь здароў...

Малады з чорнай барадой не мог доўга адчыніць дзверы, і яны стоўпіліся ў парозе; пасля выйшлі з хаты неяк кучкай, адразу ўсе трое.

— Вучыць тут яшчэ мяне сабраліся... Добрыя та-

кія... На лбе ў вас не напісана...— сказаў ён ім услед, калі яны былі ўжо ў сенцах.

Доўга стукалі на двары ля акна ногі, пасля стала ціха. Ківалася толькі вядро з вадой у парозе на дроце, чапляючыся аб печ, і чыкалі ходзікі. З сенцаў — дзверы былі адчынены, мужчыны не зачынілі, думалі, мусіць, што ён пойдзе ззаду на двор,— прыбегла котка і сунулася пад ложак. Ен падышоў, зачыніў дзверы — ляціць вечарам у хату машка́ — і сеў ля стала на ўслон.

«Прынясе ж нячыстая... Змарыўся, гаворачы,— падумаў ён.— Вярнуўшыся з бальніцы, стаў як падагрэты. Да трох не гавары... Перш гэтага не было...»

Бачыў праз акно, як зноў пад яблыняй у гародзе хадзілі куры, дзёрлі нагамі мяжу, там, дзе ён узварушыў; на лагу ля ракі бегалі раздзетыя дзеці — купаліся. Рака ля вёскі абмялела, і дзеці самі зрабілі заставку — цяпер боўтаюцца ў гразі цэлы дзень, сабраўшыся з усяго канца. І дачка недзе там. Карова скора прыйдзе з поля. Самому кожны раз вароты адчыняй. Даўна не браў дзягі ў рукі. Самая тая дзеўчынёха, каб усё ўжо зрабіць...— падумаў ён пра дачку.— Гулі знайшла. У вадзе цёпкаецца. Сам зноў вячэру вары, бульбу абразай...

Ен сядзеў, абапёршыся на падаконнік, і ў яго стукала ў вушах. Пасля пачуў з Выганчыка песню... Стала зноў горка ўсярэдзіне. Ен устаў і доўга хадзіў па хаце. Тады падышоў да шафы, высокай, жоўтай, што стаяла ў галовах для ложка, і адчыніў дзверцы.

На белых бярозавых вешалачках віселі ўсе Верчыны сукенкі — у куточку, прыціснутыя адна да другой: дачка спарадкавала. Запахла зноў вільготнай глінкай са сцяны... Ен выцер далонёй з ілба пот.

За сукенкамі ў кутку стаяла двухстволка — відаць была чорная рулька і дзяга. Двухстволку прынясла з Доўгіх тады Балюта, і дачка схавала ў шафу: шафа замыкалася на замок. Ен падумаў, што бярэ двухстволку ў рукі пасля Доўгіх другі раз. Першы раз браў, калі вярнуўся з бальніцы і чысціў.

Двухстволка, здалося яму цяпер, пацяжэла: даўна не падымаў.

Адчыняў двухстволку памалу, як баючыся — падпіраў рукой рулькі, каб не падалі... Са ствалоў пахла кіслай меддзю. Ен успомніў, што гільзы тады выцягнуліся адразу, былі жоўтыя, нават не пацямнелі. Ен

паклаў тады гільзы на шафу. Падняў цяпер руку, палапаў пальцамі зверху па шафе — гільзы бразнулі адна аб адну. Ён дастаў іх, усунуў у кішаню ў штаны. Паглядзеў у ствалы, наставіўшы на акно ад гарода, дзе святлей,— іржы не было. Дастаў з пярэдняй пячуры ў печы, дзе ляжалі сярнічкі і рукавіцы і зімой і летам, драўляны шомпал, скруціў. Уцягнуў у дзірку кавалак белага крамнага рукава ад кашулі — у яго быў укручаны ў пячуры шомпал. Седзячы на ложку ля акна ад двара, доўга шараваў шомпалам у адным і другім ствале, туга накруціўшы крамнага рукава — сціраў старую змазку. Анучкі ад рукава былі жоўтыя, і тады ён зноў доўга глядзеў у ствалы, наставіўшы на акно: шукаў іржы. Пасля шараваў і шараваў ствалы насуха, пакуль анучкі не былі белыя; змазаў ствалы маслам — дастаў з шафы з шуфляды бутэлечку і, адаткнуўшы, нюхаў: у такой бутэлечцы недзе стаяла масла ад швейнай машыны: баяўся зблытаць. Вільготнай анучкай доўга цёр зверху па ствалах. Спускаючы куркі, падпіраў даланёй, каб не пстрыкнулі, як баяўся, што яго пачуюць. Паставіўшы двухстволку зноў у шафу да сцяны за Верчыны сукенкі, раскруціў шомпал, падышоў у парог да печы і кінуў у пячурку на рукавіцы — зашасталі ў карабку сярнічкі.

Пачуў раптам аж у парозе, як на вуліцы ля варот гамоняць мужчыны.

Падумаў, што не помніць: паехала машына ад варот ці не — не паглядзеў.

Падышоў да акна ад вуліцы, нагнуўся да шыбіны. Ля варот стаяў «казёл» на тым самым месцы, дзе і перш,— відаць быў праз зялёнае галлё ад бэзу шэры брызентавы верх.

«Здурнелі, ці што? Стаяць яшчэ...»

Ён выйшаў на двор і пайшоў, спяшаючы, да варот — як усё роўна збіраўся прагнаць людзей і з вуліцы. Убачыў, перагнуўшыся цераз вароты, як на лавачцы ля гародчыка сядзелі ўпобачкі двое: «начальнік» і маладзейшы, з чорнай круглай барадой. На каленях у іх была раскручана шырокая карта, як цырата на стол — у чырвоныя палосы. Маладзейшы, з барадой, тыцкаў у яе бліскучым карандашом. Воддаль, на бугры, на падарожніку пад плотам, ляжаў жыватом уніз хлапец у жоўтай рубашцы і дзёўб нагамі цвёрдую зямлю.

«Сядзяць. Па карце на ласёў ездзяць, ці што? —

Андрэй задумаўся.— І праваднікa не трэба. Самі лучаць. Чорт яго знае,— падумаў ён пасля,— можа яны і праўда гіёлагі. Можа што і шукаюць. Знай, што ў іх наўме».

Ен вярнуўся ў хату, сеў ля акна ад вуліцы і глядзеў на іх. Яны і не думалі ехаць. Вечарэла. Чуваць было, як пайшлі ад застаўкі на аселіцу да маста дзеці — крычалі. Тады ён зноў выйшаў на двор, адчыніў ціха вароты і стаў проці машыны.

Мужчыны ўсё сядзелі, убіўшыся насамі ў карту.

5

На Белай дарозе, на цвёрдых паабапал яе сцежках у траве, лезлі наверх мухаморы, цэлымі кучамі, уздзіраючы вільготнымі чырвонымі галовамі прыбітую зямлю. За мухаморамі было не ступіць, і яны, усе трое, ідучы адзін за адным, таптaлі іх нагамі, аж пырскала на дарогу, на сівы пясок, і далёка ў бакі, на мятліцу і верас, дробная белая, як накрышаны свежы сыр, мяздра.

Моклі ад густой расы гумовыя боты на нагах — адмываліся дачыста, як у рацэ, і блішчалі. Было холадна ў ногі, што ўсё роўна ішлі балотам. З высокай мятліцы і сіўцу раса пырскала аж у вочы. Сонца яшчэ не ўзышло — зачырванеўся толькі ззаду за плячыма лес. На пасецы і на старых бульбяных ямах было сіне ад туману. Туман пасля ночы вісеў яшчэ над полем і далёка над вёскай. Пахла смалой і кіслым сырым балотам з-пад Курачовых Цянёў.

На Белую дарогу яны лучылі ў канцы Сядзіб — яна ішла за Курачовы Цяні па старым сасновым бары за вёскай. Ля ўчастка Белая дарога выходзіла пад поле, да Сядзіб, пасля крута заварочвалася ад вёскі на поўнач і вяла да Віліі. Па ёй сёлета з самай вясны, калі яшчэ ляжаў снег, і ўсё лета хадзілі леспрамгасаўскія прычэпы — бралі лес за Курачовымі Цянямі з бору. Уся аўтакалона была на ўчастку — цэлымі днямі ішлі і ішлі прычэпы з дрэвам — доўгай, жоўтай, у абхват сасной, дрыўмі-метрамі, даўжком і рудстойкай... На дарозе з глыбокіх, выбітых у зямлі каляін усё лета пахла мазутам.

Ля Белай дарогі, справа на гары ў маладым сосніку, былі некалі бульбяныя ямы — сюды, на пасеку, вазілі

сыпаць бульбу ў вайну з другога канца вёскі. Цяпер ямы аб'ехалі, асыпаліся, у іх нарасло маладога сосніку, у пахі чалавеку, ён зацерушыў пад сабой жоўтымі растапыранымі іголкамі ўсё на свеце: жоўты жвір, чырвонае — у гліне — каменне, дробны сівец, разгаты верас і кусты астарэлага за лета сону — сівой касматай травы з сухімі, як іржышча, высокімі дудкамі.

На сухім пяску, на ямах, дзе не расла трава, знаць былі сляды — кругленькія абсыпаныя ямкі — хадзілі маладыя барсукі, адбягаліся ўжо, відаць, далёка ад нор...

Трэба было, абышоўшы яму, падняцца на гару па Белай дарозе, пакінуўшы справа пад Курачовымі Цянямі Імшару. На яе яны лучаць, зайшоўшы ззаду цераз пасеку і цераз жыліну. Імшара, вялікая і ўсягды халодная ад вады, высахла гэтым летам, высмягшы аж пад самыя Курачовы Цяні: пажаўцеў, стаў асыпацца ўсюды багун, крані толькі нагой, ступіўшы; асунуліся купіны з белым мохам — мох парудзеў, палёг, на ім вісеў журавіннік, рэдкі, голы, з дробнымі ягадамі, як усё роўна суравыя ніткі з вузламі. На Імшары раслі рэдкія старыя сосны, з круглымі шырокімі вярхамі, як макаўкамі; пад імі быў усланы бліскучым бруснічнікам сухі зялёны мох. Брусніц было многа, яны віселі на куп'і шышкамі, як авечыя хвасты, бурыя ад густога сонца; астаўшыся ад лета, сохлі на дудках, як дома на печы, чарніцы, і іх, знаць было, клявалі маладыя глушцы — на зямлі валялася дробнае пер'е і буйны белы, як гліна, сухі круглы «гарох». Ля соснаў, ля карэння на цвёрдай зямлі, былі выбіты неглыбокія круглыя, як на качан, ямкі — сядзелі курчаты.

Ад ям Імшару аддзяляла пасека, доўгая, вярсты на дзве — ішла паласой. Па ёй да Імшары было бліжэй, чымся Белай дарогай, але на пасецы з маладога сосніку аж капала раса — не ткніся. Тут выразалі лес перад вайной. Тады яшчэ так блізка не было сплаву: па Віліі ішла граніца, пасярод ракі быў убіты калок — палавіна наша, палавіна польская,— і прычэпы ішлі праз вёску на Вострава — дрэва вазілі ў горад. У вёсцы, Андрэй помніць, усё лета і восень стаяў пыл — не паткнуцца на вуліцу; бразгалі ланцугі і звінелі, падскокваючы за машынай на калдобінах на грэблі і ў лесе на карэнні, прычэпы — ад іх доўга стукала ў галаве, пакуль не прывык. Зімой, у ядраныя дні, калі на зацярушаны

інеем белы лес і белую вёску свяціла з чыстага чырвана-ватага, як падпаленага, неба нізкае сонца — стаяла над самай грэбляй над альшэўнікам — і ціснуў, узяўшыся, мароз — трашчалі вуглы і крышыліся ў руках напільнікі, гаварылі, што было больш сарака,— на ўсёй вуліцы стаялі чугрэі, дымячы печамі,— не заводзіліся, і шафёры грэлі маторы, закрываючы радыятары новымі чорнымі ватнімі капотамі, праштабнаванымі, як фуфайка.

Над вёскай тады падымаўся сіні дым, станавіўся ўгары слупамі, і на ўвесь канец густа пахла гарэлай бяростай ад чурак з печаў, аж цяпер, здаецца, дым стаіць ля носа. У тыя вялікія маразы, на захадзе сонца, калі яно, чырвонае, круглае і вялікае, у пахі чалавеку, вісела ў канцы Зурэчча над альшэўнікам, калі за гумнамі чырванеў увесь край неба, і лес, і снег — глянь толькі вокам у той бок, абцёршыся ад інею,— пад вёску ўсягды прылятаці глушцы. Ляцелі з Імшары ў голы бярэзнік пад Доўгія на высокія старыя бярозы, прыліпалі да сукоў чорнымі камякамі і сядзелі, не кратаючыся, як усё роўна грэліся на сонцы. Садзіліся яны, калі сонца было яшчэ над альшэўнікам, і чакалі вечара; рабіліся чырвоныя разам з бярозамі, гарэлі з добрую гадзіну, зноў чарнелі, як вугаль, і расплываліся ў шэрым сутонні. Рабіліся яны вечарам лянівыя, цяжкія, не спяшаліся зляцець і схавацца ў снег, зусім не баяліся, і да іх можна было блізка пад'ехаць на кані — не даваліся толькі, каб падыходзіў. Аж цяпер уваччу стаіць, як на лагу на снезе блішчаць іскры — відаць з двара ад студні,— а чорныя камякі гараць на сонцы... У вайну выразалі стары бярэзнік ля вёскі на дровы, цяпер там гола. Бывае часта зімой, калі ля Луськага ў мароз заходзіць сонца, заманецца глянуць на бярозы — на пустое месца. Заные тады ўсярэдзіне, стаіш, глядзіш на белы снег, які далёка цяпер ад вёскі — чорная крывая паласа, як дуга,— і думаеш, што многае ўжо прайшло і не вернецца назад. І шкода тады таго, даўняга; і ўспамінаеш сябе малога з бацькам і з мацерай... Як усё роўна яны пайшлі туды, на Доўгія на балота, ззаду за санямі — паехалі па сена — і могуць зараз вярнуцца: бразне кручок у варотах, заскрыпіць пад палазамі снег на ўвесь двор, зафорскае конь, пачуўшы цёплы хлеў і ваду ў вядры ля студні, зашапоча, тручыся аб сцяну, сена ў возе, і загаворыць бацька да мацеры...

Бацькі не стала разам з Балюціным мужыком...

Рэабілітавалі і бацьку, і Балюцінага першага мужыка. Маці ён хаваў сам. Яна памерла зімой, як і Верка. Той год, калі ён пайшоў у партызаны. Хварэла доўга, недзе ад таго, як пачалася вайна,—у яе балела, не сціхаючы, галава, і ніхто не мог памагчы. Пасля, перад самым ужо канцом вайны, пад вясну, памерла і яго, Андрэева, першая дачка — ад запалення. Сціснула і не дало дыхаць. А чым лячылі? Клалі на лоб халодную кужэльную анучку, памачыўшы ў вадзе, і мёрзлыя, як костачкі, журавіны, у вушы, дастаўшы з гары з начовак у конаўку. Помніць, паставілі былі банькі, прынёсшы ад Балюты,— сваіх не было; Верка сама ставіла на карасіне — не памагло... У вайну многа хто памёр у вёсцы — людзей не лячылі...

Белай дарогай, дзе яны ішлі, зімой у калядніцу пад вёску падыходзілі ноччу ваўкі — выць. Блізка, аж на Загуменне да фермы.

Выць ваўкі пачыналі яшчэ звечара на Белай дарозе. Падавалі голас па адным — збіраліся ў кучу з Курачовых Цянёў і з Імшары, пачакаўшы, пачыналі ўсе разам... Старыя ваўкі бралі густа, цяжка, на два калены, як усё роўна цягнулі што з зямлі, натужыўшыся ўсім нутром і задыхаючыся; ваўчыцы галяшылі вышэй, танчэй і, здавалася, даўжэй за ваўкоў, нібы яны былі больш за іх галодныя, нібы ім больш за другіх трэба было; з ваўчыцамі блыталіся пераяркі: пачыналі выць яшчэ танчэйшымі галасамі; і як усё роўна брахалі маладыя, сёлетнія, ваўкі, што сабакі... Лес тады рабіўся далёкі-далёкі, і поле невядома якое шырокае і белае, аж рэзала ў вачах; і месяц, маленькі, кругленькі, падымаўся недзе высака-высака — здаецца, ніколі ён так высака ўгары не быў... Чуваць было, як ідзе за плячыма шорах і падымаюцца на галаве валасы.

Белай дарогай на поле ў Сядзібы падыходзілі кожны раз увосень дзікі — у авёс і ў бульбу. Цёмна-бурыя, вялікія і цыбатыя кабаны з густой і шорсткай, як стары сівец на буграх, шчэццю, з задзёртымі доўгімі лычамі, на якіх бялелі загнутыя ўгару клыкі, былі добра відаць пры месяцы; меншыя і даўжэйшыя свінні з драбнейшымі клыкамі, якія ў іх не выходзяць з рота,— яны не сякуць імі, як кабаны, здабычу, а, паваліўшы, прыціскаюць да зямлі пярэднімі нагамі і рвуць зубамі; вёрткія, як мышы, парасяты, па пяцёра на кожную свінню, не менш, ішлі, калі пачынала цямнець з Імшары

на поле... Рыючыся ўвесь дзень у зямлі, дастаючы карэнне ад папараці, збіраючы асыпаныя арэхі пад ляшчэўнікам, не злавіўшы маладога казляняці і не знайшоўшы на зямлі якой падлы — не кожны дзень дохне ў лесе што годнае, яны прагаладаліся, у іх аж падцягнула бакі; не напхнеш жа жывот аднымі чарвямі: трэба перарыць увесь лес — і ідуць усёй чарадой пад вёску. Ідуць смела, не баючыся, латашыць авёс і грэчку, бо здалёку чуюць чалавека. І ўвосень іх страляць цяжка, нават калі стаяць і круцяць хвастамі — ядуць. Не ўсягды ж лучыш пад лапатку ці пад вуха. Ад'еўшыся за лета, яны сытыя, сала бывае на мужчынскую даланю, і дранкулька далёка не зачэпіць. Дзік тады варочаецца туды, адкуль стралялі...

Андрэй забіў толькі аднаго дзіка, у Сядзібах, каля калгаснага капца ўвосень, калі браўся ўжо нагалец мароз. Было гэта перад самай вайной, ноччу, на Акцябрскую... Дзік прыйшоў з чарадой, стары, і Андрэй страляў па ім ажно тры разы...

Па Белай дарозе пераходзілі з Курачовых Цянёў на Доўгія да Жоглаўкі ласі, летам, калі было суха і высыхала, як сёлета, Імшара. Іх бачылі тады нават удзень — ішлі, як коні да вады, адзін за адным. Блізка ля вёскі, дзе цяпер участак,— другім месцам не было якраз дзе перайсці пад Доўгія: голая пасека.

Пасля вайны ласёў адразу было менш, і іх бачылі толькі пад Вешкамі. Цяпер яны зноў паявіліся і сталі хадзіць парамі па Курачовых Цянях. А летам сёлета, калі пачало сушыць, яны зноў пераходзілі ля Ям на Доўгія да Жоглаўкі, як усё роўна гэта былі тыя, што хадзілі тут перад вайной і добра ведалі дарогу — помнілі дагэтуль...

За бульбянымі ямамі падняліся на гару і сталі, бо стаў Андрэй — ён ішоў наперадзе. Яму ж упёрся ў плячо «начальнік», Васіль Васілевіч, як ён сябе назваў учора вечарам на вуліцы ля машыны,— той старэйшы, што ўсё ўсміхаўся ў хаце. Ён і цяпер круціў галавой і ўсміхаўся сам сабе. На плячы ў яго вісела рулькамі ўверх новая двухстволка — здавалася, пахла яшчэ магазінам. Яны стаялі і глядзелі, як за імі ззаду, астаўшыся, падымаецца на гару, цяжка ступаючы па сівым глыбокім пяску, той маладзейшы, з чорнай круглай барадой, малады чалавек.

Андрэй падумаў, што начальнік не назваў таго па

імені і ўчора вечарам, калі яны вячэралі ўдвух за сталом — елі салодкае малако з хлебам поўнымі конаўкамі — ім падала на стол два збанкі дачка — і сёння не назваў ні разу за ўсю раніцу, адно — малады чалавек.

І ў маладога чалавека была на плячы двухстволка, толькі старая, з абшарпаным прыкладам, старэй, чымся яго, Андрэева.

«Бацькава недзе»,— падумаў пра яго Андрэй. Пасля падумаў, што той і праўда зусім, здаецца, малады — можа таму, што ў лесе на шырокай дарозе і здалёку. У хаце ён быў старэйшы.

Не было на дарозе толькі хлапца ў жоўтай рубашцы — шафёра. Астаўся дома, спіць яшчэ недзе ў машыне. Начальнік з маладым чалавекам спалі на яго, Андрэевым, ложку — Андрэй пайшоў у хлеў на сена, дачка — да Балюты. А шафёр, як адчыніў учора вароты — адцягнуў аж да частакола ў гародчыку, як загнаў машыну задам на двор пад асвер, так і не вылез, не пайшоў нават вячэраць, хоць па яго і выходзіў начальнік. Хлапца ўсё цягнула ўніз: і на траве качаўся пад асверам, і ў хаце, калі быў, апіраўся на брыж на ложак у запечку, і на вуліцы ляжаў на зямлі. Начальнік з маладым чалавекам і сёння раніцай яго не кратаці. Андрэй, лежачы ў хлеве высака на сене, чуў, як той хроп у машыне ўсю ноч, хроп і досвіцай, калі Андрэя разбудзілі куры — саскоквалі, кудакчучы, з бэлек і падціскаліся пад дзверы на двор.

Яны ўсё стаялі: стаяў Андрэй, слухаў. Тады пачалі слухаць і яны, гледзячы здалёку на Імшару.

Ля самай дарогі на цвёрдай зямлі па траве слаўся ажыннік доўгімі, выгнутымі жоўтымі дудкамі з сівым перавернутым лісцем і чырвонымі ягадамі; чапляўся калючкамі за штаны — здавалася, поўз пад ногі, як жывы, на сівы, біты вякамі дажджом, калясьмі і машынамі сіпак. На дарозе ля ажынніку ляжала калючая скура ад маладога вожыка, сплюшчаная, з жаўтаватымі кароткімі іголкамі — вожык лучыў пад прычэп. За ажыннікам ля пнёў рос малады пад'ялевец; з жоўтага моху лезлі высокія ружовыя кветы. Цвіў ля бульбяных ям шалфей, і ад яго пахла на ўвесь лес мёдам. Адсюль, з Белай дарогі, з гары было відаць, як на пасецы, дзе не было сасняку, пачынаў цвісці верас — ад кват было бела, усё адно як з начы нацерушыла рэдкага снегу.

Ядранела ў лесе; пасека, здавалася, заліта ды-

мам — лес рабіўся сіні ля самай зямлі. Неба над участкам пачало пераліваццa яркімі, як жар, палосамі; уверсе было чыстае, аж белае — скора ўзыдзе сонца. Чуваць было, як у вёсцы брахалі сабакі, пелі пеўні — далёка і глуха; над вёскай стаялі дробненькія жоўтыя хмаркі, бялеючы ўвачавідкі і не кратаючыся з месца. Ракатаў без аддухі трактар, ціха, як злавіць вухам,— мусіць, на полі пад Луськім.

Чуваць было, як азвалася, прачнуўшыся, жаўна — дырчала на ўсю пасеку; стукаў над галавой у сасну дзяцел, пішчалі дробненька сініцы, стрэпаючы па кары. Зазвінела пчала, не дачакаўшыся сонца...

Пастаялі можа мінуты дзве, тады зноў пайшлі дарогай: ён, Андрэй, наперадзе, яны, начальнік і малады чалавек, ззаду, ішлі ўпобачкі. Не спыталіся ў яго ні слова, як выйшлі з двара. Начальнік толькі ўсё пераводзіў вачыма з ног да галавы, што ўсё роўна сачыў. Гарой яны пайшлі скарэй, баяліся, што сонца застане ў дарозе.

У Мсціжах ніхто не страляў ні цецерукоў, ні глушцоў — можа толькі калі даўней. Ружжо было ў аднаго Андрэя, і Падбярэцкі прыносіў з сабой з Вешак. Але і Падбярэцкі на іх не хадзіў: «Адаб'еш ногі за гэтым сухім крылом. Набою шкода на пустое». Падбярэцкі знаходзіў што страляць... Андрэй іх біў разы з чатыры, калі хадзіў Белай дарогай на Курачовы Цяні ў канец Імшары ў чарніцы. Тады яшчэ магла хадзіць Верка... Цецерукі ўзляталі з зямлі вывадкамі: старая цяцерка і маладыя з ёй — штук пяць, а то і восем. І не ляцелі далёка ў Імшару, як усё роўна дражніліся. А то садзіліся дзе блізка на сасне на сук па двое і сядзелі, сцюцюрыўшыся. Ён тады страляў па іх. Адзін раз прынеслі з Веркай дамоў аж тры курчаці. Верка скубла і смаліла іх вечарам у печы на маленькіх вілачках — ад гаршчэчка, у якім гатавалі малако. Два апошнія леты перад Верчынай хваробай — хадзілі сюды, пад Курачовы Цяні, у чарніцы і кожны дзень узганялі цецерукоў. А бывала — і глушцоў. Вялікіх, чорных, як індыкоў... Ён ведаў, што яны ёсць цяпер у лесе. Ведаў дзе — вяліся ў адным месцы: пад Курачовымі Цянямі ў бары — у жыліне. Бацька яшчэ, калі быў жывы, хадзіў на іх сюды адумысла...

Дарога павярнула пад Імшару і пайшла па чыстым сасновым бары. У лесе зноў пацямнела, як усё роўна

звечарэўшы, і высака ўгары на дрэвах, як дастаць, жаўцелі засохлыя смаляныя плямы ў доўгія глыбокія палосы, як усё роўна мядзведзь пакідаў знак лапай у час вяселля, каб паказаць другім, які ён дужы,— у бары была свежая падсочка, першы год.

Ішлі па каляі, па абмалочаным машынамі лясным доўгім падарожніку; на прыбітай зямлі было насыпана насення, буйнога, як проса.

Блізка была Імшара: ля дарогі рос бярэзнік, высокі, тонкі, як на жэрдзе, сагнуты ў дугу, мусіць, вясной, вялікім снегам. Лучаўся верас, белыя порхаўкі і старыя па лапцю чарвівыя казлякі. Мяккую, як раллю, зямлю ў каляі за ноч парылі краты. Запахла вільгаццю — прэлым мохам і гнілым дрэвам; зазвінелі над вухам камары — дробныя, жоўценькія, з балота. Пачалі трапляцца сухастоіны з абдзёртай карой — кара ляжала на зямлі, як скінуты з плеч кажух; ля яе параслі жоўтыя варушкі, кучамі, як увосень на пасецы ля пнёў. На карэнні і на моху было нацярушана жоўтай дробненькай трухі, як пілавіння,— дрэва тачылі жукі.

Не дайшоўшы да брадка — брадок быў уперадзе: блішчала здалёку вада і была відаць высокая зялёная асака,— яны ўзялі яшчэ правей, павярнуўшы назад, пад дом — чырвоная зара на ўчастку за бульбянымі ямамі біла якраз у вочы — і выйшлі ў жыліну — доўгую вузкую прагаліну, парослую высокім дурнічнікам. Не гаварылі адзін з адным, ступалі асцярожна, каб не трашчалі пад нагамі сукі. Адразу запахла багуном, востра і кісла. На дурнічніку высака віселі буйныя, доўгія сівыя ягады; з ягадніку, з лісця, пырскала на шчокі раса. Андрэй пачуў, як у яго адразу змоклі штаны, вышэй калена, што ўсё роўна зайшоў у раку. Стаўшы, ён паказаў рукой: разысціся, прыйшлі... Убачыў, як начальнік і малады чалавек адразу адлучыліся ад яго, падаўшыся краем жыліны — адзін з аднаго боку, другі з другога. Ішлі адзін проці аднаго, несучы ў руках двухстволкі. Ступалі цяжка, вязнучы глыбока ў мох; нагнуліся ўперад, што ўсё адно цягнулі рэчкай бродзень, заняўшы ад берага да берага. Андрэй астаўся пасярод жыліны — у самым ягадніку: нічога не відаць перад вачыма, хоць расхінай рукамі.

«Цяпер трэба было б пусціць сабаку...» — падумаў ён і адразу пачуў стрэл: адзін, пасля другі — там, дзе ішоў начальнік. Пасля пачуў, як блізка, недзе ўперадзе,

нешта цяжка чвякнула на зямлю ў мох, як цвёрды качан у кадзь зверху на шаткаваную капусту. Андрэй выцягнуўся, гледзячы туды з-за багуну і дурнічніку,— у вочы закалола жоўтымі доўгімі, праз усю жыліну, іголкамі: узыходзіла сонца. Закрыўшыся рукой, ён убачыў, як над жылінай узняліся і разляталіся ў бакі маладыя чорныя глушцы. Лапаталі крыллем, аж гудзела жыліна; ляцелі нізка — як у хаце пад столлю.

Бах-х...— страляў цяпер малады чалавек: адзін, другі раз; пасля, счакаўшы, яшчэ два разы. Андрэй, выбегшы з багуну, убачыў, як і з другога боку жыліны падняліся глушцы — тры, чатыры, чорныя, што вароны,— і, як усё роўна не ўмеючы лётаць, падаліся крыва на сярэдзіну жылы, нібы іх там ніхто не мог дастаць. За імі бег ззаду малады чалавек, мецячыся на хаду, але не страляў: далёка. Тады пабег і Андрэй — пасярод жылы. З-пад ног у яго адразу выскачыла і паднялася на крылле старая глушыца, вялікая, у белыя кропкі ля хваста. Пасля ён убачыў, як кратаецца спераду багун: з зямлі ўзляталі курчаты і, як усё роўна не маючы сілы падняцца ў лёт, бралі нізка, над самай зямлёй. Андрэй застыў і выцягнуўся ўперад з двухстволкай, пасля, згледзеўшы курчат, падумаў, што старую біць рана — малыя зусім дзеці. Хацеў адразу страляць па курчатах, але тыя, як усё роўна ведаючы, дзе іх ратунак, ляцелі нізка, а нaперадзе бег, якраз проці, малады чалавек, падняўшы ўгару двухстволку і махаючы рукой, як ад каго адбіваючыся. Начальніка відаць не было. Андрэй чуў толькі, як у тым баку, дзе першы раз стрэліў начальнік, разлегліся яшчэ на ўвесь лес два стрэлы пасля зноў адразу два. Андрэй здагадаўся: начальнік, забіўшы матку, дабівае курчат. Курчаты адны далёка не ляцяць, падымаюцца і садзяцца знізу на сасне на суках, сцюцюрыўшыся і папрыкараваўшы да дрэва, думаючы, мусіць, што пахаваліся. Па лесе ад стрэлу далёка ішло рэха; калі яно сціхала, Андрэй чуў, як у вёсцы рыкае скаціна — гналі, недзе, у поле. Калолася ў вочы сонца, не давала глядзець: зайшлі няўдала, якраз пад яго; трэба бегчы бокам, як малады чалавек, тады сонца не так колецца з-за дрэў. Бегучы ззаду за маладым чалавекам, Андрэй думаў, што вун як зарасла за гэтыя гады жыліна, носа не ўткнуць; што яны паднялі, мусіць, аж тры выводкі, што немаведама, колькі тут іх ёсць у гэтай жыліне — развялося. Прабегшы, ён хацеў

стрэліць па курчатах — яны, удваёчках, ляцелі назад, акруціўшыся ў канцы жыліны,— мусіць, шукалі матку, але наперадзе мітусіўся малады чалавек, расхінаючы рукамі высокі дурнічнік,— шукаў, мусіць, падбітых, тады, адагнуўшыся, пачаў меціцца ўгару. Бег і страляў, пакуль мусіць, не згубіў з вачэй курчат. Падбег да Андрэя, нагнуўся над купінай, паглядзеў, усміхнуўшыся, спадылба, і зноў пачаў расхінаць адной рукой багун і дурнічнік, задраўшы высака ўгару другую руку са старой двухстволкай — шукаў немаведама чаго.

Стрэліў яшчэ два разы начальнік, недзе ў самай жыліне, і ўсё сціхла. Шастаў пад нагамі ў маладога чалавека сухі ягаднік, рыкала на Загуменні скаціна, і ракатаў без сціханага за вёскай пад Луськім трактар.

— Гэ-эй! — крычаў на ўвесь лес начальнік, клікаў.

Андрэй з маладым чалавекам вылезлі з ягадніку і пайшлі борам туды, дзе быў начальнік. Малады чалавек, мокры ад расы аж у пояс, маўчаў, не загаварыў ні разу, толькі соп і, падняўшы ў руцэ старую двухстволку, азіраўся ўсё назад у руды высокі багун, круціўся, як падбіты.

Начальнік стаяў у высокім ягадніку, хаваючыся ў ім па грудзі. Зняў з галавы стары капялюш і выціраўся беленькай хустачкай — як усё роўна сціснуў у руцэ белую квяту ад юргіні. Расчырванеўся, што выйшаўшы з лазні... Ля ног у яго быў абламаны рукамі ягаднік, і Андрэй згледзеў старую глушыцу: матку. Убачыў адразу ногі, задзёртыя ўгару,— матка ляжала, мусіць, у ямцы — яны былі абросшы доўгім шэрым пер'ем аж да самых пальцаў; пер'е хавала цёмныя вялікія кіпцюры, у якіх было заціснута па маленькай жменьцы свежага доўгага белага моху з Імшары. Пасля ўбачыў дзве чорныя касы на хвасце; жаўтаватыя з белым блiскучыя палоскі ўпоперак на распушчаным крыллі — на іх якраз свяціла сонца праз ягаднік — і чырвоную блеклую пляму ля вока — галава ў глушыцы ляжала якраз да Андрэя доўгай, загнутай уніз, як у каршуна, дзюбай. Дзюба была раскрыта, з яе ў глушыцы цякла сліна з чырвонымі пузыркамі, як усё роўна глушыца наклявалася спелых брусніц і ёй не далі глынуць.

«Чвяк...» — стаяла ў галаве.

Андрэй аж заплюшчыў вочы, успомніўшы, як яна падала ў мох,— старая глушыца была цяжкая. Неяк апусціліся рукі, і ён паклаў на купіну, на ягаднік, двух-

стволку, якраз там, дзе ляжалі маладыя курчаты, шэрыя, жаўтаватыя, як лісце на багуне. На крыллі ў курчат дробнымі плямкамі пачынала расці бліскучае чорнае пер'е.

— Шэсць штук? Увесь вывадак? — спытаўся Андрэй, і яны загаварылі ўсе адразу, намаўчаўшыся за раніцу.

— Браў адразу матку... Кіло пяць, падымі... А нашто ж малых адных кідаць? Я ніколі не кідаю...— Начальнік схаваў у кішаню ў пінжак белую хустачку, надзеў на галаву стары саламяны капялюш і стаяў усміхаючыся; паказваў рукой пад ногі на глушыцу: падымі. Другую руку з кішані не даставаў, шастаў сярнічкамі: збіраўся курыць.— Адным вывадкам стала меней. Толькі адным...— сказаў ён пасля.

— Іх тут было аж тры... Аж тры...— не даў яму гаварыць малады чалавек, як усё роўна шкадуючы, што начальнік узяў толькі адзін.

— Тут іх, малады чалавек, не тры. Трэба было бегчы ззаду і пужаць, не тры яшчэ б узагнаў. Ну, што? Ні аднаго? Ты усягды не так бярэш... Колькі разоў я вучыў... Бачыў, як яны падымаюцца? Знізу ўверх... Лятуць пад вуглом. Не помніш, як трэба браць, калі б'еш на ўзлёт?..

— Не можа быць. Браў на ўзлёт... Пракляты багун. Што ты тут знойдзеш? Я ж не сабака... Думаеце, вы ўсіх пазбіралі? — малады чалавек, расшпіліўшыся, церабіў грудзі.

— Думаю, што ўсіх.

Яны гаварылі не сціхаючы: адзін усміхаючыся, другі — не ведаючы, куды дзець рукі.

«А мне дык і злажыцца не даў...» — зноў падумаў Андрэй пра маладога чалавека. Ён глядзеў начальніку пад ногі на маладых глушцоў, якія ляжалі, раскіданыя хто дзе, і чуў, як у яго кранулася зайздрасць — ён ніколі гэтулькі не страляў, нават не ведаў, што можна гэтулькі адразу настраляць,— відаць, трэба добра ўмець. Чуў ён, як глыбака недзе ў душы была ў яго і віна: каб не ён, ніхто б не знайшоў гэтай жыліны, каб не ён — жыла б і старая матка і курчаты...

«Чвяк...» — стаяла ў галаве, не праходзіла.

Ад сонца ў жыліне было ўжо цёпла; хацелася піць. Ён сморгаў жменяй халодныя з начы і мокрыя дурніцы і сыпаў іх у рот — яны былі мяккія і кіслыя і пахлі

багуном. На дурнічніку, зверху, на бліскучым ад расы павучынні, краталася дробнае шэрае пер'е.

«Чвяк...» — стаяла ў галаве.

У канцы жыліны пад самымі Курачовымі Цянямі крануўся туман — падымаўся памалу ўгару. Зверху пачала церусіцца імжа, драбней маку.

Начальнік сказаў збірацца, і Андрэй падумаў: калі яны будуць варочацца дамоў, падымецца ўжо высака сонца, Загуменнем стануць ісці на работу людзі. Будуць глядзець, як яны нясуць ■ лесу глушцоў: і старых і малых. І Балюта будзе глядзець...

Не, Загуменнем у вёску яны не пойдуць, пойдуць цераз участак. Падумаў, як і ўчора вечарам, што паедзе пад Полацк. Цяжка было рашыцца... А цяпер паедзе...

Ужо ідучы назад, Белай дарогай, ён думаў, што глушэц ніколі нікуды не адлятае. Дзе жыве, там і памірае. А глушэц — птушка з сілай. Вылупіцца з-пад скарлупкі на свет — яшчэ шалупіна ў яго на хвасце прыкарэўшы — ■ ўжо бяжыць за маткай...

«Глушцы любяць жыць на адным месцы...» — падумаў ён зноў і махнуў рукой.

Калі яны выйшлі на пасеку, над імі ўгары застукаў крыллем бакас. Рабіў круг над самымі бульбянымі ямамі — прыляцеў пасля стрэлу аж з Курачовых Цянёў.

. . . .

Дома на двары ў машыне спаў шафёр, на вуліцы, на лаўцы ля частакола пад старым бэзам, сядзеў Змітрок Юбіцкі, чакаў. Яны адразу, як учора, пайшлі да вядра з вадой, што стаяла на зрубе на дашчаным вечку. За імі ззаду на двор пайшоў і Юбіцкі.

Сонца стаяла ўжо высака над варыўнёй, і чуваць было, як яно суха бярэцца за шчокі.

6

. . . .

— Ляжаў, заплюшчыўшы вочы, у кладоўцы...

— Бо работа збоку ляжала. Каб бутэлька стаяла — шырэй бы глядзеў...

— Га-га-га...

Андрэй, ціха адчыніўшы дзверы, пайшоў ля самай сцяны, сеў з краёчку на доўгай вузкай лаўцы ззаду за ўсімі і адразу стаў слухаць. На яго ніхто нават не падняў галавы з-за стала, каб глянуць. За сталом — ён згледзеў яшчэ з парога — гаварыў, стоячы, старшыня калгаса Дзярызямля — малады зусім чарнявы хлапец з зачасанымі ўгару бліскучымі ад белага агню з-пад столі валасамі. Прысланы: у Мсціжах і каля блізу ні ў кога такога прозвішча не было. Быў ён у новай белай рубашцы з расшпіленым каўняром; чорны пінжак вісеў у яго ззаду, накінуты на крэсла. Збоку ля старшыні сядзеў русы хлапец у чорным касцюме, пад гальштукам, і ўсё ківаў галавой — парторг. З другога боку ля яго, адсунуўшыся, пісаў на газеціне заатэхнік, гэткі самы малады і чарнявы, як старшыня, толькі драбнейшы і вастрэйшы з твару — у калгасе ўсе звалі яго Заўцехнік, рэдка калі па бацьку, як старшыню,— тады, як што вялікае трэба было. Заўцехнік вёў пратакол. На сходках кожны раз пісала Надзя Жарская, худзенькая чарнявая дзеўчынёха з Луськага: пайшла, мусіць, у «дэкрэт»: ужо чуць хадзіла.

Ля Заўцехніка, падпёршы галаву і ўзлёгшы на стол, усміхаўся ўсё, калі гаварыў старшыня, калгасны эканаміст Гіра, хлопец, маладзейшы за ўсіх і прыгожы — з вялікімі сінімі вачыма. Ён гады два назад скончыў у Востраве дзесяць класаў, нікуды не паступіў — не прайшоў па конкурсе,— і калгас паслаў яго на дзесяцімесячныя курсы. Хлопец вучыўся добра яшчэ ў школе. Добра скончыў і курсы, не ўлягаў надта за гарэлкай і за дзяўчатамі ў вёсцы — кульгаў на адну нагу: не гнулася ў калене ад роду. Сядзеў ён кожны дзень у канцылярыі, і ўсё ў яго было ў галаве на паяўку: нава у каго колькі працадзён за месяц — меў добрую памяць. Кожную раніцу ён ездзіў па брыгадах са старшынёй, а то і адзін на старшыньскім «казле» — сам навучыўся сядзець за рулём: поле вялікае, на дарогах не часта хто трапляецца, а круціць руль не такая ўжо і хітрая навука. Старшыня, калі адлучаўся надаўга — вучыўся завочна ў наргасе ў горадзе,— пакідаў яго за сябе. У калгасе нічога не мянялася: кожны дзень Гіра сядзеў у канцылярыі, пераходзіў толькі ад рахункавода ў старшынёў кабінет — цесную квадратную бакавушку ў канцылярыі з вялікім жоўтым пісьмовым ста-

лом, засланым старымі газетамі. Здавалася, пераходзіў толькі каб памяняць у старшыні на стале рудыя газеты: кожную раніцу гэтаксама, як і пры старшыні, ён ездзіў па брыгадах, толькі, можа, седзячы за рулём, падымаў вышэй галаву, калі хто спатыкаўся з ім, і вітаўся, нагінаючыся ніжэй, чымся пры старшыні. У калгасе яго любілі, ён быў мяккі і добра гаварыў з кожным; калі каму што было трэба, ішлі да яго, а не да старшыні, і ён — памагаў. Што ён рабіў, гаварыў са старшынёй ці не, а — памагаў. Памагаў нават і яму, Андрэю.

— Што ж тут смяяцца? Спіць. Усю вясну спаў і лета...— старшыня гаварыў, гледзячы адразу на ўсіх, і гладзіў рукой валасы ля вушэй — выціраўся ад поту.— Спаў у кладоўцы. А каровы пасля асемянення цяпер — пад быкі. Я выношу — зняць зарплату... Асеменіцель, называецца. Два месяцы на курсах яшчэ дзяржалі. Я вам скажу... Дзе гэта было... Зіма скора на дварэ, а каровы пад быкі... І ў Мсціжах і ў Вешках...

— А я што зраблю? — крыкнуў спераду з лаўкі мужчына, моцна, на ўсю канцылярыю. Андрэй пазнаў: Гладкі — асеменіцель. Пераехаў Гладкі ў Мсціжы недзе пасля вайны, купіўшы хату. Іхнюю вёску спалілі немцы, і ён не стаў будавацца на старым месцы. Меў пяцёра дзяцей, як бобу, адно другога меншае. Усе хлопцы. Цяпер падраслі, адзін у арміі, адзін вучыцца ў горадзе, трэці памагае ўжо бацьку на ферме — ездзіць з ім кожны раз са Мсціж у Вешкі на матацыкле, сядзіць на заднім сядзенні, падкінуўшы пад сябе фуфайку і ашчапіўшы бацьку за плечы.— А што я зраблю? — Гладкі крычаў: успомнілі зарплату. Яму налічалі працадні і плацілі яшчэ сорак рублёў у месяц, «за летні перыяд», як гаварыў ён сам. Ён крычаў, крутаўся на лаўцы, ёрзаючыся, зняў з галавы новую карычневую кепку, купленую ў сельмагу ў Востраве: такія кепкі прывязлі нядаўна, недарагія, іх раскупілі і насілі цяпер па вёсках — кожны другі. Зняўшы кепку, Гладкі быў падняўся, каб гаварыць стоячы, як старшыня, тады, як чаго адумаўшыся, азірнуўся назад на ўсіх і сеў: ямчэй, відаць, было яму крычаць з грамады. Андрэй падумаў, што Гладкі і ў новым пінжаку, пагаліўся, чысты з твару і поўны. Загарэў за лета — мусіць, спаў не ў кладоўцы, як гаварыў старшыня, шчокі і лоб у яго былі бурыя і мяккія, здалёку блішчалі белыя зубы, калі ён скаліўся, хітра і нядобра. Гладкі быў яшчэ маладзён: так, за

сорак, рослы, шырокі ў плячах, прыгожы з вачэй. Смяліся па вёсцы, што ў кладоўцы ён валяўся часта не адзін: былі маладыя даглядчыцы. Калі яму пра гэта гаварылі ў вочы, ён хітра скаліўся, паказваючы зубы: «Ля мукі апылішся... Работа такая...»

— А што я зраблю? — крыкнуў ён трэці раз, сеўшы.— Што зраблю, калі ў мяне апарат такі?

— Га-га-га...— страсануліся адразу ўсе лаўкі ў канцылярыі.

— Знасіўся!..

— Не прызнавайся! Баба цябе бязрукага карміць не будзе...

— Га-га-га...

Мужчыны сталі курыць: нехта пачаў адзін, дастаўшы з кішэні пачку «Беламора» і пусціўшы па руках.

— Цішэй!.. Члены праўлення, цішэй, я прашу. Не зводзьце ўсё на смех. Дайце сказаць Гладкаму. Хай апраўдаецца: за што грошы браў? — за сталом не смяяўся толькі старшыня: стаяў і круціў галавой ад сцяны да сцяны. У яго толькі блішчалі вочы, надзьмуліся шчокі і трасліся дробненька плечы. Заўцехнік — дык той адваліўся аж да сцяны і задзёр уверх галаву. Адагнуўшыся ад стала, пакратаў плячыма і ўсміхнуўся, як стары, сам сабе эканаміст Гіра; пасля павярнуўся на крэсле і стаў глядзець на ўсіх: шукаў вачыма Гладкага.

Андрэй падумаў, што за сталом — адны маладыя. Старэйшыя мужчыны, брыгадзіры, члены праўлення і ўпаўнаважаныя з брыгад — як многіх у вёсцы цяпер звалі — сядзелі хто ля сцяны, хто ля расчыненага акна, а хто ў грамадзе пасярод канцылярыі на лаўках.

«У калгасе адно маладое начальства,— падумаў зноў Андрэй.— Можа і добра, ніхто дрэнна пра яго не гаворыць, толькі што надта ўжо яно любіць дзісцыпліну».

Канцылярыя ўсё яшчэ краталася ад смеху; знімаў з галавы і надзяваў новую карычневую кепку з цвёрдым брылем Гладкі; старшыня зноў выціраў рукой шчокі і лоб. Андрэй пачуў, што і ён спацеў: мокра за плячыма. Ішоў усю дарогу да Вешак, угрэўся, а ў канцылярыі была духата, хоць і стаялі парасчыняныя і дзверы і вокны. На вуліцы — Андрэй сядзеў якраз проці адчыненага акна — было цёмна: вісела ноч, чорная, як пераараная ўвосень зямля. Недзе далёка на грэблі трашчаў дробненька і глуха матацыкл — там бліскала вузкая

палоска агню; у расчыненыя вокны ляцелі шэрыя матылькі — на агонь; садзіліся на рукі — мяккія, абсыпаныя мукой. З вуліцы пахла сухім цёплым пылам — усё яшчэ стаяла днём гарачыня, і здавалася, што сядзіш не на лаўцы ў канцылярыі, а ззаду на калёсах, звесіўшы далоў ногі,— едзеш па сена на лог пад Луськае — і цябе трасе на каменні і сыпле пяском з-пад колаў аж на калені. Недзе на вуліцы ў Вешках гаманілі; бразгалі вёдры ў некага ля студні, і рыкала скаціна. Пасля ён пачуў, як з двара з гародчыка пахне гуркамі, кропам і сухім бульбоўнікам. Можа сох дзе, зжаты, пад сцяной на прызбе — у Мсціжах і Вешках так рабілі: жалі і ставілі бульбоўнік на прызбу пад страху на сонца. З бульбоўнікам пахла сена, мусіць, у некага з хлева, і мазутам: за дарогай на выпаленым буі стаялі машыны і цыстэрна.

Старшыню паслухалі няскора: усё смяяліся. Смяяўся разам з імі і Гладкі — відаць, думаў, што горшае міне: пагавораць і сціхнуць. Было... Старшыня, пакуль смяяліся, адсунуў далей да сцяны крэсла, на якім вісеў пінжак, і падаўся ўперад, як усё роўна хацеў пайсці з-за стала. Загаварыў зноў.

— І каб хоць заатэхніку дакладваў... А то — не. Ты што? Такое схаваць хацеў? — пытаўся ён цяпер у Гладкага, перагнуўшыся цераз стол.— Пастухі кожны дзень у канцылярыю ходзяць... І да зімы будуць хадзіць пры нашым разгільдзяйстве... Калі тады мы будзем чакаць налета ацёлу? Ты ж адзін і мяса і малако ўсё наша наперад угробіў...

— Не трэба было здаваць быкоў... Выдумалі чорт ведае што... Без быкоў думалі ўжо ферму дзяржаць...— нехта з грамады заступіўся за Гладкага, але старшыня яго не слухаў.

— Я вот што выношу,— сказаў ён, адагнуўшыся ад стала і адсоўваючы рукой яшчэ далей да сцяны крэсла з пінжаком: — З работы зняць. Хай ідзе па нараду. Працадні і грошы, што палучыў, хай астаюцца яму: дзяцей шкода. Выношу: за апошні месяц грошы не выдаваць... Гэта ж — прыйсці толькі да галавы па розум... Мы тут плануем, рашаем, думаем, што ўсё ў нас у парадку, а тут восень прыйшла, і трэба пачынаць усё спачатку... Я выношу на галасаванне. Галасуюць члены праўлення і ўпаўнаважаныя...

Галасаваць адразу не даў Гладкі — ускочыў, са-

рваўшы з галавы кепку, і закрычаў, ужо стоячы:

— І Заўцехніка знімайце! Я, выходзіць, вінаваты? Адзін? А што я вінаваты, што пакуль гэту гадасць прывязеш у бачку з раёна, дык яна перабоўтаецца на сыроватку... Па інструкцыі гэта не паложана. Заўцехнік знае. Разам ездзілі... Далёка... Даюць машыну — едзь, я і еду. Што я — пехатой, можа, за такую даль пайду? Можа яшчэ вам... Летась, вун... Што вы ад мяне хочаце? Я ўсё па інструкцыі рабіў... Я ж не бык...

Цяпер ніхто не смяяўся, і яму не далі гаварыць ужо з грамады:

— Як самагонку носіш і возіш, дык яна ў цябе ніколі ў сыроватку не перабоўтаецца!..

— На смех усё зводзіць... Зубы паказвае...

— Язык распусціў... Разумнік. Мы ж табе, можа, не скаціна...

— Пункт спецыяльны для яго зрабілі. Дык ён — гарэлачку... І Заўцехнік вінаваты. Відзіў, мог раней знаць.

— Усё-такі па-старому яно лепш. Бык ёсць бык. У яго не перабоўтаецца...

— Ды сціхні ты. У другіх, вун, і каровы і авечкі... Па-новаму. На быках плана ніколі не выцягнеш...

— Ну дык вот вам Гладкі даў план...

— Даў? І мы яму дадзім: мешалкай пад задніцу...

— Цішэй... Будзем галасаваць. Цягнем, як за хвост...— старшыня пачаў зноў гладзіць валасы.— Хто за тое...

Усе да аднаго, хто сядзеў на лаўках і ля сцяны ля акон, паднялі адразу рукі: то ўперад, то ўгору, а то проста паднеслі сабе да вуха, задзёршы локаць. Паднялі рукі і ўсе за сталом.

Гладкі ўсхапіўся і, надзеўшы кепку ў дзве рукі, хацеў пайсці з канцылярыі, але старшыня сказаў з-за стала, што хоча пагаварыць з ім яшчэ сам пасля ўсяго. Гладкі адразу паслухаў, вярнуўся з парога; на сваё месца не пайшоў, сеў упобачкі з Андрэем на задняй лаўцы. Бумчэў сабе ціха пад нос — лаяўся.

«А хто тут яшчэ са Мсціж?» — падумаў Андрэй і, падняўшы галаву, згледзеў на пярэдняй лаўцы брыгадзіра Юбіцкага, Ганьку і Алёшу Рускага. Рускі не галасаваў, не быў упаўнаважаным: відаць, нечага паклікалі. Больш са Мсціж нікога не было; на лаўках сядзелі праўленцы з Луськага і з саміх Вешак.

У Андрэя раптам як што адарвалася ўсярэдзіне: гэтак скора ўсе прагаласавалі. Ніхто нават і не заступіўся за Гладкага. Яму стала горача ўсяму — ведаў жа, чаго клікалі. Падумаў, што на праўленне і на сходкі ў калгас не хадзіў колькі ўжо гадоў і сядзеў сёння што чужы. Хадзіла адна Верка: і на работу, і на сходкі. І пасля вайны ў свой калгас, у Мсціжы; тады, як злучылі Вешкі, Луськае і Мсціжы ў адно,— ездзіла ў Вешкі, ад брыгады. Калі што трэба было прасіць у калгасе, ішла яна і прасіла, яму было нязручна: прамгасец; яна гэта ведала і ўсягды бегла сама, смеючыся, што баба скарэй даб'ецца. Яму здалося, што гэта ён за Верку прыехаў на праўленне ў Вешкі — кожны раз ездзіла сама, а сёння ён прыехаў за яе. Пасядзіць, паслухае...

«Добра, што расчынена акно,— падумаў ён.— Няма чым дыхаць».

Яго, мусіць, клікнулі з-за стала — старшыня, ці хто, і ён не пачуў, бо ўбачыў, як усе на лаўках павярнуліся і глядзелі на яго. За сталом усё яшчэ стаяў старшыня: і ён глядзеў на яго, Андрэя.

— Падымайся... — таўхануў тады яго ў бок локцем Гладкі — у руцэ ў Гладкага была карычневая кепка.— Цяпер цябе будуць скабліць. Хаця, чаго табе баяцца. Ты іхняга нічога не сапсаваў...

На лаўках зноў усе засмяяліся і загаманілі. Але Андрэй не слухаў — устаўшы, глядзеў за стол на старшыню.

— Ну, дык дзе мы цяпер, Вялічка? У калгасе ці ў прамгасе? — старшыня спытаўся і чакаў. Маўчаў і Андрэй. Тады старшыня не выцерпеў: — Тут у мяне дакладная,— сказаў ён, але не паказаў дакладной.— На работу не то ходзім, не то не ходзім. Цяпер у нас не так. Гэта перш так было. Цяпер у нас нарад кожны дзень. І на работу мы ходзім, як усе людзі. Ну, дык што: у калгас будзем варочацца ці ў прамгасе астанёмся?

Андрэй маўчаў: ну, хоць што рабі — язык не хоча кратацца. Што ён, Андрэй, скажа, калі і сам не ведае. Праз гэта ў душы гарыць. Усё лета. Бываюць мінуты, што адразу б сабраўся і пайшоў не толькі пад Полацк, а куды вочы глядзяць. Пасля выйдзеш на вуліцу, а з вёскі падзьме вецер, гонячы ў вочы пясок і дым з комінаў. Чуваць, як крычаць дзеці,— стаіш і пазнаеш чые; дыхнуўшы — здагадаешся адразу, у каго якімі дрыўмі паліцца ў печы і што ў каго ляжыць у гаршку, зірнеш

на гароды — ведаеш ужо, чаго хто пайшоў на Загуменне... Пасля гамоняць на ўсю вёску бабы — ідуць вуліцай з граблямі на Доўгія пад Жоглаўку. Пойдуць каля самай хаты — будуць пералазіць цераз плот у гарод з вуліцы, існі ля самай прызбы на лог да ракі, баючыся патаптаць бульбоўнік, і, здаецца, будуць клікаць Верку: «Бяры граблі. Даганяй...»

Чорт бы ўзяў і старога чалавека: хочацца тады плакаць... З хаты пайсці лягчэй, цяжэй пайсці з вёскі...

— Ну, дык хто мы цяпер? — Андрэй падумаў, што старшыня гаворыць з ім мякчэй, чымся з Гладкім.— Маўчыш? Ну, дык я табе памагу.

— Інвалід ён — вот хто! — крыкнуў збоку Гладкі, але на яго толькі падняў галаву за сталом Гіра і нехта сыкнуў з грамады.

— З Унукам я гаварыў...— старшыня глядзеў на яго праз усю канцылярыю.— Ён мне нічога не сказаў. Рабочы то ты яго, але ж ты і да яго не ходзіш на работу. Я, Вялічка, коратка буду... Вернешся назад — то скажы ўсім, не мне аднаму. Не хочаш варочацца — гаварыць будзем па-другому. Нам рукі трэба, разрываешся тут, а ён, такі мужчына: мядзведзі, качкі... Страляе па лесе... Ну, дык як: вернешся?

Старшыня чакаў. І ўсе чакалі, павярнуўшыся зноў да яго.

— Не,— сказаў тады Андрэй адразу і кашлянуў: суха было ў горле. Каб старшыня не зачапіў мядзведзя, ён, Андрэй, можа б прастаяў увесь вечар і не сказаў бы ні слова; што рашылі б людзі, тое і было б. Без яго... Андрэй пачуў, як заныла глыбака ў плячы.— Не,— сказаў ён яшчэ раз,— не вярнуся. Паеду пад Полацк з участкам.

Сказаў і хацеў сесці, але побач сядзеў Гладкі, нешта бумчэў, не сціхаючы, і Андрэй не сеў: стаяў і выціраўся рукой ад поту, як старшыня.

— Тады ўсё ясна...— Андрэй пачуў, што старшыня пачаў гаварыць з ім, як гаварыў з Гладкім: — У Вялічкі шэсцьдзесят сотак. Выношу: адрэзаць і вярнуць у калгас зямлю, калі чалавек не хоча варочацца. Тут крычалі, што інвалід. Гэта мы ведаем, ён палучае пенсію кожны месяц. За пенсію не пражывеш, але ж зямля, таварышы, не яго. Калгасная зямля. Хадзіла Вялічка ў калгас, калі жыла, ніхто і слова не сказаў. Рабіла баба... Але ж, памёршы, яна табе, Вялічка, не пакінула

зямлю ў спадчыну. У нас калгас. Што будзем рабіць, члены праўлення? Я думаю так: пяцьдзесят сотак у яго за вуліцай ля фермы, дзесяць ля хаты пад раку. Па вуглы не будзем рэзаць, інвалід, а паўгектара забяром. Што там у яго пасеяна, Юбіцкі? — Андрэй не пачуў, што сказаў Юбіцкі.— Бульба? Ну, бульбу хай выбера, раз пасеяў... І к налеццю правясці па шнуравой кнізе... Можа што хочаш сказаць, Вялічка?

Андрэй маўчаў, і ў канцылярыі загаварылі адразу, усе, хто быў:

— А ці маем мы права?

— А калі чалавек пойдзе? Ён жа хадзіў летам на сена.

— Бо самому трэба было на карову.

— Не збяднее калгас па гэтых сотках, а-ат... Зямлі мала, ці што?

— Ён і не ідзе нікуды, бо аднаму з паўгектара можна пражыць.

— Ён жа наш, вясковы. Ды і не пагаварылі з ім добра. Так ужо адразу... Людзей гонім з вёскі... А самі крычым — не хапае...

— Што гаварыць. Чалавек сам сказаў... Не чулі? Сам ясна сказаў...

— Што ён там сказаў. Ця́гнуць за язык — нешта ж трэба гаварыць. Ён яшчэ не ачухаўся пасля Веркі...

— А можа ўжо каго другога чухае? Адкуль ты знаеш?

— Га-га-га...

— Стыднік ты, Гладкі. Па сабе ўсіх мераеш. Баб паўважаўся б...

— Цішэй... Як гусі, цэлы вечар. Гагочуць. У чалавека, вун, усё рашаецца...

Андрэй пачуў, што гэта сказаў, устаўшы, Юбіцкі. Цяпер яны стаялі ў канцылярыі ўтрох — старшыня, Юбіцкі і Андрэй. Юбіцкі ўзяўся правай рукой за левае плячо, тады пачаў гладзіць, як націраў усё адно чым: даўняя прывычка, ад вайны.

— Я ўсё-такі... Можа мы проста пагаворым з чалавекам... Не так ужо... Калі папросіш — ідзе...

— Што значыць: папросіш? Ты што: кожнага ходзіш і просіш? Шапку знімаеш? У калгасе ёсць нарад. Ну, дык як, Вялічка? — старшыня адсунуў стул яшчэ далей да сцяны, некуды ўбок, і цяпер пачаў хадзіць за сталом — узад-уперад.

— Не вярнуся... Паеду пад Полацк...— зноў сказаў Андрэй і зноў кашлянуў.

— Усё, таварышы. Стаўлю на галасаванне. Што ты яшчэ хочаш сказаць, Юбіцкі?

Юбіцкі маўчаў: націраў плячо.

Яны стаялі цяпер у канцылярыі на хаце адзін проці аднаго — Юбіцкі адвярнуўся ад стала. Двое, сагнутыя ў плячах, падбітыя на вайне — адзін у Прусіі, другі дома, пад Каменам,— падобныя адзін на аднаго, яны глядзелі цяпер адзін аднаму ў вочы. І той і другі хацелі неяк заступіцца адзін за аднаго. Андрэй падумаў: «Юбіцкі тут ні пры чым, чаго на яго крычыць старшыня?» А Юбіцкі адвярнуўся зноў да стала і сказаў — усім, хто там сядзеў:

— Што гэта вы яму адно і тое... Адно і тое... Забраць, адрэзаць... Да чалавека, мажа, з другога боку падысці трэба. Што ён — не чалавек? І ці законна гэта? Інвалід.

— Ты, Юбіцкі, сядзь, калі нічога талковага сказаць не можаш. Што тут заступацца? Законна: у яго трэцяя група. Ды і па вуглы мы ж не рэжам. Пакідаем гарод. Там і не дзесяць сотак, а ўсе пятнаццаць — глянуўшы, я табе скажу. Рабочым, вун, у саўгасе больш не даюць... Мне людзі трэба, і [illegible] чалавека вярну. Можа і пастухом пайсці, а не — дам учотчыка, кладаўшчыка дам. З ключамі лягчэй, чым з тапаром. Ну, дык як?

— Не-е... Паеду пад Полацк...

Юбіцкі глянуў на Андрэя неяк як на чужога, махнуў рукой, прыняўшы яе з пляча, і сеў.

— Угу-у...— сказаў старшыня, сачыўшы за Юбіцкім.— Стаўлю на галасаванне. Хто за тое...

Андрэй пачуў, як пад нагамі зыбнулася падлога; стол, за якім махаў рукой старшыня і здалёку Гіра гаварыў нешта парторгу — заступаўся, відаць, за яго, Андрэя,— адсунуўся недзе далёка, і людзі за ім зрабіліся маленькія, як намаляваныя, пасля зусім зніклі. Ён, Андрэй, як усё роўна стаяў цяпер дома на вуліцы — перад ім быў гарод ля фермы, які збіраліся адразаць, жоўты ад пасохлага за лета бульбоўніку, у адных дудках, як пасля марозу ўвосень, калі бульбоўнік не справіліся зжаць і цяпер трэба ісці з касой, збіваючы чорныя дудкі... Гарод прапаў сёлета — позна быў пасеяны, пад самую засуху. Бульбоўнік даўна пагарэў, і даўна была відаць на гародзе адкрытая, жоўтая ад

пяску пляма — ля самага плота ля дзядзінца. Жоўтая паласа на гародзе за вуліцай не заворвалася ніяк колькі ўжо гадоў — ад самай вайны: там быў партызанскі дзот. Партызаны — ён і цяпер помніць якія: «Жалязняк», чацвёрты атрад — чакалі немцаў з Луськага і рылі ў вёсцы па гародах і пад раку ў аселіцах акопы. У яго на гародзе зрабілі дзот у тры накаты, вырыўшы глыбака яму — дакапаліся да дробнага і белага, як соль, жвіру. Было гэта ў апошнюю блакаду...

Калі партызан ужо ў вёсцы не было — адступілі ў Краснае, ішлі на Палік — і калі вёску бамбілі нямецкія самалёты, у дзоце на гародзе за вуліцай хавалася Верка. З дзота, як яны разбіралі яго пасля з Веркай, пахла пляснівай саломай — усё роўна што даставалі вясной з ямы ля лесу насенную бульбу...

— Хто за тое...— пачуў Андрэй зноў і, як спужаўшыся, уздрыгнуў. Падняўшы галаву, правёў вачыма па канцылярыі. За сталом, задзёршы высака руку, як галасуючы дзе ля маста на дарозе, стаяў старшыня. Гіра, устаўшы і перагнуўшыся цераз стол, гаварыў усё нешта парторгу: рук яны не падымалі. Падняў руку адразу за старшынёй толькі Заўцехнік; кінуўшы пісаць, ён сядзеў цяпер і варочаў галавой: лічыў галасы на хаце. На хаце рукі паднялі не ўсюды; людзі павярнуліся і зноў глядзелі на яго, як усё роўна чакалі: што ён будзе рабіць.

У вачах у Андрэя раптам стала бела, нібыта ўсю канцылярыю пасыпалі пяском, адтуль, з гарода з-за вуліцы...

— На гародзе быў дзот...— сказаў тады Андрэй раптам.— Ля самай мяжы, на пяску...

Усе павярнулі да яго галовы — глядзелі як немаведама на каго.

— Што? — папытаўся старшыня, як недачуўшы. Стаяў усё з паднятай рукой.

— На гародзе быў дзот. Партызанскі...— Андрэй сказаў неяк зусім глуха і закашляўся. Падняў руку, нібы сам хацеў галасаваць проці сябе, і стаў выцірацца ад поту.

— Ну дык што? Музей на тваім гародзе зробім?..

Цяпер усе глядзелі на старшыню. Той злаваў:

— Нешта я ніяк не злаўлю, што ты гаворыш, Вялічка. Вернешся ці не?

Андрэй маўчаў. Няўжо гэта ён сказаў пра дзот і ўсе ў канцылярыі пачулі?

— Не будзем смяяцца, таварышы... Час позні. Хто за тое...

Андрэй згледзеў, як за сталом цяпер усе паднялі рукі. Пасля ўсе паднялі і на хаце ў канцылярыі. Не галасавалі толькі Юбіцкі і Гладкі. Гладкі ёрзаўся на лаўцы, круціў галавой і гаварыў нешта сам сабе.

— Таварышы... Таварышы... Што гэта вы як разыходзіцца сабраліся. Загаварылі ўсе ў адно... У нас асталася яшчэ дарога...— уціхамірваў з-за стала старшыня, зноў падсунуўшы да сябе ад сцяны крэсла з пінжаком: збіраўся садзіцца.— А ты што, Юбіцкі, шуміш? Рашыла праўленне. Прагаласавалі. І ты чалавек разумны. Думаю, знаеш, што нам не прыйдзецца нічога адразаць. Вернецца Вялічка, магу даць галаву на адсячэнне. У нас яму будзе лепш у два разы... Хай падумае... Цішэй, таварышы, я прашу...— На Юбіцкага старшыня ўжо не глядзеў.— Скора восень. Мы павінны скончыць дарогу да Луськага, пакуль пойдуць дажджы...

— Калі яны сёлета ў чорта пойдуць...

У канцылярыі гаварылі ўжо не пра яго. Андрэй, павярнуўшыся, перажаргнуў лаўку і ціха пайшоў да дзвярэй. Ішоў ля самай сцяны, як усё роўна баяўся, што яго могуць згледзець. Пад нагамі скрыпела падлога, рассохлася: была новая, нядаўна пафарбаваная. Ля сцяны раз'ехаліся дошкі, у дзірках між імі тырчалі хоць дзе жытнія каласкі з зярнятамі — асцём уверх — нядаўна тут стаялі, мусіць, снапы. Андрэй выбіраў, каб не ступіць на іх...

Дзверы ў сенцы былі расчынены.

У канцылярыі гаварылі пра дарогу.

7

Пакуль Андрэй вярнуўся з Вешак, узышоў месяц. Вялікі, чырвоны, сцёрты знізу, як зношаны — пайшло на апошнюю квадру,— ён выплыў з-за лесу і ціха павіс над Доўгімі.

Дзверы ў сенцы не былі запёртыя, і Андрэй, прыйшоўшы ў хату, згледзеў адразу месяц у акне і на ложку ля печы дачку. Дачка ляжала, не раздзяваўшыся: у сукянёшцы і ў сачаку — як сядзела недзе на вуліцы на лаўцы, чакаючы яго, так прыйшла і лягла на ложак.

Храпла, змарыўшыся і набегаўшыся за дзень; пакуль яшчэ ўправілася з каровай вечарам... Ён падышоў да ложка, паправіў даччыну руку — звесілася далоў; дачка нават не пачула — храпла ў нос ціхенька і рэдка, што нямогучы. У галовах на бліскучым нікеляваным брыжы гарэла жоўтая пляма ад месяца; Андрэй падумаў, што ад месяца светла ў хаце і відаць на падушцы круглыя даччыны шчокі і заплеценая каса з белым капронавым бантам. Дачка ноччу была падобна на Верку: і валасы, і шчокі... Днём гэта не так кідаецца ў вочы... Яму зрабілася шкода дачкі. Ен даўна збіраўся пагаварыць з ёй, ды не рашаўся. Пра што спытаешся і што скажаш? Малая... Яму захацелася адразу пабудзіць яе і сказаць, што ў іх сягоння адрэзалі гарод за вуліцай; пасля як хто таўхануў у плячо, і ён апусціў руку: напужаеш толькі...

Яму карцела цяпер гаварыць; маўчаў у канцылярыі, маўчаў усю дарогу, ідучы дамоў, а цяпер ныла ўсярэдзіне і як хто цяшнуў за язык. А што скажаш, разбудзіўшы дачку? Пра гарод можна не гаварыць, каму ён цяпер трэба, гарод... Яны спачатку прададуць карову — павядуць на базар, а можа праз калгас здадуць на мяса, усё адно ж трэба збываць, не павязеш з сабой пад Полацк... Прадаўшы карову, паедуць з дачкой у раён. Зробяць дакументы ў Востраве і пададуць у інтэрнат. Пасля заб'юць хату — яе скора не прадасі, купцы адразу не знойдуцца. Хату можна будзе прадаць і прыехаўшы з-пад Полацка. І дачку можна будзе завезці, прыехаўшы. Карову толькі трэба адразу прадаць. Сена мучыўся дабываў балючымі рукамі. Усё мяняецца. Тады яшчэ ніхто добра не ведаў...

Ён зноў паправіў даччыну руку — дачка не кранулася. Ён пачаў хадзіць па хаце. Ад ложка да акна: паглядзіць на месяц і ідзе назад да дачкі...

— Волька, устань...— паклікаў ён яе нарэшце ціха, як баючыся. Пасля клікнуў яшчэ раз, мацней.

Дачка храпла, звесіўшы зноў з ложка руку.

Ён сеў ля стала і доўга сядзеў, падпёршыся. Пачуў, што пачаў гаварыць сам сабе. Устаўшы, узяў са стала конаўку — і конаўка блішчала ад месяца,— падышоў да вядра, зачэрпнуў са дна вады. Вада была цёплая, злецілася ў хаце, і ён цадзіў яе праз зубы. Выцерся пасля, падумаўшы, што з яго верне пот: пёрся, мусіць, з Вешак, як сарваўшыся. Помніць толькі, што стукаўся

нагамі аб каменне на дарозе і з травы на грудзі скакалі конікі... І цяпер узяў бы і пабег куды вочы глядзяць.

На грэблі затрашчаў трактар...

Павесіўшы конаўку на дрот — конаўка бразнула аб вядро,— Андрэй пастаяў яшчэ ля ложка ля дачкі, тады вярнуўся ў парог, злавіў рукой клямку і асцярожна адчыніў дзверы. Стаяў у сенцах, слухаў — магла прачнуцца дачка,— пасля ціха выйшаў на двор.

Месяц падняўся вышэй, пажаўцеў і яшчэ больш, здалося, сцёрся знізу. Трактар хлебястаў ля самага маста, павярнуўшы на аселіцу,— паехаў у вёску. Відаць, Рускі павёз Юбіцкага з праўлення. На аселіцы доўга скакалі два сляпыя агні ад фар — уніз-уверх, пакуль не патухлі: трактар схаваўся за хаты. Ад яго цяпер стагнала ўся вёска.

Андрэй выйшаў на вуліцу і стаяў, пакуль аж на тым канцы вёскі не заглух трактар. Было чуваць, як там пасля гаварылі мужчыны.

Бразнулі ў хаце ў Ганькі дзверы. Вярнулася і яна з праўлення — ехала недзе з Рускім на валакушах. Андрэй прыхінуўся да вушака ля варот — не хацеў, каб яго хто згледзеў. Сціхлі ў вёсцы мужчыны, загарэўся і патух у вокнах у Ганькі агонь — Ганька адразу лягла спаць. У вёсцы стала ціха, было чуваць, як ззаду ў хлеве карова жве жваку.

«Пайду да Юбіцкага...— кранулася ён ісці.— Хоць яму ўсё выскажу...»

Ён адышоўся аж да Ганьчыных варот, тады падумаў: а што ён выскажа? Што кіне ўсё і паедзе пад Полацк? Дык яны гэта ўсе ведаюць. Ці ў Юбіцкага, ці ў Гладкага — пайдзі, дык цяпер будзе адно: бутэлька. Яшчэ суцяшаць пачнуць. А піць яму не хацелася, не хацелася, каб і хто суцяшаў,— проста карцела пагаварыць.

Вярнуўшыся да сваёй лаўкі, ён абапёрся на плот і глядзеў пад раку, дзе на лагу тупалі і храплі коні.

Недзе на Доўгіх пад самым месяцам чыркалі, што ўсё адно шасталі трысцём, дзікія качкі. Закрычала сава ці можа заяц, якраз на пасецы, дзе ён з Балютай раскідаў снапы. Ён падняў галаву і слухаў — крыку больш не было. За Луськім, на Вострава, занялася белая зара; шырокая, ляжала ля самай зямлі — ад электрычнага агню. Там недзе бегалі па небе белыя палосы — з-пад Камена на Вострава хадзілі, мусіць, машыны. Ззаду, як

усё роўна за плячыма, азваліся раптам ваўкі — завылі разы два, брэшучы: маладыя.

«На Белай дарозе...» — падумаў ён і, адхінуўшыся ад плота, пачаў глядзець за ферму на лес. Успомніў раптам Унука: перагнуўся ў расчыненае акно і выціраецца хустачкай...

Ён пастаяў яшчэ ля плота — ваўкі больш не адзываліся, вярнуўся да варот, зачыніў, узяўшы іх на зашчапку, і, перайшоўшы па пяску вуліцу, пералез цераз спрагу ў гарод і пайшоў баразной да фермы. Чуў, як па нагах шастае сухі бульбоўнік і на боты абсыпаецца зверху з гранкі пясок, і яму здавалася, што ён ідзе зімой па снезе — па сцежцы...

Сцежку занясло, не знаць ужо, дзе ішла на ферму Верка. Верка каторы ўжо год пасля вайны глядзіць на ферме скаціну. Пайшла сёння па палудні і не вярнулася яшчэ — прымае ацёл. Было ўжо цёмна, у вёсцы ўсюды гарэлі агні. Замураваныя ад марозу верхнія шыбы ў вокнах пачалі адтаваць, і праз іх было відаць, як мяце на дварэ снег — дзярэ са страхі. Андрэй запаліў вялікі калгасны ліхтар — выдалі Верцы з кладовай, пачысціў паперай шкло — ад ліхтара было відна ў хаце, як ад лямпы, прыкруціў агонь — меншы не так патушыць вецер — і пайшоў на ферму, пералезшы цераз спрагу.

На ферму яны кожны раз з Веркай хадзілі цераз свой гарод. Летам вытоптвалі баразну проці спрагі ў бульбе — у разоры, зімой ішлі напрамую па снезе — рабілі сцежку.

Прынёсшы Верцы ліхтар, ён сядзеў з ёй на ферме, бывала, усю ноч, пакуль не ацеліцца карова. У маразы Верка наказвала бабамі яшчэ з ліхтаром браць пасцілку. У пасцілку яна завязвала цяля і паддавала яму, Андрэю, на плечы. Сама ішла наперад з ліхтаром — свяціла яму, а ён асцярожна ступаў па гурбах у сваім гародзе, каб не паляцець з ног. Ішоў і бачыў, як змяр заюцца, лубянеючы, полы ў кажусе ў Веркі,— змачыла іх, круцячыся ла каровы — і бялеюць ад інею і наліпла га снегу. Дома цяля клалі ў запечку на падлогу, падсцілалі сена — ён прыносіў з хлева. Цяля не хацела ляжаць, брыкалася і білася аб падлогу, і яны сядзелі ля яго ўсю ноч, прыкруціўшы ліхтар: не клалася Верка, і ён не мог заснуць. Калі ён выходзіў на двор і з дзвярэй з-пад ног белымі, што вата, клубкамі каціўся па падлозе ў запечак мароз, Верка крычала на яго, што ён

здурнеў, астудзіць хату, што не трэба было тады і нясці малое на плячах з фермы...

Помніць, адну зіму — гэта было перад самай Верчынай хваробай — яны не спалі ноччу цэлы месяц: узяліся маразы, а каровы цяліліся адна за адной...

Шастаў аб ногі бульбоўнік, а Андрэю ўсё здавалася, што ён нясе ў руках ліхтар і чапляецца за сухія дудкі...

Сцежка вяла гародам якраз на ферму да студні. Ён пералез цераз плот процi зруба і доўга стаяў, не адыходзячыся: глядзеў за кароўнік на Белую дарогу. Ваўкоў не было чуваць. Ён тады абапёрся на верхнюю жэрдку ў плоце і глядзеў з фермы на свой гарод. У канцы яго пад месяцам была добра відаць шэрая хата, хлеў і чорны высокі асвер — тырчаў з двара, задзёршыся высака ў небе, вышэй месяца...

Ён падумаў: калі прадасць карову — яшчэ нічога. Менш за ўсё па ёй галава будзе балець. Вось калі завязе дачку — то ўжо няма дому. Пуста ў хаце — і няма дому. Успомнілася, што ён ужо не першы раз кідае вёску. Кідаў і ўсё варочаўся. Першы раз — адразу пасля вайны. Вярнуўшыся з партызан, паехаў у горад: дома галадалі. У горадзе рабіў з паўгода, палучаў грошы. Верка прыязджала да яго па хлеб, а то і пехатой прыходзіла з бабамі з вёскі: бабы — хатулі на плечы, на другія суткі і ў горадзе. Дзе заробіш на дарогу? Каб і прыйшлося, дык усё адно гэтымі рукамі і плячамі... Ён бы і астаўся ў горадзе — работа была нядрэнная — не захацела Верка, дамоў цягнула. Прывычка. У бабы яна большая... Паехала б тады, можа б усё па-другому было?

Вярнуўшыся дамоў, ён не пайшоў ужо ў калгас: жыў жа дагэтуль на грашах. У леспрамгас лёгка было ўстроіцца: на ўчастак шукалі людзей, і не трэба было прасіцца ў калгасе, каб адпусцілі.

Гэтулькі гадоў прайшло... Ні Веркі, ні ўчастка. Былі — і няма. Як абмяніў хто ўсё роўна. І з зямлі звёў... Чалавек прывыкае да ўсяго. Прывык і ён ужо да ўчастка.

Ён падумаў, што тады яго не пусціла з вёскі Верка, цяпер ужо, відаць, з'едзе наўсягды...

З фермы ён пайшоў круга гарода, ля Бацяновых соснаў па дзядзінцы. Ад дарогі зусім не парасла бульба — бульбоўнік нават не закрыў гранак летам, а на белай паласе на пяску, дзе быў некалі дзот, зусім пра-

пала. Белая паласа добра была знаць ад месяца, як удзень; на ёй густа бліскалі халодныя іскры, што воўчыя вочы ў цямне,— свяціла бітае шкло, якое гадамі вывозілі з гноем з двара на гарод — кожную вясну. Некалі на тым месцы, дзе цяпер белая паласа, добра расла паспешка — яны сеялі яе на адным месцы. Верка падкопвала паспешку раней усіх у вёсцы — яшчэ не пачыналі жаць,— прыносіла ў прыпале з гарода, каб надта ніхто не бачыў, і высыпала ў сенцах на падлогу — вялікую, па курыным яйку. Доўга трасла пасля яе ў кошыку на дрывотні ля студні, паліваючы зверху вадой з вядра,— бульба адразу рабілася белая, і яе не трэба было скабліць: кладзі ў гаршчок і налівай адразу вады, каб не парудзела. Пасля Верка сыпала ў гаршчок лыжку солі і клала кроп. Паспешка з-за вуліцы з першага разу трэскалася ў гаршку — пачынала разварвацца і, высыпаная на стол, на чысты надзежнік, пахла кропам на ўсю хату... У другія разы так ужо яна не пахла...

Ён зноў стаў проці варот на вуліцы і глядзеў цераз спрагу ў гарод — слухаў. На Белай дарозе было ціха. Калі ён доўга слухаў, пачынала шумець увушшу. Тады яму здавалася, што вясной у паводкі бяжыць з гарода вада. Гарод быў вышэй вуліцы, і вада, сабраўшыся ў ім, сцякала ў ніжэйшае месца да спрагі і праз жэрдкі ў плоце вырывалася на вуліцу. Цякла і шумела, размываючы пад сабой снег і дастаючы да самай зямлі. Мяжа пад вадой адразу рабілася голая — на ёй было відаць шэрае каменне, прыгнанае з гарода, і зялёная дробная трава. Праз некалькі дзён вада размывала мяжу пад спрагой да гліны: раставаў у гародзе снег, чарнела абмытая зямля, толькі доўгай шэрай паласой ляжаў у баразне лёд — там, дзе хадзілі зімой на ферму. На ім была знаць жоўтая ўмерзлая салома. Лёд на сцежцы ў гародзе ляжаў доўга; ужо нідзе не было снегу, а ён блішчаў здалёку і пеніўся, як малако.

Шумела ў вушах, і Андрэю зноў здалося, што бяжыць з гарода на вуліцу ў спрагу вада, ён чуе, як яна шваргоча, аж з двара з дрывотні.

Надвячорак. На дрывотні над трасочнікам таўкуць мак камары — будзе цёпла; дома паліцца ў печы; адчынены дзверы, і ў сенцах і ў хаце, і чуваць, як Верка мые ў парозе падлогу — шаруе гальнікам. З коміна валіцца ў гародчык пад хлеў дым, сцелецца па зямлі... Пазна-

еш, як у печы зверху ў гаршку прыгарае бульба...

Яму здалося, што азваліся ваўкі прама на кароўнік — у Курачовых Цянях. Ён глядзеў туды — якраз на Бацяновы сосны. Ціхія, з пустым гняздом угары, яны пад месяцам здаваліся белыя і халодныя, што зімой ад інею.

Зноў зашаптала на Доўгіх дзікая качка. Месяц паменшаў, стаяў ужо высака над ракой, жоўты, як спелы,— адзін над усім светам.

Андрэю здалося, што ў вёсцы, недзе ля маста на аселіцы, загаварылі. Ён пастаяў і пайшоў сцежкай ля плота ў вёску. Дайшоўшы да Балюцінай ямы — гарода, падумаў: не ведае, куды ідзе — мусіць, толькі каб не быць дома. Успомніў, што якраз такой месячнай ноччу насіў з Веркай дровы ў лазню да Балюты — перад самай блакадай. Як усё роўна ўчора...

Тады была ўжо восень, пачаўся мароз. Скора і цяпер прыйдзе восень.

Ён падышоў да плота і глядзеў у гарод да ракі, дзе некалі стаяла Рукалеева лазня. Лазні цяпер не было. Круглякі з-пад Курачовых Цянёў згнілі без страхі за гэтулькі гадоў, і Балюта павазіла іх на дровы.

Балюта даўна ўжо недзе спіць. Больш пра яе нічога не думаў — не ішло ў галаву. Падумаў пасля: у вёсцы, як што каму пільна трэба, людзі ідуць адзін да аднаго і стукаюць у вокны. Не глядзяць — ночы-апоўначы...

Зноў загаварылі недзе блізка на аселіцы, як усё роўна ішлі сюды, у гэты канец вёскі, і ён стаў чакаць. Галасы бліжэлі, але мужчыны — іх было двое, ён не пазнаў хто — пайшлі ў той канец, гаворачы. Мусіць, нехта з леспрамгаса: гаварылі пра бальніцу — пра Рамана.

Ён перайшоў вуліцу і стаў ля Балюціных варот. Падумаў, што пад нагамі многа пяску і цяжка ступаць, аж млеюць калені. У акне ў Балюты згледзеў месяц — жоўтую, вузкую, выцягнутую ўдоўж паласу.

Ад месяца блішчала ўсё акно, як лёд.

Ён ціха адшчапіў на двор вароты і зачыніў адразу за сабой.

Калі ішоў ля паркана па двары, бачыў, як у акне скача вузкая жоўтая паласа і бяжыць убок, як уцякае з дарогі. Вялікі Балюцін двор з пустой цёмнай дрывотняй быў ціхі і халодны. На «дзядах» ля паркана высака на лісці стаяла раса — мачыла рукі.

Ён падышоў да ганка і, ступіўшы на высокі, круглы, як ад жарон, камень ля парога, падрагаў за дзверы. І клямка была халодная і мокрая ад расы. Пачуў, як халодна зрабілася за плячыма — пабеглі мурашкі.

Усюды было ціха. У канцы двара ў студні капала на дно вада.

Балюта не адзывалася, і ён стаяў пад дзвярыма. Тады сашмыкнуўся з каменя і, каб не ўпасці, хапіўся рукой за клямку. Зноў драгнулі дзверы. У акне ад двара ў другой палавіне хаты адразу адсунулася белая фіранка, і Балюта прынікла да самай шыбіны. На яе свяціў якраз месяц, і яна добра была відаць: жоўты твар і зачэсаныя назад чорныя валасы.

Пасля яна выбегла ў першую палавіну хаты — ён пачуў, як яна шлэпала па падлозе босымі нагамі, падышла да дзвярэй і шмарганула засаўку. Адхінула дзверы аж да сцяны — дзверы адчыняліся ў хату — і стала на парозе, сагнуўшы ў локцях рукі; босая, у той жа ў клетачку паркалёвай сукенцы, у якой была, калі вазілі снапы.

— Што ў цябе там, кажы? Бяда? З дачкой што? Напужаў, стукаючы...— яна памалу апускала ўніз рукі.

— Пусціш — скажу...

— Ідзі... Бо-о...— яна ступіла з парога ў бок да дзвярэй.— Мог даўна прыйсці, калі што трэба...

— Ды вот такая бяда... Маніць не буду. Нажыў на сваю галаву. Раніца скора. А раніцай я паеду...

— Раніца? — яна здзівілася і стала глядзець на двор на вярбу ў яме, над якой свяціў месяц.— Сплю як пшаніцу прадаўшы. Дык што ты рашыў?

Ён падумаў, што яна ўсё роўна як ведае ўсё, хоць ніколі ёй нічога не гаварыў.

— Ды само рашылася,— сказаў ён, падымаючыся з каменя на парог. Яна стаяла збоку ля дзвярэй і чакала.— Пад Полацк паеду. На новы ўчастак. З аўтакалоны ёсць машына. Сяду і — там...

Яна зачыніла за ім ззаду дзверы на клямку і адышлася да стала, як усё роўна давала праход у другую палавіну. Агню не бралася паліць, можа таму, што ў хаце ад месяца было відна, як удзень.

Ён стаў, і яна забегла яму наперад — шлёпала босымі нагамі па падлозе:

— Не стой... Ідзі ў другую хату. Што глядзіш пад

ногі? Чысціня тут така-ая...— яна махнула рукой.— Ідзі. Што ж гэта я агонь не палю...

Ён усё стаяў, і яна, пераступіўшы цераз парог, пайшла ў другую палавіну. Ён чакаў, пакуль яна ўключыць агонь. Калі загарэлася лямпачка, асвяціўшы белыя сцены, яму стала цішэй на душы. Ён перайшоў у другую палавіну і стаў у парозе ля грубкі. Убачыў вялікі стол, засланы белым абрусам, на стале доўгі прыёмнік — прыязджаў з арміі ў водпуск Балюцін сын — купіў; крэслы ля стала і дзве доўгія лавы ля сцен: ад двара і ад гарода. Андрэй падумаў, што лавы ў хаце толькі замінаюць. Каго яна на іх садзіць?

— Дык ты ўжо, суседка... Плата адна...— сказаў ён, не адыходзячыся ад парога.— Жывучы, неяк разбяромся. Волька зноў астаецца... Пакуль зраблю дакументы. Прыйшоў пагаварыць. Не бойся, што позна. Часта як падпячэ, дык ноччу цяжэй, чымся ўдзень. Удзень усюды людзі. А ноччу адзін...

— Ты нейкі не такі сягоння. Хадзіў дзе, ці што? — яна стаяла ля стала, як не ведала, куды адысціся.— Ідзі сядзь, чалавек. Ля стала, на крэсла...

— Ды не. Пастаю. Чаго ўжо ты так шчырыш...— ён памаўчаў.— Дачка з тыдзень які пабудзе дома... Ды і ўсё дома астаецца: карова... Сама ведаеш. Дачка з усім не справіцца. Ты ж знаеш, як было, калі я ляжаў. Цяжка гаварыць, за тое яшчэ нічога табе на стол не паклаў, але стану рабіць...— ён зноў памаўчаў.— Ды і хата ж... Аб'яўлю купцам... Мяне не будзе, скажу, каб да цябе людзі пасылалі.

— Ды ідзі ты сядзь, стаіш, як на пікеце ўсё роўна...— яна падышла і ўзяла яго за руку. Тады ён сам пайшоў, гледзячы пад ногі, да лавы ад двара і сеў з самага краю — пачуў, як з другога канца лава падымалася ўгару: пераважваў. Балюта тады прынясла ад стала крэсла і паставіла ля яго збоку, але ён не перасеў — пасунуўся толькі далей на лаве.

— Ну, вот... і ўсё,— сказаў ён.— Пайду.

— Пасядзі, чалавек...— яна глядзела яму якраз у вочы, і ён падумаў, што яны ад агню ў яе чорныя, не такія, як удзень. І сама яна дома не такая, як на людзях ці на рабоце. Меншая, можа што босая, паўнейшая ў плячах і гаворыць мякчэй, як усё роўна са сваім.— Пасядзі ўжо...— яна адышлася ў парог да грубкі, на тое месца, дзе ён перш стаяў.— Гэтак рэдка ходзіш.

Пры Верцы дык хадзіў, а з бальніцы прыйшоўшы, дык ты ж ні разу ў мяне ў хаце і не быў. На вуліцы дзе слова скажаш, як усё роўна для прыліку. Я часта думаю, што можа я што не так зрабіла, калі на мяне стаў глядзець другімі вачыма... За гэты час гэтулькі ўсяго было, што не спомніш. А я так думаю ўсягды: добра, што жывы вярнуўся, а...

— Ды што ты, суседка, такое гаворыш... Я пайду...— перабіў ён яе.— Мне цяпер... Сама ведаеш. Куды я хаджу.

— Ведаю. Уся вёска гаворыць, што жалобу зацягнуў. А жыць жа трэба. Мне ты можаш не гаварыць. Не намнога я за цябе маладзей. Пажыла, пабачыла. Параўла, прызнаюся, але нос ніколі не вешала на людзях, нават бабай будучы...

Андрэй нічога не сказаў, і яна маўчала. Пачакаўшы, ён глянуў на яе — яна стаяла ля грубкі ў парозе, склаўшы рукі на грудзях, не адыходзілася: не пускаць сабралася, ці што? — тады зірнуў на хату. Чыста вышараваная падлога была жоўтая ад агню і роўная — рукой вадзі: ні сучка, ні шчылінкі на стыках.

«Старая хата, і старыя дошкі ў падлозе,— падумаў ён.— Са старой сасны, добра высушаныя і пакладзены, як сабе. Жыта толькі сыпаць на такую падлогу...»

Хата была вялікая і парожняя, хоць бяры спраўляй вечарынку. Ён падумаў: забыўся, што ў Балюты такая вялікая хата, не помніў добра ўжо, калі нават і быў тут... І сцены ў хаце былі гладкія, што ўсё адно атынкаваныя лучынай, а не памазаны глеем — добра пачасалі некалі бярвенне. Бяліліся яны нядаўна, можа сёлета вясной.

«Яшчэ недзе бярэцца глінка»,— падумаў ён і адхінуўся на лаве ад сцяны, азірнуўшыся. Збоку на сцяне згледзеў карткі, устаўленыя ў шэры кардон. Андрэй пасунуўся на лаве і нагнуўся да сцяны. «Сынавы»,— пазнаў ён. На картачках і сядзеў і стаяў Балюцін сын — Саша. У шынялі; у гімнасцёрцы з пілоткай, а то і без пілоткі, з прылізанымі кароткімі валасамі і доўгім носам; адзін і пасярод двух, падобных на яго, салдат — пазнаеш толькі па носе; са шлеямі на грудзях і з вялікім, набухлым ззаду за ім белым парашутам: на зямлі ўжо, хапаецца рукамі за парашут; у самым нізе стаіць адзін блізка ля вялікага брухатага самалёта, а ўбаку — салдаты, выраўненыя ў шнурок. Андрэй нагнуўся блі-

жэй і зачапіўся рукой за нешта цяжкае на лаве. Падумаў, што можа скінуць гаршчок з вазонам, але гаршчок з бальзамінкай быў далей, ля стала,— збоку пад рукой стаяў вылеплены з гліны «чалавек» — па грудзі. «Чалавек» быў невялікі, на пядзю ад лавы, з шырокім лобам, доўгім, як у Балюцінага сына, носам, з кучаравымі валасамі аж на шыю, пафарбаваны нечым сівым і бліскучым — як усё адно новы алюмініевы гаршчэчак. Андрэй ухапіўся за яго ў дзве рукі, каб не скінуць, божа барані, на падлогу. «Чалавека» ён не пазнаваў. Можа які ваенны? Нагнуўшыся — з лавы яго баяўся падняць — ён прачытаў: «Пушкин Мами от Саши».

— Сам зрабіў, пісаў у пісьме, а цяпер, як быў,— прывёз. Вясной прыязджаў, ты якраз ляжаў у бальніцы. Занятак знайшоў. Вучыцца не хацеў, дык гаршкі, во, ляпіць будзе, як з арміі вернецца...

Андрэй нічога не сказаў, адсунуў толькі далей ад сябе на лаве «чалавека». Балюта адышлася ад парога і села за грубкай на ложак, склаўшы на грудзях рукі. Нікеляваны ложак спераду быў зацягнуты вышыванай — чырвонае на белым — занавескай. Андрэй спадылба кінуў вокам на ложак. «Колькі гадоў жыве адна, без Рукалеева...» На ложак ён больш не глядзеў. Крануўся, каб пайсці... Толькі трэба было спачатку нешта сказаць, тады пайсці, але яны маўчалі цяпер абое. З акна ад вуліцы скочыў кот і пабег у парог — у першую палавіну. Там недзе адразу забразгалі міскі. Балюта сядзела, не кранулася нават, тады ўздыхнула на ўсю хату: «Э-ха-ха-а...» Відаць, пра нешта доўга думала.

— Ну, дык я пайду...— сказаў ён скоранька, як абрадаваўшыся, што яна загаварыла, і ўстаў з лавы.— Толькі...

І яна ўстала з ложка, зноў сагнула рукі ў локцях, як і перш, і чакала, што ён скажа яшчэ.

— Толькі, можа, напіцца дасі... Перасохла ў роце.

Яна забегла яму наперад, ідучы ў першую палавіну.

— А божа мой... І вады, відаць, няма ў вядры. Але ты нешта ад мяне хаваеш: не гаворыш. Мне ты можаш усё сказаць.

Ён зноў ёй нічога не сказаў. Стаяў у першай палавіне ў цемнаце. Пад ногі на падлогу падала святло, з двара ад месяца — слалася белай паласой якраз на стол, на край. Усюды было шэра. Вядро з вадой стаяла на

табурэтцы ля сцяны. Балюта, падышоўшы, бразнула перавяслам:

— Збегаю свежай прынясу...

Ён стаяў бліжэй да парога:

— Куды ты пойдзеш босая поначы. Давай схаджу сам, калі не баішся, што вядро ўпушчу.

Яна плюхнула з вядра ваду ў белы тазік, што стаяў ля табурэткі.

— Хоць раз за гэтыя гады мужчынскія рукі вядро вады ў хату прынясуць...— сказала і засмяялася.— Пачакай. У цемнаце клямку не знойдзеш. Дай я адчыню.

На двары было відна, як удзень. На Загуменні, на полі за фермай ляжаў туман, хаваючы з вачэй пуні. Прама на Лазу, над Курачовымі Цянямі, на небе стаялі рэдкія белыя воблакі — кучкамі; ля іх, якраз над дарогай на Загуменні, расцягнулася шырокая белая роўная паласа — сунулася на вёску.

«Захмурэе, мусіць,— падумаў Андрэй.— Перапаліла зямлю, як цэглу ў печы».

Студня была за варыўнёй, пасярод доўгага паркана. Паркан, крывы ад старасці і абламаны зверху, цягнуўся ад самай вуліцы, упіраючыся ў студню, у чорны, аброслы ля зямлі травой зруб, і павапочваў да хаты Гладкага, пад вугал. Па ваду ў студню хадзілі і з другога боку паркана, ад Гладкага — знаць вытаптаная ў траве вузенькая сцежка. Андрэй падумаў, што з вядром да студні ходзіць недзе і сам Гладкі, і тады яны стаяць з Балютай нос у нос... Не такім парканам трэба адгароджвацца бабе ад Гладкага...

Лучыўшы канцом асвера на паркан, ён ніяк не мог выняць са зруба вядра і, нагнуўшыся, дастаў яго рукой. Студня была цёмная і глыбокая, і ад яе пахла крыніцай. Несучы вядро, ён чуў, як плюхаецца вада яму на нагу,— поўнае, трэба было адліць на зямлю. Ужо ля ганка пачуў, як на Белай дарозе зноў азваліся ваўкі. Стаяў на круглым камені пад дзвярыма з вядром у руках і глядзеў на Загуменне ў туман, аж пакуль не адчыніла Балюта. Беручы вядро, яна ўзялася яму за руку, і ён падумаў, што рука ў яе крамяная і цёплая. Згледзеў, што яна справілася змяніць суконку, была цяпер у зялёнай з гарошкам, у якой хадзіла ўсягды на ўчастак у магазін. Змяніўшы суконку, змянілася і сама. Зачасала назад гладзей валасы — мусіць, ад гэтага патаўсце-

ла на патыліцы каса; зрабілася зграбная ў стане, як дзеўчынёха. Здаецца, у яе пабольшалі вочы і пачарнелі. Ён убачыў яшчэ, што яна справілася засцяліць ложак, паклала падушкі адна на адну і накрыла іх нечым вышываным. Ён цяпер сам пайшоў у другую палавіну, забыўшыся нават, што хацелася піць. Аддаў толькі вядро ёй у рукі, каб паставіла. І яна не напомніла яму, не падала конаўкі. Ён стаяў ля самага парога, блізка ля яе, глядзеў у вочы і чуў, як у ім самім нешта раптам перайначваецца. Зрабілася лягчэй стаяць на падлозе, і ён разагнуўся — выпрастаўся, можа, першы раз за ўсе гэтыя гады. Ад вядра цягнула яшчэ ўніз рука, і яму раптам здалося, што ён дома на двары ля студні... Вясной...

Бела ўсюды ад снегу. Снег пайшоў нанава, яго ўжо было сагнала ўвесь, хлюпала толькі пад нагамі на двары і на вуліцы гразь. Але вецер зайшоў з Курачовых Цянёў, пасыпаліся спачатку ў гразь дробныя крупы, тады зямля пачала сохці і бялець, браўшыся зноў у груду, і пайшоў снег — вясну яшчэ не пускала. Снег быў белы, чысты, свежы, ад яго аж сіне рабілася ў вачах, і пахла халодным полем і мяккай вільгаццю з лесу. Снег, здавалася, нанава схаваў усё на зямлі: сляды ад людзей, саней і жывёлы, і гразь, па якой гэтулькі прыйшлося хадзіць за сваё жыццё... Усюды было чыста. Ён, Андрэй, падняў дома, на двары ля студні, з зямлі вёдры — хадзіў па ваду. На снезе знаць ад іх чорныя кругі — вёдры праціснулі снег да зямлі. Большыя з меншымі — вёдры няроўныя — кругі чапляліся адзін за адзін, як усё роўна ля студні гулялі дзеці, наставіўшы іх на снезе...

...Балюта была блізка ля яго ў парозе, ён глядзеў ёй у вочы і чуў, што яму робіцца цяжка дыхаць.

Калі яна, ступіўшы, прыхінулася яму да грудзей, адразу, як стаяла, уся, лёгкая і нейкая добрая, што свая, ён злавіў яе, як усё роўна дзе на ляту, каб яна не ўпала...

У вачах у яго пайшлі кругі ад вёдзер. Чорныя на белым снезе...

. . . .

Усюды быў туман: на гародах за платамі, ля маста, у аселіцы, на грэблі; густы, белы, ён лёг на самую зямлю, і за ракой на Выганчыку нічога не было відаць.

Туман сінеў і ў другім канцы вёскі на вуліцы. За Выганчыкам, нізка над Луськім, вісеў месяц, вялікі, жоўты, у смузе — здавалася, што ён на зямлі.

Над участкам выплыла з-за лесу зялёная зара.

У тым баку быў Полацк, і Андрэю здавалася, што ён ідзе недзе туды, пакінуўшы ззаду ўсё на свеце...

Па выбітай сцежцы на вуліцы ля плота лёгка было ступаць. Стаптаная, падсохлая трава пад нагамі падымалася ўгару — расла ноччу, мокрая ад расы. Раса ляжала зверху на пяску на вуліцы цёмнымі плямамі; наліпла на плоце на жэрдках дробнымі густымі кропелькамі, што мак. Возьмешся за жэрдку рукой — капае з пальцаў.

Зябка рабілася за плячыма, было чуваць, як халадна ў рукі. Зноў паказвала на пагоду. Воблакі не пайшлі на вёску з Загумення — сплылі на Курачовы Цяні. Белая паласа стаяла ўжо над самым лесам.

Недзе ў тым канцы вёскі загаляшыў певень; скрыпнулі блізка вароты; у Луськім, у тумане, загудзела і сціхла машына; за ракой пад Вешкамі азвалася дзікая качка, зачыркала густа і ядрана — краталася, прачынаючыся додніцай, зямля...

Андрэй пастаяў яшчэ ля сваіх варот, гледзячы на Луськае.

«Сціраецца месяц,— падумаў спакойна ён.— Апошняя квадра...»

Дома ў хаце ён адразу падышоў да ложка да дачкі. Абапёрся рукамі на брыж у галовах. Дачка спала, спусціўшы з ложка руку. Ён доўга глядзеў на яе, тады заплюшчыў вочы... Забалела-забалела ўсярэдзіне...

Пасля ён падышоў і паправіў даччыну руку. У другой хаце, не распранаючыся, адразу паваліўся на ложак, чуў, як чыкалі на сцяне ад вуліцы ходзікі, і яму здавалася, што шэпча на вуха Балюта: «А чаму ты нічога не пытаешся?..»

Ад сцяны, дзе ўсягды спала Верка, запахла вільготнай глінкай...

Ён сціснуў галаву рукамі...

8

Ісці на ўчастак Андрэй сабраўся рана, пабудзіўшы дачку.

Ужо ля Бацяновых соснаў ён убачыў, што вёска ўся ў тумане; зверху сыпалася халодная імжа — чуваць было на руках. Над лесам у бурым дыме ад торфу бегла за раку ў Вешкі сонца, нізка, чапляючыся за сосны. У вёсцы нехта ляпаў касу і брахалі сабакі, пабуджаныя стукам.

Ён падумаў, што зусім не спаў. Калі павярнуўся дома на ложку на бок і паклаў пад шчаку рукі, каб заснуць,— у акне ад гарода якраз быў відаць месяц: блішчаў, лезучы ў вочы. Андрэй так і праляжаў дavідна, гледзячы на месяц — на самы ўжо беражок.

Туман быў і на ўчастку: вісеў ззаду за канторай над рудой кучай старога пілавіння, дзе перш была лесапілка, і за кузняй — за дарогай, дзе стаялі, павярнуўшыся дышлямі да канторы, аж чатыры парожнія прычэпы. Ён пастаяў, паглядзеў на іх.

«Пад Полацк пойдуць, на новы ўчастак. Там уся аўтакалона...» — заныла ў яго ўсярэдзіне.

У такую рань Унук ужо быў на ўчастку — сядзеў на двары ля канторы на лавачцы пад жоўтымі дробнымі юргінямі.

«Справіўся прыехаць... А можа і зусім не ездзіў, начаваў у канторы»,— падумаў Андрэй.

Унук быў у адной рубашцы, расшпілены. Свежы, чырвоны з твару — памыўся нядаўна халоднай вадой — і вясёлы: паздароўкаўся яшчэ здалёку. Праз акно з канторы паказала галаву з расчэсанымі на рад валасамі Шура; пасля — бліскучыя металічныя зубы: павіталася і яна.

— Ну, што ў цябе, Вялічка, так рана? — сам спытаўся адразу Унук.— Садзіся,— і адсунуўся на лаўцы: у гародчыку за частаколам пабольшала юргінь.

— Паеду, начальнік, пад Полацк. Хоць сукі церабіць, хоць коней...— сказаў Андрэй, закашляўшыся.

— Коней, брат, і без нас з табой выцерабілі,— Унук засмяяўся і яшчэ далей адсунуўся на лаўцы.— Садзіся.

Андрэй стаяў, і Унук, сціхшы, зірнуў на яго сваімі калючымі вачыма — змераў знізу ўверх, як усё роўна першы раз бачыў,— прыжмурыўся, нешта думаючы, тады зноў усміхнуўся — дыхнуў глыбака з грудзей:

— Дык мы ж, брат, дагаварыліся. Паедзеш. Думаеш, дарма цэлую гадзіну языкі часалі? Паедзеш. Толькі пасля аблавы. У нядзелю аблава, дзень які астаўся, пацярпіш. Паедзеш у панядзелак. Разам па-

едзем. Паглядзім, пагаворым. Хто там яго знае? А буду я — уладзім.— Ен памаўчаў, адвярнуўся, паглядзеў у акно — Шуры не было відаць — і стаў гаварыць цішэй: — А гэты п'яніца,— кіўнуў ён галавой на кузню,— сарве мне ўсё. Думаеш, ён умее спаткаць людзей? Думаеш, ён у вёсцы з кім гаварыў? Думаеш, папрасіў каго ў загон ісці? Хоць ты сам — з хаты ў хату... Пабразгае малатком аб жалеза, а тады ідзе зубамі аб шклянку бразгаць. Пачуў, што кузню забіраюць, дык... Што тут піць? Усё скора забяруць. Сваё мы тут за гэтыя гады зрабілі. Бяда наша, што мы тут прыраслі, як мужыкі да зямлі. Работа наша гэтага не любіць. Прырос — дык у калгасе аставайся. Любіш нашу работу — ідзі, брат, за ёй ззаду. У нас, у рабочых, гэтак. Што галаву апусціў? Падбярэзцкага шкода?

— Яно, і яму трэба дом кідаць...— сказаў Андрэй.

— А я яго не шкадую. Яго я самога б дома пакінуў. Як воўк: галодны можа быць доўга, а п'е кожны дзень. Далей бы яму ад магазіна. Прападзе... Але ж і нам у кузні рукі трэба. Як жа я яго праганю? Ад прылаўка дык адганяў, як сабаку. І не яго аднаго. Ніхто ні слова... А тут жа чалавеку жыць трэба. Дзеці. Ен вун там, бразгае,— кіўнуў Унук зноў на кузню.— Хочаш, сюды клікну, а то сам зайдзіся. Хай паможа: і павабіць — ён гэта ўмее, і людзей расставіць. Застаўляй.— Унук гаварыў без аддухі, тады доўга маўчаў.

Андрэй пераступаў з нагі на нагу — таптаў на пяску сляды ад веласіпеда. Пасля Унук устаў і зноў паглядзеў у акно, чакаў адтуль нечага.

— Ваўкі яшчэ на маю галаву. Не да іх цяпер. Мяне, можа, і не будзе. Пературбацыя гэта — знаеш? Сядзіш толькі на званках і на паперах. Тое давай, тое не давай. Гэта перадай, гэта пакінь. Здурнееш, пакуль у новае дрэва ўрэжашся. І я, брат, як мужык. Прывыкаю... Ты, брат, глядзі і, калі мяне не будзе, камандуй. З людзьмі дагаварыліся, свіннямі каб не астацца. Хаця, я буду. Я, брат, здохну, калі за лета ні аднаго ваўка не ўшчуну. Ты ведаеш, колькі за сваю жызню іх аблажыў? У леспрамгасе я ўжо... Да вайны гэтулькі гадоў ды цяпер... І жыць я ім не даваў кожнае лета. Многа іхніх гнёздаў ператаптаў. Работа такая: валіш, бывала, з пня, а яны тут на зямлі ў яме качаюцца — маладыя такія, кругленькія, з мокрымі мордамі. Ваўчыца збегла — нарабілі гэтулькі стуку, а яны адны. Прывык я іх з лесу насіць,

малых. Двухстволку пасля купіў. Ты ведаеш, якія мы аблавы да вайны рабілі? Да вайны іх, ваўкоў, было-о... Сядзіш пад загонам, а яны на цябе, як сабакі дзе з двара: адзін за адным. Спраўляйся толькі... Пасля вайны, праўда, адышлі ваўкі, падалела іхняя граніца. Да вайны было больш. Але больш ці менш — звер зверам. Не люблю я, брат, гэту поскудзь. Малы яшчэ, высадзіш з меха на хату, а ў яго ўжо вушы тарчаць, як у старога, рот разявіць, гатовы на любога... Звер, брат, зверам. Звера трэба апасацца. І дзяды нашы апасаліся. Не люблю я, брат, звяроў. А калі праўду казаць, то не надта далёка ад іх мы і цяпер жывём. Развялося іх ужо шмат, плодзяцца... Ноччу як завыюць, падышоўшы,— здаецца, за вуглом. Шорах па спіне, каб ім костка ў горла... Жарабё яшчэ адно ўзялі. Чацвёртае. Тут, брат, хоць ты сам гэтых жарабят на дарогу ды гані пугай пад Полацк. А ваўкі скора з гнёздаў выйдуць, многія, як я слухаю раніцай і ноччу, выйшлі. Жарабяты адны, без коней,— канцы. Тут ці мы іх, ці яны — жарабят...

За кузняй загудзелі машыны: адна, пасля другая. Над дарогай падняўся дым; пад ім бегалі шафёры. У акно з канторы высунулася Шура з чорнай тэлефоннай трубкай у руцэ — выцягнула руку, як усё роўна падавала трубку на двор — Унуку.

— Тут не надта пастраляеш... — Унук як стаяў, дык і пайшоў адразу ў кантору, топчучы вялікімі ботамі сляды ад веласіпедаў на пяску, як і Андрэй. На ганку крутнуў галавой на хаду: — Ну, глядзі. Паедзем у панядзелак. Раніцай... Пачакай яшчэ...

Андрэй пачуў, як Унук крыкнуў у калідоры: «Скажы, што іду...» Мусіць, Шуры, каб не падганяла.

Ад кузні адзін за адным пайшлі прычэпы. Андрэй бачыў, як яны заварочваліся на пасецы, падскокваючы на пнях, і бразгалі ланцугамі — выязджалі на дарогу. Ззаду за імі падымаўся пыл і поўз на кантору.

«Да паўдня будуць пад Полацкам»,— падумаў Андрэй.

У кузні Падбярэцкі быў адзін. Стаяў у дзвярах і глядзеў на дарогу. Падаў адразу руку і, адышоўшыся, сеў на кавадла, шырокае, белае і пляскатае, склаўшы рукі на грудзях; тады перайшоў на горан — на кавадле было холадна ў зад — усеўся блізка ля агню, звесіўшы далоў ногі і адваліўшыся да чорнай сцяны. Кірзавыя

боты ў яго былі працёрты па баках ля костачак — адзін і другі,— і з дзірак вылазілі белыя крамныя. анучы. Падбярэцкі махаў нагамі і свістаў на ўсю кузню.

— Што раблю? — спытаўся ён пасля, кінуўшы свістаць і гледзячы ў дзверы.— Апошнюю заклёпку стаўлю Унуку... Хе-хе-хе...— Ён засмяяўся і паскроб лысую патыліцу — пастрэпаў ногцямі, як па сцяне.— Ланцугі варыў на прычэпах. Нормы гоняць — рвуць, як вяроўкі... Ланцужкі кляплю... Заклёпачкі стаўлю... Цьфу, т-тваю маць...— ён вылаяўся і плюнуў, павярнуўшы галаву, у агонь, на чырвонае вуголле.— У нас ужо работы няма. Ні калёс, ні атос, ні падкоў. У самом-то дзеле... Усё мяняецца... У машынах жа я не разбіраюся — тупы. Што я, у матор палезу? Я ж не механік. Заклёпачкі буду ставіць, пакуль не звязуць к чортавай матары маю гэту спіжарэньку... Ржа толькі на зямлі астанецца, там, дзе цяпер стаіць маё кавадла...

Андрэй згледзеў, што ля шырокай чорнай дубовай калодкі з кавадлам, абгарэлай зверху, насыпалася жоўтай іржы, высака, горкай, як маравейнік ля пня.

— Што, едзеш? — спытаўся пасля Падбярэцкі і зноў паскроб патыліцу.

— А ты адкуль знаеш? — Андрэй падышоў бліжэй, прыпёрся да кавадла.

— Зямля дыша. А цяпер яшчэ ўчора цябе абджынджырылі па вуглы... Хаця, ты нічога не згубіў. Месяц адпусціш на бульбу — больш купіш, чым у тым гародзе вырасце.

— За месяц не купіш...— сказаў Андрэй.

— Ну, не за месяц... Ну... сам ты ведаеш, галава на карку. Значыць, едзеш. А я. Дык чорт яго ведае. Паеду — бульбы гэтай на гародзе не згублю, баба ў калгас ходзіць. Не адчэпяць... Толькі яна мяне не пускае ад дому. Далёка. Ды і кідаць усё і бадзяцца па чужых хатах... Валяцца пад старасць на казённых раскладушках... Я ўжо, відаць, не вырвуся. І ў самога імпэту таго няма. Заработкі толькі дома, калі астацца, будуць меншыя. Вот жа ўстроен чалавек: крые гэтыя заработкі матам, ■ без іх не можа. Пакажы — бяжыць! І нашто яно ўсё гэта трэба? Жыць жа можна і дома. Людзі жывуць. Дык не-е... Бяжыш, во, за свет. Пад Полацк, за Полацк, кату пад хвост. За які лішні рубель. А я табе скажу, што ўжо скора і бегаць не будзе куды. Ну, пад Полацк яшчэ можна, не так далёка, а тады... Хаця,

усе мы ўстроены так: надта далёка ад сваіх вуглоў не адыдземся. Я, вот, прыкідваю сабе: гады два-тры яшчэ, пакуль лес блізка, пайсці паразаць. Ну, ці і ў кузні гэтай самай пастукаць. У запас. А там — далей ужо не паеду. А пад Полацк можна. Новы ўчастак, заработкі будуць. Помніш, як у нас пачыналі? Уручную яшчэ, з лучком. Я ў месяц на старыя па пяць тысяч, а то яшчэ з гакам, выганяў. Прагрэсіўка, прэмія-надбаўка... Пасля ўжо знімалі, нормы павялічвалі. Ты — дык колькі там быў у лесе: рука. Да коней пайшоў. А я са сваіх рук тады — і хату і ў хаце... І прыёмнікі, і веласіпеды. А ўжо ж і ў магазіне Федзю пакідаў... Даваў орсу ўтаргаваць. Пасля ўжо электрапілы пайшлі, прэмію-надбаўку далоў, лучок у хлам — ідзі,ківайся з тапаром, сукі церабі. Пайшоў у кузню. Менш, затое... Ды я ўжо і ахвоту збіў тады... А цяпер, калі ў новай дзялянцы стаць на крыжоўку... Рукі яшчэ ў мяне свярбяць...

Падбярэцкі саскочыў з горана — ззаду за ім на зямлю пасыпаўся попел — і пачаў хадзіць па кузні, тручы далонёй аб далоню, як усё роўна грэўся:

— Відаць, рызыкну. Ты добра робіш, што едзеш.

— У панядзелак і паеду. З Унукам.

— Раней лепш. Пакуль там яшчэ суматоха: гэтага няма, гэты не паехаў, пайшоў назад у калгас — месца добрае знойдзеш. Табе з рукой... А што Унук? Зробіць? У яго хірым. Мудрэй Вулі зараза.— Падбярэцкі ўсё хадзіў па кузні.— А і ў самога ў яго — тое, што ў нас. Ты з ім не гаварыў? Я гаварыў. Думаеш, хочацца ехаць пад той Полацк? Зробяць там яго яшчэ начальнікам ці не — хрэн яго знае. А тут было. І сытна і аплавітна... Хату такую — на ўсё Вострава адну — падняў. Ашаляваў, пафарбаваў. Гэ-гэ... Участак блізка, свой конь, летам брычка, зімой вазок... Кожную раніцу і вечар пратрасціся, яно няблага, па каменні. Памагае пасля абжорства... А не хочаш поначы дамоў — дождж там ці мароз вялікі — начуй на ўчастку. Шура пад бокам. Х-хе-хе... Гм... Забярэ яе з сабой пад Полацк ці не? У самом-то дзеле... Дурная баба, пры грашах, магла б, гэтулькі гадоў жывучы тут, сярод адных мужчын, хоць і крывая, замуж выйсці. Хоць за такога крывога, як і сама. І нашага брата вайна таксама пакрывіла многа. Дык не... Прывыкла, відаць, да гэтага здаравілы, ды і ён прывык. А што — дачок ён павыдаваў, а Шура за жонку ўдвая маладзей. А ногі... Дык яны...

ногі гэтыя...— Падбярэцкі зноў махнуў рукой — высака быў падняў, аж за вуха.— А-ат... Чалавек жывучы. Прыстроіцца яна яшчэ лепш за нас. Значыць, рашыўся?

— Рашыўся, а, вот, аднаму табе скажу,— нечага ўсё баюся. Як у блакаду: ідзеш — і думаеш, што пад нагамі міна. Як пераступлю ўсё гэта, тады ўжо плюну на ўсё...

— Ну-у-у, запе-еў... У самом-то дзеле... Мала мы па свеце ездзілі: і ты і я?..— Падбярэцкі падышоў да горана і сыпнуў на агонь дробнага вуголля — зачэрпнуў прыгоршчамі, як бульбу з кучы. Пасля схадзіў на двор і прынёс два ланцугі, тоўстыя, белыя, вышараваныя аб пясок. Ланцугі цягнуліся па зямлі, грабучы ад парога жменю дробнага жытняга ржышча і стружку — падымалі пыл. У кузні запахла сухім дубам і дымам.

Андрэй чакаў, пакуль Падбярэцкі падыдзе бліжэй:

— Ты паедзеш — вернешся дамоў. А я калі паеду — на маім месцы будзе пуста. Хату нехта забярэ, яшчэ не старая, купяць. У нашу вёску надта ніхто цяпер не пабяжыць, лепшыя наўкола. Гладкі адзін пасля вайны прыбіўся, дык тады было другое — ад стужы каб схавацца. Так што калі я паеду — на маім двары парасце лебяда. Вярнуцца мне ўжо не будзе куды.

— У самом-то дзеле... Ты, брат, прыкарэў, цяжка адарвацца. Яно, калі наўсягды едзеш, то чуеш, што прыкарэў. Баішся. Не ведаеш, што наперадзе будзе. Меншы ці большы страх. Я дык цяпер пра гэта не думаю, у мяне можа і другое, як ты гаворыш, табе, вот, скажу. Баішся ехаць, бо ззаду ў цябе невялікі страх. Ззаду ў цябе ўсё цяпер ціха. Прайшло. Ну, жонка... Ну, была... Ну... Ні ты, ні я — ніхто таго не верне. Зямля, яна і цябе і мяне ў любы час прыме — нічога не зменіш. Так што я на тваім месцы даўна б ужо ўсё перахрысціў і перашарсціў. Ззаду ў цябе цяпер ціха. Калі ззаду страх — наперад тады не баішся ісці. У мяне, брат, было не так. Ты, вот, успомніў пра блакаду. У мяне было не так...— Падбярэцкі ўсё яшчэ трымаў у руках ланцугі. Тады паднёс іх і кінуў на зямлю ля кавадла. Ланцугі глуха бразнулі і ляжалі, расцягнуўшыся, як гадзюкі.— У мяне, брат, і ззаду быў страх, і наперадзе. Ніколі не забудуся. І я пайшоў, бо ззаду мяне гнаў большы страх, а наперадзе... Я тады ішоў і думаў, што наперадзе можа таго страху і не будзе...

— Пра што гэта?

— Х-хе... Ты-то не ведаеш. А каб і ведаў, то дагэтуль забыўся б. На чужое, яно, забываешся, сваё толькі помніш. Тваё плячо нікому не баліць... А ў мяне — дык і потым таго: ніякай і болькі не было, каб людзям паказаць. А я помню. Што рабілася ў душы — помню. Пайшоў я тады і выжыў. А каб не пайшоў — у зямлі б ужо згніў. Аж цяпер, здаецца, чую, як халоднае жалеза тарканулі пад лапатку. Немца ўжо забыўся, расплылося ўсё ў памяці за гэтыя гады, а халоднае жалеза помню. Нікому я не расказваў, і ніхто дагэтуль не ведае ў нас у Вешках, што тады было. Відзелі толькі, як я з баронамі ўжо з лесу ехаў. Ніхто нават не спытаўся. Мала што: ад немцаў можа дзе хаваўся, з поля ўцёкшы...— Падбярэцкі сціх, стаяў, глядзеў праз дзверы на дарогу ля кузні і абіваў ад іржы руку аб руку. Тады пайшоў, прыткнуўся да горана. Ззаду ў яго трашчала на агні сухое чорнае, бліскучае ад растопленай смалы вуголле. Ён гаварыў, азіраючыся на агонь, як усё роўна агонь яго мітрэнжыў, не даючы гаварыць.— Я тады паехаў баранаваць на шнур, пад маяк. Рана выехаў, з усходам сонца: стаяла гарачыня, як цяпер. Папар трэба было пацягаць пад мешань, недзе такой парой было, пад восень, можа раней. Туман такі ж быў раніцай, торфам гарэлым пахла. Помню, як ад расы было холадна ў босыя ногі. Конь — тады ў мяне быў Смык, высокі, худы, гнедаваты — храпе ад пылу і ўсё назад, пад вёску, азіраецца, аж лейцамі трэба шлеіць. Сонца ўжо выскачыла высака над лесам, прыграваць стала, а ён усё азіраецца — хамут рэжа ці яшчэ што? Які там у чорта хамут. Жывёла, відаць, лепш за чалавека чуе і бяду і жуду. Агляну ўся я, а ззаду немец з аўтаматам. Стаіць на шнуры, на пабаранаванай раллі, блізка, як праз хату. Каска на галаве гарыць ад сонца, аўтамат спераду на грудзях блішчыць, і яшчэ нешта палыскаецца збоку, доўгае белае, як вышараваны аб зямлю нарог.

— Бістро... кабыла... тваю маць...— помню, закрычаў немец; махаў рукой, выцягнуўшы яе наперад.

Я адразу акруціўся і пад'ехаў з бараной да немца. Немец паказаў, каб я зачапіў яшчэ адну барану збоку ля сваёй. Другая барана ляжала якраз на Піліпёнкавым шнуры на загоне, новая, яшчэ белая. Знаць было, як у сухой бярозе прапякалі дзіркі, каб пазаганяць зубы. У дзве бараны я ніколі не баранаваў: чорт яе

ведае, дзе зачапіць. Немец паказаў: стаў нагой ззаду на барану на правы край. А чым яе зачаплю... Тады немец мне халодным жалезам пад лапатку. Я адразу ўспомніў, што ў мяне дзяга на паясніцы. Зрабіў пятлю, зачапіў за крук Піліпёнкаву барану. Немец паказаў мне ехаць пад вёску, да дарогі. На дарозе я ўвідзеў, што ў вёсцы поўна немцаў: на вуліцы, на платах, на дзядзінцы, аж у лагчыне за вёскай — стаяць і ляжаць. Я здагадаўся яшчэ тады, калі немец загадаў прывязаць другую барану, куды трэба збірацца ехаць. На дарозе я праседзеў да паўдня.

З вёскі немцы выйшлі ў паўдні. Да мяне зноў падышоў той, што прыгнаў з поля і паказаў ехаць пасярод дарогі — да лесу, таркануўшы пад лапатку халоднае жалеза. Гэта было ўжо ў другую блакаду, ты ўжо быў у парцізанах — ведаеш, што, адступаючы, парцізаны мініравалі дарогі...

Не помню, як я ехаў. Помню толькі, што ззаду, блізка, як, вун, да дарогі, па бараваным ішоў немец, адзін. Запомніў яшчэ, што ўсё скакала ўваччу: і барана, і конь, і немец. Астатніх немцаў я не бачыў: ззаду толькі блішчала зямля. З-пад бараны ішоў пыл, мяне біў кашаль і варылася ўсё ўсярэдзіне. Іду, барана скрабе зямлю, чапляецца за карэнне ля лесу, трэба ж згінацца падымаць. Так я і прайшоў тады з бараной праз усю дарогу. Ля Ям, ля Сырніцы, праз Жукаўшчыну, дзе ўсю жызню ездзіў з плугам і вазіў гной на поле. Баранаваў немцам дарожку. А яны далёка ішлі за мной ззаду: па адным, па два баранаваным следам... Думаў — будуць гнаць мяне да Выгар, а там возьмуць каго другога... Ажно — ведаеш, куды я тады даехаў? Аж у Горна. Цераз раку, праз лес і аж да брукаванай дарогі. Адтуль пусцілі... Дванаццаць вёрст баранаваў дарогу па лесе. І каб дзе адна міна. Хоць бы на смех трэснула... Х-хе-хе... І смешна і грэшна. Іду за бараной, конь храпе, пылу наглытаўся з-пад ног, мокры ўвесь... У лесе ціха, як ноччу, аж у галаве стукае, калі ступаеш нагой на зямлю. І птушкі... Пішчаць на ўвесь лес дзярката і ядрана, аж мароз ідзе па скуры... Ніколі такога не чуў, колькі жыў. А барана як заскрабе зямлю — валасы дыбам. Назад ехаў, дык і птушак тых нідзе не было. Страх, ён і птушыным галасам можа скрыпець. І птушынага голасу станеш баяцца. Каб ім ні дна ні пакрышкі... Аж цяпер яшчэ сню — Смыка і барану. Як

заскрабе — з пасцелі ўскокваю. І ўсё на хваробу сню. Як пабараную дарогу — то ўжо з ложка хоць і не ўставай. Пасылай да доктара. Каб ім дагэтуль скуру баранавала. Цьфу!.. Многа часу прайшло, я табе скажу, але ж душа не суконка... Прачнешся, бывае, а яна і заные. І ўсё ноччу. Думаеш: а дарожку ж чысціў... А не паедзь я тады... Мне — зямля. Другога б знайшлі... Вёска вялікая...

Падбярэцкі адышоўся ад горана і пачаў тупаць па кузні, лапаючы рукамі за кішэні: шукаў закурыць.

— Так што... у цябе страх толькі наперадзе. А ў мяне быў і ззаду... Ну-у... Задумаўся...

— Песня, брат, доўгая...— сказаў Андрэй, і Падбярэцкі адразу падняў галаву — відаць, не ведаў, пра каго сказана: ці Андрэй гаворыць пра сябе, ці можа пра яго, Падбярэцкага.

— Усякая бывае жызня, усякія бываюць і песні... Тут Унуку пелі, а паедзеш пад Полацк — новаму некаму трэба пець. Наша жызня, яна — у іхніх руках.

— Трэба было сваімі рукамі бараніцца. Пайшоў бы ў партызаны — не ездзілі б немцы конна...

— А-ат... Партызаны... Па гэтым жыць можна: быў ці не быў...— Падбярэцкі закурыў і, пускаючы дым цераз плячо, падышоў да горана, узяўся шырокай рукой з тоўстымі, як адсечанымі, кароткімі пальцамі за жоўтую вышмальцаваную палку ўгары над галавой і пацягнуў уніз. Зашыпеў мех, над горанам высака, аж пад столь, падняліся чырвоныя іскры, лёгкія, як пер'е. Паддзімаў Падбярэцкі нядоўга; кінуўшы, павярнуўся, узяў з зямлі ля кавадла ланцугі і паклаў іх на горан з самага краю.— Па гэтым жыць можна... Унук там ці які другі сук...— адвярнуўся ён зноў ад горана і загаварыў, адразу забыўшыся на партызан.— Дрэнна, брат, вот, што ў цябе дом пусты. Без бабы. З бабай было б табе прасцей, ты думаў пра гэта? Без бабы — яно не жыццё. Без бабы і на Унука глядзіш тады, як на ваўка. Без бабы і начальнік дрэнны. Сам ты сябе, па-моему, мэнчыш. Акруціцца трэба. Да старасці ты ж не думаеш адзін дажыць, па ўсім відаць...

Андрэй падняў галаву і паглядзеў на Падбярэцкага: што ён ведае? Пачуў, як горача робіцца ў шчокі.

— Яно, калі на тое пайшло...— Падбярэцкі хацеў нешта сказаць, але памаўчаў і махнуў рукой.— Хаты б я не прадаваў. Ну, колькі ты яшчэ выцерпіш без

бабы?.. Х-хе-хе... Хаця, калі пярэйдзеш да Балюты, то... Грошы за хату — Балюце, дачку — Балюце, ну, а сам... Ну, калі і па свеце паездзіш. . Дык паехаў і вярнуўся. Ёсць куды.

Андрэй падумаў, што Падбярэцкі адразу сказаў пра Балюту, нібы яны пра яе гаварылі ўжо не раз, нібы Падбярэцкі ведае пра яго, Андрэя, больш, чымся ён сам. Андрэй пачуў, як горача робіцца ў вушы, зверху.

— А чаму да Балюты? — спытаўся ён і кашлянуў. Хацелася піць, і ён паглядзеў у вядро з вадой, што стаяла на зямлі ля кавадла.

— А дзе лепшую знойдзеш? У самом-то дзеле...— Падбярэцкі павярнуў галаву і прыплюшчыў падслепаватае вока, усміхнуўся.— Лепшай, брат, не знойдзеш. Што — Ганька? Ды кінь ты... Бутэлька на адзін раз. Я табе магу, брат, на пальцах пералічыць усіх баб у тваёй вёсцы і ў сваёй. Многа іх адных, але лепшай не знойдзеш. Ёсць яшчэ ў мяне адна ў Крывазнаках. Але гэта за Віліёй, далёка, ты не захочаш. Пажывеш на адным участку, на другім. Свет вялікі, апытаеш некага. Але лепшага нічога не знойдзеш, яшчэ раз скажу. Гэта каб адразу пасля вайны, так, у сорак пятым ці сорак шостым. Тады яшчэ яны былі ўсюды адны. І плугі самі на сабе цягалі, і ўсё на свеце. Тады ад іх і адбою не было, ад любых. Паяўляўся які свежы мужчына ў вёсцы — упаўнаважаны з раёна прыязджаў ці фінагент прыходзіў з партфелем, дык... Помніш, Корань такі быў, худы, аблавухі, плюгавы... І на фронт яго не ўзялі. Цяпер ён конюхам робіць на смалакурцы... Гэты ж не па адной вёсцы хадзіў. Плюгавы то плюгавы, а мог, відаць... Ат... Даўна ўжо ўсё гэта было. Дзеці ўжо ў тых баб павырасталі, жаніць пара...

Падбярэцкі выплюнуў пад ногі акурак, шмаргануў па зямлі ботам і выцер пальцамі пад носам:

— Тады, яно, брат, і выбраць можна было што. А цяпер... Семнастовак жа мацаць не будзеш у нашых гадах? У самом-то дзеле...

— Слухай, чаго ты прыстаў з Балютай? — спытаўся Андрэй і зноў закашляўся.— Балюта ды Балюта. Як бы на ёй адной свет у клін сышоўся. Ну... памагала баба ў бядзе... Любы памог бы... Куды ўжо тут пераходзіць. Скора нас — Аўрааму на піва...

— Х-хе-хе... Знаем. Не прыбядняйся са сваім півам. Ад людзей не схаваеш. Вазіў жа лён? Вазіў. Мог

дзе і перакаціцца на снапах дагэтуль. На гэта многа часу не трэба. Калі ўжо ты носам круціш, то і я табе прама скажу. Не хочаш — знойдзем лепшую. У Крывазнаках, вун... А гэта... Падношаная, брат. Што ты, не ведаеш? Я і то ведаю, далёка ад вас жывучы. Перад вайной, калі ў яе не стала мужыка... Помніш, вёска ў тым канцы ноччу загарэлася? Казалі тады, што з пагранічнікамі на прызбе агню закінула з папяросы — курыла. І хлапец жа ў яе ад той пары вырас. Пасля з Рукалеевым сышлася. Ты думаеш, ён бы астаўся ў яе? Не-е... Кончылася б вайна, дамоў бы вярнуўся, а не да яе. Думаеш, у яго жонкі не было? Была-а... Ва ўсіх у іх жонкі былі, у гэтых пленных-загуменных, што па вёсках асядалі. А-ат... — Падбярэцкі нечага махнуў рукой.— Не глядзі ты на тое, што я яе хвалю. Дабро не вялікае. Я думаў, што ты, можа, і праўда збіраешся перайсці. А калі не, то... Баба то яна хлёсткая, адбою ад мужчын у яе і пасля вайны не было. Але ж баба — бабай... Не ад усіх адбівалася. Плюгавых, як Корань, яна не падпускала... Бо сама тады была, брат, як мак. Цвіла. Каля блізку, дык нікога б такога і не знайшлося, каб... А-ат... Баба — бабай, я іх усіх гэтых ведаю. Можа ты і добра робіш, што плюнуў на іх...

Падбярэцкі нагнуўся над горанам і пакратаў куртатай чорнай качарэжкай чырвонае вуголле на агні. Падцягнуў бліжэй да агню ланцугі.

— Усе яны, гэтыя бабы... З Крывазнак вун, Юлька. Ты яе можа і ведаеш. Мудрэй за Балюту. Мужык на вайне лёг. І дагэтуль не выйшла. Адна. Чорт яе ведае чаму. Дык тая, брат,— з немцамі. Нават ужо ў апошнюю блакаду. Кругом усё гарыць, смыліць, немцаў поўна вёска. А яна... Мужык у яе музыкантам быў. Пайшоўшы ў армію, гармонік дома пакінуў. І сама яна ўмела трохі іграць. Выйдзе на вуліцу пад прызбу, гармонік на калені і — «Залатыя горы...». Немцы каля яе кругам, а яна ім выдылінгавае... У хаце цесна ўжо было, на вуліцу выходзіла. Каб усе відзелі. У-у-у... курва. Хай ужо са сваімі, а то з немцамі. Сваіх ужо мала было. Сядзіць, вун, цяпер адна. Можа за гэта ніхто яе і не ўзяў пасля вайны, чорт яго ведае. Так што плюнь ты і на тую, мала што я табе гаварыў. А-ат... Што, на гэтых дваіх свет сышоўся? Знойдзем...

У горане ўгарэлася вуголле, запахла дымам, як дома з печы ад смалякоў, калі падпальваеш дровы.

Падбярэцкі рассунуў вуголле качаргой і паклаў у агонь два ланцугі — канцамі. Зверху пастукаў качаргой.

— Паможаш. Падзяржыш у клешчах ланцуг. Раніцай шафяры памагалі. Малатабоец ужо з месяц як збег. У калгас пайшоў, пачуўшы, што звязуць кузню. Выкручвайся цяпер адзін, як вуж...— Падбярэцкі зноў пацягнуў за ручку ўніз — зашыпеў мех, цененька і сіпата, як гадзюка, паляцелі ў бакі дробненькія, па зярняці, іскры, далёка, аж да кавадла.

— У самом-то дзеле...— Падбярэцкі выпусціў раптам ручку ад меха — мех перастаў гудзець — і павярнуўся зноў да кавадла.— Я думаў, што і праўда ты рашыўся да Балюты... Людзі гавораць, ды і сам ты ўпобачкі на санях ездзіў. Блізка сядзеў. Цябе яна не адкіне. Прыбегла, вун, у бальніцу адразу. Ты яе нечым цягнеш... Калі ўжо на тое пайшло, то я табе скажу... Ну, брат, і гарачая баба... Душа з цябе вон... Даўно гэта было, гадоў ужо многа назад. Зімой. Тады пад Курачовымі Цянямі валілі з пня лес. Мароз, мяцеліца і дзень і ноч, гудзе ўсё на двары, а план давай. Сані трашчалі пад дрэвам, як лучына. Работы ў кузні па самую глытаўку. Дамоў хадзіць, таптаць снег — згарыць яно агнём. Абрыдла і валяцца ў канторы на падлозе ля грубкі — не хапала раскладушак. Папрасіўся я тады да гэтай Балюты на кватэру. Пусціла. Сала ў торбу — і пайшоў. На другую ж ноч я яе зграб. Назаўтра ж і прагнала. Ляцела мая торбачка з салам за парог у снег, як не ведаю што. Але ж і было... У самомто дзеле, лепш ты, брат, не пападайся. Астануцца толькі рожкі ды ножкі... Было-о... Ёсць што ўспомніць. І чорт іх, брат, баб, ведае: то хапае цябе, як ваўчыца, то прэ вон без агляркі, як невядома каго. Даўна, брат, было, а ёсць што ўспомніць. І яна помніць, аж дагэтуль вачэй на мяне не падымае...

Андрэй пачуў, як некуды вязне, як усё роўна ў мяккую раллю на полі. Задрыжалі рукі. Ён падышоў і абапёрся на халоднае кавадла. Там, дзе стаяла на зямлі, на пяску, вядро, знаць былі ад яго дробныя кругі. Іх прытаптаў нагамі Падбярэцкі...

Мігнулася ў вачах Балюціна хата з жоўтай падлогай і бліскучы ложак за грубкай... І Падбярэцкі недзе сядзеў гэтак ля стала, пасля хадзіў з вядром па ваду...

Яго раптам схапіла злосць... На Балюту... Аж сцяліся самі кулакі. Трапіла б цяпер пад руку...

Ён стаяў ля кавадла і чуў, як патрохі астывае — пачынала рабіцца холадна. Проці яго блізка тырчаў, як з зямлі, нагнуўшыся ўперад, Падбярэцкі — глядзеў, лыпаючы падслепаватымі вачыма. З-пад кепкі ў яго быў відаць гладкі лысы лоб, умазаны ў сажу.

Андрэю захацелася адразу пайсці з кузні. Скарэй бы ўжо з'ехаць пад Полацк.

«Аблаву яшчэ выдумалі, бытта без яе і паехаць няма як»,— падумаў ён пра Унука.

З галавы ніяк не выходзіла Балюта. Стаяла высака на валакушах у паркалёвай у клетку сукенцы і кідала далёка на пасеку снапы... Тады бразгала ўпацёмку дома ў першай палавіне конаўкай аб вядро — прыносіла яму піць.

«Чаму ты нічога не пытаешся?» — аж звінела цяпер у галаве.

Ён падумаў, што яна і яго магла прагнаць, як Падбярэцкага, раніцай, але не прагнала. Пачуў, што яму ад гэтага робіцца смялей і разам з тым робіцца шкода Балюты. Гэтулькі гадоў адна. Кожны мог прыйсці ці пад'ехаць на машыне да варот, бо ведаў, што яна адна. Пасля мог расказваць, як Падбярэцкі, і смяяцца... Яму яшчэ захацелася раптам пайсці цяпер да яе, захацелася сказаць, што Падбярэцкі быў свіння, і ўсе другія, хто прыязджаў немаведама чаго, былі свінні, і што больш волас з галавы ў яе не ўпадзе...

Падбярэцкі ўсё глядзеў на яго, лыпаючы падслепавата, тады адкінуў галаву назад — з-пад рубашкі выехала жоўтая шыя, упэцканая ў сажу,— і зарагатаў на ўсю кузню. Моцна, трасучы жыватом, аж з парога фыркнулі на двор вераб'і, што скакалі па стружках.

— Што гэта ты як мяшком апылены?.. Х-хе-хе-хе... Такія штукі не забываюцца. І [redacted] помню, і яна помніць. Можа толькі каецца, што адразу прагнала. Бабы, яны гарачыя. І там, і тут... А тады шкадуюць... Хаця, дарожка да яе не зарасла. Усё яшчэ можа быць. Гара з гарой не сходзіцца... Ты што стаіш, як у зямлю ўехаў?

Калі Андрэй схапіў Падбярэцкага за грудзі ў дзве рукі — за чорную зашмальцаваную рубашку пад жоўтай упэцканай шыяй, пачуў адразу, як рэжацца ў пальцы бляшаны гузік і баліць хворае плячо... Падбярэцкі ўпёрся рукамі яму ў грудзі і глядзеў, вылупіўшы вочы,— спужаўся. Андрэй нічога не помніў, ён толькі ненавідзеў цяпер Падбярэцкага, як сам не ведаючы

каго. Прыпёршы да горана, ён перагнуў яго і нахінаў уніз — галавой у агонь, у чырвонае вуголле. Забразгалі пад ім, паднізам, ланцугі, выкаціліся з агню і сцягнуліся на пясок пад ногі. Запахла дымам, пад Падбярэцкім гарэла адзежа.

— Ты што? — Падбярэцкі зароў, як бык.— Пусці... Здурнеў? Ды я табе...— ён выгнуўся, крутнуўся — затрашчала ззаду на плячах рубашка, але вырвацца не мог. Яны цяпер стаялі пасярод кузні, ля кавадла. Падбярэцкі, упёршыся рукамі ў грудзі, адпіхаў яго ад сябе. Андрэй пачуў, што вун як баліць плячо, што не трэба было пэцкаць рукі...

— Паску-у-да...— сказаў ён, сціснуўшы ад болю зубы.— Баранавалок нямецкі. Жыў бы ўжо, заціснуўшыся ў кутку... Думаеш, усе такія, як ты. Сваім гнілым гужам усіх мераеш. Гадасць усякая кожны раз на языку...

Пачуўшы, што ўпёрся нагамі ў парог, Андрэй, каб не паваліцца, пераступіў цераз счэсаны зверху кругляк. Стоячы на ўбітай чорнай зямлі, ён падумаў, што Падбярэцкі дужэйшы,— выпхнуў яго вон з кузні.

Падбярэцкі тупаў цяпер у кузні ля парога, гладзіў рукамі грудзі і соп, як змораны бык.

— Ніхто не відзеў... Давай так: і ты скаціна, і я скаціна. І не будзем здароўкацца...

— Хочаш быць скацінай — будзь. Я гэтага не хачу...— Андрэй крутнуўся і пайшоў па пяску на дарогу, дзе нядаўна ехалі прычэпы.

Ішоў у вёску і чуў, як дрыжаць у каленях ногі, як дрыжыць ён увесь і як нешта гаварыў ззаду ў кузні Падбярэцкі — пра Балюту. Адышоўшыся, убачыў, што ў яго чорныя рукі — далоні і пальцы ўмазаў у сажу. Сышоўшы з дарогі, сагнуўся і доўга выціраў рукі аб сівец. Сівец быў мокры ад расы.

Калі ён адагнуўся, пачуў, што на яго праз соснік свеціць сонца, сухое і калючае,— якраз у вочы.

«І сёння будзе пячы,— падумаў ён.— Калі гэта ўсё кончыцца?..»

9

Сонца заходзіла за Белай дарогай — вісела ў сасновым бары за Ямамі ў верхаллі — вялікае, прыплюсну-

тае зверху, пераліваючыся чырвоным агнём, як жар у пячурцы, калі яшчэ рана закладаць юшку. На Ямах на пасецы, на Белай дарозе рабілася сіне, як ад дыму.

Калі Андрэй глядзеў з Загумення на сонца, бачыў, як перад вачыма таўкуць мак камары, што вясной на дрывотні. Ад сонца здаваліся чырвонымі і верхаллё ў соснах і камары — мітусіліся, як сыпаліся адкуль зверху дробныя іскры — сажа на зямлю, калі гарэла ў коміне. Ля сонца цягнуліся ўгару дзве жоўтыя, што пажмаканыя рукамі, паласы — дарожкі ад самалётаў. Самалётаў не было чуваць. Над лесам дарожкі пачыналі згінацца, распаўзаліся і чырванелі; угары яны былі прамыя, тонкія і вострыя — здавалася, чортведама якія пікі калолі далёкі свет.

З Загумення добра відаць вуліца, могілкі за грэбляй на полі і хаты ў Луськім — новыя стрэхі.

У бары пад Курачовымі Цянямі стаяць паабапал дарогі сосны — не дайшла яшчэ сюды леспрамгасаўская піла. Выцягнуліся высака ў неба, туды, дзе правялі след самалёты. Усюды пахне смалой, чыстай і свежай, як у новай хаце. Чуваць, як стукаюць, лучаючы на цвёрдае на дарозе, сухія сасновыя шышкі: у лесе яны падаюць дзень і ноч, у лесе іх пачуеш кожны раз.

Ён пастаяў і падумаў, што любіць слухаць, як стукаюць, падаючы, шышкі... Вечна б так стаяць і слухаць...

Колькі людзей перахадзіла тут: па Белай дарозе і пад Курачовымі Цянямі... Няма сканчонага зямлі — няма і людзям. Людзі рассыпаюцца па зямлі, як шышкі з дрэва. Вечныя людзі на зямлі, вечныя і звяры. І вечна адзін ідзе на другога. І верх за чалавекам. Бо чалавек абжывае зямлю, звер — толькі плодзіцца... Есць і плодзіцца, каб есці.

Ля Мсціж ваўкі вяліся здаўна — Андрэй помніць, як расказвалі бацька і маці,— і за Белай дарогай, і ў Курачовых Цянях, і за Жоглаўкай пад Вешкамі. Летам прыходзілі кожны дзень на Выганчык; зімой, у каляднiцу, вылі аж на Загуменні; вайной, пасля апошняй блакады, калі прыйшлі ўжо нашы, ваўкі бралі ў вёсках дзяцей. У Луськім схапілі дзвюх дзяўчынак з двара, і не маглі адабраць. І касцей нідзе не знайшлі. Людзі баяліся выходзіць на двор, не пускалі адных дзяцей, стараліся быць у грамадзе, калі адлучаліся ад дому на работу. Насілі з сабой заточаныя жалезныя пруткі — рабілі

ў кузні. Так жылі да самай восені, калі пачалі ўжо выбіраць бульбу. З месяц пабыло ціха, і людзі пачалі забывацца. Пасля ўжо маразамі Падбярэцкі ў Вешках забіў адразу двух ваўкоў, на гародах: смоллю лезлі ў вёску. Гаварылі, пазнавалі тых, што бралі ў Луськім дзяцей, але хто гэта мог пазнаць. Пасля на іх зусім забыліся, аж пакуль яны летам зноў не прыйшлі на Выганчык.

Да захаду Андрэю трэба было зайсці пад самыя Курачовы Цяні — на імшары. Ён мінуў Ямы і падаўся напрамую па старой, парослай соснікам дарозе на Кладкі, дзе, уцякаючы ад бамбёжкі, ездзілі з вёскі людзі ў зямлянкі. Злева ад дарогі яшчэ стаяў лес — падсочка; справа яго выразалі пасля вайны, і цяпер пасека парасла соснікам вышэй чалавека — не ўткнуцца.

Ваўкі, відаць, вывеліся сёлета ў самых Курачовых Цянях — у сухім доўгім, цераз усё балота аж на Каралінскую пасеку пад Вілію, сасновым Зашыйку: далей ад чалавека і бліжэй да вады. Зашыек быў шырокі, доўгі і глухі. Акружаны з трох бакоў балотам — аплылымі рудымі крыніцамі, ён гніў сярод лесу і вечнай смярдзючай макраты. Сосны ў Зашыйку раслі ценкія і нізкія — куртатыя, без сукоў, з густымі і круглымі, як галоўкі кропу, вярхамі. Іголкі на іх былі дробныя, растапыраныя; жаўцелі і церушыліся на мох. Зімой, у вялікія маразы, сосны на балоце вымярзалі, сохлі — адставала рудая кара, асоўваючыся на зямлю, і сыпалася з-пад кары дробненькае белае пілавінне з дзірак — дрэва адразу тачылі чэрві. Сасняк у Зашыйку быў стары — равеснік таму, які рос на Каралінскай пасецы пад Каменам і які пасля вайны адразу рэзаў леспрамгас,— і яму пад ногі за век наслалася моху і шылля — пласт на пласт — па самыя сукі. У Зашыйку было не ступіць і на сухім — ногі лезлі ў мох на той свет. З-пад моху, як адкуль з-пад зямлі, прабіваўся ценкі, доўгі руды круглец і цвіў пад канец лета, густа атрасаючы з ветрам на мох дробныя кавалачкі ваты — яшчэ думаў насеяцца. За кругляцом цягнуўся чортведама куды — на сосны гледзячы — багун, і, калі ён цвіў і заходзіў з Курачовых Цянёў вецер, аж на Ямах ля вёскі не было чым дыхаць. Унізе пад багуном рос дробны дурнічнік, па адной сухой разгатай галіне — выводзіўся. На ім можна было нават знайсці ягады, доўгія, як усохлая фасоль. На чысцейшым, дзе не было відаць кругляцу і дзе ўсё глушыў

адзін высокі, у калена, белы мох з зялёнымі галоўкамі,— сплёўся, як немаведама чымі рукамі паблытаны, журавіннік. Тоўсты, як аборы. Круціўся — нітка за нітку, чапляўся за кару на соснах і поўз угару — шукаў невядома чаго. На ім віселі, як начэпленыя іголкай, белыя, зялёныя, бурыя і нават чырвоныя ў сярэдзіне лета ягады; таўсцейшыя, па дробненькай маладой бульбіне, ляжалі, уехаўшы ў мох, як утаптаныя.

У журавіны з вёскі хадзілі ў Зашыек у позшою восень, калі павыбіралі і папераворвалі бульбу і ціснулі нагалец першыя маразы. У Зашыек ішлі Кладкамі — па старым, пачэсаным зверху, патрэсканым і ўсохлым паленні, пакладзеным па адным, па два ў рад цераз рудыя крыніцы. Гэта была спрадвечная людская дарога цераз Курачовы Цяні на Каралінскую пасеку і на луг да Віліі.

Пад нагамі на Кладках скрыпеў сцяты марозам мох і круглец; сарваўшыся, нага лезла пад мохам у халодную гразь — пырскала ў вочы вада: балота восенню не замярзала. Яно правальвалася нават і зімой, падапрэўшы пад снегам.

У журавіны ішлі бабы з усёй вёскі, з мяшкамі і вялікімі круглымі белымі каранёвымі кошыкамі — ішлі на ўвесь дзень, з дзяцьмі, не баючыся ўжо гадзюк. Вечарам на Кладкі падыходзілі мужчыны — неслі дамоў мяхі на плячах.

Так было яшчэ і ў вайну. Цяпер у Зашыйку пацямнеў лес, здрабнеў журавіннік, яго заглушылі багун і густая ніцая лаза з чырвоным вербалозам, які пусціўся расці, як насеяны. Ягадывывеліся; Зашыек здзічэў. На сушэйшым у глыбокім імху на зямлі рабілі логавы ваўкі, выводзячы ваўчанят. Блізка былі вада і скаціна, а чалавек далёка: цераз Зашыек не хадзілі цяпер і па Кладках — на луг да Віліі ездзілі з вёскі касіць на машынах. Кладкі зарасталі мохам і асоўваліся ў балота. Па іх цяпер хадзілі на здабычу ваўкі, вытоптвалі ў высокай траве і моху вузенькія сцежкі: на Каралінскую пасеку, дзе вяліся дзікія козы і ласі, і пад вёску. Пад вёску ішлі ўжо на канец лета, калі выводзілі з гнёздаў ваўчанят. На гразі ля Кладак кожную раніцу можна было ўгледзець свежыя воўчыя сляды — вялікія, па лапцю, і дробныя, як сабачыя,— ваўчыца пераводзіла малых з месца на месца. Робіць яна гэта кожны раз, як толькі ваўчаняты пачнуць глядзець. Аднаго гнязда ў

ваўкоў ніколі не бывае. Ваўкі летам жывуць цэлым вывадкам, а маладыя ваўчаняты, падросшы, не спяць ля ваўчыцы, кладуцца асобна. Логаваў таму ў такую пару бывае вельмі шмат — свежая прытаптаная трава. Маладыя яшчэ ходзяць цямном гуляць — вылазяць па Кладках аж на бор пад зямлянкі. У бары ля самага балота знаць тады на зямлі падзёрты лапамі мох з ягаднікам, валяюцца доўгае белае карэнне і свежыя дробныя косці — здаволіўшыся, іх пакідалі ваўчаняты, не панеслі ў гняздо.

Адышоўшыся ў Зашыйку далей ад вёскі, ваўкі пачынаюць выць па начах. Адзываюцца спачатку толькі пераяркі недзе пасярод лета. Па іх надта не будзеш ведаць, дзе яны і ці многа. Такой вот парой, на канец жніўня, чуючы блізка вёску і скаціну, пачынаюць падаваць голас маладыя ваўчаняты — брэшуць, як сабакі. На іх агрызаецца ваўчыца, не дае брахаць. Часта бывае вечарам, калі робіцца цёмна, пачынаюць выць, наеўшыся і старыя, і маладыя, выюць на ўсе галасы, як у калядніцу, толькі мякчэй і цішэй, што ўсё роўна ляняцца — наеліся, нагрэлі мяккі мох пад сабой поўным жыватом. Адзываюцца ваўкі на Кладках і додніцай, калі ідуць на здабычу,— больш за ўсё старыя.

Гэтым летам ваўкі вылі і вечарам, і ноччу, і раніцай, ніколі так не адзываліся. Вылі па Зашыйку, маглі пераходзіць з месца на месца, а магло быць, што сёлета ў Зашыйку вывеліся не два і не тры вывадкі.

Калі зайшло сонца, Андрэй быў ужо ля самых Курачовых Цянёў на горцы перад імшарай, дзе ў вайну рабілі зямлянкі, калі ўцякалі з вёскі ад нямецкай бамбёжкі, і куды цяпер вечарамі прыходзілі гуляць ваўчаняты. Сасновы бор канчаўся, ля самай імшары на горцы раслі старыя густыя елкі з лапкамі аж да зямлі. За імі на балоце адразу пачынаўся белы дробны бярэзнік. У бярэзніку былі відаць старыя вольхі, высокія, разгатыя, без лісця — памерзлі ў маразы. За бярэзнікам пачыналася голая імшара — ніцая лаза і багун. Вабіць якраз добра перад чыстай пасекай ці імшарай, толькі трэба дачакацца цямна.

Шарэла ў лесе адразу: воддаль ля самай зямлі слалася цемната, рабіліся чорныя пні і кусты пад'ялеўцу; пасля ўгары стала сіне, увачавідкі згусала белае рэдкае неба. Там, дзе зайшло сонца, пад Каменам за Віліёй — было відаць праз імшару — выцягнулася

доўгая і вузкая чырвоная паласа. Ніжэй яе снаваўся рэдзенькі белы туман, як пража на кросны — ніткамі. Зрабілася яшчэ больш ціха — было чуваць, як далёка ў вёсцы ядрана рыкае скаціна і цінькаюць на елцы над галавой сінюкі.

Андрэй стаяў і доўга глядзеў цераз імшару ў Зашыек, не міргаючы, аж пакуль у вачах не сталі круціцца сосны. Тады ён агледзеўся, зняўшы з пляча двухстволку, сеў на пень: калі стаіш — трашчаць пад нагамі сукі. Вечарам далёка чуваць.

Цямнелася, і па спіне ішоў шорах. Андрэй зашпіліў фуфайку на ўсе гузікі. Здавалася, ён сядзіць ужо невядома колькі. Пасля высака ўгары над самай галавой заблішчала белая калючая зорка.

Будзе пагодная ноч, пад раніцу ўзыдзе месяц.

Яму здалося, што яшчэ вайна, што ўперадзе за імшарай у Камене немцы, што сам ён выйшаў з зямлянкі і слухае, ці ляцяць самалёты. У такія пагодныя дні, як сёлета, немцы лёталі бамбіць вёскі. На Мсціжы налякалі два разы — адзін раз раніцай, калі людзі выйшлі на гароды выбіраць бульбу, другі раз пад вечар, бралася ўжо заходзіць сонца. У Рускіх тады спалілі ў вёсцы хату; гарэла гумно ў Ганькі. Бамбіць немцы пачалі недзе гэтай парой, пад канец лета, можа трохі пазней, і бамбілі ўсю восень, да зімы, усе вёскі наўкола. Восень тады стаяла сухая, неба было чыстае, і ноччу ад месяца было відна, як удзень. Першыя дні людзі ўцякалі з вёскі ў Лазу на Загуменне і ў бярэзнік пад Жоглаўку. Пасля самалёты сталі бамбіць Луськае, Вешкі і Вострава. У небе кожны дзень над вёскай акручваліся самалёты. У кожнага на двары стаяў запрэжаны конь і на возе ляжалі павязаныя ў пасцілкі шклункі. Калі пачынала блізка гудзець, на калёсы садзілі дзяцей і, паганяючы, ехалі ў лес за ферму — уцякалі. Агнём ты згары! Ці ты справішся кожны раз... Людзі аставаліся ў лесе, баючыся варочацца ў вёску. Тады, у тую восень, і парабілі зямлянкі пад Курачовымі Цянямі. Збіраліся хатамі — і рабілі. Ён, Андрэй, рабіў тады зямлянку ўдвух з Рукалеевым. Выкапалі яму ў пояс, зрубілі і апусцілі зруб; зверху на матачыну клалі плашкі — пашчапаныя сасновыя калоды, на плашкі слалі мох і насыпалі тоўста, у штых, пяску. На жоўты пясок зноў слалі мох — хавалі ад вачэй. Многа хто нават рабіў зямлянкі, як партызаны дзоты,— у два ці тры накаты: лесу хапала. Зямлянкі

дагэтуль пагнілі, знаць здалёку толькі ямы і асунутыя зрубы. У ямах пайшоў расці малiннік, густы, цёмны.

У тую восень Андрэй пайшоў у партызаны...

Пабольшала ў небе над галавой зорак. Схавалася чырвоная паласа над імшарай, што карова языком злізала. Асталася белая ядраная, як зімой на додніцы, зара. Лес зрабіўся густы, не адзываліся сінюкі, як пазляталі. Сцямнела. Стала ціха, што ўсё роўна аглух.

Андрэй перш падумаў, што вабіць перад заўтрашняй аблавай можа і лішне — звер сысці з Зашыйка нікуды не мог, крануўся яшчэ толькі, мяняючы кожны раз логава. Але па Белай дарозе ходзяць машыны; пад самымі Цянямі стралялі часта браты Канэцкія з Выгар. Чуючы чалавека, ваўкі маглі звясці малых з Зашыйка цераз Кладкі на Каралінскую пасеку ў ельнік пад Каменa. Калі ваўкі адзыўнуцца з Зашыйку, заўтра раніцай можна будзе ачапіць яго дугой ад ракі і ад вёскі — каб толькі больш прыехала загоншчыкаў — і, падрушыўшы звера, пагнаць на Кладкі. Пойдзе: Кладкі — адна тады дарога на Каралінскую пасеку, і па іх звер хадзіў. На Кладках у лазе і на падыходах да іх расставіць трэба тады людзей — усіх, хто прыедзе. Калі ж ваўкі адзыўнуцца аж на Каралінскай пасецы — адразу пішы прапала. Ніякай аблавы не ўстроіш. Хто гэта можа ачапіць пасеку гектараў на дзвесце, а можа і больш? Здурнеўшы толькі. Унук так і сказаў: «Застанем у Зашыйку — перадушым, як паліцаяў у Альковічах. Не — прыедзе народ, пастраляем сарок на пасецы і — к чортавай мацеры. Спазніліся. Трэба было ў гнёздах браць. Сляпых яшчэ. Ваўкі цяпер не тыя. Выкаціўся з-пад смярдзючай цыцкі — і ўжо граматны... Звер разумны стаў. Насядаюць на яго і з зямлі і з неба — навучылі. А разумны звер — страшнейшы. На голас не адзыўнецца, а калі прыцісне яго — на любы ражон палезе, не толькі на чырвоны ласкут».

Андрэй устаў, паклаў двухстволку на пень перад сабой — жалеза было халоднае і мокрае зверху ад вільгаці — і, адагнуўшыся, зноў доўга глядзеў у Зашыек. Зашыек быў увесь белы ад туману; туман вісеў і ззаду за плячыма недалёка ад зямлянак вузенькімі палоскамі ля зямлі.

На калені ён садзіўся памалу, баючыся, каб не трэснуў дзе сук. Мох быў калючы — калолася, мусіць, сухое сасновае шыллё; пасля адразу зрабілася цёпла

ў калені спаднізу. Запахла багуном — блізка была імшара.

Андрэй зняў з галавы кепку, паклаў яе на пень зверху на двухстволку, ціха кашлянуў, закрыўшы рот даланёй, тады, нагнуўшыся ўперад да самай зямлі, склаў далоні прыгаршчамі і прыставіў іх да рота — падпёр пад шчокі, каб не паляцець носам у мох. Загудзеў спачатку ў прыгоршчы, гледзячы ў зямлю, густа і глуха — захліпнуўся быў адразу. Аддыхаўшыся, набраў поўныя грудзі халоднага паху ад багуну і, растапырыўшы ў прыгоршчах спераду далоні, завыў мацней і смялей, падымаючы галаву ад зямлі і беручы голасам усё вышэй і вышэй. Адкінуўшыся назад і даўшы сабе волю, ён доўга цягнуў на самай высокай ноце. Бачыў у небе зоркі, цьмяныя, дробныя і халодныя, як ваўчыныя вочы зімой пры месяцы. Сціхшы, адразу стаў слухаць.

І другі раз ён пачаў ад самай зямлі. Цягнуў высака, як мог, і думаў, што бярэ так, як трэба, памагаючы рукамі: то адкрываючы, то прыкрываючы прыгоршчы; думаў, што жудасна робіцца адразу самому — хай бы яны, ваўкі ў тым Зашыйку, паздыхалі без аблавы. Такі паганы звер, з такім паганым голасам. Пасля, слухаючы, зноў думаў, што воўк самы паганы з усіх звяроў: есць падлу, і з яго гнязда ад малых смярдзіць, як невядома з якой ямы, што воўк рухавы і спрытны — хай бы ён скруціў сабе галаву; наглы, дужы і прыгожы; хітры, дзікі і баязлівы, як чорт ведае хто. Тады ён злавіў сябе на тым, што любіць ваўка, каб яно згарэла. Другога звера не любіць, а ваўка любіць. А можа ён і не любіць яго, можа проста любіць лес — Белую дарогу, Курачовы Цяні, Кладкі... Яшчэ з той пары, калі, баючыся, хадзіў сюды малы... У Мсціжах лес і ваўкі — адно і тое. І каб не было ваўкоў, які б тады быў лес?..

І другі раз ён доўга чакаў — ніхто не адзыўнуўся. Яшчэ больш сцямнела, паніжэла неба, толькі зоркі былі высака, як і перш. У бок Камена нехта стрэліў, што ўсё роўна была вайна і там стралялі немцы.

Трэці раз Андрэй завыў тым жа голасам — на ваўчанят. Выў моцна, адным ротам, без рук, стаўшы на ногі і нават адышоўшыся ад пня, асмялеў: ваўкоў блізка няма, адазваліся б дагэтуль. Малыя звечара падаюць голас адразу. Ваўчаняты не адзыўнуліся і трэці раз. Усюды было глуха, і ён чуў, як устае з зямлі

прыціснуты каленямі мох — шапоча.

Падняўшы з пня двухстволку і кепку — сціснуў у руцэ, ён адышоўся на пасеку, да самых кладак, бліжэй да Курачовых Цянёў. Ля балота пасека зарасла дробным ценкім і густым бярэзнікам. Мокрае ад расы бярозавае лісце ліпла да рук. З кладак пахла балотам і сенам — высахла на сонцы патаптаная сінюха. Нехта касіў ля Кладак і выносіў сена вязкай на сухое — на пасеку ў бярэзнік,— мусіць, Ганька. Курачовы Цяні дзялілі ўсягды на шнуры, ад Кладак аж да Зашыйка. Вузкі, на чатыры меркі, доўгі, як кінуць вокам, шнур трэба было прайсці колькі разоў туды і назад з касой па гразі аж па калені. Хапала сена і з лагоў ля вёскі, але ж вечна ўсяго было мала. Людзі ішлі з косамі, ішоў і ён, Андрэй. Абуваўся ў лапці з анучамі — ад гадзюк — і мок у балоце дзень да вечара, павесіўшы на сагнутай бярэзіне белую торбачку з палуднем. Мінаючы бярэзіну, чуў, як пахлі маладыя салёныя агуркі з торбачкі. Агуркамі пахла і тады, калі яны з Веркай насілі на шнуры сухое сена вязкамі да стажар'я. Сена ў Курачовых Цянях добра сохла — аж трашчала, калі пласцілі з вала: сярод лесу на голым усягды добра сохне сена. Яго клалі на балоце ў стагі ўсёй вёскай, і Курачовы Цяні, здавалася тады, пахлі сухой сінюхай і салёнымі агуркамі...

Ён доўга стаяў і глядзеў на кладкі ў туман. За белымі палосамі былі відаць чорныя вярхі елак у Зашыйку.

Ля Кладак ён зноў выў на ваўчанят. Выў, заціснуўшы пальцамі нос, доўга і высака, аж пачаў перхаць. Пасля стаяў і глядзеў на Кладкі ў туман — слухаў натапырыўшыся, як баючыся. Недзе далёка над Каменам гудзеў самалёт. Ззаду, у вёсцы, брахалі без сціханага сабакі.

Ваўкі не адзыўнуліся, як усё роўна іх не было на свеце. Ён зноў падумаў, што яны сышлі з Зашыйка. Пачуў быў пасля, як у Камене брахалі сабакі. Ён не помніў, калі былі такія ціхія ночы... Можа аж той даўнішняй зімой, калі ён пайшоў рабіць на ўчастак...

...Коні гломзаюць у праварынах сена, ля канторы скрыпіць у некага снег пад нагамі, бразгае ля студні ланцуг аб вядро — хадзілі па ваду — і зноў робіцца ціха. Не чуваць пасля скрыпу, не хрумскаюць і не храпуць коні. Відаць толькі з канюшні, як нізка над лесам

мігцяць зоркі — вялікія, ядраныя; ад іх, здаецца, яшчэ больш робіцца холадна. Поўнач. Мароз — не возьмешся голай рукой у дзвярах за кручок. Трэба паліць ліхтар і раней раздаць коням авёс, не чакаць пары — хай грэюцца... У кладоўцы не даткнуцца да замка; перавесла ў вядры колецца, як гадзюка. Раздаўшы авёс — насыпаўшы ў кармушкі — і паўзганяўшы з гною коней, каб не ляжалі, ён тушыць ліхтар і ідзе ў кантору грэцца. Пальцы ў рукавіцах парабіліся што костачкі. Няма чым дыхаць на дварэ, захлынаешся; пахне дымам ад бярозавых дроў — у канторы паліцца ў грубцы ўсю ноч — і скачуць у небе зоркі. Скачуць і блішчаць сінім святлом. Ціха, і ад скрыпу пад нагамі аж разлягаецца лес...

Ён падумаў, што не чуў, каб так было ціха ноччу, мусіць, з таго часу... Колькі гэта ён гадоў на ўчастку?..

На Белай дарозе заенчыла ліса. За ўчасткам на Жоглаўцы крычалі совы. Ваўкоў не было чуваць: ні пад Каменам, ні ў Зашыйку, ні на Белай дарозе. Ваўкі маглі пайсці на Палік. Туды яны сыходзілі многа гадоў, калі гнаў голад...

Недзе гудзела, ціха, як пад зямлёй. У Камене, мусіць, ішлі машыны.

«Гарыць яно няхай — драць горла попусту. Трэба варочацца дамоў. Можна будзе падысці з Белай дарогі падвыць додніцай».

У яго яшчэ аставалася адно — выць на старых: зваць ваўчыцу. Ён рэдка выў на ваўчыцу — трэба было пачынаць дурную гульню. Чуючы густы клік прыблуднага і галоднага самца, ваўкі з логава ўсягды бягуць адагнаць яго прэч. Звер скупы і злосны — да логава другога не пусціць і блізка, на прыблуду кідаецца з зубамі — крыві не мінуць. Можа ваўкі звярэюць так, ведаючы, што на прыблуду ваўчыца пойдзе ўсягды — пазаві толькі. Але самую ваўчыцу яны не чапаюць — нападаюць на ваўка.

Калі паклікаць ваўчыцу — толькі каб проці ветру, каб яна не пачула гару са ствала з ружжа, гар ваўкі чуюць далей, чымся чалавека,— яна можа падбегчы блізка, як праз хату...

Ён яшчэ стаяў і чакаў. Тады цераз Кладкі выйшаў на лінію, якая адразала Курачовы Цяні ад бору. Лінія пачыналася ад участка, ад дарогі, і вяла на захад пад Камена. Ад Кладак яна ішла на Курачовы Цяні доўгай вузкай бугрынай. На бугрыне рос высокі стары ель-

нік — у абхват, бярозы і рабіны. Зямля там уся была ўплецена чырвоным яловым карэннем, не ступіць. На бугрыне радзілі чарніцы і падасінавікі, лісіцы ўсцілалі мох — не глянуць вокам. На бугрыне, пераходзячы на Доўгія, пад Жоглаўку, стаялі ласі. Іх часта бачылі, калі ішлі з косамі на Курачовы Цяні.

У прагале ляжаў туман, густы, астылы, і прагал здаваўся доўгай белай дарогай, засланай снегам.

На бугрыне Андрэй завыў на ваўчыцу, спачатку нясмела, успамінаючы, як гэта робіцца, тады, разышоўшыся, браў і браў на ўвесь голас, чуючы, што голас стаў чысты і звонкі, што лёгка выць, як усё роўна пець, распеўшыся. Ён стаяў на карэнні ў прагале і, адгінаючыся ад зямлі, закідаў назад галаву, далёка, стукаючыся аб ствол ружжа, і аж заплюшчваў вочы. Рук не прыкладаў да рота — выстаўляў наперад: лавіў голас, каб ён адразу не расплываўся ў бакі. Чуў, што голас плыве лініяй праз увесь Зашыек на Белую дарогу, на пасеку, на Камена, на край зямлі... Ад натугі круцілася ў галаве, і, калі ён згінаўся і адгінаўся, здавалася, што падымаўся ў неба і апускаўся на зямлю ўвесь белы прагал. І калі ён пачуў, як адзыўнуліся нарэшце за Белай дарогай пад Луськім ваўкі — падалі голас старыя, агрызаючыся на ваўчанят,— выў усё і выў, не сціхаючы, як усё роўна ад радасці. Сціх быў, каб паслухаць, сціхлі адразу і ваўкі, тады азваліся зноў, цягнулі доўга і высака — леташнія. Пачыналі брахаць ваўчаняты, як сабакі ў вёсцы, на іх зноў агрызаліся старыя — бомкалі глуха, як дзе з ямы. Пасля ваўкі завылі за ўчасткам, на Жоглаўцы, старыя,— вылі доўга, цягнулі на два калены, сціхалі і пачыналі зноў. Ён зноў падумаў, што ваўкі адзыўнуліся далёка, што ў Курачовых Цянях іх няма, сышлі...

Калі яны адзыўнуліся ў Зашыйку, разам і старыя і малыя, як зімой у калядніцу, ён стаяў спачатку і слухаў. Ваўкі былі блізка, і ён пачаў лічыць іх па голасе. Лічыў, і ў яго на галаве падымаліся валасы.

«Не трэба было так падыходзіць...» — падумаў ён і пачуў яшчэ, як ваўкі завылі ззаду ля зямлянак, адны леташнія — ценкімі галасамі. Пачакаўшы, адзыўнуліся ваўчаняты недзе проці ўчастка, блізка, як усё роўна на самых Кладках. На галаве адразу зрабілася цесная кепка, як хто ў ёй растапырыў пальцы... Ён зняў з пляча двухстволку, узяў у руку і пачаў бокам адыходзіцца

на Кладкі... Здалося, што зашастаў бярэзнік, якраз уперадзе, куды трэба было ісці. Ен тады стаў і адразу згледзеў ваўка. Воўк стаяў блізка на лініі, перагарадзіўшы дарогу і водзячы галавой па зямлі... Нават было відаць, як у яго падцяты хвост. Пасля падняў галаву і глядзеў на яго, Андрэя. Гыркнуў, як на ваўчанят, і ляснуў зубамі.

Андрэй тады як дзяржаў у руках двухстволку, так і стрэліў адразу з двух ствалоў — выставіў толькі рукі ўперад: лучаў у ваўка. Бегучы Кладкамі, чуў, як сашмыкваюцца з купін ногі і лезуць у гразь па калені. З-пад ног пырскала ў вочы халодная вада.

Стаў ён толькі на пасецы — перазарадзіць двухстволку. Патроны ляжалі ў кішані ў штанах і бразджэлі, калі ён бег. На пасецы ён пачуў, што зноў усюды глуха, як і перш, нібыта не было ні ваўкоў, ні стрэлу. Ен выцерся рукавом і, агледзеўшыся, пачакаў... Стукала ў галаве ад бегу. Зноў далёка над Каменам загудзеў самалёт — ноччу самалёты ўсягды хадзілі над Каменам — мусіць, там была іх лінія.

«Не трэба было страляць. Летам воўк не кінецца. Пасля бальніцы ўсё гэта...» — падумаў ён і пайшоў дарогай, падымаючыся на гару па белым прытаптаным пяску. Двухстволку нёс у руцэ.

Аж`ля ўчастка ўжо, выходзячы з лесу, пачуў, як за Белай дарогай азваліся яшчэ раз ваўкі.

«Поўны лес звяр'я,— падумаў Андрэй.— Заўтра прыедуць людзі, трэба рана ўстаць. Заўтра будзе работы...»

За вёскай над Вешкамі мільгалі вострыя палосы ад фар — хадзілі машыны. На Загуменні запахла дымам — на балоце разатлеўся торф.

10

Прачнуўся ён ад выбуху. Ускочыў на ложку і адразу звесіў на падлогу ногі. Дзверы ў хату і ў сеначкі стаялі расчыненыя, з двара ішоў холад, і было свежа ў босыя ногі. У парог убеглі куры і сталі дзяўбці па падлозе — збіралі пад сталом крошкі, стукалі, як усё роўна град.

Ен клікнуў дачку — дачка азвалася аж на двары, але ў хату не ішла. Праз акно на сцяну свяціла сонца, было ўжо над лесам, і ён падумаў, што заспаў. Ходзікі

на сцяне ад вуліцы паказвалі роўна восем.

Выбухі пачуліся зноў, адзін за адным, сухія, ядраныя — былі добра чуваць праз адчыненыя дзверы. Ад іх цененька звінелі шыбы ў акне.

Ён апрануўся і выскачыў на двор. Ля сенцаў стаяла дачка, і ён чуць не збіў яе з ног.

Неба было шэрае, у хмарах. Калючае сонца хавалася за воблакі. Парыла з самай раніцы, як перад дажджом. Выбухі чуваць былі ў Агульніцы — на пасецы, што ля ўчастка за дарогай. Падзьмуў вецер, і адтуль густа пацягнула дымам, як ад пораху. Над пасекай падняўся белы пыл — высака ўгару. Выбухі аціхлі, тады пачуліся зноў, цяжкія, разляжыстыя. Ад іх ішло доўгае працяжнае рэха — шумела ў адзін бок: далёка на Белую дарогу пад Курачовы Цяні.

«Карчы рвуць... У нядзелю... Галовы б ім паадрывала».

Ён выбег на вуліцу і пачаў шукаць вачыма сляды на пяску: пайшла машына з людзьмі на ўчастак ці не?

Ён зноў клікнуў дачку і спытаўся, ці ішла машына. Дачка, стоячы з вядром у руках ля сеначак, сказала, што машыны ішлі ў лес усю раніцу, «і прычэпы, і так...». Ён падумаў, што машыны ішлі даўнавата: па следзе ля варот пахадзілі ўжо куры.

Вярнуўшыся ў хату, ён адрэзаў кавалак хлеба, укруціў у газету і паклаў у кішаню ў фуфайку. Зверху па штанах зашпіліў шырокі брызентавы патранташ з патронамі, як дзягу. Дастаючы з шафы двухстволку, падумаў, што, прыйшоўшы ноччу, чысціў яе збольшага, што не трэба было ўчора страляць. Дачцэ сказаў, каб нікуды не адлучалася з дому цэлы дзень.

Машына з людзьмі яшчэ не пайшла — дагнала яго ў лесе ля Ям. Андрэй здалёку пазнаў Арціставу «будку» — белы, выгаралы брызент — і Унука ў кабіне побач з Арцістам: блішчала на сонцы праз шкло яго лысая галава — Унук ехаў, зняўшы кепку. Арціст затармазіў, і Андрэй, перабегшы на другі бок дарогі, ускочыў на падножку ля Унука. Унук апусціў у дзверцах ніжэй шкло, сядзеў і выціраў шыю.

— Не чулі?! — закрычаў у кабінку Андрэй і кіўнуў галавой на Агульніцу.— Карчы лупяць...

Унук нічога не чуў. Можа зверху на машыне чулі — паказаў ён рукой назад. Андрэй убачыў, як напінаецца на машыне нацягнуты белы брызент: у кузаве было поўна людзей.

— А даўна пачалі вухаць?

— Ды вот з паўгадзіны назад. Цяпер маўчаць. Парашок засыпаюць.

— Мы былі тады яшчэ за Луськім. Машына гудзіць — не пачуеш. Падысці б да іх — што яны, падурнелі? Усю абедню сапсуюць.

Зноў пачуліся выбухі — тры, адзін за адным. Блізка, цераз дарогу, на пасецы падняўся ўгару пыл. Па лесе далёка пакацілася рэха...

З-за кабіны выскачыў стрыжаны Арціст, забег наперад машыне і стаяў, узяўшыся ў бокі і гледзячы ў лес. З кузава з-пад брызенту павылазілі галовы — мужчыны смяяліся.

На пасецы аціхла, чуваць былі толькі галасы.

— Рабочых прывязлі? Не ішла машына? — спытаўся Унук, адчыняючы дзверцы. Андрэй саскочыў на зямлю, на сухі сівец.— Мусіць, не, іхняга следу не знаць. Ну і работа...— Унук паказаў на пасеку.— Найшлі месца. Ля вёскі. Дзяцей пужаць.

— Як у вайну,— сказаў, не аглядаючыся, Арціст.

— У вайну было не так... — Унук вылез з кабінкі і стаў на падножку.— З віду я выпусціў. Не мог дагаварыцца з карчадраламі. Падбегчы трэба...

— Думаеш, паслухаюць? Там Белы з Прохарам. З-пад Найдорфа перайшлі. У іх план.

— До-обра... Хрэн з імі...— Унук выціраўся хустачкай, стоячы на падножцы.— Хацеў бы я ведаць, якія цяпер у ваўка планы, калі ён пачуў пад бокам бамбёжку? Гэта ж бамбёжка... Міны і тыя цішэй рвуцца. А тут — як у бамбёжку, я вам скажу...

— Запланіравалі б ваўкі, колькі ім сёння на мушку папасціся...— выскаліўся Арціст, ідучы назад да машыны. Андрэй падумаў, што бачыць Арціста першы раз пасля таго, як той падвозіў з бальніцы. Арціст яшчэ больш загарэў, стаў аж чорны і, здавалася, паменшаў. Лёгка ўскочыў назад у кабінку.

— Як гэта хто будзе планіраваць проці сябе? Дурны ты, чалавек, ці што? — Унук зноў садзіўся ля Арціста: — У ваўкоў планы не дурней нашых... Калі малыя ў гняздзе — воўк бяжыць па авечку за дзесяць вёрст. Каля сябе нічога не зачэпіць...

— Во-во,— зноў выскаліўся Арціст, беручыся за руль і не даючы гаварыць Унуку.— Воўк дзе жыве — не бярэ. Не тое што мы. Нам калі трэба даць план, дык мы

бліжэй ля сябе з пня валім. Ля самай вёскі. Да сасны. А тады ў дровы людзям трэба будзе, як таму ваўку, за дзесяць вёрст ехаць... Добры паляўнічы так не робіць. Б'е толькі ваўчанят, ваўчыцу не чапае. Нявыгадна. Налета не будзе прыплоду. А так — кожны год запланіраваны чырвонцы за шкуру...

— Ну, ты, хлапец, ярунды не гарадзі. Пасля піва, відаць. Выпіў бакал — па носе знаць, ад мяне не схаваеш. Не пабаяўся, што і людзей вязеш. Хаця, ты недзе рабочых і возіш так? Хто вас калі злавіў ды праверыў? Чаго не люблю, дык не люблю. І ў ваўках ты не разбіраешся. Цяпер і ваўчыцу б'юць. За яе і даюць больш. Хочаш ссекчы дрэва, дык у камель тапаром, у камель. Не будзе ваўчыцы — цішэй на свеце будзе. Зверу не трэба даваць пладзіцца. Паедзем, хлопцы, чорт вазьмі. Я ўсё думаю, хаця б прыехалі грузчыкі... Хто тады ў загон пойдзе? Можа я з табой, Вялічка, падкасаўшыся?

Хлопнулі дзверцы. Андрэй ускочыў на падножку.

На ўчастку пад'ехалі да самай канторы, да сеначак. Андрэй убачыў здалёку, як з двара ўцякала Шура — кульгала, апіраючыся рукой на палку. Над частаколам у жоўтых юргінях матлялася яе чырвоная касынка, завязаная на галаве на самай макаўцы. Ужо саскочыўшы з падножкі, Андрэй згледзеў, як з-пад частакола з лаўкі падняліся браты Канэцкія з Выгар. Абодва чарнявыя, шырокія ў плячах. Адзін толькі ростам быў ніжэйшы, а так — як дзве кроплі вады. Абодва былі перш возчыкамі. З самай вясны сёлета перайшлі на бензапілы і цяпер паехалі пад Полацк. Рабілі абодва на эстакадзе, кожную суботу прыязджалі вечарам дамоў — рабочых развозіў Арціст у крытай машыне. У Канэцкіх былі за плячыма двухстволкі, і ў кожнага цераз плячо вісела кірзавая сумка — як усё роўна сабраліся на работу. Да іх падышоў Падбярэцкі — паявіўся з-за кузні, і яны сталі махаць рукамі і паказваць на пасеку.

Андрэй глядзеў, як вылазяць з машыны людзі: падаюць адзін аднаму ружжы, апіраюцца на плечы, саскокваюць аж зверху з барта, бразгаючы патронамі, знімаюць на зямлі з галоў кепкі, прычэсваюцца пяцярнёй, атрасаюць са штаноў жоўтую пацяруху ад саломы і даюць адзін аднаму закурыць... Стаяць купкамі, другія сыходзяцца і акружаюць Унука. Апрануты

ўсе ў фуфайкі: чорныя, сінія, ваенныя — новыя, першы раз надзетыя — мусіць, прыехалі і афіцэры з гарадка; у гумовых ботах з высокімі паадкасванымі халявамі. Ваенныя, як падумаў Андрэй, з новымі двухстволкамі, аж знаць яшчэ на іх свежая бліскучая фарба. З прыезджых Андрэй пазнаў адразу Булку — высокага, худога, з выгаралымі, як салома, светлыміваласамі. Рабіў ён у раёне ў ларку — прымаў шкуры. Яго ведалі ў кожнай вёсцы — прыязджаў лавіць саўчанят. Над паляўнічымі ў раёне ён быў старшы: правяраў білеты, прысылаў позвы. Андрэй у раён па возвах рэдка ездзіў, але Булку ведаў добра, яшчэ да вайны. Булка быў ужо стары, але рухавы. Ніколі не маўчаў і цяпер усё расказваў нешта, круцячы рукамі сюды-туды перад сабой, як усё роўна руль...

У новых зялёных фуфайках было пяцёра. Андрэй падумаў, што Булка прывёз усё-такі ваенных, што аблава будзе гарачая. З Булкам прыехалі і яшчэ чэцвера: Альшэўскі, кульгавы стары мужчына, прыёмшчык з аўтабазы; Лeвановіч, высокі, вышэй старэйшага Канэцкага з Выгар, такі ж, як ён, чарнявы, з загнутым уніз, як кручок, носам (рабіў Левановіч пасля вайны ветэрынарам у Востраве, пасля перавёўся ў раён); настаўнік з Вострава, чорны прыземісты хлопец, служыў у флоце — цяпер насіў цяльняшку, расшпіляў у рубашцы верхнія гузікі, каб усе бачылі. Настаўнік — Андрэй забыўся, як яго зваць,— быў ужо ў гадах, не ажаніўся, хадзіў на вечарынкі нават у чужыя вёскі, з астраўскімі хлопцамі, танцаваў ад пачатку да канца ўсе танцы, беручы лепшых дзяўчат. Гаварылі, што настаўнік з Вострава добра страляе.

Чацвёрты быў Фарафонаў — участковы. Вылез з Арціставай будкі самы апошні, падаўшы Булку ружжо. Саскочыў на зямлю і пачаў атрасацца больш за ўсіх, выбіваў далонямі ад пацярухі сіняе галіфэ з чырвонымі вузенькімі канцікамі. На галаве ў яго была фуражка з бліскучым чорным брылем — з'ехала набок. На плячах вісела раскошная паношаная, сівая з сінім, фуфайка з адтатураным крыллем. На шырокай дзязе збоку ў яго быў відаць пісталет у старой чорнай кабуры. Сагнуўшыся, Фарафонаў счысціў пацяруху нават з хромавых бліскучых халяў, нібыта і не збіраўся ісці ў балота,— прывычка. Растаўхаўшы ваенных, ён стаў пасярод у крузе і паляпаў Унука па плячы:

— Ну-у?.. Заплачуць, брат, сёння твае ваўкі. Выгадаваў ты іх недзе, я табе скажу, у такой роскашы жывучы...— паказаў ён рукой у лес пад Курачовы Цяні.— Ты, брат, стары ваўчатнік. Дзела знаеш туга...

На пасецы за кузняй зноў вухнула і падняўся пыл. Здалося — адтуль дыхнула цяплом...

Унук адразу крутнуўся і, паказаўшы на пасеку, сказаў Фарафонаву:

— Ідзі арыштуй... Яны нам усю аблаву абкакалі...

Ваенныя засмяяліся, засмяяўся і Фарафонаў: паказаў зубы і паправіў збоку пад фуфайкай чорную кабуру — адсунуў далей, аж за спіну. Усе цяпер павярнулі галовы і глядзелі на пасеку пад Агульніцу. Там, пачынаючы ад дарогі, як усё роўна па адной лініі падымаліся слупы пылу і чуваць былі — адзін за адным — ядраныя выбухі, каціліся па зямлі.

Выбухі сціхлі неяк адразу, і Андрэй пачуў, што звініць у вушах.

— Бамбяць...— вылаяўся ля частакола Падбярэцкі, стоячы з братамі Канэцкімі.— А нам што астаецца?— махнуў ён да сябе рукой.— Толькі злажыцца і адкрыць агонь па пасецы... Якая тут цяпер, у чорта, аблава. Што, ваўкі без галавы? І сляды іх недзе астылі...

Ваенныя зноў засмяяліся. Фарафонаў павярнуўся да Унука і паклаў яму руку на плячо — пачаў зноў гаварыць сваё. Усе яшчэ глядзелі на пасеку, чакалі. Андрэй пачуў, як там стукалі тапаром.

«Цяпер уціхаміраца. Накідалі — будуць цэлы дзень шчапаць і складаць у шліхту»,— падумаў ён.

Над пасекай радзеў і асядаў на зямлю пыл. За лесам было відаць яркае сонца. На яго сунуўся з-за Доўгіх круглы руды туляг, па краях белы, як снег. З Курачовых Цянёў паплылі па небе дробненькія чорныя воблакі, нізка над лесам. Угары за імі распаўзаліся белыя палосы, цягнуліся недзе назад, на Белую дарогу. З-пад Курачовых Цянёў з лесу дыхнуў вецер, пасля адразу рвануў ля зямлі, цёплы, густы, свежы і вільготны. Закруціўся ля канторы ля сеначак віхор — пясок з шыллём і сенам; закраталі галовамі юргіні ў гародчыку; па твары секанула дробным жвірам. Запахла аднекуль дажджом — мокрай памытай зямлёй.

Людзі разышліся: сталі хадзіць ля частакола; далёка ля студні; стукалі ботамі на ганку; падыходзілі калідорам да дзвярэй да магазіна — на дзвярах была

відаць аж з двара чорная шырокая завала і вялікі новы бліскучы замок — варочаліся назад на двор. Падносілі да вачэй рукі — глядзелі на гадзіннікі, тады падымалі галовы ўверх — прыплюшчваліся на белыя ад сонца воблакі.

— Хлопцы, памоча...— Унук пакінуў ля ганка Фарафонава, зайшоў наперад машыне аж на дарогу.— А дзе ж рабочыя? Прасіў жа. Страляць жа збіраемся, а не гарэлку піць. Мусіць, каб і на вайну, дык гэтак бы цягнуліся...

— А яны вайны не баяцца. У партызаны пойдуць...— выскаліўся Арціст, і зноў засмяяліся ваенныя.— З базы Вярбіцкі выехаў раней за мяне. Думаеце, лёгка кожнага раніцай падняць з пасцелі пасля ўчарашняга? Учора вечарам згружалі, во, з гэтага кузава,— Арціст паказаў на сваю будку,— як дровы. Моцны народ, на нагах чуць стаяць, а адзін аднаго зносяць. Спачатку першага, пасля другога... Апошняга мне даводзіцца ці ў хату весці, ці кідаць на вуліцы пад плотам. Гэта ўжо як каго і як мне захочацца. А вы, начальнік, у мяне на носе, гэта самае, угледзелі... Са мной яшчэ жыць можна. Мяне руль дзержыць. А ім трэба было аб'явіць, што дасі спачатку па бутэльцы на пахмелле. Папрыбягалі б додніцай пад дзверы ў магазін... Хе-хе-хе-хе...— Арціст засунуў рукі ў кішэні ў штаны, адкінуў галаву і смяяўся доўга і дробна.

— Ты, хлапец, наколькі разумны, настолькі і дурны. Думаеш, усё на бутэльцы так і дзержыцца. А я вось пагляджу. Пахне ад цябе — вон з лесу. Я буду сядзець, наставіўшы ствол, а ён будзе ісці на мяне, п'яны...

— Во-во... А то і ваўкі пачуюць адразу, чым пахне. І... Хе-хе-хе-хе...

— Слухай, хлапец... Паўважайся чужых людзей. Нічога. Перакінуць вас усіх пад Полацк — мінецца. Гэта вам не ля Унука будзе — пад носам магазін, пад носам дзень і ноч піць... Жылі тут усе як ля закусачнай. Там рабіць будзеце...

Арціст сціх, падышоў бліжэй да Унука, і яны сталі закурваць. Машыны з рабочымі, якія павінны былі ісці ў загон, не было. Схавалася сонца за вузкую чорную паласу, у лесе адразу зрабілася шэра. Праз акно з канторы пачуліся сігналы, густыя, вострыя, усё роўна як глыбака ў студню капала вада. Зноў усе падымалі рукі — зверaліся.

Было ўжо дзевяць.

Машына з рабочымі паявілася праз гадзіну. Яе пераняў ля маста Гладкі і цяпер ехаў у кабіне разам з шафёрам Вярбіцкім, рыжым, тоўстым, прыціснутым да сядзення мужчынам. Машына — новы ЗІЛ — была без брызенту, тырчалі толькі над верхам выгнутыя жалезныя скабы; Андрэй згледзеў, што ў кузаве набіта людзей, не ўткнуцца. Людзі высоўвалі галовы, як вераб'і з гнязда, але не ўставалі — ведалі, што яшчэ не даехалі на месца. Гладкі, вылезшы з кабіны, ссадзіў Рускага — пойдзе са стралкамі. Калі тыя сядуць у засаду, Рускі вернецца ад Кладак і пабяжыць цераз зямлянкі на Заднія за Курачовы Цяні — дасць сігнал у загон. Рускі быў у пакамечаным шэрым картовым касцюме, у старых гумовых ботах: стаяў і глядзеў на стралкоў здалёку.

Машыну завярнулі і адправілі адразу на Загуменне. Давязе людзей у канец вёскі, ссадзіць, і тыя пойдуць у загон — чалавек трыццаць. Зайшоўшы логам на Белую дарогу, яны абагнуць Курачовы Цяні і выйдуць на Заднія — на асушанае балота. Рассыплюцца ля канавы — павядзе іх і расставіць Гладкі, сам выйдзе аж на пасеку пад Камена, і па сігнале ад стралкоў — прыбяжыць Рускі — пачнуць загон, страляючы і крычучы, сцяўшы Зашыек у клешчы. Пад вёску на Белую дарогу звер не паверне: пачуўшы сігнал — стрэл ад загоншчыкаў, на Белую дарогу аж пад самыя Курачовы Цяні падгоніць машыну Арціст; ад Камена зверу дарогу адрэжа Гладкі — на Гладкага ён не пойдзе, ніколі не ідзе на стрэл, і кінецца на Кладкі — будзе рваць на Каралінскую пасеку. На Кладках стане засада — ад зямлянак аж да пасекі, дзе яна сухім клінам утыкаецца ў балота, адтуль, з каменскага боку. Засада завяжа мяшок. Вецер з захаду, ад звера, на Кладках чалавека ён не пачуе, будзе ісці, не баючыся, аж пад ствол. За ноч ваўкі пасля стрэлу не сышлі. Чуваць было — адзыўнуліся раніцай галодныя ваўчаняты. Старыя тады недзе пайшлі жыраваць. Вярнуліся ўжо ў гнёзды карміць маладых.

Ідучы на Кладкі, Андрэй убачыў, што зноў апагодзілася. Хмары плылі бокам: далёка за Каралінскай пасекай над Віліёй.

У небе высака ўжо ў верхаллі скакала сонца, блішчала, як вышараванае,— не глянуць. На пасецы ўга-

ры лётаў белы пух — насенне ад чырвонай высокай травы, што расла ля пнёў. Неба над лесам было белае ад смугі, як ад малака. Над Кладкамі шалёна крычалі канюхі, чуючы дождж, але іх не было відаць за верхаллём.

Ад участка да Кладак было вярсты дзве з гакам. Ішлі кучкамі — па два, па тры. Наперадзе Андрэй з Унукам. Расставіўшы ўсіх на Кладках, пачынаючы ад зямлянак, Андрэй выйдзе сам аж на сухое — на рог Каралінскай пасекі. Адтуль да Гладкага пад Камена — рукой падаць.

За Андрэем ішлі Падбярэцкі з братамі Канэцкімі, воддаль іх — Булка з ваеннымі. Фарафонаў, Левановіч і настаўнік асталіся ззаду і ўсё пачыналі гаварыць, махаючы рукамі,— трэба было адварочвацца і здалёку паказваць, каб маўчалі. Апошні ішоў Рускі — сунуў вялікія гумовыя старыя боты па зямлі, дзеручы мох,— даганяў настаўніка.

На дарозе грукалі і грукалі нагамі па карэнні — Андрэй адварочваўся і зноў паказваў, каб ішлі ціха і каб затыкалі раты, не перхалі. І так раніцай на ўчастку было многа стуку. Воўк не дурны.

Выйшлі на пасеку ў малады густы соснік. Пад нагамі на дарозе быў мох, мякчэй стала ступаць. Здалёку заблішчаў прагал: лінія перад Кладкамі — пачалі асцерагацца.

На пасецы было зацішна і цёпла — вецер гудзеў ужо далёка ззаду. Над маладым соснікам вісела паласамі смуга. Ад духаты ўсё было мяккае і вялае. Палягла на зямлю трава, паскручваўся шырокі ліст на бярозе — чакаў дажджу. У цішыні чуваць была далёкая трывога — вось-вось ударыць гром. У прагале свіцілася жоўтае неба над Віліёй — градавая хмара. Угары стаяў буры туляг; прыгледзеўшыся, можна было пазнаць, як ён плыў на вёску. Зноў закрычаў канюх.

Ля пнёў на пасецы ногі чапляліся за старыя пабітыя тарніткі, як за чарапкі. Сосны ля пасекі ад даўняй падсочкі пажаўцелі, парабіліся, як сухастой. На абструганых стамескай камлях тырчалі сівыя бляшаныя варонкі, павісшы на бярозавых палачках, ураслі за якую ноч у смалу — не выцягнеш. Ля соснаў на сівым сухім моху валялася пакручаная старая стружка; на яе белымі плямамі свяціла праз верхаллё сонца. Чуваць было, як яно грэла ў плечы. Уверсе гудзелі пчолы,

звінелі дробныя мухі — лезлі ў вочы. У небе зашумеў самалёт — ляцеў высака, недзе ў тым баку, дзе з прагалу паўзла рудая хмара. Ля зямлянак адзываліся дзікія галубы і шаптала лісцем асіна — блізка былі Кладкі.

Пад ногі на дарозе стала лучацца пагнутая і прытаптаная жоўтая папараць і сіне-ружовы верас. На траве валяліся вылінялыя на сонцы пачкі «Беламору» — курылі леспрамгасаўцы...

Падыходзілі да Кладак; наляцеў аднекуль з гары вецер, закратаўся ля дарогі, згінаючыся і адгінаючыся, малады ельнік, на ім задрыжала маршчыністае шэрае павучынне, пасыпанае жоўтымі сасновымі іголкамі.

Пайшлі вільготнай чорнай сцежкай; дарога павярнула на гару да старых зямлянак у другі бок на прагал — на лінію. У прагале на зямлі ляжалі сасновыя жоўтыя ламы, ля іх рос верас, высокі, густы, і вострая зялёная лясная смычка. На сцежцы пад ногі лучалася натрэсенае сена, сухі памёт і чырвоныя дробныя балотныя сыраежкі. Зablішчалі на нагах намочаныя гумовыя боты — пачаліся Кладкі.

Схавалася ў туляг сонца, у лесе стала сіне. З Курачовых Цянёў падзьмуў вільготны вецер.

Усе збіліся ў кучу. Першага на Кладках пакінулі настаўніка — перад прагалам і імшаркай ля зямлянак. З ім астаўся Рускі. Адыдзецца на гару на развілак і, згледзеўшы сігнал — падасць настаўнік: махне два разы рукой,— адразу пабяжыць сцежкай на Заднія. Ад зямлянак на Заднія блізка — дабяжыць скора. Рускі быў без ружжа і, здавалася, баяўся: азіраўся па баках — не хацеў адлучацца ад грамады.

У дробным рэдкім бярэзніку, выходзячы на чыстае, паставілі Левановіча. Кладкі былі прамыя, і ад яго добра быў відаць настаўнік — стаяў, падняўшы ўгару руку. Левановіч адразу зняў з пляча двухстволку, стаў за бярэзінай і пачаў абтоптваць пад нагамі мох, каб не трэснуць сучком, калі на яго пабяжыць звер,— быў вопытны. Нос у яго, здалося, яшчэ больш загнуўся ўніз; Левановіч насупіўся, зрабіўся сур'ёзны і стаў углядацца ўперад у бярэзнік, прыкрыўшыся рукой, як ад сонца.

Фарафонава ставілі трэцім, на чыстым, перад другім прагалам, доўга не знаходзячы месца. Пасля ён самададышоўся з Кладак назад да леташняга пустога стажар'я — не баючыся, ступаў у гразь у хромавых бо-

тах — і прымасціўся там за вывараткай: ля самага стажар'я ляжала вывернутая з балота елка, доўгая, з разгатым карэннем, зялёная — і не думала сохнуць. Фарафонаў ружжа з плеч адразу не здымаў; адхінуўшы крыло фуфайкі, паляпаў па кабуры, паказаўшы зубы, што значыла: «Я ім дам... Хай толькі ідуць...»

Другую лінію-прагал, што аддзяляла Курачовы Цяні — балота — ад усяго лесу, дзе ўчора вечарам страляў ён, Андрэй, і ўсю чыстую лучку якраз процi сухой бугрыны і процi Зашыйка аддалі Булку з ваеннымі. Ставілі ўсіх без жэрабя. Нумаркі цягнуць з шапкі не даў Унук — счапіўся ля канторы з Падбярэцкім. Няважна, хто заб'е, важна забіць. Ен адразу ставіў усярэдзіну ваенных. «Яны — не мы. Калі мы бяром у рукі гэту ламачыну?» — паказаў ён на двухстволку. Пасля, як ужо ўсе аціхлі, сказаў, што чорт яго ведае, на каго пойдзе звер, што можа якраз папрэ на таго, хто будзе стаяць з самага краю, але сказанага не адмяніў: ваенныя стануць у цэнтр. Ваенныя тады маўчалі, сабраліся толькі адразу ў кучку ля Булкі. І тут, на Кладках, астаўшыся адны, яны адразу акружылі Булку: самі рашалі, дзе хто стане.

Унук стаў ля ваенных пад старой елкай з нізкімі лапкамі; падміргнуў і кіўнуў на ваенных галавой: падвучыцца... Прыхінуўся спінай да камля, выткнуўшы ўперад круглы жывот з бліскучай белай спражкай на дзязе. Падняў ружжо, узяўшы ля курка, лёгка, як сухі сук, і зламжыўся: прымяраўся, як будзе стаяць пасля сігналу ад загоншчыкаў. Андрэй хацеў сказаць, каб ён адсунуў спераду спражку, але махнуў рукой: пачнуць страляць — зверу будзе не да спражкі.

Ля Унука пакінулі братоў Канэцкіх — тыя сталі бліжэй адзін да аднаго, чымся другія, і адразу адшпілілі сумкі з патронамі. Глядзелі ўсё на неба — на хмары. Меншы Канэцкі стаяў ужо ў кустах: зноў на Кладках пачынаўся бярэзнік — падыходзіў з Каралінскай пасекі.

У бярэзніку астаўся і Падбярэцкі — на сцежцы: кладкі ўжо кончыліся — і, павярнуўшыся да Канэцкіх, махаў ім нечага рукой. Ружжо, старую двухстволку, дзяржаў у руцэ, як і ўвесь час, калі ступілі на Кладкі. У сівой выгаралай фуфайцы, сагнуты, ён зліваўся з выцвілай леташняй травой на высокім куп'і. Не мог устояць на месцы — таптаўся. Быў сёння з самай раніцы

вясёлы і рухавы — недзе ўжо справіўся выпіць, не дома: з дому ён ніколі п'яны не прыходзіў. Адлучыўшыся ля канторы ад Канэцкіх, ён падыходзіў і загаворваў з кожным. Загаварыў і да Андрэя. Нешта, мусіць, пытаўся — Андрэй не помніць, не пачуў добра і нічога не адказаў: пытаецца і глядзіць у вочы, бытта ў кузні нічога і не было...

Адышоўшыся ад Падбярэцкага, Андрэй стаў на сухім выкашаным кавалку — адскочыла ўжо атава — пад старой, шэрай ад бугроў бярозай. Уперадзе на гладкай жыле ля Зашыйка было чыста; толькі недалёка ў дробнай ніцай лазе — яе не збілі касой — відаць быў плоскі доўгі валун і блішчаў на сонцы, як ад вады. Можа хто ляжаў на ім мокры, ды яго падрушылі.

Стралкі стаялі не так ужо густа: Андрэй бачыў здалёку толькі меншага Канэцкага; Падбярэцкі, які быў бліжэй, схаваўся з воч. Каб не ваенныя і не Булка, трэба было б яшчэ вярнуцца, праверыць усіх, тады даць сігнал Рускаму, самому астаўшыся ля Кладак ля настаўніка ці пабегшы ў загон: загоншчыкаў на такі Зашыек мала. Але Булку з ваеннымі правяраць не трэба, а па другіх — хоць збоку стой: звер як ішоў, так і пайшоў — Андрэй на іх не спадзяваўся.

Падняўшы руку, ён чакаў, пакуль зноў пакажацца Падбярэцкі. Калі той, павярнуўшы галаву, глянуў у гэты бок — здалося, надта ўжо зблізку, як усё роўна падышоў, аж белая лысіна відаць з-пад ссунутай на патыліцу кепкі,— Андрэй махнуў рукой два разы. Убачыў адразу, як затраслося над меншым Канэцкім на бярозе галлё — той быў зачапіўся, махаючы; пасля ўсе як праваліліся скрозь зямлю — маскіраваліся. На Кладках стала ціха. Ціха было і ў Зашыйку і далёка на Задніх, там ужо дагэтуль недзе разышліся загоншчыкі.

Андрэй стаў чакаць, узяўшы на рукі двухстволку, хаця сігналу — стрэлу ад загоншчыкаў — яшчэ не магло быць: рана. Глуха застукала ў грудзях сэрца. Ён цвярдзей прыціснуўся да шурпатай бярозы. Глядзеў адно на чыстае — на камень — не зводзячы вачэй.

У Жыліне — як і на пасецы, калі яны ішлі,— лётаў белы пух — камячкамі. Ветрам яго гнала сюды, на Кладкі — здавалася, ішоў рэдкі снег. Схмурэла. Сонца толькі было знаць далёка за шэрымі лянівымі воблакамі — стаяла на адным месцы белая вялікая круглая пляма, зыркая — не глянуць. Над самым Зашыйкам па

белых расцягнутых палосах паплылі чорныя хмары, нізкія, круглыя, як у клубках. За імі ззаду разлілася чырвань. Так бывае рэдка — на град.

Недзе ў бок Камена над Віліёй загрымеў гром, далёка, як злавіць вухам, што ўсё роўна хто гукаў, заблудзіўшыся. Андрэю здалося раптам, што ён у акопе пад Каменам і збоку ў яго не Падбярэцкі, а Рукалееў — схаваўся ў акоп з галавой: пачалі біць з мінамётаў — пойдуць немцы.

Пуста неяк стала ўсярэдзіне. Ён павярнуўся і паглядзеў на Кладкі. Нідзе нікога. Усюды было ціха, толькі пачынаў шумець ў Зашыйку лес, густа, насцярожана... Збоку, недзе ў ельніку, зашапацела ад ветру асіна — як хто праехаў блізка з возам сена, абцёршыся аб кусты. Азірнуўшыся, Андрэй згледзеў недалёка ля ельніку рабіну, старую, разгатую, усыпаную ягадамі. Ягады былі жоўтыя, як афарбаваныя, на самым версе пачыналі чырванець — як жар. Запахла аднекуль уляжалымі дзічкамі, ці дзе блізка ля балота на пасецы расла дзікая яблыня, ці пахла на балоце ў гразі стаптаная трава-рабінка. Яна пахне дзічкамі нават зімой, калі выцягнеш яе са жменяй сена са сцірты доднізай, даючы карове.

Вецер дыхнуў з зямлі — запахла сырой тванню і свежым наламаным бярэзнікам: яго наламалі і насцялілі ў гразь за Кладкамі. Нехта нядаўна звозіў з жылы сена — знаць яшчэ быў па траве чорны след ад калёс.

Затрашчала ў Жыліне сарока, спопаразку, як спужаная. Андрэй адразу падняў двухстволку: сарока ў лесе та́к не адзываецца. Але было ціха. Толькі шумеў глуха Зашыек, і ўперадзе за каменем краталася ад ветру высокая старая папараць, усё роўна як людзі махалі рукамі — шырокімі далонямі.

Ён падумаў, што доўга ўжо чакаюць, што за гэты час мог дабегчы на Заднія Рускі...

Зноў затрашчала ў Жыліне сарока, далей, пад самы Зашыек, і тады адразу на Задніх пачуўся стрэл. Здалося, што стралялі зусім блізка, у Зашыйку...

Рвануў вецер. У Жыліне нагнуўся аж да зямлі дробны бярэзнік і затраслася ніцая лаза. Пагнала белы пух, што з шуфля. Жыліна зрабілася белая, як у мяцеліцу. Пух ляцеў у вочы, хоць абціpайся, чапляўся ля кустоў за сухую неабкошаную траву, плаваў, круцячыся, па вадзе ў лужыне ля ног, наліпаў на мокрыя халявы.

Схавалася зусім сонца, і адразу сцямнела, як вечарам. Застагнаў лес у Зашыйку, зашумеў над галавой бярэзнік, лопаючы дробна лісцем. На Кладкі поўз нізкі — чапляўся за лес — руды туляг, за ім на ўсю Каралінскую пасеку расцягнулася сівая, аж белая, хмара — завесіла неба, як суравым абрусом. Бліснула ўгары над самымі Кладкамі вастранькая і кароценькая, як гадзюка, бліскавіца, і адразу недзе блізка ўдарыў пярун, як усё роўна спераду па камені. Запахла дымам, што з кузні з горана.

Вецер адразу змяніўся: стаў халодны і калючы, як зімой, калі заходзіў з Курачовых Цянёў, дзьмуў з Жыліны, і выразна былі чуваць на Задніх мужчынскія галасы. Здавалася, мужчыны крычаць па ўсім лесе. Стралялі з бакоў ля Белай дарогі і на пасецы.

Андрэй злажыўся і стаў чакаць, углядаючыся пад вецер у Жыліну. Бачыў перад сабой у канцы ствала шэры плоскі камень — да яго нагіналася ніцая лаза і бярэзнік, які крата ўся па ўсёй Жыліне,— зламі, дзе будзе бегчы звер... Ён доўга стаяў — на рукавы нагнала жоўтых, невядома якіх, квят і дробненькага насення ад мятліцы з пасекі, як патрухі. Зверху, калі не рваў вецер, падала зялёнае бярозавае лісце ў гразь і ў мох пад самыя ногі.

Зрабілася зусім цёмна. Здалося, зарыкала на Каралінскай пасецы скаціна: азваліся, мусіць, ля Вілії перад бурай ласі.

Ён кінуў вокам удоўж Кладак — нікога не было відаць: ні Падбярэцкага, ні Канэцкіх, як пазбягалі. Ён стаяў і слухаў, як стогне на Каралінскай пасецы хмара, як шуміць Зашыек і галяшуць на Задніх мужчыны. З ветрам пасыпалася зверху дробная, як пыл, і халодная імжа; пасля адразу зашастаў па лісці град, рэдка і моцна, як хто кіем. Руды туляг стаяў над самай галавой — што ўсё роўна круціўся на адным месцы. Зноў ударыў гром, прагрукаў над усім Зашыйкам з канца ў канец. Сівое неба паласавалі без аддухі доўгія, як вяроўкі, бліскавіцы.

Град быў аціх, тады сыпануў, як з шуфля: зашумеў па маладой атаве, секучы яе ля ног, як касой... З цёплай зямлі пайшла сівая пара. Жыліну адразу зацягнула туманам. Шумела ўгары хмара, і крычалі недзе блізка ў Зашыйку мужчыны, як усё роўна ратуючыся ад дажджу. Здавалася, знікла, пахаваўшыся на той свет, усё

жывое, толькі стаіць усюды шум: угары і на зямлі...

І тады Андрэй пачуў, як стрэлілі на Кладках. Адзін раз, пачакаўшы — другі. Пасля пачалі страляць недзе ў прагале проці Зашыйка — мусіць, ваенныя.

Свярбелі ад граду шчокі, і Андрэй, выцершы іх мокрай даланёй — цякло з рукава, зноў пачаў узірацца ў Жыліну. Яе зусім заслаў туман, як ноччу, не было відаць ні каменя, ні папараці...

На Кладках воддаль стрэлілі яшчэ два разы; пасля там загаманілі і адразу сціхлі. Перасталі крычаць у Зашыйку і загоншчыкі.

Андрэй доўга яшчэ чакаў, гледзячы ў Жыліну,— на плячах пачала прамакаць фуфайка. З яе цякло на штаны, і яны, халодныя, ліплі да калень. Дождж сыпаўся густы, як з рэшата, уперамешку з градам; на лужынах ля ног набухалі бурбалкі, вялікія, па бульбіне.

Вецер сціх, чуваць было толькі, як шапоча па лісці град. Андрэй падумаў, што аблаву сарвала.

На Кладках загаманілі, і адтуль узляцела ўгару зялёная бліскучая ракета — пусцілі ваенныя. Ракета высака паднялася над Зашыйкам і рассыпалася. Адбой... Значыць: разыходзіцца — так было дагаворана. Павыходзілі з засады, і ніхто не мае права пасля ракеты страляць ці бегчы, наважыўшыся, за падбітым зверам. Можна стрэлам зачапіць каго. Андрэй плюнуў: «Пякло ўсё лета, як на скаварадзе сядзелі, а тут — град. Пасек усё на свеце. Дабіў недзе і на полі тое, што яшчэ асталося, не згарэла за лета. Збярыся во так што зрабіць — ніколі не зробіш... Сарвала аблаву...»

На Кладках трубілі ў ствол і гаманілі — клікалі. Пабеглі, відаць, усе на бор да зямлянак — хавацца пад елкі. Чуваць было яшчэ, як крычалі недзе пад Белай дарогай — мусіць, загоншчыкі. Град яшчэ ішоў, то прыпускаўся нанава, то радзеў. На атаве ляжалі буйныя, па гарошыне, белыя друзалачкі лёду. Змеценыя ў кучкі ветрам, як венікам, моклі, набракаючы вадой і цямнелі. З-пад іх тырчала зялёная маладая атава, што ўсё роўна пусцілася расці...

Буры туляг угары распоўзся, неба ўсюды зрабілася сівое — пад'яснілася. Град перастаў, пайшоў роўны густы дождж — вылівень. Аціхлі на Кладках галасы. У Жыліне сабраўся ў кучу туман і стаяў за каменем ля ельніку, хаваючы ніцую лазу. Нізка, недзе над самай галавой, мігнула бліскавіца, белая, аж сіняя. Пацямне-

ла ў вачах . Ударыла збоку на Кладках, дзе нядаўна чуваць былі галасы...

І тады Андрэй згледзеў, як адтуль, дзе вісеў туман, выкаціўся цёмны, шырокі і бліскучы ад вады мядзведзь — бег якраз на камень. Прабяжыць на чацвярэньках, падымецца на заднія лапы: паводзіць галавой і зноў валіцца на чацвярэнькі і скача, падкідаючы высака зад.

Немаведама адкуль ён узяўся ў Зашыйку... Можа атабарыўся на лета ў глухім воўчым месцы? Худы, як усё роўна змардаваны голадам ці падбіты, падрушаны галасамі і стрэламі, звер ішоў на Каралінскую пасеку, можа каб сысці за Вілію і ніколі не варочацца ў гэты бок, дзе машыны, людзі і адны неціхоты... Невядома — ці ляжаш на зіму ці даляжыш ціха да вясны...

Андрэй пачуў, як пацякла спераду па грудзях пад кашуляй цёплая вада... Абмярцвела адразу, як усё роўна аднялася ў плячы, балючая рука...

Ён падумаў, што мядзведзь скача якраз гэтак, як вясной на Доўгіх — высака падкідае зад,— што гэта той самы... Не сышоў дагэтуль, ходзіць круга вёскі... Падумаў пасля адразу, што ў ствалах буйная карцеч — па ваўках ён біў буйнай.

Калі звер, дабегшы да каменя, стаў на заднія лапы і зноў пачаў вадзіць у бакі галавой — пачуўшы, ішоў на чалавека,— Андрэй злавіў яго на мушку — лучаў між лапатак — і націснуў на куркі: на адзін і адразу на другі...

Астыла на грудзях кашуля, зрабілася што лёд...

Яго ўсяго схапіў холад...

11

Седзячы ў канторы на лаве ля акна, Андрэй чуў, як стукалі і стукалі ногі: на ганку звонка і чыста — высака была падлога; у калідоры, ля дзвярэй у магазін,— густа, не перастаючы: па доўгім калідоры людзі хадзілі з канца ў канец, атрасаючыся ад вады і грэючыся; у канторы — ціха і мякка — людзі асцярожна шасталі гумовымі ботамі спачатку ў парозе ля грубкі, пасля ля сцен; тады разышліся па ўсёй канторы, хадзілі з кутка ў куток, нарабіўшы слядоў ад ботаў па жоўтай падлозе — доўгіх, крывых; пананосілі з двара жвіру, шылля, размоклага сена і белых галовак ад дзяцельніцы.

Пачыналі гаварыць адзін з адным, крычаць на чым свет стаіць — клялі і дождж, і ваўкоў, і магазіншчыцу, якую дагэтуль не мог ніяк прывязці Арціст.

Андрэй, паставіўшы двухстволку ў парозе ля грубкі, пайшоў сеў адразу з краю на лаве ля акна ад студні. Праз акно была відаць рудая куча пілавіння — мокрая зверху, з яе ішла пара,— і па зямлі адтуль цякла, як усё роўна ў канаве, вада, змываючы і несучы да студні ў ніжэйшае месца кару і дробныя жоўтыя трэскі.

Дождж не сціхаў, ішоў густы і роўны, прыпускаючыся, бывае, як з вядра,— тады на двары ля студні і за дарогай на пасецы рабілася шэра, з зямлі падымаўся туман, як дым з вогнішча, якое залівалі вадой... На шыбах цяклі шырокія рагалы чыстай, як спірт, вады; угары, дзе не так сек дождж, віселі на шкле буйныя, па гарошыне, кроплі. Па сцяре з двара як хто вадзіў гальніком, абмятаючы,— пачынаў рваць вецер. Аблажыла, хмары беглі з Курачовых Цянёў, што ўцякаючы, нізкія, шэрыя, паблочаныя, як увосень.

Андрэй пачуў, як яму зноў робіцца холадна ў плечы ад акна — ніяк не можа сагрэцца.

Унук — ён сядзеў за сталом і, расшпіліўшыся, выціраўся хустачкай — клікнуў Падбярэцкага з калідора і загадаў падпаліць у грубцы.

— Выцягнеш ногі, як ваўкі, так насклеўшыся,— кіўнуў ён галавой у акно — на ганак.

Падбярэцкі адразу прысеў ля грубкі, адчыніў дзверцы і зашастаў сярнічкамі. Андрэй падумаў, што ў Падбярэцкага круглы жывот — цяжка ўжо згінацца. Пасля Падбярэцкі прынёс ад Шуры дроў, яловых, белых, зноў прысеў і, дастаўшы з кішані складаны нож, пачаў стругаць смаляк. Агонь ён расклаў адным махам — смалякі пыхнулі, як порах. Ён доўга яшчэ згінаўся ля грубкі — накладаў дроў, адтатурваючы зад, як чарвяк, паўзучы. Андрэй адвярнуўся і зноў пачаў глядзець у акно.

Са стрэх цурчом лілася вада, размываючы пад прызбай усё на свеце. У вымоіне было відаць белае карэнне ад травы — глыбока пайшло ў зямлю, пускаючы атожылле. Вымытае на дажджы, яно было чыстае, як крухмал.

Андрэю раптам здалося, што ён ідзе на полі за плугам, як хадзіў даўна, да вайны... Пахне з баразны чорная вільготная зямля. На бліскучай раллі ляжаць

белыя чэрві і белае карэнне ад пырніку. Зграбеш жменяй, каб скінуць дзе на абмежак у кучу — карэнне пахне зямлёй, густа і свежа, аж круціцца ў галаве...

Заўтра трэба ехаць пад Полацк — назусім...

Ён злавіў сябе на тым — першы раз, калі вярнуўся з бальніцы,— што яму не хочацца ехаць: як хто не дае. Усё роўна як ён ідзе, а яго нешта цягне назад.

Ён яшчэ раз глянуў на белае карэнне пад прызбай — яно краталася, дрыжучы, на яго лілася вада — і махнуў рукой, каб на ўсё зноў забыцца. Слухаў, як трашчаць у грубцы яловыя дровы, як стукаюць і стукаюць нагамі ў канторы людзі, а на душы ў яго было трывожна. Паехаць-то ён паедзе... Толькі б не заўтра. Абсушыцца не справішся.

Грымеў яшчэ на двары недзе блізка гром, нехта грукаў у калідоры аб падлогу прыкладам, і гаманілі без сціханага людзі. Андрэй пачуў, што не можа сядзець. Устаўшы, ён выйшаў на ганак.

Усюды шапацеў дождж; у лесе, ля дарогі на Курачовы Цяні, вісеў сівы туман; туман збіраўся ў кучу і ў кутку ля канюшні. Пахла свежай золлю; у гародчыку ядрана блішчалі кветы на юргіні — абмытыя дажджом, адразу паднялі галовы. Ля ганка на прыбітай рудой траве краталася шырокае свежае і здаровае жоўтае бярозавае лісце — яго нагнала з лесу ветрам. Андрэй падумаў, што ўслед за гарачынёй прыйшла адразу восень, што ля канюшні ў лесе пасля такога дажджу высыплюць баравікі — маленькія, чорненькія, яны будуць кучкамі расці ў верасе ля старых сцежак, якія вытапталі коні. Успомніў тады, што няма ўжо на ўчастку коней, звязуць скора канюшню, і баравікі ля сцежак па верасе будзе збіраць кожную раніцу не ён, а нехта другі — дзеці з вёскі.

Ён згледзеў, як на двары ля ганка, стоячы пад самым капяжом, сцюцюрыліся хлапцы Юбіцкага — большы і меншы. Большы — гадоў сем — быў без кепкі, стрыжаны, бялявы. Моршчыўся — у вочы сыпалася імжа — і смаргаў носам. Быў абуты ў чорныя, размоклыя на дажджы чаравікі. Меншы быў у вялікай чорнай кепцы — насунулася аж на вочы; з'ехалі штаны, і на спіне свяціла голае цела — вузкай белай палоскай. Хлопцы перагнуліся цераз сырую ад вады пярэчку і глядзелі на ганак — на ваўкоў. Андрэй крыкнуў, каб беглі — чортавы дзеці! — дамоў на печ ці ішлі ў кантору: падох-

нуць на дажджы. Хлапцы сморгалі насамі і глядзелі на яго знізу ўверх хітрымі круглымі вачыма: нікуды ты нас не прагоніш і нікуды мы не пойдзем. Вочы ў іх абодвух былі жаўтавыя, як у самога Юбіцкага. І галовы такія лабатыя, як у бацькі, і насы — маленькія, кругленькія: маладой дробнай бульбінкай.

Хлапцы пасля крыху пасмялелі і ўзлезлі на ганку на пярэчку, атрасаючыся ад вады, што куры: глядзелі, утаропіўшыся, на ваўкоў. Ваўкі ляжалі на ганку на мокрай — заносіла дождж — падмеценай падлозе. Падмяла Шура: папрасілі, прыйшоўшы з лесу,— на падлозе знаць яшчэ мокрыя палосы ад веніка. Тры ваўкі ляжалі збоку ля пярэчкі — іх падбілі ваенныя; ваенныя і няслі іх на плячах з лесу — капала вада цурком і ў ваенных з вялікіх круглых фуражак, і ў ваўкоў з лап.

Чацвёрты — пярэзімак,— выкачаны ў гразь, у руды торф, ляжаў ля другой пярэчкі. Яго падстрэліў невядома хто: ці браты Канэцкія, ці Падбярэцкі. Усю дарогу яны тузалі яго за ногі — цягнулі кожны сабе.

Трох ваўкоў паклалі адзін на аднаго, і добра быў відаць верхні — ляжаў, ажаргаўшы ніжніх дваіх, як усё адно жывы прываліўся жыватом дзе на сухую, выгаралую на сонцы рудую купіну.

Кароценькія, шыракаватыя вушы ў яго стаялі, натапыраныя ў кантору ў дзверы, нібы звер чакаў, што адтуль выйдуць людзі, і баяўся. У вушах у яго былі глыбокія дзіркі, усярэдзіне ў дзірках, як усё адно ў ліс-ціне, калі скруціш, расла густая поўсць, аж круцілася ў касмакі. Вочы ў яго былі цёмныя і як усё роўна са шкла; ля зрэнак закруціліся жоўтыя абадкі — гарэлі здалёку познім асеннім бярозавым лісцем, халодным і патухлым. І каля вачэй расла жоўтая поўсць, як мох дзе па краёчках на купіне; канец носа з шырокімі дзіркамі быў чорны, як вугаль. Зубы ў ваўка былі сцяты — абвісла ніжняя пыса з рэдкімі доўгімі валасамі, і яны былі відаць — жоўтыя з чорнымі і тупыя, сцёртыя. Воўк быў стары, чорт ведае колькі яму можна было даць гадоў: можа гэтулькі, колькі жывуць ваўкі. Можа гэта ён, цяпер стары, укарчэлы, прадзьмуты наскрозь за сваё жыццё зімовымі вятрамі, падыходзіў з «вяселлем» да вёскі яшчэ адразу пасля вайны і падаваў галодны голас, ад якога мароз ішоў па скуры?.. Браць цяпер прамгасаўскіх жарабят ён не мог — з такімі зубамі

толькі канец вяроўкі сусліць,— але ён быў стары, вопытны і вадзіў, недзе, на лог да вёскі маладых: ваўкі прыходзілі па двое і па трое. Можа і ляжыць ён цяпер на ганку на драўлянай падлозе з тымі, з кім хадзіў на Доўгія пад Жоглаўку і на лог пад Луськае, куды ганялі з канюшні жарабят? І сёння можа выводзіў маладзейшую за сябе ваўчыцу і маладога пярэзімка з Зашыйка, асцярожна — не ішоў прама па лініі, а ніцай лазой — вёў на Каралінскую пасеку ад стрэлу, крыку, ад людзей і лучыў на ваенных. Карцеч секанула яму на пярэдніх лапатках — па сэрцы. З поўсці яшчэ капае на падмеценую падлогу кроў — дробненькімі чырвонымі кропелькамі, як рэдкая вадзіца ад брусніц.

Поўсць збоку, дзе сочыцца кроў, мокрая; зверху на хібе ўжо высахла і стаіць — што ўсё адно воўк атросся ад вады — у чорныя, жоўтыя і дробныя, як згледзець, белыя пляйстры. Круга вышэй і нізка пад вушамі ў яго стала рабіцца жоўта; пад жыватом поўсць сівела і выпадала. Хвост, доўгі, з аршын, зрабіўся што венік — на ім натапырылася поўсць, як іголкі. Канец хваста, абтаптаныя лапы і калені на пярэдніх нагах пачарнелі, як і нос. Воўк абсыхаў і, здавалася, аджываў. Падняліся над вачыма прыліплыя валасы, ашчэрыўся раптам рот, чырвоны ад крыві і сліны; пасунуліся па падлозе ўперад да дзвярэй пярэднія лапы; нібы воўк наважыўся скочыць на здабычу, як скакаў усё сваё паганае доўгае жыццё: змалку да самай старасці, калі і скочыць далёка не мог...

— Ану, дзеці, марш адсюль! — крыкнуў Андрэй яшчэ раз на хлопцаў.— Каб і духу вашага тут не было.

Хлапцы пабеглі да канюшні па дажджы: большы наперадзе, меншы ззаду.

З коміна пахла дымам ад смалякоў.

Андрэй ніяк не мог сагрэцца; цягнула да людзей. Ідучы ў кантору, ён яшчэ раз зірнуў на верхняга ваўка — здалося, воўк пасыпаны чорнай сажай... Здалёку — з калідора — здаўся бурым, што мядзведзь...

Пра мядзведзя ён нікому не сказаў. Страляў у ваўкоў — ішлі на пасеку. Адзін ці два — ліха іх ведае. Згледзь такім безгалоўем. Лучаў у аднаго і не лучыў...

Толькі чаму звера пасля стрэлу не было ля каменя? Нідзе не было. Як языком злізала. Але ж такі звер чалавека не выпускае. Ці сам ляжа, ці чалавека кладзе. А тут саступіў... Хоча жыць, відаць, ля Мсціж, раз не

сышоў нікуды. Толькі яму не даюць людзі... Не дае ён, Андрэй. Нібы яму зрабілася цесна ў лесе, цесна на гэтай зямлі; нібы ў яго толькі і бяды — не даць некаму жыць, каб яно прахам пайшло. Ды па ім, па Андрэю, жывіце вы ўсе — і чорныя, і бурыя; жыццё толькі, вот, ставіць аднаго проці другога. А тады ўжо — хто каго... Раз стаў лоб у лоб — то калі не ты, дык цябе, як тады, у вайну, пад Каменам. Страляць яшчэ, мусіць, прыйдзецца, і асколкі будуць даставаць з плячэй, свет і цяпер падзелены надвае. Толькі, вот, страляе ён ужо — дрэнь. І другі раз у звера, відаць, не лучыў... Сам падбіты, як варона. Тут трэба маладзейшым быць. У іх рука і вока -- як у ваенных з гарадка. Тады і ваўкоў бітых будзе на адна куча на ганку.

Толькі куды схінуўся звер? — не выходзіла ў яго з галавы. Трэба слухаць, дзе ён ачуецца. Блізка падышоў да вёскі...

Зноў пацягнула ў грамаду да людзей.

Яшчэ ля дзвярэй у магазіне ён пачуў, як некаму ў канторы ў парозе ля грубкі расказваў пра яго, Андрэя, Падбярэцкі. Мусіць, Фарафонаву, бо той, чуваць было, кашляў, тады бубніў: «Ну-ну»,— тоўста, як у бочку.

— Вот мы тут пра гэта самае...— гаварыў Падбярэцкі.— Ну, як табе сказаць...— Падбярэцкі стаў гаварыць цішэй.— Вот я табе пра Вялічку пачаў... Прыйшлі мы раз з ім да яго дамоў, дождж такі лупіў, як цяпер, восень. Ну, ён — бутэльку на стол. Чалавек ён не скупы, хоць сам і не п'е. Ну, ты сабе не пі, а чаму гэта я так буду сядзець? Адну рубцаватую шклянку, другую... А тут Верка яго — здаровая яшчэ была — цераз парог: «Вон!» Андрэй і так і сяк: «Астынь...» А яна: «Вон, і ўсё...» І яго прэ вон разам са мной. Ну, ён як сабе хацеў, а я адразу з-за стала: па гэты раз... У самом-то дзеле... Згары ты, баба,— была скупая і здохнеш скупая. Асталіся яны адны, крычалі яшчэ нечага ў хаце. І думаеш, Андрэю што? На душу лягло. Помню, хаваем Верку, па жмені зямлі ўсе сыпнулі ў яму. Пясок са снегам ссоўваюць мужчыны рыдлёўкамі. Андрэй стаіць збоку, апусціўшы рукі. Ён-то нічога не відзіць, а я ўсё віджу. Сонца якраз над полем ля Луськага паказалася. Жоўтае такое, выехала з хмары... А ён глянуў на яго і ўсміхнуўся... Чалавек усё помніць. А бабу ён сваю любіў і цяпер яшчэ нудзіцца па ёй.

Андрэй памалу ішоў да дзвярэй у кантору і чуў, як у яго ўсярэдзіне кіпела. Закашляў Фарафонаў, згледзеўшы яго, падняў галаву Падбярэцкі — сядзеў ля грубкі на калодачцы і грэў ля дзверцаў рукі, растапырыўшы пальцы. Андрэю здалося, што не выцерпіць, падыдзе і зноў схопіць Падбярэцкага зá грудкі, як у кузні, не пабаіцца, што побач Фарафонаў. Ён стаў у парозе і глянуў на Падбярэцкага. Убачыў, як у таго загарэліся вочы. Тады падумаў, адразу, што не стане пэцкаць пры людзях рукі, што вочы ў Падбярэцкага жоўтыя, як у ваўка, што ляжыць, астыўшы, на ганку на падлозе. Ён абышоў Падбярэцкага: ні за які стол не сядзе побач — прыедзе магазіншчыца ці не прыедзе. Той толькі і чакае, калі яе прывязе Арціст, каб набрацца за чужое. Ніколі ж не плаціў у грамадзе, не меў у кішані. Калі скідаліся, прасіў залажыць. Закладалі, рабочы чалавек добры. Пасля, калі напіваліся, збіраў парожнія бутэлькі, адосіў здаваць і варочаў грошы.

Чалавек жыў, як грыб на бярозе...

Андрэй падумаў: цаніў невядома за што чалавека...

У канторы пахла дымам з грубкі і стаяў несціханы вэрхал. Пасеўшы за грубкай, курылі ваенныя з гарадка і гаварылі адзін перад адным, як куды спяшаючыся; ад іх не адыходзіўся Булка. Паклаўшы галаву на рукі на стол, іх слухаў здалёку Унук. Пасля падскокваў на крэсле і крычаў ім на ўсю кантору: «Малайцы, чэрці...» Падбярэцкі павёў ад грубкі Фарафонава да братоў Канэцкіх — тыя стаялі ў самым кутку ў канторы, дзе на падлозе ляжала звязаная ў пачкі папера,— павёў дзяліць маладога ваўка: старэйшы Канэцкі збіраўся кідаць угару пяць капеек. Паспрабуй змер дранкулькі і рану ў ваўка ля вуха — стралялі ж адразу трое: Падбярэцкі і браты Канэцкія, а адзін нехта лучыў у галаву, знайдзі хто. Лягчэй падкінуць пяць капеек. Жоўтая новая манета доўга круцілася на падлозе і лягла ўгару пяцёркай... Маладога ваўка браў Падбярэцкі. Да яго падскочылі браты Канэцкія і пачалі тармасіць за плечы — дапаганялі бутэльку. Падбярэцкі прасіў пазычыць «траячку». «Траячкі» яму ніхто не даў: ні Фарафонаў, ні Канэцкія. Да другіх ён не адважыўся падысці і чакаў, пакуль прыедзе магазіншчыца.

За Канэцкімі сачылі ваенныя з Булкам і Унук; адзін Левановіч хадзіў па канторы з кутка ў куток і свістаў, не гледзячы ні на кога. За Унукам, за плячыма, аба-

пёрся на шафу настаўнік. Без кепкі, абмыты, з прылізанымі мокрымі бліскучымі чорнымі валасамі, ён, здавалася, зусім яшчэ быў малады.

А ў канторы не сціхалі: павыходзілі з куткоў на сярэдзіну...

— Ён спачатку схапіўся зубамі за жывот... Трэба пашукаць яшчэ адну рану. Я пад лапаткі браў...

— Ад жывата воўк ніколі не здыхаў...

— Дурны. Бег удоўж кладак. Адзін не асмеліўся пайсці на прарыў...

— Чуе людзей, зараза. Не так людзей, як гар са ствала. Прынёс нехта нячышчаную ламачыну на балота.

— Падбярэцкі...

— Га-га-га...

— А ў таго, што Булка аблажыў, дык карак увесь выцерты. Авечак насіў... Трэба з калгаса прэмію спагнаць...

— Прэмію... Скора штраф плаціць будзеш. Чуў, што ваўкі — санітары? Лес ачышчаюць ад хворых і ад слабых? — гэта ўмяшаўся Левановіч. Стаў пасярод канторы, сказаў слова і зноў пачаў хадзіць і свістаць.

— Саніта-ары... Значыць, калі ты дужэй... Значыць, хто каго зграб, той таго і ўмурлычыў?.. Не-е... Воўк у нас — самае зло. Чэцвера жарабят за лета... Палучаецца тады, што зло і біць ужо няма як? — да Левановіча выцягнуў з-за стала руку Унук, як прасіў чаго.

— Ну-у... Зло не пераб'еш. Знішчыш адно — паявіцца другое...— стаў процi Унука Левановіч.— Там, дзе паменела ваўкоў, падышла рысь. Ведаеш, колькі рысі трэба з'есці за раз? Кавалак з курыцу — і ўжо абжорлася. А яна карову адразу рэжа. Пад хвастом выгрызае, і ёй больш нічога не трэба... Гэта, брат, страшней за ваўка. Чалавеку яна на карак скача, як жывёле, ломіць хрыбетнік...

— Запеў, брат... Страшыць пачаў. Раскажы лепш, як у садок ваўкоў лавіў, калі яшчэ рабіў у Востраве. Хай людзі паслухаюць...

— Ну, ты, Фарафонаў, з мяне зубы не скаль. Я старэй за цябе...

— Калі ты ўжо такі бяззубы воўк, дык я за цябе сам раскажу. Не махай рукой і не мазоль вочы. Падыдзі лепш да грубкі пагрэйся, калі косці старыя намачыў...

Цяпер Фарафонаў заняў Левановічу дарогу ў кан-

торы — хадзіў сам з кутка ў куток, заганяючы пальцамі назад за спіну фалды пад дзягай на гімнасцёрцы. Адсунуў назад і кабуру з пісталетам.

— Паставіў Левановіч садок,— гаварыў ён і сачыў спадылба за Левановічам.— Сам тут, зманіць не дасць. Падлы зад зацягнуў, прывёзшы з фермы... Прыйшоў назаўтра раніцай, у калядніцу было,— а там повен садок ваўкоў. Як забег адзін, дык за ім усе, галодныя. Уцякаў Левановіч ад садка, крыла ўразаючы, не дасць сам зманіць...

— Ну, брэша ж... Брэша...— Левановіч кратаўся ўвесь, стоячы ля стала проці Унука.

— Дай сказаць...— вадзіў пальцамі пад дзягай Фарафонаў: — Лячэбніца твая далекавата была ад Вострава ў кустах. Не клікнеш нікога...

— А што тады? — спытаўся ад акна Булка.

— Не чуў? Папрасі, хай сам раскажа. Я табе не буду...— Фарафонаў памаўчаў.— Хе-хе...— усміхнуўся ён пасля, паказаўшы пальцам да стала на Левановіча.— Сам ён не раскажа. Умеючы чалавек рабіў. Добры нюх мае на звера. Любіць гэта дзела. Яшчэ ўвосень, калі бульбу выбіралі, высадзіў ён на лажку так ганей за двое ад сваёй лячэбніцы садок з бярозавага жэрдзя. Па-кніжнаму ўсё рабіў, вычытаўшы. Дзвярэй адразу не вешаў. Косці падкіне, цялё здохлае. Ветэрынар, падлы хапае... Прывучыў ваўкоў, падкормліваючы... Вот яны зімой у мароз да яго з усяго лесу...

— Га-г-а-га...

— Ну, а што з ваўкамі? — не цярпелася Булку.

— Што? Левановіч, брат, хітры. Хітрэй цябе. З садка трэба браць ваўка пятлёй, па-кніжнаму. Душыць трэба. Жывога ж яго за поўсць не дастанеш адтуль. Воўк такіх штук не любіць, гыркае. А што стрэл? Ад стрэлу — кроў, а кроў ваўкі чуюць. Другіх ужо сюды не загоніш і талакой. А як ты перадушыш усіх ваўкоў, калі іх аж пяцёра зайшло?..

— Не пяцёра, а тры... Брэшаш жа...— не сцярпеў ля стала Левановіч.

— Га-га-га...— мацней за ўсіх смяяўся Унук, устаўшы з крэсла.

— Ну, і як? — выйшаў на сярэдзіну з-за грубкі ад акна Булка.

— Што «як»? Страляў так, каб кроў не ішла...

— Як гэта?

— Пад хвост...

— Га-га-га...

Ад смеху стагнала ўся кантора... Левановіч ля стала толькі круціў галавой. Усе заварушыліся, выйшлі на сярэдзіну і ваенныя, акружылі Фарафонава. Падняліі вэрхал; здалося, на свеце нічога больш няма, толькі ваўкі. Забыліся, што холадна мокрым у канторы, што паліцца ў грубцы, што на дварэ сячэ па вокнах калючы дождж...

Але на дварэ загудзела машына, праз акно ўсе згледзелі Арціставу «будку» — яна калыхалася з боку на бок па калдобах ля канюшні — і сыпанулі ў калідор. У кабіне здалёку была відаць чырвоная касынка — Арціст усе-такі прывёз Нінку.

На ганак ніхто не выйшаў, усе стаялі ля дзвярэй у магазін, закрыўшы праход у кантору.

Нінка саскочыла з падножкі на зямлю, не баючыся дажджу. Чырвоны плашчык і чырвоную маленькую сумачку з доўгай вузенькай ручкай, скамячыўшы, нясла пад пахай. Высокая, загарэлая за лета на сонцы, з высокім лобам і моднай круглай куклай на самай макаўцы, з напамаджанымі ў чырвонае вуснамі, яна ссунула з патыліцы на шыю чырвоную касынку і ішла да дзвярэй ні на кога не гледзячы: ні на ваўкоў, ні на людзей. Яна была прыгожая, і ўсе глядзелі на яе, нават ваенныя. Падышоўшы да грамады, яна сказала «здрасце» далёка ў калідор, дзе на парозе ў канторы ззаду за ўсімі стаялі Унук з Фарафонавым, дастала з сумачкі ключ, адамкнула замок, не гледзячы ўсё ні на кога, аднесла да сцяны завалу, адціснуўшы назад у калідор мужчын. Адчыніўшы дзверы — адсунуўшы іх адной рукой да сцяны, да завалы, яна, нічога нікому не сказаўшы, убегла ў магазін, зняла з акна, саставіўшы на падлогу, драўляную застаўку, кінула на яе плашчык і нехаця пайшла за прылавак. Папраўляла на макаўцы валасы і абцягвала ў стане чорную шарсцяную сукенку — сумачка ў яе матлялася на руцэ ля локця.

Паклаўшы сумачку на прылавак, яна стаяла і глядзела на Падбярэцкага: «І выхаднога няма праз горкага п'яніцу, едзь выдавай яму...» — тады стала глядзець на ваенных, падабрэўшы з твару: памякчэла.

Падбярэцкі першы ўбег у магазін, але да прылаўка не стаў, адышоўшыся ў куток да грубкі, дзе была бочка з рыбай,— ад яе пахла на ўвесь магазін, за Падбя-

рэцкім адразу хлынулі ўсе да прылаўка, зноў падняўшы вэрхал: нарэшце дачакаліся, чорт вазьмі гэту аблаву і дождж, падохці можна, калі не сагрэеш душу... Давай, дзяўчына, што там у цябе...

Нінка зноў стала чэрствая, стаяла, апусціўшы рукі, і глядзела на ўсіх, нічога не гаворачы і не робячы. Усе адразу сціхлі: яна не любіла гармідару — зморшчылася, як усё роўна ў яе балела галава... Пасля сагнулася, дастала нехаця з-пад прылаўка бутэльку «Маскоўскай», чыстай, як раса, паставіла перад старэйшым Канэцкім, ляснула адным пальцам на лічыльніках — паклала цану — і чакала, пакуль старэйшы Канэцкі адшпільваў гузік у кішэньцы на грудзях. Падняла раптам галаву і стала глядзець у парог, змяніўшыся неяк адразу ў твары; у парозе паявіўся Унук, відаць была адна лысая галава. Ваенныя адступіліся, і ён падышоў да самага прылаўка. Паглядзеў на ўсіх нейкімі ціхімі чужымі вачыма, тады нахінуўся да Нінкі.

— Ты вот што... дзяўчына...— Унук маўчаў, не рашаўся нечага сказаць.— Не пужайся... Званілі, дзяўчына... Прасілі перадаць. Я, дзяўчына, і перадаю адразу, што ж ад цябе хаваць...

Унук сціх, маўчала і Нінка, бялела толькі на вачах, тады закрычала на ўвесь магазін:

— Што з ім?! Што вы гаворыце?..

— Ды вот тое і гавару, дзяўчына. Сягоння раніцай, сказалі... Такі хлапец быў...— Унук уздыхнуў і зноў абвёў усіх ціхімі вачыма.— Зайдзі да мяне, дзяўчына...— кіўнуў ён галавой на дзверы і, угнуўшыся, пайшоў з магазіна.

— Ідзіце, людзі, ідзіце...— Нінка выбегла з-за прылаўка і пачала выпіхваць усіх рукамі.— Ідзіце, не стойце... Мне зачыніць трэба. Ідзіце...— яна гаварыла моцна і хапалася рукамі то за сумачку на прылаўку, то за плашчык. Сагнулася неяк адразу ўся, паменшала; ссунулася з плячэй і ўпала пад ногі чырвоная касынка. Касынку паднялі і падалі ёй ваенныя — нагнуліся адразу аж двое.

Апошні з магазіна выходзіў Падбярэцкі — Нінка не глядзела на яго: круцілася з сумачкай у руках ля прылаўка, як што згубіла. Падбярэцкі, што галодны сабака, азіраўся ўсё на прылавак, дзе стаяла не прынятая бутэлька.

Нінка замыкала магазін, а ў яе ўсё валілася з рук —

зноў ёй памагалі ваенныя: падымалі жалезную завалу.

Ад Унука яна выйшла адразу — ішла памалу, не чуваць было, як ступала па падлозе. У калідоры накінучы на сябе плашчык і засунула глыбока ў кішаню маленькую сумачку. Глядзела пад ногі — у яе былі чырвоныя мокрыя шчокі: плакала ў канторы. На ганку, дзе ляжалі ваўкі, яна ўздрыгнула, накінула на галаву на высокую куклу чырвоную касынку, закрычала на ўвесь двор, загаласіўшы, і пусцілася на дарогу па дажджы.

Спяшалася, мусіць, у Мсціжы, да Раманавай сястры. Ззаду за ёй выйшаў на ганак Унук і крычаў цяпер услед:

— Не дурней, дзяўчына... Падвязём... Ну, пачакай ты мінуту... Нам жа трэба сабрацца... Куды ты на такі холад, плачучы... Забылася на ўсё...

Унук стаяў і круціў галавой.

Нінка схавалася ў лесе, відаць толькі быў здалёку праз рэдкія ля дарогі сосны яе чырвоны плашчык — мігнуўся раз-другі...

Усе, прыціхшы, стаялі на ганку. На двары ля машыны бразнуў дзверцамі Арціст — не баяўся, хадзіў па дажджы. Андрэй падумаў, што Арціст хоць цяпер завядзе машыну, хай толькі кіўне Унук; што ён, Арціст, прывёзшы Нінку, не пайшоў разам з усімі ў магазін, можа баяўся, што тут Фарафонаў, а можа проста ён добры чалавек...

На двары пацямнела, на ўчастак насунулася з-за лесу з Курачовых Цянёў чорная нізкая хмара, як бяда якая, і зноў прыпусціўся вылівень, як пасля граду на Кладках. Арціст ускочыў у кабіну, сядзеў і гладзіў даланёй мокрыя валасы — вадзіў зверху па галаве.

На ганку ўсе маўчалі. Прыйшоў з канторы настаўнік — Андрэй успомніў, што настаўнік не пайшоў у магазін з усімі,— прыхінуўся да сцяны і глядзеў на ваўкоў, на тых, што ляжалі адзін на адным збоку пад лаўкай. Пра ваўкоў цяпер ніхто не гаварыў, на іх неяк адразу ўсе забыліся, былі ціхія, не глядзелі адзін на аднаго, як усё роўна кожнаму было няёмка: у людзей во, бяда, а яны страляюць па лесе, ля прылаўка выстраіліся, чалавека з'ездзілі прывязлі, а ён цяпер бяжыць па дажджы...

Не мог устаяць толькі Падбярэцкі: хадзіў па калідоры ля дзвярэй у магазін, пасля выйшаў на ганак, падышоў да «свайго» ваўка, сагнуўся, узяў за пярэднія і за

заднія лапы і, падняўшы з падлогі, паклаў на лаўку, прыхінуўшы спінай да самых дошак. На падлозе, дзе ляжала воўчая галава, блішчала развэдзганая чырвоная пісяга. З воўчай галавы на пісягу пачала капаць кроў — густымі кроплямі. Усе глядзелі цяпер на ваўка і на Падбярэцкага. Падбярэцкі загаварыў, не то пра ваўкоў, не то пра людзей:

— Усе яны такія... Цяпер плача. У слёзы... А перш? Калі яе Раман злёг, дудой хвост насіла. Хаця, і да Рамана яна такая была, не дзіва, што і пры Рамане. А цяпер у слёзы... Ненадоўга...

Андрэй не помніў, як ён размахнуўся і ўдарыў Падбярэцка збоку па пашчэнку, калі Падбярэцкі адагнуўся ад лаўкі, ад «свайго» ваўка і гаварыў, атрасаючы рукі і ні на кога не гледзячы... Той хіснуўся ўбок, тады грукнуў задам аб падлогу і стукнуўся патыліцай аб сцяну... Падбярэцкага сагнуліся падымаць браты Канэцкія. Яго, Андрэя, схапілі за рукі ваенныя — за адну і за другую — балючую. Андрэй пачуў, як яму зрабілася цяжка дыхаць і не дае гаварыць, добра, што ваенныя адразу адпусцілі рукі.

— С-скаціны кавалак... Ды я... Ды ты хоць відзеў калі, як людзі мучаюцца? Хоць раз ты схадзіў у бальніцу да Рамана? Хоць раз ты паглядзеў, як хлапец бярэцца рукамі за драўляныя поручні над галавой, каб перакаціцца на бок?.. Паглядзеў бы, як яго, што бервяно, перакачвала з боку на бок Нінка гэта самая... Ты ведаеш, што ў яго ў нагах на ложку віселі ўсягды гумовыя пальчаткі? І Нінка ездзіла, брала пальчаткі, закасвала рукавы і даставала з яго ўсё сама... Бо сам ён не мог... Не мог... Хоча — і не можа. Ты ведаеш, што гэта такое?.. Бо ён быў як бярно... Бо ён быў чалавек, і Нінка чалавек, а ты скаціна... Быў такі, такі і здохнеш...

Падбярэцкі страсянуўся — ад яго адскочылі браты Канэцкія, як трэскі, і сціснуў рукі ў кулакі. Вочы ў яго адразу пачырванелі, набеглі крывёю, як і тады ў кузні. Ён нічога не мог сказаць, толькі хрыпеў.

Між імі адразу стаў Унук і круціў галавой: глядзеў то на аднаго, то на другога:

— Свінства... У морду адзін аднаму. Ссівелі, а людзей не навучыліся ўважацца... Людзі ж чужыя. А ты, Вялічка, не забывайся, што заўтра панядзелак. Заўтра едзем... А табе што, Падбярэцкі? Не далі бутэлькі? Свет

цяпер увесь пераверпеш... Не чакаў я, што такое свінства можа быць у мяне на ўчастку... Ідзіце абое з вачэй, каб вас тут і не відзелі... Згарэць ад стыду за вас можна... Горш ваўкоў... Вы на іх не глядзіце...— пачаў прасіць ён ваенных.

Канэцкія павялі Падбярэцкага ў калідор; Андрэй пачуў, як, выходзячы адтуль, загаварыў Фарафонаў — падняў руку і ківаў пальцам:

— Я, Вялічка, нічога не відзеў... Толькі ты помні, што ўжо раз сядзеў перад чырвоным сталом. Трэба быць хітрэйшым, калі ідзеш на дурня...

— Ну, хлопцы, збірайцеся. Колькі вам трэба на зборы? Абагрэліся — і паедзем. Чалавека дагонім Далей боязна аставацца. Ружжы пад рукамі...— Унук усміхнуўся і пайшоў у кантору.

— Пагрэліся, чорт бы яго ўзяў...— азваўся нехта з калідора, мусіць, старэйшы Канэцкі.

Арціст адразу завёў машыну, і ваенныя — удвух — панасілі ў кузаў з ганка з-пад лаўкі ваўкоў.

На падлозе асталіся мокрыя ад вады і ад крыві пісягі і пільсць.

Пасля ўсе сталі на ганку — закурвалі. Выстаўлялі рукі з-пад страхі на двор, як дзеці,— глядзелі, ці паменшаў дождж. Закідвалі на плечы ружжы, як усё роўна нанава збіраліся ісці на Кладкі пад Курачовы Цяні.

Атрасалі з фуфаек — з грудзей — мокры пясок, які невядома адкуль узяўся; згіналіся, даставалі да гумовых ботаў і адрывалі папрылiпалае да халяў шырокае жоўтае бярозавае лісце; стукалі нагамі, нібы баяліся нанесці гразі і пяску ў машыну. Пасля адзін за адным падышлі да машыны і сталі перакульвацца цераз борт, падаючы з рук у рукі ружжы. Фарафонаў у кузаве зноў пачаў гаварыць Левановічу пра садок і паказваў белыя зубы. Настаўнік, стоячы ззаду ля борта, пакручваў на руцэ гадзіннік. Арціст выгінаўся на падножцы, то закасваў, то адкасваў рукавы: чакаў у кабіну Унука, які забегся да Шуры — у Шурыным акне была відаць яго лысая галава.

Пад'ехалі раптам грузчыкі, тыя, што хадзілі ў загон і дагэтуль недзе сядзелі ў вёсцы. Машына ў іх была без брызенту, але яны не баяліся дажджу: пасля вёскі прыехалі ў магазін «дабаўляць», пачуўшы, што Арціст павёз Нінку. Без кепак, чырвоныя ад халоднага даж-

джу, яны крычалі і махалі рукамі. Пад'ехалі блізка да Арціставай «будкі». Пачуўшы, што памёр Раман і няма ў магазіне Нінкі, яны адразу сціхлі — усе ведалі Рамана,— ніхто нават не саскочыў далоў. Аб'ехаўшы Арціста, адразу завярнуліся да кузні — на шырокую дарогу.

— І гэтым трэба было ўжо вочы заліць...— лаяўся Унук, выйшаўшы ад Шуры.— Давай, Вялічка, лезь у кабіну. Паціснемся. Не хочаш? Не забудзься тады, што заўтра панядзелак. Каб мне быў як штык. З самай раніцы. Паедзем... Малатабойцы... Я вам дам...

Арціст стукнуў дзверцамі, і ў Андрэя зазвінела ў вушах. Машына адразу схавалася ў лесе, пакінуўшы ў мокрым кутку жменьку сіняга дыму.

Без людзей і без машыны зрабілася ціха, і Андрэй чуў, як густа шапоча дождж і звініць яшчэ ў вушах. Недзе ў калідоры стукнула дзвярыма Шура. Падбярэцкі, ускінуўшы ваўка на плечы, як усё роўна купленую авечку, панёс да кузні. Панадзяваўшы на галовы мяхі, як башлыкі — папрасілі, мусіць, у Шуры,— ззаду за ім пайшлі браты Канэцкія.

Па зямлі, па мокрай рудой траве без аддухі шаптаў дождж. Да кучы старога пілавіння і да канюшні поўз туман: вечарэла. На дарозе ў лесе ўсюды стаялі лужыны з белай пенай і жоўтымі іголкамі; на лужынах знаць былі дробненькія кругі — ад дажджу. На сівым пяску зелянела жыта, як рунь,— расло з растрэсеных з саломай набухлых каласоў. Пахла свежай абмытай зямлёй — здалёку, аж з поля ад Лазы.

Ужо ля вёскі, ля сілосных ям, Андрэй падумаў, што многа хадзіў па гэтай дарозе на ўчастак Раман і што ён ніколі больш не будзе хадзіць. І ён, Андрэй, не будзе...

На вуліцы патыхала адмяклым бульбоўнікам з гародаў і палыном. Лёгка было дыхаць, і ён падумаў, што нечага не хапае: не чуваць дыму з балота — вылівень патушыў недзе ўсюды торф, а ён, Андрэй, прывык за лета дыхаць гарам.

У вуліцу ад Бацяновых соснаў з гары беглі ручаі, несучы пясок і белае павымыванае карэнне ад травы. Не даючыся, яно чаплялася і чаплялася за зямлю.

Вароты намоклі і не хацелі адчыняцца на двор.

12

Андрэй прыйшоў на аўтобус першы, выйшаўшы з дому да ўсходу сонца, і доўга стаяў ля старога, пакляванага цвікамі слупка адзін, пакуль не прыехала з Вострава, з канца, падвода — ехала памалу, грукаючы па бруку,— і не прывезла чарнявую дзеўчынёху ў белым пакамечаным плашчыку і вялікі чамадан — не тоўпіўся ў ляжэйкі. Дзеўчынёха паставіла чамадан ля слупка, і Андрэй, адышоўшыся, слухаў, як зноў тарахцяць па бруку калёсы на жалезным ходзе — дробненька і ядрана — на ўсё Вострава.

Вострава, здавалася, пачало прачынацца пасля груку ад калёс. Недзе воддаль з рэпрадуктара пачулася прыглушаная музыка — ігралі ціхенька танец; да пошты пад'ехаў на веласіпедзе хлопец і доўга ляпаў вечкам у сіняй скрыначцы ля дзвярэй — апускаў пісьмы; ля калгаснай канцылярыі стаў «газік», з кабінкі вылезлі двое мужчын і пайшлі, гамонячы, адразу ў канцылярыю.

Зарыкала ў тым канцы Вострава, дзе ляскаталі яшчэ калёсы, скаціна — выганялі ў поле; да канцылярыі пачалі падбягаць бабы, па адной — чыталі на сцяне, на белай асінавай дошчачцы пад стрэшкай нарад. Да нарада падыходзілі і мужчыны, стаялі надоўгу, тады ішлі ў канцылярыю.

Паказалася было аж цяпер сонца і адразу схавалася ў хмары: дождж ішоў яшчэ ўчора — у панядзелак — увесь дзень, дробны і ціхі; пырскаў і раніцай, калі Андрэй выходзіў з дому. Усюды блішчалі лужыны; на траве стаяла раса, трава пачынала зелянець, як вясной. Намоклі кірзавыя боты і штаны высака ля калень — намачыў, мусіць, аб мятліцу на дарозе.

Ён хадзіў уперак дарогі па чэрствым бруку ўзадуперад і думаў, што позніцца аўтобус, што ў раёне можна не паспець сесці на гарадскі; не возьмеш білета — і пойдзе ўсё, як зачапіўшыся адно за адно: запознішся тут, у раёне, не вернешся тады сёння з горада.

Учора, у панядзелак, ён не паехаў пад Полацк. Сабраўся — і не паехаў, бо выклікалі ў раён Унука. Унук перадаў праз Шуру, каб ён, Вялічка, чакаў: паспее з'ехаць з дому. Шура так і сказала — відаць, Унук не гэта яшчэ гаварыў. Андрэй зазлаваў: а яму што да таго? Кожны табе камандуе: то ехаць, то не ехаць.

Хацеў учора, вярнуўшыся з канторы, сам паехаць пад Полацк. Унук тут, відаць, прышый кабыле хвост. Начальніка з сябе строіць, без яго дык і на работу не возьмуць... Возьмуць. Не прыёмшчыкам, дык якім другім чортам зробяць... Але на стале ляжаў сіні канверт — прынясла пісьманоска раніцай з газетай — у нядзелю па дажджы не пайшла ў Вострава на пошту. У канверце была маленькая вузенькая позва — сіненькая, як і канверт. Прасілі прыехаць ва... упраўленне ў горад. Паставілі нумар дома, напісалі, які пад'езд і які пакой,— на машынцы, аж папраколвалі паперу.

Ён дагэтуль і забыўся быў і на мужчыну ў саламяным капелюшы, і на таго, маладзейшага, з барадой, які не ўмеў страляць, і на тое, як яны, ад'язджаючы, гаварылі, каб ён чакаў, бо яны яго паклічуць: і ім трэба людзі, не толькі Унуку — Унука яны ведалі. Яны яшчэ гаварылі, каб адразу прыехаў, не адкладваў і не баяўся — заплацяць камандзіровачныя, але ён тады нікуды не хацеў кратацца: рашыў ужо ехаць пад Полацк, а тут збіваюць з пуці.

Калі ён пачытаў позву, доўга хадзіў па хаце.

Вечарам у панядзелак ён яшчэ раз пайшоў у кантору, але Шура сказала, каб ён спакойна спаў: раз Унук не вырваўся сёння на новы ўчастак, то на гэтым тыдні не паедзе: заўтра будуць хаваць у Найдорфе Рамана — Унук паедзе сам; пасля недзе прыедуць забіраць канюшню. Жарабят павязуць на машынах. Акты трэба падпісваць... Так што, калі ён, Андрэй, хоча ехаць, то хай едзе з жарабятамі... Шура многа ведае, слухае ўсе званкі. Калі верыць таму, як яна падміргвае, гаворачы пра Унука, то на новы ўчастак таго возьмуць толькі цехнаруком. Ён не спаў усю ноч і ноччу ўжо рашыў ехаць ва ўпраўленне: усё роўна дождж, з хаты — нікуды...

Аўтобус быў новы, сіні, аж бліскучы, з мяккімі белымі сядзеннямі, дваімі дзверцамі — спераду і ззаду, але ён быў малы, і ў Вострава на прыпынку не маглі ўсе сесці — не тоўпіліся.

У аўтобус Андрэй уціснуўся самы апошні: стаў спачатку ля задніх дзвярэй, думаў — іх адчыняць, але шафёр і выпускаў і ўпускаў толькі праз пярэднія. А людзей набралася — не было, не было, а тады сыпнулі адразу, як пад'ехаў аўтобус, адусюль: з канцылярыі, ад пошты, ад магазіна, з хаты цераз вуліцу — пахаваліся,

мусіць, былі ад дажджу. Ехалі трактарысты з калгаса ў эртээс, дарожніцы на дарогу — брукавалі за Вострававам шашу; ехалі ў раён у бальніцу старыя жанчыны: «А-ей, дзеткі, не падымуся... Гарадь яны хай, гэтыя хваробы... На чорны лес». Ехалі дзяўчаты з чамаданамі — сама больш, мусіць, студэнткі; вёз мужык з жонкай прадаваць яблыкі: «Сухата, чэрве патачыла, дзе ты тут надта што прадасі...» Ехалі настаўнікі — «на канферэнцыю». На самым апошнім сядзенні ў кутку Андрэй згледзеў чорнага настаўніка з Вострава — той круціў, дзержачы на каленях, маленькі жоўты партфель і ні на кога не глядзеў.

Падавалі шафёру грошы — усе разам; той баяўся, «каб хаця ўсіх абілеціць: выручка»; высунуўшыся з-за перагародкі, ён на кожнага паказваў рукой, людзі бянтэжыліся, падняўся вэрхал; Андрэя — ён стаяў спераду на праходзе — прыціснулі да сядзення, бокам да бліскучай белай ручкі: нехта яшчэ лез у дзверцы. Андрэй шукаў, за што зачапіцца ўгары рукамі, не знайшоў поручня і пачуў, што валіцца дагары на некага: не ступіш жа шырэй, каб устояць,— прыціснуты ногі.

— Крэмзафіл...— упёрся нехта раптам яму рукамі ў спіну.— Крэмзафіл... Па-японску значыць: садзіся, бацька, на маё месца... А то, бацька сам знаеш... Крэмзафіл... Па-руску: старыкам вездзе ў нас пачот...

У аўтобусе засмяяліся.

Андрэй выпрастаўся і згледзеў, як ля яго ўставаў з сядзення малады зусім хлапец, круглы і чырвоны з твару, з рассыпанымі на рад вымытымі русымі валасамі, у беленькай, як цяпер насілі, рубашцы з чорным кароткім гальштукам ля шыі. Вочы ў яго былі светлыя, добрыя і хітрыя і глядзелі вяла і сонна: ад яго пахла самагонкай. Яму цяжка было ўстаць — вылезці з-пад Андрэя — і ён апіраўся рукамі аб акно, ля якога на зграбным кручку вісеў яго чорны пінжак.

Андрэй сеў ля зусім маладой чарнявай дзеўчынёхі — ля той, што прыехала на возе і стаўляла ля слупка чамадан.

— Крэмзафіл, бацька... Па-японску значыць...

Андрэй не пачуў, што значыць па-японску. Пасля хлапец нагнуўся над ім і пачаў падымаць угару шкло ў акне. Андрэй згледзеў, што на дарозе ля аўтобуса стаіць зусім сівы нізенькі чалавек і махае да сябе рукой. Калі хлапец нагнуўся да акна, нізенькі чалавек задзёр

угару паліняйую старую кепку і загаварыў:

— На свеце неціхоты... Калі якая мітрэнга, дык ты, сын,— дамоў. Чуеш?

— Крэмзафіл, бацька... Па-японску значыць: усе будзем адразу дома на печы...

У аўтобусе засмяяліся, засмяяўся і сам хлапец. Стары толькі ўсміхнуўся і замахаў рукамі: а бадай цябе,— быў рады, відаць, не таму, што абяцае сын, а таму, як ён смяшыць людзей. Пасля насунуў кепку на лоб і паскроб патыліцу:

— Дык ты, сын, глядзі!..

Дзверцы ў аўтобусе не хацелі зачыняцца — не даваў нечы прыціснуты зверху мяшком з яблыкамі чамадан, і шафёр, аббегшы аўтобус спераду, тоўхаў рукамі ў мех, крычучы ўсё: «Чый чамадан?» Сеўшы за руль, ён доўга яшчэ не ехаў — пісаў, пасля складаў білеты, пакручаныя ў кольцы, у маленькі карычневы абшарпаны чамаданчык з белымі бліскучымі круглымі канцікамі, тады адвярнуўся яшчэ раз:

— Усе з білетамі?

— Крэмзафіл... — забурчаў на яго хлапец у белай рубашцы, неўзлюбіўшы, відаць, шафёра.— Па-японску, няма толькі ў цябе ў аднаго...

Усе зноў засмяяліся, як усё роўна чакаўшы, што скажа хлапец; шафёр схаваў галаву за перагародку, і Андрэй пачуў, як ціха коціцца з гары па бруку аўтобус: пачало падкідаць на сядзенні. Зафыркаў матор, заныў на адной нізкай ноце і не сціхаў, што ўсё роўна чмель дзе вісеў над вухам. Пабегла насустрэчу і адразу асталася ззаду доўгая школа з белай цэглы, замільгалі дробныя хаткі ў зялёным вішняку і жоўтых рабінах; мільганулі збоку сівыя парэнчы старога драўлянага маста і вялікія круглыя трубы з цэменту — ляжалі воддаль ад дарогі ў лагчыне ў вадзе, і закруціўся на полі на гары малады дробны калгасны сад: нізкія разгатыя яблыні цягнуліся роўнымі палосамі, як скінуць вокам. Над садам пад канец Вострава вісеў самалёт, пасля адразу знік з воч: павярнуліся і выехалі на шашу.

Схаваўся з вачэй сад, і за акном было відаць жоўтае ад іржышча поле — цягнулася далёка, пад Луськае. Над полем вісела сівое неба з жоўтымі ціхімі падпалінамі, і ад гэтага поле здавалася пустое і халоднае, як першымі зазімкамі, калі бралася ў груду зямля і ганялі на рунь скаціну... Недзе спераду ля шафёра было пад-

нята шкло, і на Андрэя дзьмула свежым ветрам — пахла мокрай жытняй саломай і падзолістай зямлёй. Пасля ля дарогі паказаліся нязграбныя, прыземістыя сціргы пацямнелай зверху — на гарбах — саломы. Пачуўшы машыну, узляцелі з зямлі шпакі і закруціліся над іржышчам, схаваўшы з вачэй сівое неба з жоўтымі падпалінамі. Шпакі сёлета пазніліся ў вырай...

Андрэй тады неяк адразу падумаў, што ён збіраецца пакідаць дом ужо трэці раз — цяпер то ўжо назусім...

Першы раз ён пакідаў аж у сорак першым годзе. Усяго ўжо і не помніць. Лета тады пачалося сухое, гарачае, як сёлетняе, і калі яны, мужчыны з вёскі, выйшлі за мост на грэблю, за імі ззаду падняўся пыл. Мужчыны ішлі ўсёй вёскай — па павестках у ваенкамат; кожнага праводзілі ўсёй сям'ёй. Ен помніць пыл і плач, помніць яшчэ, як нечага конна круціўся Змітрок Юбіцкі — праедзе ў канец грэблі да мастка далёка наперад, пасля вяртаецца назад — навыскачку. Юбіцкаму павесткі не прыслалі, гады яшчэ не падышлі.

Яго, Андрэя, праводзіла Верка, пакінуўшы дачку ў Балюты: з дзіцём на руках далёка не пойдзеш. Пацалаваў ён тады дачку, заплакаўшы, і ўсё азіраўся назад...

Яны ішлі, астаўшыся ад усіх. Верка несла ў руках яго белую торбачку. Ен не ведаў, што яна паклала туды з сабой,— дакументы ён узяў у кішаню; недзе кавалак хлеба з палядвіцай, шклянку масла, завязаную зверху крамнымласкутом, і бутэльку малака. Так яна кожны раз выпраўляла яго, калі ён адлучаўся з дому: ці на цэлы дзень ішоў касіць у калгас у Курачовы Цяні, ці гнаў у поле скаціну — адбываў ко́лею. Яна, мусіць, паклала яшчэ ў торбачку і змену бялізны — новай, мяккай, кужэльнай... Ен гаварыў, каб не клала, дадуць казённую, але назад яна не выняла: немаведама аж куды прыйдзецца ісці па такім пыле дзень-ноч...

Ішлі, мінуўшы Луськае, цераз поле. Сонца вісела за Найдорфам, нізка, над самым лесам; усюды было сіне ад смугі і трывожна. На захадзе, якраз там, дзе застыла вялікае чырвонае сонца, грукатала і грукатала, не сціхаючы, але гэта былі не грымоты: ад грымотаў ніколі не дрыжыць зямля — а то яна трасецца на дарозе пад нагамі... Усе пазіралі туды і маўчалі.

Прыставалі дзеці, і бабы, наплакаўшыся, садзіліся ля дарогі на пыльную траву — дамоў адразу ніхто не варочаўся; далей іх ішло менш і менш, нарэшце асталі-

ся адны мужчыны і Верка — высокая, стройная. Яна гаварыла, што пайшла б з імі, з усімі, на край свету, каб толькі быць разам. Яна адна і правяла ўсіх мужчын аж сюды, на шашу пад Вострава. Кінулася яму на грудзі, а тады да яе падыходзілі ўсе мужчыны, па адным, і адвіталіся за руку. Пасля стаяла на гары на шашы і было яшчэ доўга відаць, аж пакуль не зайшло сонца ў яе за плячыма...

Толькі тыя, каго адразу раніцай — яны ішлі ў раён усю ноч — павялі на Барысава, пайшлі за нашымі. Каго пакінулі начаваць у ваенкамаце на двары, той астаўся: назаўтра ў раёне былі ўжо немцы.

Дамоў вярнулася якраз палавіна мужчын, што пайшлі па павестках; вярнуўся і Андрэй. І зноў у вёсцы пачалі чакаць, калі возьме астатніх мужчын вайна... Раз прыйшла, то возьме... Любую мінуту чакай. Іх яна забрала пазней — у лес пад Ямскае ў атрад...

Аўтобус стаў у лагчыне ля маста — паабапал дарогі ўсюды блішчала вада і жаўцеў панаганяны пясок. Шафёр бразнуў дзверцамі і саскочыў на брук. Да яго хлынулі з двух бакоў людзі. Шафёр стаў крычаць і махаць рукамі. Скочыўшы ў кабіну, ён хацеў быў адчыніць дзверцы: чорт з вамі, лезь, каторы, калі хочаш, каб паламалі скабы! — але дзверцы, падпёртыя з сярэдзіны вялікім чорным чамаданам і мяшком з яблыкамі, не адчыніліся. Шафёр засігналіў, каб людзі сышлі з дарогі, і зноў аўтобус заныў, як стары чмель,— папоўз ад маста на гару.

— Крэмзафіл!..— закрычаў раптам над галавой у Андрэя хлапец у белай рубашцы.— Па-нямецку значыць: хвацкіх дзевак пакінуў на дарозе. Не ўзяў... Нашы так не робяць. Нашы самі вылазяць, а дзевак на сваё месца. Крэмзафіл!..

Шафёр не адварочваўся: глядзеў прама перад сабой на дарогу.

Уз'ехалі на гару. Блiснула з-за хмары сонца, жоўтае, калючае, і зноў схавалася. Хмары паніжэлі, сталі збірацца адна ля адной — сунуліся з поля на дарогу. Пацяплеў вецер, запахла дажджом.

Насустрач ішлі машыны з прычэпамі — парожнія, бразгалі дышлямі і ланцугамі. Ішлі ўпрыцірку. Шафёр ціснуўся да абочыны.

Зноў у аўтобусе загаварылі, і Андрэй падумаў: людзі яшчэ, мусіць, не бачылі цеснаты. Яму адразу ўспомніўся маленькі сіненькі, як і гэты, аўтобус-палутарка,

які хадзіў з раённага цэнтра ў горад пасля вайны. Прыходзіў адзін раз у дзень на ўвесь раён, і білет да горада быў на тыя грошы дваццаць чатыры рублі... І то гэта пазней пачаў хадзіць, а перш, адразу пасля вайны, лучаеш, бывала, каб сесці да каго наверх. Летам то яшчэ хадзілі ваенныя машыны, «студары» — вазілі з калгасаў нарыхтоўку ў горад. Увосень вазілі бульбу. А зімой?

Андрэй тады, адразу пасля вайны, пакінуў быў Мсціжы другі раз. На фронт яго не ўзялі — хворае плячо; ён паехаў у горад і астаўся ў Чырвоным Урочышчы. Будаваўся завод, і трэба былі людзі. Дамоў прыязджаў рэдка — на свята; часцей да яго ездзіла з дому Верка. Толькі ездзіць было дорага, і яна хадзіла разам з бабамі з вёскі — пехатой. Больш за сто вёрст — а яны, бабы, выйдуць грамадой, каб весялей было, і — пайшлі... Не шашой, а вёскамі, напрамую: так бліжэй. Паначуюць у каго ў дарозе, а назаўтра ўжо ў горадзе. Хадзілі больш за ўсё ўвосень, пазней гэтай пары, калі ўжо была выбрана бульба і пільна трэба была адзежына якая на зіму. Ішлі на Камароўку — на базар. Няслі на продаж вясковую бесарабку і мультанку: пакручаную ў жоўтыя і зялёныя папушы — з круглай цаной наперад, падлічанай яшчэ з дому па тым, што трэба было купіць; пакрышаную дробненька вострым нажом на дэнку, на якім усягды крышылі сала, падсушаную і пацёртую ў далонях — чаплялася дробнымі нітачкамі, што фабрычная, і пахла, аж круцілася ў галаве; а больш за ўсё — тоўчаную ў ступе. Таўклі, высушыўшы на печы і ачысціўшы ад галовак зялёнае пучча — яно крышылася драбней, чымся з-пад нажа,— перасейвалі на рэдкае рэшата, тады мяшалі з пакрышаным бурым лісцем, і выходзіла махорка, што і слова не скажаш. Яе прадавалі шклянкамі і гэтаксама па круглай цане. Мультанкі дома ў іх расло цэлы гародчык на двары; яе абіралі раней — лісце чаплялі на ніткі і вешалі ў хаце пад бэлькамі; ссякалі дуддзё і насілі растрасаць на гару на мох. Пасля яшчэ да марозу адрастала атава — круглае цёмнае лісце засцілала зямлю. Высушаная ў печы на жалезнай блясе, на якой летам сушылі ліпавае лісце, калі не было чаго есці, пацёртая атава была моцная, што спірт,— ад яе захліпаліся мужчыны. Атаву з тоўчаным пуччам вазілі прадаваць пазней, калі ўжо былі маразы.

Няслі з дому на продаж не адну мультанку, няслі

што «з жыроў» — урывалі ад сябе, каб хоць нешта купіць дзецям на ногі і на плечы: нямецкія фрэнчы і штаны, нашы ваенныя шапкі і шынялі, чаравікі, кірзавыя боты — усё паношанае, дзешавейшае: да добрага не было як падступіцца.

У горадзе ён пабыў адну толькі восень — капаўся з рыдлёўкай у зямлі і ў рэдкім цэменце, як у гразі,— запырсканы па вушы, каструбаваты, халодны днём і ноччу, калючы, у брызентавай спяцоўцы, як усё роўна ў яловай кары...

Астаўся б тады наўсягды ў горадзе. Картачкі картачкамі, але ж на іх давалі хлеб, цукар, крупы, рыбу — дома ж гэтага не было. Ды і прывыкаць пачаў, дамоў прыязджаючы — хваліўся. Астаўся б, калі б захацела Верка. Але яна не захацела. Угаворваў нават, можа б і ўгаварыў, каб сам ужо так цвёрда надумаўся, каб у самога не балела душа. Возьмеш вядро ў рукі — і здаецца, ідзеш раніцай па ваду да студні. Капаеш зямлю рыдлёўкай, валіцца зверху на дно трава і пахне, як усё адно маладая крапіва ля ракі вясной... Каб ужо быў дзе на якім складзе ў самім горадзе, каб нічога такога не бачыць, прывыкла б і вуха, і душа, а то — горад, вун ён, далёка ззаду. Гудзе толькі дзень-ноч, як у катле там што варыцца, агонь вечарам відаць здалёку, аж у вачах мітусіцца, як глянеш. А тут — лес, далей поле, скаціна пасецца, рыкае... І ціха вечарам, як дома. А лес — ён усюды лес; ходзіш, як пад Курачовымі Цянямі за Белай дарогай. А што агонь ззаду — дык здаецца — гэта вёска. Выйдзі на Загуменне і — на гародах, дома. Але калі закруцішся ў рабоце ці пастаіш-падумаеш, вёска тады недзе далёка-далёка, і баішся, што туды можаш ужо не вярнуцца. Чорт ведае, як устроен чалавек.

Не ўгаварыў ён тады Верку. А яна — не то каб ужо анінадух была, не хацелася ёй, як і кожнаму, кідаць адразу дом. Ён бы яе, можа, і ўгаварыў, але ў галаве ўвесь час стаяла, што яны добра жылі да вайны, што цяпер, калі ў вёсцы і елі ліпу, дык гэта ўсё праз вайну, што ўсягды ж так не будзе...

Не ўгаварыў ён Верку — яна тады стала яго ўгаворваць. І ён вярнуўся дамоў...

...Аўтобус вырваўся на стары даваенны ўезджаны брук, спускаўся з гары, чуваць было толькі, як шапочуць па каменні колы. Праехалі ўжо з палавіну — мільгалі новыя драўляныя слупы, пафарбаваныя ў белае

парэнчы на мастах, мільгалі блізка ля дарогі хаты, за імі круцілася далёкае, жоўтае ад іржышча поле, як ля Вострава, са сціртамі саломы і рабой рассыпанай, як з рукава, скацінай... Сонца не паказвалася, спераду дзьмуў густы вецер; на шкле расцякаліся і высыхалі на вачах бліскучыя кроплі вады — перад старым брукам быў пасцябаў дождж.

Шафёр, высадзіўшы проці эртээса двух «механікаў», хлапчукоў у сініх камбінезонах, упэцканых у мазут,— дарожніц ён высадзіў перш, недзе ля новага бруку,— апытаў, хто куды «надумаўся»; усе ехалі ў раён — націснуў цяпер на газ, не сцішаючы нават на прыпынках, дзе стаялі людзі і, бачачы, што аўтобус будзе іх мінаць, махалі рукамі. Шафёр толькі сігналіў, каб не ўздумалася каму выткнуцца на дарогу. Памяняўшыся на месцы, сабраліся ў кучу настаўнікі і цяпер гаманілі наперабой адзін перад другім; над ім, Андрэем, вісеў усё хлапец у белай рубашцы, учарэпіўшыся ў абедзве рукі за поручні,— заплюшчыў вочы і дзёўб носам. Прачынаючыся, крычаў:

— Крэмзафіл! Па-французску значыць: давай на ўсю жалезку. Мне на першую змену...

З яго зноў смяяліся, але ён ні з кім не заводзіўся.

Андрэй абапёрся локцем на пярэдняе сядзенне і глядзеў у акно на жоўтае ад іржышча поле...

Веркі ён тады не ўгаварыў... Каб угаварыў — падругому б усё склалася. Ведай жа наперад, дзе павалішся... Можа ў горадзе і не зачапіла б яе гэта хвароба, хто скажа... А калі б і звалілася на галаву, дык у горадзе — не тое што дома. І дактары тут лепшыя, і бальніцы. У горадзе і вылечыцца лягчэй...

Андрэй, падпёршыся, доўга думаў пра Верку...

Пасёлак паказаўся яшчэ здалёку. Мост, жоўтыя будынкі ля маста, лодкі на беразе ракі і гусі — белыя, як снег, яны, здавалася, усыпалі берагі. Злева было відаць шырокае круглае возера — там нядаўна заставілі раку. Яно блішчала хмурым халодным бляскам ад лесу да лесу. На другім беразе ракі, пад возера, стаялі нясконачаныя хаты — будаваўся леспрамгас. Туды паварочвала дарога на торфазавод, уся застаўленая грузавымі машынамі: абношанымі газікамі і доўгімі новымі ЗІЛамі. Машыны выстраіліся аж на шашы; шафёр сігналіў: уперадзе хадзілі людзі.

За машынамі парадзеў лес, і Андрэй згледзеў здалёку два белыя будынкі — бальніцу. Закруцілася ў гала-

ве — мусіць, што ў акне беглі адна за адной сосны...

Яму здалося, што ўсё стала раптам халоднае: і сядзенне спераду, на якое абапёрся рукой; і шыбіна ў акне, якую выціраў даланёй, гледзячы ў лес за дарогу; і сосны, што круціліся на адным месцы, як дзе ў віры; і два белыя высокія будынкі з цёмнымі ямінамі...

Ён зноў, падпёршыся, думаў пра Верку... Але яго пачалі тоўхаць: чарнявая дзеўчынёха нагінала галаву, шукаючы вачыма свой доўгі чорны чамадан на праходзе, і Крэмзафіл, ачнуўшыся, даставаў рукой да акна — знімаў з кручка пінжак.
знімаў з кручка пінжак.

На аўтобусным вакзале ў пасёлку — на шырокім гарбатым дзядзінцы перад старым доўгім домам з пафарбаванымі ў сіняе аканіцамі — было поўна аўтобусаў; ён згледзеў іх у акно: стаялі, здавалася, дзе папала. Доўгія — адно шкло і па баках і зверху — з парасчыненымі дзвярыма: гарадскія, у іх было поўна людзей; і маленькія, такія, на якім прыехаў ён, Андрэй, і яшчэ меншыя, старыя, абшарпаныя, разбайдаваныя і апырсканыя гразёй — хадзілі па вёсках. Чуваць было, як у рэпрадуктар — вялікі, белы, ён ляжаў зверху на страсе на сеначках — крычала нешта аж два разы хрыпата жанчына — Андрэй не разабраў што.

Шафёр пад'ехаў да самых драўляных сеначак, і ўсе адразу, тоўхаючыся і распіхаючы людзей ля ганка, пусціліся бегчы ў вакзал займаць месцы ля касы — маленькага, як на шыбіну, аконца, праз якое відаць толькі адна непрычасаная галава касіра-жанчыны і нічога не чуваць — трэба кожны раз крычаць, надрываючыся, куды табе ехаць, аж пакуль цябе не стануць лаяць адтуль, з сярэдзіны: «Што за людзі? Як паглухлі. Узяў — адыдзіся. Другому дай...»

Андрэя выпхнулі з аўтобуса недзе ўжо апошняга — пакуль павыносілі мяхі з яблыкамі і чамаданы з праходу; у вакзале ён стаў аж у самым хвасце ля дзвярэй. Перад ім стаяла тая ж чарнявая дзеўчынёха з вялікім чорным чамаданам. Ля касы, ля маленькага аконца, якое то паказвалася, то хавалася за людскімі галовамі, тоўхаліся, размахвалі рукамі і крычалі, не разбярэш — хто і што: «выкінулі» білеты на прахадзяшчы» — на той, што стаяў з расчыненымі дзверцамі,— на яго праз акно паказвалі рукамі.

— І ты, бацька, разам? — Андрэй пачуў, як яго крануў за плячо хлапец у белай рубашцы.— Стой тут

і не адыходзься,— падміргнуў ён чарнявай дзеўчынёсе. Сам, кінуўшы ёй на рукі пінжак, нырнуў, сагнуўшыся, у грамаду, як у плот пад жэрдку.

Ля аконца закрычалі яшчэ горш.

— Крэмзафіл! Хто тут не мірыцца? — крычаў і хлапец у белай рубашцы — наводзіў ля аконца парадак. Праз якую мінуту ён ужо махаў здалёку білетамі:

— Крэмзафіл, бацька! Па-французску значыць. ваўка ногі кормяць... Свет цяпер энергічны... І яшчэ, бацька, калі трэба, то трэба і вочы заплюшчыць. Ну, давай, чорная, твой чамадан, грошы ў аўтобусе аддасі, баішся ўжо, што вінавата астанешся? Расплацімся, людзі мы свае. Я цябе ўжо недзе відзеў, астаецца толькі ўспомніць... Ну і чамадан...— цмокаў ён языком ужо аж на двары ля ганка.— Якога чорта ты яго цягнула ў вакзал? Не магла адразу нясці ў аўтобус? Не магла наперад здагадацца, што са мной не прападзеш...— Ён раптам адвярнуўся і кіўнуў галавой: — Крэмзафіл, бацька. Па-японску: не адставай, месцы яшчэ трэба выбіць — у білеце нічога не напісана. Цяпер свет хітры, ведаюць, што калі ты змог падтачыцца да касы, то падточышся і ў аўтобусе: там лягчэй. Давай, бацька, лезь першы. Ты — стары, табе ўступяць. Чорную я пасаджу сам, гэта — як піць даць, не трэба было тады браць і білеты. Ну, а сам, во, на чамадане, калі што... Яно, сёння, бацька, і мяне ногі не дзержаць...

У аўтобусе былі свабодныя заднія месцы, і селі ўсе трое ўпобачкі. Андрэй, нагнуўшыся, залез у самы куток, да акна.

— Крэмзафіл! — аж свіснуў хлапец у белай рубашцы.— А я ўжо ваяваць сабраўся. Не люблю вайны, бацька...

За пасёлкам доўга падымаліся на гару — пад самыя антэны ля ваеннага гарадка. Насустрач пабег лес — высокія старыя сосны, як ля Белай дарогі, і правады на слупах, цэлымі жмукамі — не злічыць. З гары па асфальце ляцелі, як усё роўна на злом галавы, і ўспаміналася нешта далёкае, нібы ён з дзяцьмі калышацца ў начоўках, падвешаных на лейцах да бэлькі...

Збоку над лесам пабялелі раптам воблакі, і між іх зірнула сонца. Праз шкло над галавой здавалася сіняе, як у фарбе. Лес увесь у расе, заблішчаў іскрамі; на зямлі ў прагалах, было відаць, ляжаў туман.

Ля дарогі краталіся трактары з белымі, вышараванымі аб пясок гусеніцамі; салдаты з гарадка капалі

рыдлёўкамі вузкую глыбокую канаву, кідаючы далёка ад сябе жоўты пясок.

Шасталі і шасталі на разміне машыны, аж ішоў па спіне холад. У аўтобусе — доўгім і раскошным — калыхала ззаду і цягнула на сон. Андрэй заплюшчыў вочы, але падумаў, што не засне: усярэдзіне як усё роўна што дрыжала. Не мог ніяк супакоіцца яшчэ ад таго, як палучыў у канверце позву. Здавалася цяпер, што круціцца ўвесь свет, як зямля за акном, за аўтобусам, круціць і яго, Андрэя, не даючы ніяк прыстанішча... Калі ён сядзеў у канторы пасля аблавы і ішоў дождж, яшчэ вунь як чакаў, каб скарэй паехаць пад Полацк. Пасля ў яго стала ныць усярэдзіне, і ён пачынаў думаць паінакшаму. Усё можна кінуць і паехаць пад Полацк, нічога не шкода, каб толькі было спакойна на душы. А хто скажа, што там будзе спакойна? Хаця, можна сябе пераламаць, і ён пераломіць, калі наважыць, знойдзе сілу.

Зноў, як усю дарогу ад Вострава, з ветрам, які ляцеў пад паднятую недзе ўперадзе шыбу, пахла зямлёй. Чым далей ад'язджаў ад дому, як наўмысля, пахла зямлёй... У вачах стаяла белае карэнне: гоніць вадой, а яно чапляецца за зямлю...

«Карэнне не баіцца,— падумаў ён.— У другім месцы прырасце. Зямля ўсюды добрая...»

Ён — паедзе...

Зноў схавалася ў рэдкія хмары сонца і на шкло пырснуў дождж, дробнымі кроплямі, што макам.

«І на дварэ, як на душы. То адно, то другое...»

Калі ён цяпер глядзеў на цьмянае сонца, у вачах ішлі кругі... Ён заплюшчыў вочы, а кругі ўсё скакалі, многа, як некалі ад вядра на снезе ля студні... Адразу паяўлялася Балюта: сядзела за грубкай на ложку, звесіўшы на падлогу босыя ногі, і папраўляла на грудзях доўгую расплеценую касу. І глядзела не на яго — ён сядзеў упобачкі,— а некуды на падлогу.

— Рукі ад работы баляць за лета... Сена, цяпер лёну гэтулькі на полі... Бульбу скора выбіраць. А дома — усё на табе. Карова, хата. Аднаго ржышча тупой касой колькі трэба было надзяўбці... Дзяўбеш-дзяўбеш... Каго надта папросіш? А папросіш — бутэльку стаў. А дзе іх на ўсё набярэшся? Дарма іх не даюць — ці ў магазіне, ці так у каго бярэш. Гані сама кожны раз: на дровы, на касьбу, бульбу забаранаваць... Быў сын дома — як у бога за пазухай... А так...— Яна то запля-

тала, то расплятала на грудзях касу, гаварыла, не глядзячы на яго, нібы ўсё жыццё чакала, каб выказаць яму свае беды, нібы ён быў ва ўсім вінаваты.— Ссівела, а дзе яна, жызня? Адна. А тры разы замужам была. Тры мужыкі былі, а цяпер адна. Хоць бы які крывы знайшоўся да старасці разам дажыць. Думаеш, лёгка адной? Не вер ты ніводнай бабе. Штаны, здаецца, памыў бы, і то на душы лягчэй стала б: мужчына ў хаце. Дык і няма каму. А так... А так вас многа... Пакажы толькі зубы з двара, засмейся...

Ён падумаў, што пасля таго ўсе гэтыя дні не бачыў Балюты,— як усё адно дзе схавалася, як усё адно яе і не было ў вёсцы. І дачка да яе не хадзіла, сядзела дома, нібы чакала кожную мінуту, калі ён будзе ад'язджаць,— дзеці чуюць... Ціхая стала — слёз на вачах няма, а — уніз глядзіць. Немалая ўжо, ведае ўсё. Што зробіш. Не адна яна такая.

Зноў падымаліся на гару: аўтобус стагнаў, як разрываючыся; поўз, нібыта яго цягнулі. Схавалася сонца, найшлі хмары, пацямнела, і на гары, далёка на полі, была відаць белая скаціна...

«І агонь мала гарэў вечарам гэтыя дні ў яе ў вокнах...» — зноў падумаў ён пра Балюту. Але ён, Андрэй, не мог пайсці да яе — як што ўзяло стала раптам на дарозе. А калі не ішоў — рабілася раптам шкода яе, і нешта новае пачынала ныць усярэдзіне. Спачатку яму хацелася тады скарэй паехаць пад Полацк, пасля, калі ён думаў пра Балюту, на душы рабілася неяк ціха, нібы хто здымаў рукой усе беды. Ён тады думаў, што так не паедзе, што яму трэба пагаварыць з Балютай. Пра што — не ведаў сам. Пра дачку... Каб Балюта пад'язджала калі глянуць яе ў раён? Не, не пра дачку. Пра самога сябе, мусіць — што яму рабіць, раз так выйшла. Пасля думаў, што раскіс, што яна будзе смяяцца. Дзе ён дзенецца, калі астанецца? Дзе той кладаўшчык, як гаварыў старшыня... Так ужо адразу. Па нараду трэба будзе ісці... «А калі па нараду? — падумаў быў ён цяпер. Першы раз за ўсе гэтыя гады.— Людзі ж ходзяць. Што, горш яго жывуць? Ці самі горшыя? А Балюта? Дзень у дзень. Рукі ад работы цвёрдыя, што ў Падбярэцкага, і шорсткія... Нацягалася за свой век. І пасля вайны ў галодныя гады, хоць і з сынам толькі была ўдваёчках, недаядала, як і ўсе. Хто іх, баб, разбярэ. Цяпер ёй — хоць крывога, а тады, пасля вайны адразу, калі не стала Рукалеева, не трэба было ёй

і з двара зубы паказваць, дык не пайшла, ні за кога не пайшла. Цяпер-то ёй ужо ніхто так і не патрэбен — сына выгадавала, дачакаецца з салдатаў — жаніць будзе. А тады, калі ў рот не было чаго пакласці, мужык пастараўся б, як ні кажы...»

І тады яму раптам успомнілася, як хто усё роўна таўхануў у бок, як ён прынёс Балюце чаравікі. Не ёй — сыну. Вялікія, на сваю нагу — палучаў на рабоце сабе: са скуры, перады чорныя, касматыя, вывернутыя назнайніцу — даўжэй носяцца, не трэскаюцца; тоўстая гумовая падэшва ў круглыя пянькі прыкручана да ўсцелькі жоўтымі меднымі шурупамі без плешак — веку няма. Прынёс ён ёй чаравікі недзе ўжо ўвосень, позна — снег ляжаў на полі і на гародах і ўсюды на дарозе стаяла вада, не прайсці. Было гэта недзе тады, калі ён збіраўся кідаць работу ў горадзе і думаў варочацца дамоў — у леспрамгас. Ішоў ён з Вострава — да Вострава падвязлі ваенныя на машыне, прыязджалі па нарыхтоўку: па бульбу,— ішоў пехатой па гразі і па вадзе, цёпкаўся, як па пекле. За Луськім ужо, у самай лагчыне ля грэблі, дзе па рудой траве шваргатала вада — бегла ў раку, яго дагналі дзеці. Варочаліся са школы з Луськага — у Мсціжах школы не было, і цяпер няма, дзеці ходзяць у Луськае, недалёка, цераз грэблю,— мокрыя па вушы, запырсканыя, расхрыстаныя... Беглі адзін за адным, крычучы і абмінаючы яго. Апошні бег Балюцін Саша — дробны, не па гадах, мусіць. Пад дзесяць яму тады было, ці што. Худзенькі, у чорных палатняных штанах, пафарбаваных у мучанічніку і ў рудзе ля грэблі, у даваеннай чорнай, выцертай, як вылізанай языком, матчынай плюшаўцы, шырокай, з падкасанымі рукавамі, з палатнянай, пафарбаванай у чорнае, як і штаны, торбачкай у руках — нёс кніжкі — і ў лапцях. У новых, сівых яшчэ, зробленых з аборак — з пянькі — па яго назе, падшытых моцна і гладка гумай ад пакрышкі. Рабіла і падшывала не сама Балюта, прасіла некага: знаць мужчынская рука. У белых па штанах анучах, мокрых, запырсканых, скакаў ён, як заяц, з сушэйшага на сушэйшае і ніяк не мог дагнаць дзяцей...

Пагаварыў Андрэй тады дома з Веркай, і яна сказала: «Занясі чаравікі. У цябе ёсць, і ў мяне ёсць, а запас нам не трэба».

Ён помніць, як зачырванелася тады Балюта, замахала рукамі, пасля пачала выціраць іх аб фартух —

рабіла нешта на стале: палілася ў печы,— адышлася да акна, адвярнулася і заплакала. Ён падумаў тады, што трэба было паслаць з чаравікамі Верку — стаяў у парозе і не ведаў, дзе іх дзець. Пасля паставіў на зэдлік ля стала і адышоўся да дзвярэй.

Балюта павярнулася да яго ад акна, выціраючы ўсё яшчэ шчокі рукамі — ён зглядзеў, што рукі ў яе былі ў муцэ,— і сказала неяк зусім ціха, ніколі так не гаварыла:

— Вялікія, не яму... Ён жа ў іх увесь схаваецца... Ды і грошы за іх плочаны...

— У лапцях жа ён, Балюта... Памяняеш дзе, калі так. Дзіця берагчы трэба...— сказаў ён ёй тады, як цяпер помніць.

Ён падумаў цяпер, што моцныя былі чаравікі, тыя, што выдавалі ім на рабоце ў горадзе. Свае дык ён за дзве зімы знасіў на канюшні — мокры кожны раз... А Верка доўга насіла, берагучы. Нядаўна толькі іх выкінулі з сеначак з-за шафарні на двор — яны доўга віселі на частаколе ля хлеўчыка. Верх патрэскаўся, вялікія пальцы парабілі дзіркі — мышам лазіць, а падэшва была цэлая, абцасы толькі счасаліся — магла згадзіцца на што, і ён, Андрэй, ускінуў яе на гару на хату. Недзе і цяпер ляжыць, калі не знясло ветрам вясной, як драла страху...

«Многа чаго змянілася за гэтыя гады,— падумаў ён пасля.— Асталося толькі ў памяці... І ў душы... Наўсягды».

Заснуў Крэмзафіл. Абапёрся плячом на чарнявую дзеўчынёху, апусціў галаву, сашчапіўшы між калень рукі і скамячыўшы пінжак.

За акном круціліся прысады, дробныя, рэдкія — далёка ад дарогі.

13

Аўтобус ныў і ныў, не сціхаючы: зноў падымаліся на гару.

Сцямнела, як вечарам. Было відаць, як чорныя хмары віселі нізка, над гарой. Ля самай зямлі ўперадзе чыркнула кароценькая бліскавіца, як хто сярнічкай па карабку; вецер пагнаў, падняўшы ўгару, белае дробнае лісце ад прысад. Зверху па цёмным шкле і збоку па акне зашапацеў дождж, буйной, чыстай, калючай вадой — з ветрам. Зазвінела недзе ўперадзе апушчанае шкло; на шчокі сыпанула імжа.

Пад'язджалі да горада: здалёку паказаліся белыя будынкі, як усё роўна выпаў і ляжаў там снег, з аднаго і з другога боку дарогі. Невысокія, прысадзістыя, нібы хаты дома ў вёсцы; вышэйшыя, як інтэрнат у раённым цэнтры, і побач, у іх за плячыма — уровень немаведама з чым: не ўгледзіш з аўтобуса верху. І над імі, і побач з імі перапляліся, як павучынне, антэны. Ля самай зямлі, ля стрэх і над стрэхамі, счэпленыя высака ўверсе ў пукі, панацягваныя на колцы, што ўсё роўна сеткі на абручы, яны падымаліся ўгару і хаваліся недзе ў нізкіх чорных хмарах. Воддаль было відаць, стаялі вышкі. Як пераплёты ў каго ў вёсцы ў гародзе — падумаў ён.

За белымі будынкамі цераз дарогу пайшла высакавольтная лінія — на металічных вышках віселі чорныя цяжкія правады. Падчэпленыя да круглых талерак, яны, здавалася, не ўдзержацца, сарвуцца, упадуць на зямлю, палячы траву і плавячы пясок і каменне, як было раз ля Вострава... Лінія ішла як дзе на край зямлі, і Андрэй доўга глядзеў туды...

Дождж ішоў густы, спорны; насустрач пабеглі машыны, ківаючы спераду на шкле чорнымі дворнікамі; на абочынах хадзілі людзі з напятымі парасонамі над галовамі, у чырвоных, сініх, жоўтых зграбных плашчах. Збоку на павароце акруціўся трамвай — заблішчалі высака ўгары густыя іскры і пасыпаліся на зямлю, што ўсё роўна ў кузні ў Падбярэцкага з горана.

Уязджалі ў горад. Аўтобус пачаў торкацца, тармосячы людзей: наперадзе станавіліся машыны. Ішлі насустрэчу адна за адной: чыстыя, бліскучыя, абмытыя «Волгі»; дробненькія, нізенькія старыя «Масквічы», высокія, пад стрэхі ў хатах, МАЗы з прычэпамі, гружоныя сівымі, шырокімі і доўгімі, мокрымі ад дажджу плітамі, чырвонай і белай цэглай; аўтобусы, набітыя біткам — усё адно як яны ішлі не з горада, а з Вострава ў раён — і крытыя брызентам, мусіць, ваенныя, доўгія новыя шырокія грузавікі. Беглі трактары з прычэпамі — «Беларусы», даганяючы машыны, чырвоныя, сінія; ад іх уцякалі, што ўсё роўна мышы з-пад ног, матацыклы. Пасярод вуліцы з рабой палачкай у руцэ, у бліскучым ад дажджу плашчы ішоў міліцыянер, не гледзячы ні на кога; усюды паявіліся раптам людзі: стаялі на прыпынках, чакаючы, мусіць, трамвая і аўтобуса, ішлі тратуарам, абганяючы адзін аднаго, з пустымі рукамі, з партфелямі, з сумкамі, вялікімі, напакаванымі бог ведае чым. Зазвінеў недзе блізка збоку трамвай — ней-

кім ядраным звонам, як званіў тады, адразу пасля вайны; замільгалі машыны; стаялі на крыжаватцы, тады адразу рванулі з месца — закруціўся, зашумеў, загудзеў адразу ўвесь горад. Здавалася, не было ні для кога дажджу, нікога не хвастаў ён з ветрам, калюча і сыра, здавалася, тут прывыклі да яго, як і да звону, груку і шуму ў галаве...

Андрэй падумаў, што ў горадзе ён быў даўна — ездзіў апошні раз з Веркай, калі яна яшчэ не хварэла,— што горад змяніўся зусім: ад таго, мусіць, што ўсюды новыя будынкі. Падумаў пасля, што ўсё мяняецца на вачах і дома, і ў горадзе, што ў Чырвоным Урочышчы, дзе ён жыў пасля вайны і ні разу ад таго не быў, нічога б ужо не пазнаў — гэтулькі гадоў прайшло... Ён злавіў сябе на тым, што ў Чырвонае Урочышча яму не хочацца...

Аўтобус торкаўся і торкаўся, тармозячы; у людзей прапаў сон, пачалі ўставаць, перастаўляць на праходзе чамаданы.

— Станаўлюся толькі ля Камароўкі!.. І на вакзале! — спераду закрычаў шафёр, баючыся, мусіць, што яго не пачуюць.

— Крэмзафіл!..— прачнуўся адразу хлапец у белай рубашцы.— Па-японску значыць: на ўсю жалезку, на вакзал. На змену спазнюся...

На Камароўцы ніхто не выходзіў.

— Крэмзафіл...— сказаў цяпер ужо яму, Андрэю, хлапец у белай рубашцы: павярнуўся і глядзеў сонна ў вочы.— Па-японску: любата! Не трэба і галаву пад кран. Выткнуў з аўтобуса і... можна ісці на змену. Так цэдзіць... Крэмзафіл, бацька... Па-японску: патоп...

Дождж ліў руччом. Аўтобус, чуваць было, ішоў па вадзе, як дзе пераязджалі раку,— у горадзе, мусіць, дождж лупіў з самай раніцы. Стаялі на вуліцы адзін за адным тралейбусы — у шар, і беглі босыя дзяўчаты, прыціскаючы да грудзей партфелікі і махаючы туфлікамі — дзяржалі ў руках. На вуліцы стала шэра, як ад туману. На калені зверху пацякла цурчом, праравўшыся, аднекуль, вада — як з падстрэшка.

— Крэмзафіл! — хлопец у белай рубашцы нагнуўся ўперад і падставіў пад струмень ускудлачаную галаву.

У аўтобусе пачалі ўсе адварочвацца назад.

Горад зрабіўся пусты, як вымецены, і шафёр гнаў як мог. На вакзале было пуста і ціха: звінеў толькі, плыву-

чы па вадзе, трамвай і стаялі, заняўшы ўвесь пляц, парожнія абмытыя таксі.

Людзі адразу пачалі выходзіць з аўтобуса, і Андрэй падумаў, што дождж пераціх. Ідучы за Крэмзафілам — Крэмзафіл, спяшаючыся, нёс вялікі чорны чамадан, і за ім ззаду бегла чарнявая дзеўчынёха,— ён пачуў, што ступае па лужынах, як дома вясной па двары, і мокнуць у ботах ногі. Пад'яснілася, далёка, недзе аж за горадам, пажаўцела неба. Дождж яшчэ церусіўся, дробны, як мак. Холадна стала за плячыма.

— Крэмзафіл! — крычаў здалёку хлапец у белай рубашчы. Ён цяпер ускінуў на плечы пінжак, і белая рубашка была відаць у яго толькі на грудзях.— Па-японску: плыві, бацька, скарэй. Іду на таксі — пакажу вуліцу. Тут блізка, дацягнешся... Вун туды павернеш,— паказаў ён рукой на шэры дом, ля якога стаяла жоўтая вялікая бочка на двух колах з-пад машыны,— павернеш за бочку — і прама. Проста ў дзверы. Праплысці толькі трохі трэба... Ну, крэмзафіл, бацька. Па-японску: будзь здароў. Я цябе знаю, а ты мяне не. Ну, будзь здароў...

«Чый гэта ён з Вострава, калі знае?» — падумаў Андрэй.

Хлопец мяняў з рукі ў руку цяжкі чамадан, баяўся ставіць; да чамадана нагіналася чарнявая дзеўчынёха — хацела памагчы. З галавы ў яе з'ехала мокрая газета і рассцялілася пад нагамі.

Да іх, адлучыўшыся ад усіх, пад'ехала таксі, само.

Андрэй завярнуў ля бочкі за вугал і пайшоў вузкай чыстай, вымытай вуліцай — па вадзе.

У шырокім — як яму падумалася — калідоры ён доўга таптаўся з прыходу ля дзвярэй, гледзячы пад ногі,— баяўся нарабіць мокрых слядоў. Каля яго беглі некуды наверх, адразу хаваючыся з воч, дзяўчаткі з сумачкамі, складваючы на хаду парасончыкі і атрасаючы іх ад вады; ішлі мужчыны з вялікімі і тоўстымі партфелямі, у касцюмах са значкамі на каўнярах — здалёку, як усё адно міліцыянеры,— зайшоўшы з двара, перакідвалі на рукі плашчы і падымаліся наверх, як і дзяўчаткі. На яго, Андрэя, ніхто не глядзеў.

Тады ён падняўся па шэрых бліскучых прыступках вышэй і згледзеў яшчэ большы і даўжэйшы калідор — у адзін і другі бок ад праходу, як дома ў леспрамгасаўскай канторы. Людзі ўсё ішлі і ішлі: і мужчыны і дзяўчаткі, і зверху і наверх, і ён, пасмялеўшы — дзе

тут хто зглядзіць, калі ён натопча,— пачаў хадзіць у праходзе. Калі ён астаўся адзін, да яго падышоў мужчына — было відаць, спусціўся зверху, зглядзеўшы,— у форме, здалёку падобнай на міліцыянерскую. Малады зусім, белы, з выгаралымі на сонцы брывамі:

— Вам каго?

Андрэй палез тады ў кішэньку пад паху, дастаў вільготнымі яшчэ пальцамі сіні канверт — зверху расцяклося адразу чарніла: адрас на вёску,— выняў з канверта паперку і падаў у рукі чалавеку ў форме.

— Ясна. Ідзіце за мной...— чалавек у форме аддаў паперку і, павярнуўшыся, пайшоў назад — наверх, ступаючы на кожную прыступку.

Пад нагамі на зялёнай з чырванню шырокай — на ўвесь праход — дарожцы ляжала яшчэ чыстае, усё роўна як выбеленае, кужэльнае палатно, вузкай палоскай, прыціснутае зверху бліскучымі меднымі пруткамі. Андрэй лучаў ступаць толькі на палатно, баючыся сысці на дыван.

— Так...— чалавек у форме, стоячы наверсе, чакаў яго.— Да Васіля Васілевіча. Правяду...— адчыніў ён адразу збоку ля сябе дзверы з шыльдачкай і пайшоў зноў наперадзе.— Да Васіля Васілевіча...— сказаў ён дзеўчынёсе, што сядзела за сталом у пакоі ўся ў чырвоным за высокай белай машынкай — такая машынка была ў канторы лесprамгаса, Андрэй бачыў, палучаючы ў Вулі грошы. Дзеўчынёха ў чырвоным паднялася адразу з-за стала, хацела нешта сказаць, але мужчына ў форме ўжо адчыніў збоку ў яе другія, абабітыя ў чорнае дзверы і зноў пайшоў наперадзе. Андрэй толькі сціснуў у руцэ кепку, каб дзе не згубіць, і паглядаў на боты — яны пішчалі, мокрыя ад вады. Ён яшчэ баяўся паслізнуцца на бліскучай, як люстэрка, жоўтай, у елачку, падлозе з паркету.

Яны прайшлі праз пусты — без людзей, застаўлены маленькімі жоўтымі і бліскучымі, як падлога, столікамі пакой, і, не стукаючыся, зайшлі ў другі — вялікі, доўгі. І гэты пакой быў застаўлены сталамі — у шар, адзін да аднаго; да сталоў былі прысунуты блізка крэслы; крэслы стаялі і кругa сцен. У самым кутку пакоя сядзеў за шырокім, накрытым зялёным сукном сталом сівы мужчына са светлымі вачыма... Андрэй здалёку пазнаў яго — той, якога вадзіў на глушцоў пад Курачовы Цяні на Белую дарогу, начальнік. Начальнік сядзеў і пісаў, не падымаў галавы — відаць, прывык, што да яго хадзі-

лі людзі. Збоку ля яго на століку стаялі аж два тэлефонныя апараты — белы і чырвоны. Пішучы, ён падымаў руку да тэлефонных апаратаў: званілі.

— Васіль Васілевіч... Да вас...— мужчына ў форме адразу завярнуўся і пайшоў да дзвярэй.

Начальнік за сталом устаў, зняў акуляры, паклаў іх перад сабой на шкло і ўсміхнуўся — паказаў пярэднія зубы.

— Ну, Вялічка... Не чакаў я ў такую буру... Во гэта чалавек з лесу! Там вы, відаць, нічарта не баіцёся... Ідзіце сюды, садзіцеся проці мяне і расказвайце. Раз прыехалі — значыць, усё ясна. Ну, расказвайце, што там робіцца ў лесе...

Андрэй асцярожна сеў на крэсла. Сядзеў, гледзячы пад ногі,— баяўся, каб не нацякло з ботаў,— і чуў, як яму аднекуль дзьме холадам у шыю. Павярнуўся — згледзеў, што адчынена акно — адна палавіна. Праз яго было відаць, як угары бягуць шэрыя рэдкія хмары. Знізу, з вуліцы, чуваць быў шум і недзе нешта ўвесь час ціха звінела.

Андрэй сказаў адразу пра аблаву; пра Унука — зводзіць, не бярэ пад Полацк; гарод адрэзалі; дажджы пайшлі, відаць, пачнецца восень, будзе сыпацца зверху, як сёння, да самай зімы, сушыла ж усё лета — бульбу не дасць выбраць... Начальнік сядзеў проці за сталом і маўчаў: слухаў. Тады ўстаў, прынёс з кутка скручаную ў трубку карту і разаслаў на стале, схаваўшы шкло. Пачаў гаварыць здалёку, нібы каму другому, нібы Андрэя тут і не было. Пасля ўжо сказаў:

— Нам цяпер трэба чалавек... Мы ж вам тады гаварылі... Помніце? Так-так... Ведаеце, колькі гектараў адыходзіць да нас? — Ён сказаў, колькі гектараў, і паўтарыў: — Так-так... Чаго тут дзівіцца? Гляньце сюды,— нахіліўся ён над картай і павёў беленькім карандашом па рацэ — Андрэй прачытаў; пасля абвёў на карце круг на даланю — кружыў некалькі разоў.— Усё цяпер — наша гаспадарка. Усё, што ў лесе,— наша і ваша. Нам трэба чалавек, які б адразу і падлічыў — зімой, канешне,— і падлячыў звера, які б звера любіў і ведаў. І... каб не валяліся больш ласіныя шкуры. Ліцэнзіі будзем купляць...— Начальнік памаўчаў.— А звера вы любіце і знаеце. Пішыце заяву: хочаце быць у нас егерам...— Ён націснуў на століку ля тэлефона кнопку, убегла дзеўчынёха ў чырвоным.— Лісток... Ага, прынеслі. Добра. Аформіце адразу.

Дзеўчынёха выйшла, стукаючы дробна па падлозе,— Андрэй падумаў, што яна баіцца паслізнуцца і стукае; начальнік нагнуўся і паклаў перад ім на стол лісток, складзены ўдвая. Такі лісток Андрэй ведаў — запаўняў тут, у горадзе, пасля вайны, пасля ў канторы на ўчастку ў Шуры.

— Вазьміце ручку, любую,— паказаў начальнік на стол.

— Я падумаю...— Андрэй, асцерагаючыся, падняўся і адсунуўся з крэслам ад стала. Пачуў, як у шыю падзьмула з вуліцы холадам. Пацямнела ў акне неба — зноў паехала хмара. Рвануў раптам вецер, бразнула акно, расчыніліся ў пакой, дзе стаялі маленькія столікі, дзверы. Па вялікіх — зверху ўніз на ўсё акно — шыбах зашапацеў дождж. Чмякнуўся ў парозе з вешалкі чорны капялюш, як падбіты глушэц пад Курачовымі Цянямі на Белай дарозе ў мох... Сцямнела, што вечарам.

Начальнік зачыніў акно, адышоўся ў парог, пстрыкнуў на сцяне белым маленькім рычажком. У пакоі стала відна ад агню, аж сіне. Андрэй прыплюшчыўся. Адразу зрабілася ціха і сумна. Ён пачуў, што баляць ногі, захацелася за дарогу есці... Здалося раптам, што вёска недзе цяпер далёка-далёка, на краі зямлі, там, куды пайшла высакавольтная лінія...

Скруцілася на стале ў трубку карта — сама — і покнула на падлогу. Зноў яму здалося, што чмякнуўся ў мох падбіты глушэц і што вёска далёка-далёка...

У Балюты такія рукі ад работы, а ён будзе хадзіць па лесе... Яму зрабілася горача, пачуў, што гараць вушы.

— Я падумаю...— сказаў ён яшчэ раз.

— А што такое?

— Паеду, мусіць, з участкам. Пад Полацк. Ужо рашыў.

— Зноў да коней?

— Робяць прыёмшчыкам. Коней цяпер на ўчастках не будзе.

— На павышенне, выходзіць? Я б на вашым месцы... Адбіваць вас ад Полацка не хачу, але ж зарплату і мы дадзім, я ўжо гаварыў. Нам такі чалавек патрэбен.

— Які гэта я такі? Вы мяне, вот, да ласёў ставіце, а мяне за іх судзілі. Яшчэ і цяпер па суду спаганяюць...

— Ведаем. За аднаго бітага дзесяць нябітых даюць і браць не хочуць. Не нагаворвайце на сябе, не такі вы чалавек...— Начальнік зноў памаўчаў: — Дадзім ка-

ня, будзеце ездзіць. Здайце на правы — матацыкл дадзім. Што вам яшчэ трэба? Што вам цяпер дасць леспрамгас? Каля вас лес выразалі за колькі гадоў? Ну вот. Выражуць і пад Полацкам. А ў нас вы пабудзеце егерам. Не захочаце... дык мы ж палезлі ля вас у зямлю. У вашай зямлі... Самі не зналі, на чым вы век жылі. А знаеце, што гэта такое? Знаеце, што за размах? Будзеце ў нас пасля рабочым, бяда такая. А лес — лесам. Выражуць, пакуль падымецца новы... Так-так...

Андрэй слухаў. Перад ім як усё роўна ўсё перакруцілася: здалося, і дзверы і вокны не там, дзе былі спачатку, калі ён зайшоў...

— Я падумаю...— зноў сказаў ён.

— Вазьміце лісток з сабой. Дома ўсё зробіце. Нашы людзі ў вас там кожны дзень. Заедуцца...

— Я падумаю...

— Што гэта вы ўсё?.. — начальнік падышоў і паляпаў яго па плячах, моцна, як усё роўна ён, Андрэй, папярхнуўся.— Падумайце, падумайце. Падганяць мы вас не будзем. Надоўга ў горад?

— Думаў, пахаджу па магазінах, але ў магазінах няма чаго рабіць... Паеду адразу. Лье, во, не выйсці...— паказаў ён, адтапырыўшы крыло пінжака.— Там можа з'явіцца Унук. Збярэцца ехаць, а мяне не будзе...

— А-га... Ну, добра...— начальнік падышоў да століка, каб націснуць на кнопку.— Падкінем на вакзал. Куды вам па дажджы...

Андрэй устаў з крэсла і замахаў рукой.

— Добра-добра... — усміхнуўся начальнік.— А лісток усё-такі вазьміце. Вазьміце...

Андрэй узяў са стала лісток, скруціў у трубачку.

У парозе начальнік паляпаў яшчэ раз яму па плячах: «Падумайце-падумайце»,— і стаў хадзіць адразу па кабінеце ўдоўж стала.

Зверху, аж з чацвёртага паверха, лёгка было ісці па мяккіх прыступках. Андрэй пачуў яшчэ, што яму неяк усяму зрабілася лёгка.

На вуліцы зноў хлынуў вылівень, як і на Кладках у Курачовых Цянях. Па асфальце плыла бурая вада з пенай і з жоўтым лісцем ад прысад. Пахла зямлёй, як усё роўна адкуль з вялікага ўзаранага поля.

Андрэй ішоў на вакзал.

14

На дварэ нехта бразгаў кручком, ніяк не могучы адчыніць вароты. Андрэй падумаў — здаецца, шумела машына; падышоў да акна, паглядзеў над фіранкай на вуліцу. Сцямнела, і было відаць, як ззаду ад машыны падае на пясок і на вароты густы чырвоны агонь.

«Легкавая...» — падумаў ён.

Па двары ўжо нехта дугаў нагамі — ішоў да ганка. Андрэй прыгледзеўся — мужчына з партфелем.

Дзверы ў сенцы мужчына адчыніў сам і пастукаў у хату: у цемнаце не мог знайсці клямкі.

Дзверы адчыніла дачка — круцілася ў парозе з вілкамі ў руках.

У сенцах быў Вуля. У сівым палатняным пакамечаным плашчы, з чорным выцертым партфелем у руках, у якім прывозіў на ўчастак у кантору рабочым зарплату. Андрэй як стаяў у праходзе ля перагародкі, дык і рукі апусціў: не чакаў.

— Здароў, Вялічка... Што спужаўся? — загаварыў з парога Вуля і ішоў да яго: падаваў руку.— Дзвярэй не магу адчыніць... Ты чуў, Вялічка? Забыўся дарогу да цябе. Не мая віна. Ты чуў, Вялічка?

Пацінуў руку, адышоўся да стала:

— Дачка? Такую дачку маеш? Дык чаго тады бядуеш? Такую дачку меўшы...

Нядаўна сцямнела. У хаце гарэў агонь: у адной і ў другой палавіне. Было відна і ціха, толькі шасталі на сцяне ад вуліцы ходзікі і трашчалі дровы: палілася ў печы. Пахла кропам: на стале на перагнутым у дзве столкі абрусе стаяла міска з салёнымі агуркамі: да бульбы вячэраць.

Андрэй усё яшчэ стаяў, не ведаючы, што рабіць.

— Ну, што ты, Вялічка, не просіш сесці гасця? На няпрошанага мала трэба.

— Сцяры ўслончык,— сказаў Андрэй дачцэ.— А можа ў другую хату? — спытаўся пасля ў Вулі.

— Што ты, Вялічка? Тут жа ўжо і закуска стаіць...— Вуля ўсміхаўся, і ад агню ў яго блішчалі вочы. Ён сеў на ўслон, прыхінуўся спіной да стала і паклаў збоку ля сябе партфель. Сядзеў і ўсё папраўляў яго — мацаў рукой.— Ну, як плячо, Вялічка? — спытаўся сціха.— Зраслося? І душа зацягнецца. Павер. Зацягнецца... Ну, як жывеш?

— Ды вот, жыву, не памёр... І мядзведзь жыве...

Той самы. Нікому я не расказваў, а тут раскажу... На аблаве зноў ішоў, і зноў я страляў. І зноў ён жыве.

— Слухай, Вялічка. Усе будзем жыць: і мы, і мядзведзі, дзе мы дзенемся. І ты яшчэ не раз яго ўвідзіш... Калі ты вярнуўся дамоў?

— Учора вечарам. Назад едучы, яшчэ дакументы на дачку ў інтэрнат здаваў.— Андрэй задумаўся.— А што гэта ўсе ведаюць, што я ездзіў?

— Зямля, Вялічка, дыша. А я — гэта не «ўсе».

Памаўчалі. Вуля глядзеў, як яго, Андрэева, дачка папраўляе ў печы вілкамі дровы. Андрэй пастаяў, тады памалу пайшоў у парог, узяўшы з пячуркі сярнічкі.

— Слухай, Вялічка. Я знаю, куды ты пайшоў. Можаш смела вярнуцца назад. Вуля цяпер і макавага зерня ў рот не бярэ. Не браў і перш, а цяпер... І Вуля хоча жыць. У Вулі гастрыт. А знаеш, што гэта такое?...

— Першы раз у гасцях... Яно... Павячэраем. Як гэта так? Чужы чалавек... Бульба, во, зварыцца. Хаця, што бульба... А хто ў машыне? Шафёр?

— Ты, Вялічка, многа нагаварыў. З маёй старой галавой не ўсё зловіш. Я, Вялічка, не чужы чалавек. І бульба з агуркамі — гэта самае цяпер лепшае. А шафёра я клікаць не буду: не галодны. І хай ён думае, што я выпіў. Цяпер так: калі зайшоўся да каго, дык ужо думаюць, што і ў горла і за горла наліў... Ты нічога не строй. Я — на пару слоў: забраць лісток...

Андрэй зноў як стаяў у парозе, дык і застыў.

— Ты скажы... Як усё роўна людзі адзін за адным сочаць. Павернешся — ужо ведаюць. Слухай — а чаму гэта табе лісток аддаць трэба?

Вуля пераклаў партфель з аднаго боку на другі:

— Ты, вот, Вялічка, гаворыш: павернешся. Ты не надта павернешся. На свеце за гэты час, пакуль балела твая болька, многа чаго перавярнулася... А ты не. Што глядзіш на партфель? Той самы. І зарплату я важу, як і перш вазіў на «казле», толькі я ўжо не рабочых у леспрамгасе аплачваю... Лес, Вялічка, выразалі. А тое, што асталося,— агуркі на закуску,— паказаў ён рукой на стол.— У нас, Вялічка, быў з табой некалі адзін начальнік, і цяпер адзін начальнік. Так што — дзе твой лісток? І я паеду. Праз тыдзень які выдам аванс: прывязу аж у хату, калі захочаш...

Андрэй вярнуўся з парога да перагародкі, сеў на маленькі зэдлік і задумаўся. Глядзеў на Вулю і не бачыў. Вуля зрабіўся маленькі-маленькі, як усё роўна

сядзеў не перад ім на ўслоне ля стала, а недзе аж за гародам на лагу. За плячыма ў Вулі чарнела шырокай доўгай плямай акно, і ў ім блішчаў дробны і халодны агонь ад лямпачкі, як воўчыя вочы.

Андрэй раптам успомніў, што Вуля, прынёсшы яму ў бальніцу зарплату, расказваў, як ён збег ад дзяцей, уцякаючы ад паліцэйскіх... Такі чалавек — праўду гаворыць Вуля — будзе доўга жыць. Усюды выжыве.

Пасля Андрэй падумаў, што Вуля і тут як усё роўна збег. Пачуў, што лесу — на закуску, і збег. Хаця, яму што. Ні з пілой ён, ні з тапаром. Якая ў цябе работа — яму ўсё адно; любую аплаціць. Сваё ён за гэта мае.

Вуля, седзячы за сталом, то далеў, то бліжэў. Андрэй пачуў, што яму раптам не захацелася гаварыць з ім пра лісток... І пра начальніка.

— Што падпёрся? Агонь гарыць добра. Можна пісаць. Давай на стол лісток... Хаця, чаго табе лішні раз ісці ў тую хату.— Вуля ўзяў у рукі партфель, ціхенька, як баючыся каго, адшпіліў і дастаў гэткі самы белы, складзены ўдвая лісток, які Андрэй, скруціўшы тады ў трубачку, прывёз дамоў і паклаў наверх на шафу. Ён і цяпер там ляжыць — відаць аж адгэтуль.

Пакруціўшы ў руках, Вуля паклаў лісток на стол, ля міскі з агуркамі.

— Ты толькі гавары... Я напішу сам, вочы яшчэ свецяць.

Андрэй устаў з зэдліка, пайшоў да шафы, прынёс свой лісток, раскруціў і паклаў на стол з другога боку міскі з агуркамі — лісток адразу скруціўся ў трубачку.

— Адвязіце і гэты. Я еду пад Полацк... Вернецца Унук — паеду разам.

— Ты, Вялічка, гарачы, таму і на мядзведзя пайшоў... І цяпер яшчэ не астыў чалавек. Ты быў на ўчастку, вярнуўшыся? Быў, ну вот. Відзеў, што ад канюшні асталося? Голае месца. Прыехалі, за адзін дзень ачысцілі. Будзе так і пад Полацкам. Не сёлета — налета. Голае месца будзе. Што ў цябе, Вялічка, галавы няма на карку?... Не ведаеш, што ля нас знайшлі? Ніхто пра гэта яшчэ надта не знае, а я знаю. Там, дзе бабы пасля вайны фарбавалі ў гразі палатняныя спадніцы... Знаеш, там што? І знаеш колькі? Гэ-э... Ты, Вялічка, усё адно цяпер рабочы. Ці там, ці тут... Толькі ты вот без галавы, я не пабаюся сказаць. Думаеш, без цябе чалавека не знойдуць? Гэ-э... Адно свісні. Толькі яны за цябе ўчапіліся, начальнік сам расказваў. Бо яны відзяць, што ты

хоць і без галавы чалавек, але з галавой і чэсны. А такіх людзей цяпер усюды шукаюць... Вялічка ты, Вялічка... Паходзіш па лесе, што з табой зробіцца...

Вуля сціх, і яны зноў маўчалі.

Бразгала дзвярыма Андрэева дачка: схадзіла, зняўшы з дроту ля печы вядро, прынясла са студні свежай вады — было чуваць, як на двары доўга скрыпеў асвер; пасля вярнулася на двор, расчыніўшы насцеж дзверы,— у хаце запахла настурцыяй з гародчыка — прынясла яшчэ дроў к заўтраму к раніцы. Белыя, як сыр, яловыя сухія дровы загрукалі пад вядром ля печы. Зачыніўшы дзверы, дачка склала дровы роўненька ў кучку, узяла з-пад судніка з лаўкі маленькі гаршчэчак і стала наліваць у яго вады: на чай.

Андрэй зноў сеў на зэдлік. Тады ўстаў з услона Вуля і пачаў хадзіць па хаце — ад парога да праходу ў другую палавіну: не цярпелася.

— Мы з табой, Вялічка, старыя людзі...— Андрэй згледзеў, як у Вулі зноў заблішчалі ад агню вочы.— Пажылі. Пахадзілі і па дарозе і па лесе... І думаеш, ■ што дрэннае раблю на старасці? Не-е... Проста ўсё перамянілася. Тады хадзілі з піламі мы, цяпер будуць хадзіць... ну, не з піламі, з другім інструментам — іншыя... Нам ужо скора пара ні ў што не ўмешвацца. Жыві, дажывай. Можам жа мы пад канец і лёгка па зямлі пахадзіць? Што, абавязаны толькі згінацца і адгінацца? І каб пуп трашчэў? Ты яшчэ, Вялічка, не знаеш, якую табе дае начальнік работу. Цаніць трэба...

Андрэй маўчаў, і Вуля шыбчэй стаў хадзіць па хаце, шастаючы плашчом:

— Лес, Вялічка, я люблю. Скажу прама: каб не вайна, можа і не любіў бы. Ну, што да вайны? Ты ж ведаеш, дзе я рабіў. У грыбы я не хадзіў. А тады, калі я пабег... Дзе дзецца? Як пабег у лес — там і астаўся. Партызан яшчэ тады тут не было, і лагераў не было. Сядзеў у будцы адзін, як воўк. А тады знайшоў Маню з дзяцьмі. Я яе ведаў перш. І яна з дзяцьмі па лесе... Баба, якая б яна разумна ні была, усё роўна баба. Што можа без мужыка? З малымі дзяцьмі? Зрабілі мы будку, за вамі, Вялічка, за Белай дарогай. Да зімы сядзелі. Верка твая мяне помніла добра. Пастукаю ноччу ў шыбіну — яна ўжо ведае хто. Падам бляшанку — доўгая такая была бляшанка — наліе малака. Маніным дзецям. Пастаю, схінуўшыся дзе,— не хацеў, каб людзі відзелі, за нас тады не шкадавалі,— пачакаю, пакуль

вынесе з хаты. А яна падасць і скажа, каб яшчэ раз прыходзіў ці каго прыслаў... І хлеба яшчэ дасць да малака з сабой — Маніным дзецям. І ты, відаць, не ведаў пра гэта. А можа ведаў, ды мне ніколі не гаварыў. Твая Верка была залатая баба... Цяпер такіх не знойдзеш...

Накінуўшы на плечы фуфайку, дачка — Андрэй згледзеў — шмыгнула за дзверы: пасядзець на лаўцы на вуліцы, пакуль бульба зварыцца. На вуліцы чуваць быў гоман: сабраліся дзяўчаткі. Яны з Вулем асталіся ў хаце адны.

— Маць яго так, Вялічка... Я цяпер смела табе магу сказаць. Ну, што табе дасць Унук? На новым участку ён будзе толькі цехнаруком. Ен прывык да ўсяго старога, як і мы. На старым участку ён бы яшчэ быў начальнікам. А там не. Я-то яго знаю. Пакрычаць ён умее. Дык гэта было перш. Тады крыкам бралі. А цяпер — эстакады, электрапілы, цягачы, хлысты, машыны — разбірайся. А як ты будзеш разбірацца, калі не можаш? Ну, не ўмееш? Прышлюць новага, маладога, з інсцітутам... Цяпер, брат, і лес рэжуць умеючы. І ты, Вялічка... Пры Унуку б яшчэ і прыёмшчыкам рабіў, а пры другім не будзеш. Я ж і цябе знаю... І сістэму знаю...

Вуля падышоў да акна і доўга глядзеў на гарод у цемнату.

— Пажылі мы тады на Белай дарозе да зімы. Ціскануў мароз. У вёску ж не пойдзеш зімаваць. І зямлянку не будзеш строіць на Белай дарозе. Данясуць — як крата выцягнуць за хвост, наехаўшы. Тады яны яшчэ ездзілі... І каб не паявіліся ля Вешак парцізаны... За фронт жа не пойдзеш...— Вуля зноў хадзіў па хаце, і ў яго гарэлі ад агню вочы.— Добра, што нас пусцілі пад крыло парцізаны. Вырылі мы ля іх лагера зямлянку... Пасля ўжо і ў лагер перайшлі. Згадзіліся парцізанам і я і Маня... Вот табе і лес, Вялічка...— Вуля ўздыхнуў.— Ен мяне ад смерці ўбярог. І Маню з дзяцьмі. Каб не лес, Вялічка... Не было б цяпер Вулі, і ніхто б табе не дурыў галавы... Думаеш, калі Вуля табе сказаў, што душа зацягнецца, дык у Вулі яна ўжо і зажыла? А ты спытайся ў Вулі, тады што ён табе скажа? Мала, што ён сам гаворыць. На языку многа чаго ў людзей пабывала... Жыць, Вялічка, трэба, жыць. Вось і душа зацягваецца... А так... Вялічка, Вялічка... Я не дурны і знаю, што ты думаеш. Думаеш, што Вуля любіць лес, бо ў лесе хаваўся ад немцаў?.. — Вуля любіць другое. Эх,

Вялічка... І ты — не дурны чалавек. Усё перамянілася. І лесу таго ўжо няма, дзе былі зямлянкі. Выразалі, адны пні асталіся. І месца таго не пазнаеш. Едзеш на гэтым «казле», грошы ў лес вязеш, у дзялянку, а ты тут жыў... Выйдзеш з машыны, патопчашся, патопчашся, сядзеш і паедзеш далей — павязеш грошы. А што на душы робіцца... А Вуля табе гаворыць, што яна зацягнецца...

Вуля зноў доўга глядзеў у цёмнае акно — у гарод, тады падышоў да Андрэя, да самага зэдліка і нагнуўся:

— Ты, Вялічка, у галаву надта не бяры... І калі ў цябе на душы не так — не слухай, што табе гаворыць Вуля. Я табе ўсё пра сваю душу. А што ў тваёй, дык я і не пытаюся. Са сваёй лезу. Я цябе мала знаю. Знаю толькі, што вы мне з бабай памагалі. І я табе хачу памагчы. Але калі ў цябе ў галаве што другое, пашлі ты гэтага Вулю к чортавай мацеры і рабі як сам знаеш. Вуля сам так робіць. А начальніку я нічога не скажу. Не-е... Начальніку я знайду што сказаць...

Андрэй устаў і сам стаў хадзіць па хаце. Разбяры ты Вулю. То лезе да цябе ў душу, то вылазіць. То слова не дае сказаць, то сам на яго нічога не скажаш.

Раптам усплыло перад вачыма, як вада гоніць ў вёску з гары вымытае карэнне. Гоніць, а яно чапляецца за зямлю...

І яшчэ паявілася Верка... Стаіць ноччу ў парозе ля судніка, дзе цяпер Вуля, з доўгай бляшанкай у руках — злівае са збанкоў малако...

Са стала запахла кропам... Андрэй нагнуўся, узяў скручаны ў трубачку лісток і падаў Вулю:

— Завязеш. Я там сам не хацеў сказаць, а ты цяпер скажаш: «Вялічка — рабочы... І па лесе хадзіць не стане... Хочаце — хваліце яго, хочаце...» Ты, Вуля, хваліўся, што лес любіў. Відаць, ты праўду сказаў: была патрэба, дык і любіў. А я, Вуля, зямлю любіў. І цяпер люблю. І па ёй хаджу... І буду хадзіць... Вот што я табе скажу... І давай, Вуля, я табе лепш бутэльку пастаўлю. Бульба ўжо зварылася... Што мы будзем плакаць, што ў каго цяпер на душы...

— Не-не-не...— Вуля засмяяўся, замахаў рукамі. Узяўшы з услона пад паху партфель, адкасаў на руце плашч і паглядзеў на круглы чорны гадзіннік.— Ты, Вялічка, разумны чалавек. І хітры. Хітрэй Вулі. І знаеш што? Можа нават разумней Вулі. Некалі я заедуся да цябе і на бутэльку... Пачакай. Вуля яшчэ паздаравее,

і яму можна будзе піць... Ну глядзі, Вялічка... Будзь здароў...

Вуля кіўнуў галавой у самым парозе — здалёку ў яго яшчэ больш блішчалі ад агню вочы,— узяў партфель з адной рукі ў другую і пайшоў у сенцы, сам адчыніўшы дзверы. Было чуваць, як шастаў плашч: і ў сенцах і на двары.

Ля варот загудзела машына, бліснуў на ўсю вуліцу агонь, і закрычалі, мусіць, лезучы на лаўку, дзеці. У хату бегла дачка... Убегшы, скінула з сябе фуфайку, дастала вілкамі з печы гаршчэчак з бульбай, адцадзіла ў ража́ку, паставіла на ўслон — на анучу.

Разаслала на край стала абрус і высыпала бульбу — адразу ўсю.

З бульбы пайшла пара, высака, пад столь. Запацела ўвачавідкі акно.

Пасля дачка рассунула лыжкай на бакі бульбу і паставіла пасярод міску з агуркамі: так усягды рабіла Верка.

— Вячэраць, дачка, і спаць. Нікуды больш не пойдзеш...— ён зачапіў дачку сумысля: збіраўся пагаварыць. Але падумаў, што нічога не зможа ёй сказаць ні пра інтэрнат, ні пра Балюту — не варочаецца язык...

Ен падышоў да стала, прыняў ліcткі: скручаны — начальнікаў і гладкі — Вулеў, паклаў іх на падаконнік і сеў на ўслоне процi акна.

На грэблі доўга быў відаць агонь ад фар — у цемнаце бегалі белыя палосы ўверх-уніз: машына ківалася па калдобах. Пасля палосы падняліся ўгару аж стаймя і адразу зваліліся ўніз, патухшы: машына пайшла за грэбляй ля могілак з гары...

15

Сонца выйшла з-за лесу і стаяла над Агульніцай, дзе ўчора ўвесь дзень хімгасаўцы рвалі карчы,— вялікае і мяккае: свяціла праз туман. На ўсходзе яшчэ гарэла за лесам чырвоная зара, як разгорнуты жар далёка ў печы. Над ёй віселі сівыя вялікія круглыя тулягі. Усюды было ціха: у Агульніцы на пасецы, дзе здалёку былі відаць густыя жоўтыя бярозы; на полі ля Лазы — шэрым, пустым і нудным: па ім можна глядзець аж у той канец вёскі, пад Белую дарогу; на Доўгіх, пад Жоглаўкай, дзе лёталі вароны — хмарай — і на

шырокім, як парожны ток, участку, усланым рэдкім туманам да самай кузні, як пасыпаным попелам. З начы ўжо была халодная зямля: ішла восень.

Ужо выходзячы на ўчастак, Андрэй пачуў, як на полі ля Лазы загудзеў трактар. За Лазой высака ўгару падымаўся туман — рудымі палосамі.

Ногі зрабіліся мокрыя ад расы; з дарогі пахла саломай і скошанай яшчэ да дажджу парудзелай дзяцельніцай — пад ёй блішчэлі маленькія жоўтыя кветы, як вочкі. Зацвіла нанава аж тут у лесе на дарозе дробная з рудым лісцем падбярозка.

Ад сосен на сырую зямлю падаў цень; цінькалі сініцы, і звінелі над верасам і зайцавым гарохам пчолы — не баяліся расы.

На дарозе, дзе павысыхалі лужыны, ляжала намыванае ў кучкі жоўтае сасновае шыллё. Лагчыну ля дарогі парылі краты — у верасе былі знаць высокія гурбачкі свежага — у камячках — жоўтага пяску. Краты падымалі зямлю і на сцежцы, і Андрэй, ідучы, пераступаў цераз свежы пясок — не хацеў таптаць.

Калі ён выйшаў на ўчастак, туман падалеў, адскочыўся, як заяц, на пасеку за дарогу і за кучу старога пілавіння — у шліхты, дзе былі складзены дровы-метры. Участак здаўся зблізку яшчэ больш шырокі і пусты: не было ля лесу канюшні.

Ля канторы стаяла шэрая будка; ля частакола ля жоўтых юргінь хадзіў Арціст.

Андрэй зняў з пляча мяшок, тоўсты, брызентавы, куплены яшчэ тады, калі рабіў у Чырвоным Урочышчы, з брызентавымі дзяжкамі — на плечы, з жалезнымі ржавымі спражкамі. Мех увесь час ляжаў у шафе — у яго Верка складала старую крамную непатрэбную адзежу і даставала, калі трэба было што парванае латаць,— ляжаў гэтулькі гадоў.

У мяшок ён паклаў мыла, ручнік, брытву і лёзы. Было цёпла, і ён запхнуў у мех фуфайку. Сабраўся яшчэ звечара — што там было збірацца: вытрасці з мяшка старую адзежу і вымыць на дварэ ля частакола мыльніцу — панасыхала мыла. Можа на дзень паедзе, а можа і на тыдзень, да суботы. У суботу прывязе тады ў мяшку буханкі са тры хлеба — не перавязваць жа дзягай, як Падбярэцкі, і соўгаць па каленях.

Прывязе дачце і Балюце, каб не хадзілі ў Вешкі ці ў Вострава: магазіна ж няма на ўчастку. Падумаў тады, што скора не трэба будзе нічога нікуды вазіць.

Учора вечарам зайшла, ідучы з участка, Нінка. Пахаваўшы Рамана, назаўтра прыйшла на работу: орс забіраў магазін — рабілі пераўчот, не далі і пабыць дома. Праз яе перадала Шура: званіў Унук — паехаў на новы ўчастак з дырэктарам леспрамгаса,— каб ён, Андрэй, быў гатовы к заўтраму. Будуць забіраць Шуру — паедзе разам.

Машына з новага ўчастка з-пад Полацка прыйшла рана. На ёй прыехаў Унук, хадзіў па ганку, гаворачы да некага. Здалёку была відаць яго лысая галава.

Андрэй стаў і доўга стаяў ля канюшні — як прыраслі ногі. Ад самага лесу да горкі — да парожняй сушылкі з расчыненымі дзвярыма — ляжала бурая шырокая паласа, як усё роўна дзе на полі выгарала ад агню сухая трава. Ля яе была здратавана наўкола зямля; сляды ад машын паўсыхалі — канюшню забралі ў дажджы, тады, калі Андрэй ездзіў у горад,— і, здавалася, асталіся на зямлі навек.

Ён ішоў па іх, крышачы ботамі груду, тады сышоў на праход у канюшню. Ступаў памалу, не падымаючы галавы да канторы... На яго з праварын, здавалася, глядзелі коні: вялікімі чорнымі вачыма з-пад касматых, сплеценых калючымі дзядамі, грыў. Саплі насамі, нюхаючы здалёку рукі, храплі, форскалі, ірзалі ціхенька ад радасці, чакалі аўса...

У праварынах яшчэ валяліся паламаныя кармушкі — старыя дошкі, бомкі, якімі запіралі коней, кавалкі драбін з жоўтымі скабамі, рваныя аброці; у адной ляжала пагнутае старое чорнае вядро, у якім ён, Андрэй, разносіў авёс.

Засіліш у кладоўцы вядром аўса, згорнеш зверху локцем коптур — роўная мерка на раз...

Пасярод канюшні, дзе была кладоўка і дзе патачылі зямлю мышы, перамяшаўшы патруху з сухім жоўтым пяском, сядзелі вераб'і — цыўкалі, падымаючы галовы на Андрэя, і ляжала доўгая, вузкая, яшчэ новая дошчачка з чорным надпісам: «Берегите лес от пожара!»

Пахла сухім, выпетралым за лета гноем, стаптаным палыном і свежай халоднай імшарай недзе аж з-пад Курачовых Цянёў... Ён стаяў, а ў вачах плыла зямля...

Здавалася, далёка, ля сілосных ям ля фермы, ішоў ён сам... Ішоў на ўчастак: па гразі, па мёрзлай грудзе, тады па снезе; ішоў вечарам, калі ззаду гарэлі ў вёсцы агні; ноччу, калі не знаць ні зор угары, ні дарогі пад нагамі; додніцай, калі толькі зарэла, было холадна

і адзываліся адны дразды — памерзлі за ноч. Пасля ён ехаў на Сібіраку да ракі, і ўсюды грукалі падкаваныя капыты па мёрзлай зямлі, аж звінела ўвушшу. Ля рэчкі і на лагу ля вёскі ірзалі коні; ірзалі ля сілосных ям, у лесе і ля канюшні, не хочучы ісці ў праварыны — заганяй іх, трасіся попусту на Сібіраку...

Сціснула нешта ўсярэдзіне... У роце зрабілася суха і горка. Ён успомніў, што коней хоць калі прыходзіла памагаць заганяць Верка... Памагала тады і раздаваць авёс... Звінела толькі ядрана парожняе вядро аб праварыны ў яе руках...

Пасля здавалася, што коні рассыпаліся па ўсіх Доўгіх, грызучы халодную зялёную атаву, пакрытую інеем... Ля ракі ў голых шэрых альховых кустах гараць чырвоныя рабіны, за сівыя нізкія хмары хаваецца на захадзе сонца, і ў вёсцы з комінаў ідзе высака ўгару дым... Тарахцяць і тарахцяць, не сціхаючы, на Загуменні і на грэблі па грудзе калёсы, і гудзе трактар у тым канцы за Мсціжамі, пад Луськім...

Ён зноў пачуў, як прыраслі да зямлі ногі...

Зноў ірзалі недзе блізка, як дзе ў лесе на дарозе, коні — самі ішлі да ракі...

Ля канторы смяяўся Унук і гаманілі браты Канэцкія — выносілі на ганак стол, за якім усе гэтыя гады сядзела Шура і ўсе гэтыя гады перабірала сінія і белыя паперкі — як усё адно другога і не ўмела рабіць...

Выйшла з канторы і Шура, у чорным касцюме і ў белым берэце. Апіраючыся на жоўтую кароценькую палачку з пад'ялеўцу, падышла да машыны, глядзела, як браты Канэцкія падаюць Падбярэцкаму — той стаяў з краю ў кузаве — стол, тады адышлася, ціха перастаўляючы ногі, зірнула здалёку на яго, Андрэя, паказаўшы бліскучыя зубы, кіўнула галавой і пакраталася да кабінкі. Ад частакола адышоўся Арціст і стаў памагаць ёй лезці ў кабіну — узяў пад паху.

У канторы быў відаць Унук — зачыняў, бразгаючы, вокны. Браты Канэцкія закрывалі задні борт — стукалі далонямі па круках. Андрэй згледзеў здалёку, што была застаўлена ўся «будка»: у самым кутку ля кабіны блішчалі шкляныя дзверцы ад жоўтай шафы; ля шафы стаяў шырокі Унукаў стол, і ля яго былі састаўлены абы-як сабраныя з усёй канторы крэслы. Побач ляжала яшчэ нешта, накрытае брызентам,— мусіць, усё Шурына з пакойчыка: з-пад брызенту блішчаў белы чайнік — вываліўся і прыхінуўся да Шурынага стала, які прыткнулі ля самага борта.

На ганку паказалася лысая галава — Унук зачыняў за сабой дзверы, бразгаючы ключамі, і кашляў, цяжка і глуха, як у бочку: прастыў, мусіць, на аблаве.

— Во, і лайдак прыйшоў. За ім ходзяць, за ім пасылаюць, а ён хоць бы крэсла ламанае прыбег памог Унуку на машыну ўскінуць... Во народ пайшоў. Што, думаеш, Унук па цябе заязджацца б стаў? Думаеш, без такога начальніка машына б не пайшла? Начальнікамі ўсе парабіліся. Пасылай па іх, чакай іх, а ён прыйдзе ці не — чорт ведае. І там за яго горла дзяры,— Унук кіўнуў галавой некуды ў Агульніцу, за старую кучу пілавіння,— і тут` яго з печы цягні, калі прыйшлося. Што ты толькі цяпер робіш? А крычэў жа, ходзячы, на Унука, аж лес гудзеў...— Унук смяяўся, быў вясёлы.— Ну, здароў...— падаў руку, паглядзеў недзе глыбака, аж у душу, і падміргнуў хітра адным вокам, як усягды падміргваў за сталом Шуры, калі ў канторы было многа рабочых, і пайшоў да кабінкі.

Пачакаўшы, загаварыў там, смеючыся, да Шуры:

— Ну, дзяўчына, вытры слёзы... Мы-то сюды яшчэ прыедзем, па вуглы, а ты — не. Калі мажа і заглянеш, то тут ужо не будзе ні дошчачкі. Лес пасадзяць... Ну-ну-ну... — загаварыў ён раптам цішэй.— Шура, мусіць, плакала.— Бяры, дзяўчына, ключы, аддасі, прыехаўшы, мне...

Уздрыгнула машына, скацілася з горкі, стаяла, мусіць, на тармазе, тарканулася проці акна.

У канторы было пуста, раскошна; на падлозе валялася раскіданая папера, сіняя, тая, што ляжала ўсягды ў Шуры на стале. Падзьмуў аднекуль з лесу вецер, заківала жоўтымі сухімі галовамі пад вокнамі ў гародчыку юргіня... Браты Канэцкія ўжо сядзелі ў кузаве на крэслах: ля іх, абапёршыся рукой на стол, стаяў Падбярэцкі, у адной чорнай рубашцы, у новай карычневай кепцы — старую кінуў дома. Ад яго густа пахла самагонкай.

— Што ваўком глядзіш? — загаварыў ён з будкі: зачапіў першы пасля аблавы. Мірыўся, Андрэй знаў.— Прыгадзімся яшчэ адзін аднаму. Дарога ўперадзе вялікая, разам едзем. Ну, давай руку. Што, не выспаўся, ці шкода чаго? Не на вайну ж сабраліся. Прывязе ў суботу дамоў гэта самая «будка», агнём бы яна пайшла. Косці ўсе паадбівала за жызню. Малаток так не адбіў, як яна... Ну, давай руку...

Андрэй рукі не падаў. Стаяў, не кратаючыся з мес-

ца. Зноў у вачах паплыла канюшня, коні пад Жоглаўкай, Мсціжы — доўгія, з новымі стрэхамі, выцягнутыя ад фермы аж пад Белую дарогу да лесу, жоўтае ад лубіну поле ля Лазы на Загуменні, лог у тым канцы вёскі, за якім відаць з фермы хаты ў Луськім... Ідуць на Доўгія бабы ў белых хустках і нажутках, кучкамі, з граблямі на плячах... Мігнулася недзе ў грамадзе Балюта, у паркалёвай сукенцы ў клетачку, з загарэлымі высака, аж па плечы, рукамі...

Чуваць яшчэ, як на Доўгіх пахне сухім спелым кмінам і ракой: глеем, гнілым торфам і бабком з заток...

— Ну, палезлі, хлопцы. Давай, Вялічка...— вярнуўся ад кабінкі Унук — там бразнулі адны і другія дзверцы,— узяўся абедзвюма рукамі за борт, абапёрся наском бота на фаркоп і ўскочыў у кузаў, спрытна, як малады.— Што, Вялічка, зноў цябе прасіць трэба?

Арціст засігналіў, моцна, на ўвесь участак. Андрэй згледзеў, як ад машыны пырхнулі вераб'і і селі на страху на кантору.

— Я не паеду...— сказаў Андрэй і кашлянуў.

— Як гэта... не паедзеш? — выпрастаўся ў кузаве Унук, дастаючы галавой угары аж да брызенту.— Што за штукі? Заўтра ж лес прымаць у дзялянку ісці, а ён не едзе. Што там у цябе яшчэ? Дома што?

— Не. Зусім не еду...— Андрэй сказаў смялей, падышоўшы бліжэй да машыны: дзьмуў вецер, і здавалася, Унук не чуе яго, Андрэя.

— Як гэта... зусім?.. Ты што, здурнеў, Вялічка? Там за яго горла дзяры, а ён конікі выкідвае... Давай сюды мех...

— Не паеду. Буду дома...— Андрэй загаварыў мацней, яму ўсё здавалася, што яго не чуе Унук.— Быў дагэтуль і цяпер буду...

Унук тады саскочыў з кузава, лёгка, як малады: злаўчыўся — усё жыццё па машынах і па кузавах.

— Вот дык адкалоў штуку... Слухай, Арціст, не сігналь, пачакай там... Успеем з козамі на торг...— крыкнуў ён, павярнуўшыся да кабінкі, тады загаварыў цішэй, да яго, Андрэя:

— Ну, дык што там у цябе? Чаму перш не сказаў?.. Дай, Канэцкі, я закуру...— выцягнуў ён руку назад, аж у кузава.

Старэйшы Канэцкі паклаў яму на даланю пачку «Беламору» і новенькі карабок з сярнічкамі.

Закурыўшы, Унук доўга глядзеў у зямлю — думаў.

— Ну, дык што мне з табой рабіць? — спытаў ён пасля.— Чаму перш не сказаў? Языка не было?

— Перш я і сам не знаў... А цяпер... Не паеду нікуды... Буду дома.

— Даць бы табе пад зад, каб каціўся к чортавай мацеры...— Унук паглядзеў нейкімі вялікімі вачыма, злоснымі і сухімі...— Ну, добра... Вот што, Вялічка... Няма мне тут часу разбірацца, што там у каго цяпер муляе... Калі дагэтуль не разабраліся... Даю табе падумаць да другога панядзелка. У панядзелак я буду. Прыйдзеш, скажаш. Не захочаш — дзяржаць не буду. На ўсе чатыры стараны... Вот бы хацелася табе даць пад зад, работнік быў мой, называецца... Не любіў ты Унука, прама скажы... Ну, добра... Падыдзі ў панядзелак... Паехалі, хлопцы!.. — крыкнуў ён уперад да кабінкі і сам на хаду ўскочыў у кузаў.

Яго падхапілі пад пахі браты Канэцкія.

Падбярэцкі трос яму, Андрэю, з будкі кулаком — адным, пасля другім...

З участка ён ішоў старой, зарослай дзірваном вясковай дарогай ля сіласных ям — на ферму. Парожнія сіласныя ямы абсохлі зверху пасля дажджу і здалёку былі белыя, што апырсканыя глінкай.

Выйшаўшы на поле, ён пачуў, што ад трактара аж закладае вушы. Трактар ішоў з гары ад фермы ўдоўж Лазы, акручваўся ля лесу, ля самага ўчастка, і зноў поўз пад ферму: хлебястаў на чым свет стаіць. Ззаду за ім пераварочваліся чорныя скібы.

Рускі мяшаў пад жыта: з кабіны была відаць яго галава — высоўваўся, азіраючыся назад на плугі.

Над трактарам і над раллёй лёталі вароны...

І пахла вільготная пасля дажджу зямля — хлебам, травой і расой. Пахла сырой сцяной, ля якой дома ў хаце спала Верка; пахла натруджанымі Балюцінымі рукамі — лёнам і дурнап'янам...

На ферме ля студні, было відаць, стаяў калгасны «казёл» з сівым верхам; ля яго хадзіў Гіра. Пасля з-за свірна выйшаў Юбіцкі, падышоў да Гіры, і яны ўдвух сталі глядзець на яго, Андрэя,— чакалі.

З фермы сюды, насустрэчу, бег, форскаючы, рассядланы конь Юбіцкага, як Сібірак,— на спіне ў яго былі знаць цёмныя мокрыя плямы, дзе ўпівалася сядло. Юбіцкі, відаць, многа аб'ездзіў за раніцу.

Конь бег дарогай на поле, натапырыўшыся і задзёршы галаву,— чуў блізка чужога чалавека. Збегшы

на старыя, зарослыя белай дзяцельніцай загоны, уступіў дарогу — форскаў, нюхаючы траву, тады ўпаў з разбегу на калені, закруціў галавой, атросся, паваліўся на бок і стаў качацца па дзяцельніцы па расе.

На сонцы блішчалі ў яго на нагах вымытыя падковы — чысцей расы.

З фермы Андрэй згледзеў на сваім двары Балюту — стаяла ў белай хустцы ля варот. Напярэймы яму — гародам па старой сцежцы — бегла дачка.

Пасвятлела неба. Расцягнуліся сівыя круглыя тулягі. На ўсходзе над лесам растала чырвань — усё роўна як там за гэты час абклявалі сарокі рабіну.

«Прыйшло ж у галаву...» — падумаў Андрэй.

На полі ля дарогі качаўся рассядланы конь, аж грукала цвёрдая зямля.

1970

Літаратурна-мастацкае выданне

Школьная бібліятэка

ПТАШНІКАЎ Іван Мікалаевіч
МСЦІЖЫ
Раман

Для старэйшага школьнага ўзросту

Рэдактар *Я. І. Хвалей*
Мастацкі рэдактар *В. А. Макаранка*
Тэхнічны рэдактар *С. А. Абрамчук*
Карэктар *Л. К. Паплаўская*

Здадзена ў набор 24.07.93. Падпісана да друку 04.07.94. Фармат 84×108¹/₃₂. Папера друкарская. Гарнітура Літаратурная. Высокі друк з ФПФ. Ум. друк. арк. 18,48+0,11 укл. Ум. фарб.-адб. 19,14. Ул.-выд. арк. 20,16. Тыраж 15 000 экз. Зак. 327.

Выдавецтва «Юнацтва» Міністэрства культуры і друку Рэспублікі Беларусь. Ліцэнзія ЛВ № 7. Мінск, Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.